Історія України

Віталій Власов

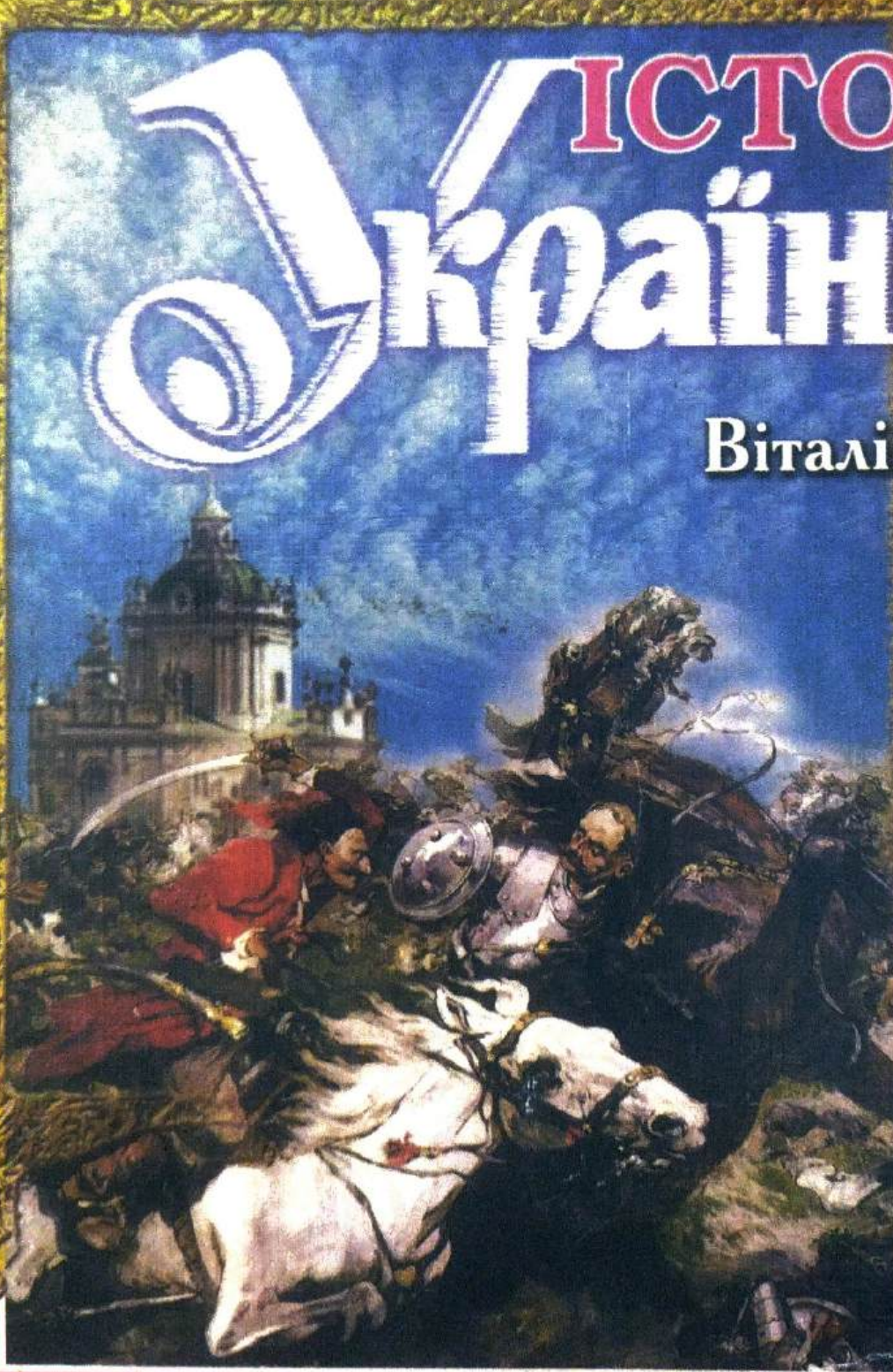

8 клас

Віталій ВЛАСОВ

ІСТОРІЯ України

8 КЛАС

Підручник
для 8 класу
загальноосвітніх
навчальних закладів

Допущено
Міністерством
освіти
України

За редакцією
доктора історичних наук,
професора Ю. А. Мицика

Домашня бібліотека

Київ Абрис 1999

ББК 63.3(4 УКР)4я 721
В 58

Власов В.С.
В 58 Історія України: Підручник для 8 класу загальноосвітніх навчальних закладів. — К.: Абрис, 1999. — 288 с., іл.

ISBN 966-531-075-5 ББК 63.3(4 УКР)4я 721

Рецензенти:
академік, доктор історичних наук
Я.Д.Ісаєвич
доктор історичних наук
Г.В.Боряк
доктор історичних наук
В.О.Щербак

© Власов В.С. 1999
© Козій І.В.,
Фелік В.І.,
художнє оформлення, 1999
© "Абрис", 1999

ISBN 966-531-075-5

ВСТУП

Михайло став на коліна й побожно схилив голову. Трохи зосереджено помовчав, ніби прислухаючись, чи запанувала врешті в келії тиша. Щоправда, для стороннього вуха тут завжди було тихо. Та й сам він, ледве світлішав край неба, не міг нарікати на шум.

Помолившись, ченець запалив свічу. «Минувшино, я завинив перед тобою. Допоможи, великий Боже, терпляче спокутувати свої провини». Перехрестився й узяв перо. «Чому кожній людині читання історій дуже корисне? — звертався він до свого майбутнього читача.—Бо коли б не описано і світу не подано, разом би з тілом без вісті все сходило б у землю, і люди як у темряві будучи, не відали б, що за минулих віків діялося».

По тому почалася копітка й довготривала робота: ченець Густинського монастиря, що біля Прилук, Михайло Лосицький узявся переписувати великий літопис, писаний, як встановили дослідники, за 20-х років 17 ст. Захарією Копистенським. Власне, зроблена Лосицьким 1670 р. копія і зберегла до нашого часу надзвичайно цінне історичне джерело — «Густинський літопис». Його автор докладно описав події з історії княжих часів — давноминулих, проте незабутніх, а в прикінцевій частині подав невеличкі повісті про реалії свого часу. Натрапляємо тут і на розповідь про запорізьких козаків. Так у Густинському літопису утверджується думка про спадкоємність епох — княжої і козацької. Саме з останньою цього навчального року випало познайомитися й вам, шановні восьмикласники.

Протягом кількох століть тривала на нашій землі доба, влучно названа козацькою ерою. Від першої згадки про козаків у писемних історичних джерелах (1489) і до остаточного зруйнування Запорізької Січі (1775) та ліквідації козацького устрою на землях Лівобережної України (80-ті роки 18 ст.) Україна невпізнанно змінилася. У вирі подій тих століть гартувався український народ, який і сьогодні у світі звуть козацьким. Та й ми самі не втратили духовного зв'язку з лицарями-козаками. Адже хіба випадково ще й досі називаємо козацькими свої степи, свої пісні, свої журбу і силу, радість і характер? Хіба не в козацтві шукали творчого натхнення наші поети, художники, композитори? Хіба випадково за років, коли винищувалася українська природа, калічилася українська мова, а за слова «українська держава» потрапляли за ґрати, свою віру в незнищенність українського духу й у кращу долю рідної землі український поет Василь Симоненко висловив у карбованих рядках:

Народ мій є! В його волячих жилах
Козацька кров пульсує і гуде!

Виникнення козацтва припадає на часи, коли українцям, позбавленим власної держави, загрожувало цілковите знищення. Сусідні володарі прагнули розширити свої території за рахунок українських земель. Особливо жорстокими були загарбницькі походи турецьких військ та татарсько-ногайських орд: завойовники руйнували міста й села, винищували

населення, а тих, хто лишався живим, забирали з собою. Держави, що володіли українськими землями, не могли протидіяти наскокам степовиків. Силою, здатною чинити опір загарбникам, стало козацтво.

Захищаючи прабатьківську землю від зазіхань чужинців, козаки виробили особливу військову організацію, самобутню систему управління й командування. Козацькі прийоми ведення морських і суходільних боїв, велика винахідливість під час військових операцій, наступальний характер дій збагатили скарбницю світового військового мистецтва. Проте внесок козацтва в історію України й людства не лише в цьому. Адже за часів, коли головним засобом розв'язання будь-яких міждержавних суперечок була війна, багато народів могли похвалитися звитягою й бойовою майстерністю своїх лицарів. Козаки ж унікальні тим, що, виконуючи нелегкі обов'язки захисників батьківщини, лишалися невтомними трудівниками.

Українські лицарі відроджували сплюндровані землі, зводили храми й міста, плекали хліб і творили пісню. Поступово просуваючись на південь, вони мирним шляхом, без завоювань чужих територій розширювали життєвий простір нашого народу.

Козаки відродили Українську державу, утвердивши за Дніпровими порогами християнську козацьку республіку — одну з перших республік у тогочасній Європі. Невпинно приймаючи до своїх лав представників усіх верств тогочасного українського суспільства, козацтво захопило ідеєю державності весь народ. Українці підтримали козацькі гасла «За волю, віру й мову» й піднялися на визвольну війну. Національно-визвольна війна українського народу проти Речі Посполитої струсонула не тільки Україну, на більшій частині якої було встановлено владу гетьмана Богдана Хмельницького, впроваджено козацький адміністративно-політичний устрій та започатковано господарювання, що ґрунтувалося на вільній праці, без примусу й закріпачення. Війна спричинила зміни усталеного розкладу сил у Центральній і Східній Європі, до краю підірвавши могутність Речі Посполитої. І хоч не вдалося тоді відстояти національну державу в етнічних межах розселення українського народу, проте більш ніж столітнє існування Лівобережної Гетьманщини сприяло закріпленню державницьких традицій у свідомості українців.

А ще козацька доба — найбагатша на події та на героїв. Сподіваємося, вас захоплять карколомні, сповнені пригод і випробувань долі козацьких ватажків, письменників, учених — усіх тих, хто творив історію козацької України. Розповіді про них, побудовані на основі історичних джерел, а також численні документи мають переконати вас, що були то справді яскраві особистості. Віра в Бога, любов до рідної землі, закони козацького побратимства — ось що визначало їхні слова й учинки. І якими б незбагненними, не схожими на сучасні вам, не видавалися б умови їхнього життя, — вони не в змозі були змінити людської суті — незмінної відтоді, відколи людина стала людиною. Власне, тому кажуть, що історія вчить.

Хотілося б, щоб історія козацької доби навчила вас самовідданої любові до рідної землі, про яку так образно сказав Михайло Лосицький: «Природжено якусь жагу і любов до вітчизни своєї почувати кожному чоловікові; всякого вона до себе притягає, неначе магніт-камінь залізо».

Розділ I

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ під ВЛАДОЮ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ (1569 — 1647)

НАРОСТАННЯ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ БОРОТЬБИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ Й ГОСПОДАРСЬКЕ ЖИТТЯ В УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ
наприкінці 15 — в першій половині 16 ст.

ЛЮБЛІНСЬКА УНІЯ та її ВПЛИВ НА ДОЛЮ УКРАЇНИ

ВИНИКНЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА та ЗАПОРІЗЬКОЇ СІЧІ

СІЧ — КОЗАЦЬКА РЕСПУБЛІКА. ВІЙСЬКОВА МАЙСТЕРНІСТЬ КОЗАКІВ

НАРОСТАННЯ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ БОРОТЬБИ В УКРАЇНІ. ПОВСТАННЯ 90-х років 16 ст.

БОРОТЬБА УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА З ІНОЗЕМНИМИ ЗАГАРБНИКАМИ. ГЕТЬМАН ПЕТРО КОНАШЕВИЧ-САГАЙДАЧНИЙ

НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНІ ПОВСТАННЯ 20 — 30-х років 17 ст.

ЦЕРКОВНЕ ЖИТТЯ НАПРИКІНЦІ 16 — у першій половині 17 ст.

КУЛЬТУРА УКРАЇНИ в 16 — першій половині 17 ст. ОСВІТА й НАУКА

КУЛЬТУРА УКРАЇНИ в 16 — першій половині 17 ст. ЛІТЕРАТУРА, МУЗИКА, АРХІТЕКТУРА, ОБРАЗОТВОРЧЕ МИСТЕЦТВО

СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ Й ГОСПОДАРСЬКЕ ЖИТТЯ В УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ наприкінці 15 — в першій половині 16 ст.

Від обрію до обрію, доки сягало око, майоріли прапори. Вітер надимав лицарські корогви, щосили шарпав їх, прагнучи піднести до неба. Та закуті в панцирі руки лицарів міцно тримали родові стяги. Хай ворог бачить і знає: увесь княжий цвіт Русі-України зібрався на берегах ріки Святої! Веди нас, князю Свидригайле! Чи здобудемо в бою собі й усій землі руській волю, чи поляжемо, як і належить лицарству. Краще смерть, ніж вічний сором!

Бринять тривогою бойові сурми: ще мить — і зійдуться в смертельному двобої ворожі армії. Тремтять від жалю студені води: ось-ось скаламутяться вони й зловісно порудіють...

Грандіозна січа під Вількомиром відбулася 1435 р. Літописці свідчили, що подібного бою ніколи не знало Велике князівство Литовське. Сучасні ж історики називають ту подію битвою народів і порівнюють її з Грюнвальдською, зазначаючи, що навдивовижу величним був останній той спалах лицарської звитяги, коли руські князі мечем виборювали собі право бути господарями на власній землі.

Згадайте!

Коли та за яких обставин українські землі увійшли до складу Великого князівства Литовського?

Назвіть особливості їхнього політичного становища в цій державі.

У складі яких держав наприкінці 15 ст. перебувала решта українських земель?

СПРОБИ ЗБЕРЕЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ У СКЛАДІ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО

Велике князівство Руське. Наступ Польщі на землі Великого князівства Литовського, започаткований Кревською унією, спонукав литовську знать до опору. Незалежницькі позиції обстоював і князь Свидригайло, обраний 1430 р. великим князем литовським. Усунення його від влади 1432 р. спричинило гостре обурення в Литві. Прихильники Свидригайла, яких було чимало з-поміж української і білоруської знаті, відмовилися визнавати владу нового князя Сигізмунда, котрий відновив унію з Польщею. За словами літописця, «князі руські і бояри посадили князя Свидригайла на Велике княжіння Руське». Так було утворено Українсько-Білоруську державу, до складу якої ввійшли Київщина, Чернігово-Сіверщина, Волинь, Східне Поділля, Смоленщина, Вітебщина та Полоцька земля. Протягом кількох наступних років силою зброї польські, а також литовські можновладці, котрі орієнтувалися на Польщу, намагалися скорити Свидригайла й повернути руські землі під владу великого князя литовського. Подією, що визначила долю повстання Свидригайла, була битва під Вількомиром (нині

Свидригайло.

Костянтин-Василь Острозький.

м. Укмерге в Литві). У ній зійшлися армія великого князя литовського Сигізмунда, посилена польськими загонами, та військо Свидригайла, який очолив руську (українсько-білоруську) знать у боротьбі за незалежність. Проте щастя зрадило Русі: сили Свидригайла зазнали тяжкої поразки. У полон потрапили 42 вірних Свидригайлові князі, а 13 його прихильників загинуло. Очолене Свидригайлом повстання Великого князівства Руського проти Польщі та пропольськи й прокатолицьки налаштованої литовської родової знаті після невдалої битви не мало шансів на перемогу.

Відновлення Київського й Волинського удільних князівств. Проте ще близько 100 років представники української аристократії, покликані за законами часу кінно й збройно захищати землі, якими володіли з діда-прадіда, чинили опір зазіханням литовських можновладців-католиків та Польщі. Так, 1440 р. волинські князі Іван і Олександр Чорторийські організували змову та вбили великого князя литовського Сигізмунда, поставленого поляками 1432 р. на великокнязівський стіл замість Свидригайла. Одразу ж по тому на українських землях спалахнули повстання проти Литви. Вони набули такої сили й розмаху, що литовські можновладці мусили відновити удільні Київське й Волинське князівства. Київським князем став Олелько (Олександр), син усунутого Вітовтом київського князя Володимира Ольгердовича, волинським — Свидригайло.

Щоправда, незабаром ті князівства знову були ліквідовані: Волинське 1452 р., по смерті Свидригайла, а Київське — 1471 р., зі смертю Семена Олельковича. Землі ліквідованих князівств передавалися литовським намісникам, чим фактично встановлювалося панування чужинців.

Зверніть увагу!

Слово *шляхта* позначає групу людей відомого та благородного походження. Шляхта — родова українська знать, аристократія. Найвищий щабель у суспільній ієрархії посідали князі, за ними пани, потім середня й дрібна шляхта. Українська шляхта була верхівкою суспільства, його елітою. Протягом багатьох століть виконувала роль політичного провідника українського народу, виразника й захисника його національних інтересів. Представники цієї верстви здійснювали державне керівництво, ставили певні політичні цілі, сприяли розвиткові культури та освіти, підтримували церкву й живили в народі чуття національної самобутності.

ДЖЕРЕЛА СВІДЧАТЬ!

У Густинському літопису про зазначені події говориться так: «Року 1471. Упокоївся Семен Олелькович, князь київський. Після його смерті Казимир, король польський, бажаючи припинити існування князівства Київського, не посадив уже там Семенового сина, а посадив воєводу з Литви Мартина Гаштольда, ляха, якого не хотіли кияни прийняти не тільки тому, що не був князем, а більше тому, що він був ляхом; одначе, будучи примушені, погодилися. І відтоді в Києві перестали бути князі, а замість князів стали воєводи».

Змова князів 1481 р. Такі зміни не могли не викликати протестів руських князів. 1481 р. нащадки Володимира Ольгердовича Михайло Олелькович, Федір Бельський та Іван Гольшанський змовились усунути від влади великого князя литовського Казимира, який з 1447 р. був одночасно й польським королем, а натомість поставити на великокнязівський стіл Михайла Олельковича. Проте змову було викрито.

Наступною і, власне, останньою спробою відновити незалежність українських земель силою зброї з боку князів було повстання Михайла Глинського 1508 р., але й воно зазнало невдачі.

РОДОВА УКРАЇНСЬКА ЗНАТЬ (ШЛЯХТА)

Князі. Поразка повстання під проводом Глинського переконливо засвідчила, що руські князі втратили здатність на державному рівні вирішувати долю своєї батьківщини, — відтепер вона цілковито залежала від волі чужих столиць: Вільна чи Кракова. Одначе княжі роди (Острозькі, Вишневецькі, Корецькі, Чорторийські, Збаразькі тощо) ще мали силу й авторитет чинити місцеве врядування. Поділивши між собою спочатку Волинь, а згодом і Центральну Україну, вони перебрали реальну владу на місцях. У їхніх володіннях діяло княже право з власними податками й судом. Була своя митна система та військо. Така роль князів була традиційною від часів Київської Русі.

На князів і тепер покладалася відповідальність за долю народу. Власне, тому представники княжих сімей пов'язували свій родовід із князями Київської Русі. Скажімо, Костянтина Острозького сучасники вважали «паростю Володимира Великого, який Руську землю охрестив».

Рід Острозьких у житті тогочасної України і справді посідав особливе місце. Імена Костянтина Острозького та його молодшого сина Костянтина-Василя протягом століть залишалися символом самобутності Русі-України.

Книгодрукарський герб князя К.-В. Острозького.

ОСОБИСТІСТЬ
Костянтин-Василь Острозький

Був 1585 рік. Уже кілька днів польська столиця перейнята смутком і жалобою: помер король Стефан Баторій. Проте життя не спинялося. Смерть короля поставила питання рішуче: хто посяде польський престол? З-поміж можливих претендентів називали й українського князя Костянтина-Василя Острозького. Впливові європейські політики анітрохи не дивувалися такій можливості. «По-перше, він — найзаможніша людина держави, — писав секретар папського посла у Варшаві, — по-друге, його усі шанують як чоловіка розсудливого й достойного, і єдине стоїть на заваді: князь — русин і вождь схизматиків».

— Дивні справи коються на землях князя Острозького, — стиха перемовлялися вельможі, — він нехтує військовими обов'язками, а натомість опікується наукою та церквою...

— То правда. На відміну від свого войовничого батька князь Костянтин не надто прагне військової кар'єри. Але й від посад, належних його становищу, не відмовляється. Авторитет, підтриманий величезним багатством, дозволяє йому ні на кого не зважати. Отож і засновує школи, як у Турові чи Володимирові-Волинському або ж в Острозі. Острозька школа не поступається найвідомішим університетам! Діє там і друкарня, де вже видрукували Біблію та Буквар. Залучає князь до свого освітнього гуртка відомих чужоземців, найчастіше греків...

— Мені доводилося бувати в князя Острозького, — озвався немолодий шляхтич. — Нічого дивного в тому не бачу, що в руських землях шанують його як некоронованого короля, а родовід князів Острозьких пов'язують із великими київськими князями. Самого ж Костянтина слушно порівнюють із київським князем Володимиром [про що йдеться в передмові до згаданої вже Біблії, яку назвали Острозькою].

Володимир бо свій народ хрещенням просвітив,
Костянтин же богорозумія писанням освітив...

Князь Костянтин-Василь Костянтинович Острозький (1526 — 1608) — одна з найвпливовіших політичних постатей свого часу. З 1559 р. був київським воєводою та володарем українського прикордоння. Наприкінці 16 ст. — найбільший після короля землевласник Речі Посполитої. Видатний культурно-освітній діяч.

Схизматики (від грецького "схизма" — розкол) — зневажлива назва православного населення в Речі Посполитій.

Це цікаво!

Князю Костянтину-Василю Острозькому належало, крім давніх волинських отчин, 14 міст з прилеглими селами на Київщині, 8 — на Брацлавщині, 4 — у Галичині, 32 населених пункти в Сандомирському, Краківському, Люблінському та Мазовецькому воєводствах. Річні прибутки князя дослідники оцінювали у 10 мільйонів злотих, а сума готівки становила два річних бюджети Речі Посполитої за мирного часу. Костянтин Острозький мав можливість виставити 15–20-тисячне військо.

Магнати — наймогутніші землевласники, здебільшого князі.

Зверніть увагу!

Першу редакцію Литовського статуту створено 1529 р. Він діяв протягом 36 років і разом із чинними звичаєвими нормами виконував роль більш-менш загального для всієї держави правничого кодексу. Провідною засадою Першого Литовського статуту була оборона інтересів держави і шляхти, а особливо магнатів. Другий Литовський статут був ухвалений 1566 р. На його основі було здійснено адміністративно-політичну реформу держави (поділ на повіти), поширено привілеї рядової шляхти.

Пани. До вищої верстви тогочасного українського суспільства, крім князів, належали також *пани*. Слово «пан» у 16 ст. позначало своєрідний титул. Так, у Київщині й Брацлавщині першої половини 16 ст. серед 450 шляхетських родів панськими називалися ледь більше сотні. Головною ознакою пана було те, що він володів хоч і невеликою, але власною, з діда-прадіда отчинною землею. Як відомо, ще від часу Київської Русі чисельною була верства лицарів-бояр, що тримали землі-вислуги — маєтки, надані великим князем за військову службу. Зберігалися вони й за пізніших часів. Проте панові, на відміну від боярина, який мусив оселятися там, де подарує йому землю князь, було гарантоване спадкове володіння землею своїх предків.

Середня й дрібна шляхта. Нижчий стан шляхти утворювали представники військових, які перебували на службі у князів, — дрібна й середня шляхта. До цієї категорії потрапляли вихідці з різних верств населення. Наприклад, дрібною шляхтою ставали міщани або селяни, які виконували військові обов'язки.

Прикметною ознакою життя України кінця 16 ст. було те, що, попри споконвічну неоднорідність, шляхетська верства прагнула здобути собі загальні права й привілеї, а отже, «відокремитися» остаточно від решти суспільства. І якщо князі мали ті права за фактом свого народження, то дрібній і середній шляхті доводилося їх виборювати.

Зміни в становищі шляхти відбилися в законодавчому кодексі того часу — Литовському статуті, відомому в редакціях 1529, 1566 та 1588 років.

Права шляхти за Литовськими статутами. За Першим (або Старим) Литовським статутом 1529 р., шляхті було гарантовано, що її не можна карати без суду. Закон забезпечував шляхті також володіння землею, яку не можна було відібрати «без вини». У Другому Литовському статуті (1566) новим стало зрівняння в правах нижчої ланки боярства — шляхти — з князівсько-магнатською аристократичною верхівкою (цікаво, що майже скрізь замість слова *боярин* у тому документі вживається слово *шляхтич*). Зокрема, запроваджувалися виборні суди (досі вища аристократія підлягала тільки безпосередньому судові великого князя), витворювалася система повітових сеймиків із регулярними загальними (вальними) сеймами, на які вся шляхта мала право «з'їжджатися, радитися й обмишляти», тобто керувати державою. Раніше ж управління державою було закріплене за 50—60-ма родами, які мали спадкове членство в раді великого князя, як, наприклад, князі Острозькі, Вишневецькі, Чорторийські, Корецькі тощо.

Отже, наприкінці 16 ст. українська шляхта домоглася закріплення в законі прав, котрі протягом століть виборювала собі мечем, виконуючи нелегкі військові обов'язки, — захищаючи власну землю та свій народ від зазіхань чужинців.

ЦЕРКОВНЕ ЖИТТЯ

Найосвіченішою верствою тогочасного суспільства було духівництво. Священики мали величезне шанування серед представників усіх верств. Вони впливали не тільки на духовне, а й на світське, особливо культурне життя. Становище духівництва зумовлювалося тією роллю, яку відігравала за часів середньовіччя церква.

Прагнення до відновлення незалежності Київської митрополії. Церковне життя на українських землях мало свої особливості. Щоб повернути Києву колишню славу столиці руської церкви, потрібно було насамперед відновити незалежність Київської митрополії. При цьому доводилося долати опір Московської митрополії, яка з 15 ст. силкувалася перебрати на себе роль православного центру руських земель.

Київська митрополія від часів створення підлягала Константинопольському патріархові, якому належало право висвячення митрополита. З кінця 15 ст. митрополити перестали їздити за посвятою особисто, отримуючи письмове благословення, що свідчило про зростання авторитету Київської митрополії. Усі найважливіші справи церковного життя розв'язували *собори* — з'їзди духівництва. На руських землях склалася традиція, яка передбачала участь у церковних соборах і впливових мирян, особливо князів.

Структура Київської митрополії усталилася з другої половини 15 ст. Вона поширювалася на православні українсько-білоруські землі Великого князівства Литовського й Польщі. До її складу входило 10 *єпархій*. Кожна єпархія мала дорадчий орган зі священиків кафедрального міста — *крилос*. Члени крилосу, очолені протопопами (протоієреями), по черзі правили службу в кафедральній церкві, а також виконували інші обов'язки.

Спроби поширення католицизму. Особливістю церковного життя було й поступове поширення католицизму серед представників великокнязівського двору. Великі князі литовські, бажаючи позбутися на своїх землях московських впливів, дедалі більше схилялися до впровадження католицизму як державної релігії. Така позиція влади до певного часу не зачіпала авторитету православної церкви, яку підтримувала більшість населення руських земель, але приховувала в собі загрозу майбутніх суспільних потрясінь.

Сторінка Литовського статуту 1588 р.

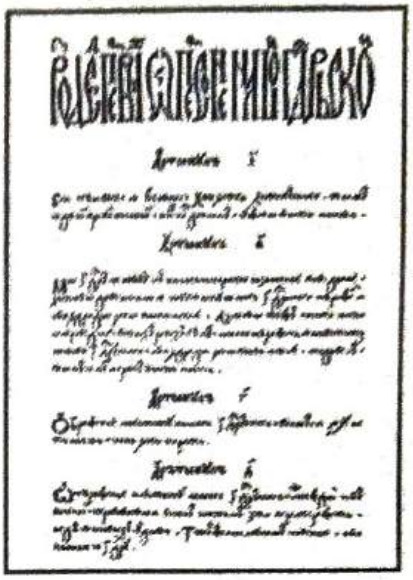

Єпархія — адміністративно-територіальна одиниця (округ) у православній церкві, яку очолює єпископ.

Український селянин. 16 ст.

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО

Більшість тогочасного населення України становило селянство. Життя цієї верстви, споконвіку визначене працею на землі, протягом 16 ст. також зазнало істотних змін. З'ясовуючи їх, треба мати на увазі, що селянство було соціально

неоднорідним. Серед селян виділялися, зокрема, *данники, тяглі, слуги.*

Становище селян. *Данниками* називали тих селян, основна повинність яких полягала у сплаті данини натурою або грішми зі свого господарства. Частина селян *мусила* працювати в господарстві свого володаря зі своїм *«тяглом»* (робочою худобою), тобто відбувати *«тяглу»* повинність. Особистою службою були зобов'язані своєму володареві й *селяни-слуги*, які разом із ним виступали в похід, виконуючи різноманітні доручення. Проте слуги, крім відбування воєнної, *«путної»*, служби, сплачували різноманітні натуральні й грошові податки, косили сіно, ходили на толоку або ж гатили греблі. До категорії слуг могли перевести тяглого селянина тощо. Так само відносним був поділ селян на похожих (особисто вільних) і непохожих (прикріплених до свого наділу): непохожий міг залишити свого володаря, якщо хтось інший погоджувався замінити його. Кількість тяглих, непохожих, селян була незначною.

Меджибізький замок-фортеця на Поділлі. 16 ст.

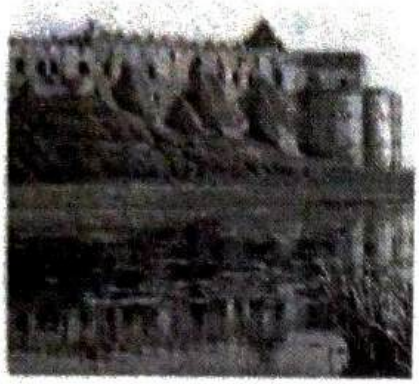

Фільварок (з нім. — хутір) — багатогалузеве господарство, де сировина не тільки вироблялася, а й перероблялася на винокурнях, у чинбарнях і млинах. Продукція фільварків вивозилася на ринки.

Розвиток фільварково-панщинних господарств. На початку 16 ст. споконвічний спосіб селянського життя почав змінюватися. Великі географічні відкриття, зростання міст, становлення нових держав у Європі — усе це не оминуло українських земель та народу, який на них жив і працював. Протягом 16 ст. на Україні поширилася *фільваркова система господарювання.* Якщо раніше обробіток панської землі великого значення не мав, бо прибуток шляхта отримувала здебільшого у вигляді натуральних чи грошових податків, то тепер зростала кількість *фільварків* — господарств із застосуванням на панській землі примусової праці залежних селян.

«Волочна поміра» 1557 р. Особливого поширення фільваркова система набула після реформи Сигізмунда II Августа 1557 р., названої *волочною.* За «Уставою на волоки» всі землі перемірювалися й поділялися на однакові ділянки площею 19,5 га — волоки. Кращі землі відводили під фільварки, гірші віддавали селянам. Нормою наділу була одна волока. Волока становила ту одиницю, з якої селяни мусили виконувати всі повинності. Так, за одну волоку для тяглових селян визначалася систематична *панщина* — два дні на тиждень з тривалістю роботи від сходу до заходу сонця. Отже, за волочною реформою господарство селянина стало умовою відбування панщини. Крім того, селяни не мали права залишати власний наділ, тобто *закріпачувалися.* Якщо селянин тікав, то його мала розшукувати адміністрація фільварку.

Львівська ратуша. 16 ст.

РОЗВИТОК МІСТ, РЕМЕСЕЛ, ТОРГІВЛІ

Зростання міст. Період 15—16 ст. був добою бурхливого розвитку міст. Так, наприклад, якщо в 15 ст. на Волині, Київщині й Східному Поділлі налічувалося 35 міст і містечок, то до середини 16 ст. їх кількість зросла до 150.

Найбільшим містом був Київ, у якому мешкало 6 тис. осіб. «Пишність і справжня королівська велич цього міста, — писав тогочасний мандрівник, — підтверджується самими його руїнами й пам'ятками». Великими містами (понад 700 будинків) вважалися також Кременець і Брацлав. До середніх (від 200 до 700 будинків) належали, скажімо, Берестечко, Вінниця, Житомир, Луцьк, Острог, Чорнобиль. Найбільше міст і містечок скупчилося на Волині (32 міста й 89 містечок). Серед міст Галичини, Західного Поділля та інших українських земель, що входили до складу Польщі, були відомі Львів, Холм, Перемишль, Сянок, Смотрич, Кам'янець-Подільський тощо. Міста розвивалися, будувалися, в них процвітали промисли, ремесла, торгівля, споруджувалися замки, церкви.

Магдебурзьке право. Наприкінці 15 — на початку 16 ст. в українських містах поширилося *магдебурзьке право*. Воно прийшло до Польщі з Німеччини, з міста Магдебурга, де вперше було укладене (13 ст.), і стало зразком міського самоврядування. За магдебурзьким правом містом керував *магістрат* — орган, що об'єднував так звану *раду* та *лаву*. На чолі лави стояв *війт*. Раду очолював *бурмистр*. До магістрату обирали найавторитетніших міщан.

Магдебурзьке право встановлювало також порядок організації ремісничих об'єднань — *цехів*, регулювало питання торгівлі, визначало міри покарання за різні типи злочинів тощо. Надавати місту магдебурзьке право було привілеєм великого князя литовського чи польського короля, хоч із часом такий привілей отримали стосовно своїх міст і великі магнати.

Особливістю впровадження магдебурзького права в Україні було те, що поширювалося воно за часів, коли українські землі втрачали свою незалежність. У зв'язку з цим, а надто коли міста не мали сильного самоврядування і війтами ставали чужинці, міщани-українці зазнавали різноманітних утисків. Так, наприклад, великих кривд із боку німецько-польського магістрату зазнавала українська громада Львова. Львівська влада, зокрема, намагалася усувати міщан-українців від участі в засіданнях міського суду, бо, мовляв, присяга православних не має сили закону. Подібні обмеження нерідко призводили до конфліктів на релігійному ґрунті, потребували від української громади згуртованості та єдності в боротьбі за свої права. Цим, власне, відрізнялася чинність магдебурзького права в українських містах від німецького зразка. Воно також набувало самобутніх рис, вбираючи традиції українсько-руського звичаєвого права.

Міста — центри ремесла й торгівлі. Міста споконвіку були центрами ремесла й торгівлі. У середині 16 ст. в українських містах налічувалося близько 130 ремісничих фахів. Розвитку ремесла сприяло об'єднання ремісників у *цехи*. Перші цехові об'єднання виникли у Львові й Перемишлі наприкінці 14 ст. У Львові тоді існувало не менше 4 цехів (пекарський, різницький, шевський і кравецький); у 1425 р. їх було вже 10, а на середину 16 ст. — близько 20.

Магдебурзьке право — право, за яким міста звільнялися від управління і суду великих землевласників та створювали виборні органи місцевого самоврядування.

Печатка Київського іконописного цеху.

Зверніть увагу!

Цех становив собою самоврядну громаду вільних ремісників одного чи кількох фахів, очолену виборним старшиною — цехмістром, найбільш авторитетною особою серед майстрів, що складали цехове братство. Окрім майстрів до цеху входили їхні помічники — підмайстри (товариші), а також учні (виростки, хлоп'ята). Кожен цех мав свій письмовий статут, затверджений королем або власником приватного міста. Статут визначав як особливості виробництва, так і загалом спосіб життя ремісників. Наприклад, на тих, які розпочинали сварку під час загальних зібрань, накладалися чималі штрафи.

Цехові печатки львівських пекарів, броварників, кушнірів.

Протягом 16 ст. жваво розвивалася міжнародна торгівля. Значно зростав попит на сільськогосподарську продукцію: хліб із України вивозили як на захід, так і на південь через чорноморські порти, розбудовані за часів великого литовського князя Вітовта. Центрами міжнародної торгівлі були Київ, Львів, Кам'янець-Подільський та Луцьк.

Отже, соціально-політичне становище на українських землях у складі Великого князівства Литовського відзначалося низкою особливостей. Тогочасне українське суспільство мало чітку ієрархію верств, місце кожної людини в якій закріплювалося Литовськими статутами, магдебурзьким правом, звичаями й традиціями. Кожна верства у той або інший спосіб сприяла суспільному поступові: одні воювали, інші навчали, вирощували хліб, майстрували... Щоправда, у 16 ст. відчутно змінилися традиційні суспільні ролі. Втрата решток незалежності, що відбувалася на тлі глибоких зрушень в житті інших народів, зокрема піднесення Польської, Московської й Турецької держав, кожна з яких прагнула збільшити за рахунок Русі-України свої володіння, потребувала від українців-русичів активності й згуртування. Та неспроможність української шляхти — провідної верстви тогочасного суспільства — протидіяти зазіханням сусідів містила в собі небезпеку втрати народом національної самобутності. Водночас зрушення в господарстві, пожвавлення міського життя й церковної діяльності переконливо свідчили, що поява нової сили, здатної очолити боротьбу за відновлення держави, як ніколи на часі.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ! 1. Як українська знать боролася за збереження державності у складі Великого князівства Литовського? 2. Чому українська аристократія очолювала боротьбу за державну незалежність? 3. Що розуміємо під поняттям «українська родова аристократія»? Які вона мала права та обов'язки? Які зміни відбулися в становищі шляхти внаслідок дії Першого та Другого Литовських статутів? 4. Які особливості мало церковне життя на українських землях? 5. Що передбачала волочна поміра, до яких змін у становищі селян призвела? 6. Що таке магдебурзьке право? Які особливості воно мало на українських землях?

ЛЮБЛІНСЬКА УНІЯ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ДОЛЮ УКРАЇНИ

«Ми є народом таким поштивим, що жодному народові на світі не поступимося», — князь Костянтин Вишневецький не говорив, а ніби карбував слова. Та дивна річ: багато пристрасних промов проголосив на своєму віку, звик, говорячи, відчувати трепетну тишу зібрання. А нині, на Люблінському сеймі, — якийсь незбагненний гамір. Невже зрадив йому хист промовця? А може, бракує щирості? Князь замовк на мить, — зала непокоїлася, гула обуренням і нерозумінням. Вдихнувши глибоко, князь спробував ще раз підкорити присутніх своїй волі. «Ми переконані, що кожному народові рівні шляхетністю», — слова безсило впали в розбурхане море зневаги й несприйняття.

А поважне зібрання далі радилося й розмірковувало.

Люблінський сейм 1 липня 1569 р. виніс ухвалу про унію двох держав: Великого князівства Литовського й Польщі. Нову державу — Річ Посполиту, утворену внаслідок унії, мав очолювати виборний король, спільний сейм і сенат. Угоди з іноземними державами належало укладати від імені Речі Посполитої. Литовська, українська й польська шляхта зрівнювалася в правах й отримувала можливість володіти маєтками на всій території Речі Посполитої. Ліквідовувалися митні кордони, запроваджувалась єдина грошова одиниця.

Створення нової держави було, безперечно, важливою подією, проте аж ніяк не раптовою.

ПЕРЕДУМОВИ ОБ'ЄДНАННЯ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО Й ПОЛЬСЬКОГО КОРОЛІВСТВА

Шлях до об'єднання Великого князівства Литовського з Польщею був доволі тривалий. Започатковувався він іще Кревською унією 1385 р. і був спричинений зовнішньою небезпекою — тоді обом державам загрожували рицарі-хрестоносці.

Зовнішня загроза Великому князівству Литовському. З другої половини 15 ст. став набирати сили новий суперник — Московське князівство, яке почало претендувати на українські й білоруські землі. Протягом 16 ст. Велике князівство Литовське у війнах з Московією втратило майже третину своєї території, зокрема Чернігово-Сіверщину й Смоленськ. Ситуація особливо загострилася в середині 16 ст., коли розпочалася війна між Московським царством і Лівонським орденом. Литва, що воювала на боці лівонців, опинилася на межі катастрофи: втрата чималих територій і,

Державний герб Речі Посполитої.

руйнування господарства й людські жертви вкрай ускладнили й без того непевне внутрішнє становище.

Ускладнення внутрішнього становища у Великому князівстві Литовському. Посилювалися, зокрема, протести населення українських земель, яке сам на сам опинилося перед іще одним лихом — нападами з Криму. Спустошливі наскоки татар, що з другої половини 90-х років 15 ст. стали щорічними, засвідчили цілковиту неспроможність давньої захисної системи південного покордоння.

Невеликі загони боярської варти не могли протидіяти татарським ордам. Термінового укріплення потребували замки, розташовані в Каневі, Черкасах, Звенигороді, Вінниці, Брацлаві. Місцева шляхта не мала ні коштів, ні людських сил на здійснення масштабних робіт. Не було й надії, що держава, виснажена майже столітніми війнами з Москвою, зарадить небезпеці.

Українська шляхта також була незадоволена тим, що через сваволю магнатів-князів не може істотно впливати на ситуацію в державі. Закріплене Другим Литовським статутом урівнення в правах князів і дрібної та середньої шляхти було наслідком тривалої боротьби й ще потребувало реального втілення.

Отож за таких украй несприятливих зовнішніх і внутрішніх обставин Велике князівство Литовське, щоб уникнути цілковитого завоювання з боку Москви, мусило знайти надійного союзника.

Єдиним реальним кандидатом на таку роль було тоді Польське королівство, з яким Велике князівство Литовське від 1385 р. вісім разів обговорювало й підписувало різноманітні угоди-унії та з яким було пов'язане особою спільного монарха (великий князь литовський обіймав одночасно й королівський престол).

Зацікавленість Польщі в об'єднанні з Великим князівством Литовським. Польща мала свій інтерес в об'єднанні з Литвою. Він стосувався насамперед українських земель: польська шляхта прагнула розширення своїх володінь, а в самій Польщі вільних земель уже не було. Шляхом шлюбів, успадкувань маєтків і офіційних наділів польська шляхта займала щодалі більше посад на Волині, Поділлі й Підляшші. Усі ж скарги місцевих землевласників на порушення привілею Казимира від 1447 р., яким заборонялося роздавати землі в Литовському князівстві іноземцям, залишалися без відповіді. Через конфлікти, що виникали на цьому ґрунті, поставало питання про офіційне затвердження шляхетських надбань.

ЛЮБЛІНСЬКИЙ СЕЙМ 1569 р.

Суперечки навколо державної унії. Попри взаємну зацікавленість сторін домовленість про державну унію Великого князівства Литовського й Польського королівства

Україна й тогочасний світ

Польська держава в 16 ст., особливо за періоду правління Сигізмунда II Августа (1548 — 1572), переживала бурхливе економічне й культурне піднесення. На той час вона стала головним постачальником сільськогосподарської продукції на європейський ринок та до Нового Світу. Тодішня Польща видавалася чи не єдиним острівцем внутрішньої злагоди на тлі кривавих релігійних конфліктів, що вирували в Європі: релігійні війни у Франції, сваволя інквізиції в Іспанії, жорстокі переслідування протестантів Марією Тюдор в Англії, реформаційні війни в Німеччині, кривава опричнина в Московії...

Протягом 15 — 16 ст. Польське королівство перетворилося на *шляхетську республіку* з виборним монархом на чолі. Величезна роль, надто з 1573 р., належала сейму — станово-представницькому органу, що мав законодавчі повноваження. До його складу входили *король, сенат*, у якому засідали магнати та представники королівської адміністрації, та *палата послів*, що об'єднувала посланців сеймиків воєводств або земель. Без згоди загального (вального) сейму король не міг видавати закони, встановлювати податки, скликати феодальне ополчення — *посполите рушення*, одружуватися тощо. Усій шляхті гарантувалися рівні права.

досягалася протягом тривалого часу та в гострих суперечках. Люблінський сейм, спільний «станам Польської Корони зі станами Великого князівства Литовського», розпочався 10 січня 1569 р. Півроку польським і литовським посланцям не вдавалося дійти згоди. Представники Польщі пропонували унію, за якою Велике князівство Литовське зливалося з Польським королівством в одну державу, своїми в Литовському князівстві мали лишатися тільки адміністрація та судочинство. Це змушувало литовських послів чинити опір: вони прагнули якомога повніше зберегти державну окремішність свого князівства. Проте серед литовських представників не було єдності. Князі-магнати та середня й дрібна шляхта обстоювали передусім станові інтереси, які не збігалися. Великі землевласники (серед них і українські) побоювалися, що після приєднання до Польської Корони втратять свої привілеї (у Польщі всі феодали мали рівні права). Власне, тому вони й противилися унії. Дрібна й середня литовська та українська шляхта, яка роками домагалася розширення своїх прав, навпаки, легко погоджувалася на об'єднання.

Сигізмунд II Август.

Дипломатичні заходи польського короля. Розбрат у таборі литовських представників вдало використали поляки. Коли литовсько-руські князі залишили засідання сейму й роз'їхалися по своїх маєтках готуватися до військових дій проти Польщі, польський король, спираючись на підтримку дрібної та середньої шляхти, у березні 1569 р. видав універсал про приєднання Підляшшя й Волині до Польського королівства. За універсалом місцева шляхта зрівнювалася в правах з польською.

Чому середня та дрібна литовська та українська шляхта прагнула тісного союзу з Польщею на відміну від магнатів?

Наступний королівський універсал проголосив приєднання до Польщі Київщини й Брацлавщини: «Надзвичайно важливо для Речі Посполитої, щоб Київ перебував під владою Польської держави, оскільки Київ — це ворота усіх тих володінь, що їй належать, — Волині й Поділля».

Укладання унії. Рішучі заходи Польщі змусили литовських та українських магнатів повернутися за стіл переговорів. Уболіваючи за цілісність своїх маєтків, литовські князі погодилися на унію й не сперечалися проти передачі українських земель Польській Короні. Українські князі також звели свої вимоги до мінімуму — свободи віросповідання та вживання рідної мови: «Заявляємо вашій милості, що ми приєднуємось як вільні й свобідні з тим, щоб ми не були понижені в наших шляхетських почестях...», — таким було останнє слово української знаті.

Зверніть увагу!

Зовні Люблінська унія не суперечила тогочасним законам і була ніби добровільним рішенням представників українських земель. Насправді за своєю суттю то був акт загарбання Польщею українських земель.

Велике князівство Литовське зберігало певну самостійність: своє право й суд, адміністрацію, військо, скарб, офіційну «руську мову».

НАСЛІДКИ ЛЮБЛІНСЬКОЇ УНІЇ

Втрата державності — найдраматичніший наслідок Люблінської унії для України. Відтоді подальша доля українських земель цілковито залежала від зовнішніх обставин: доки безпосередніми господарями маєтків лишалися князі, що володарювали в них і до унії, доки державою правив король,

що з розумінням ставився до місцевої віри й звичаїв, доти й життя українців ніби не зазнавало відчутних змін. Щоправда, і за перших поунійних років спокій був відносний. Адже Україну ділили між собою кілька держав.

Зміни в господарському житті й соціальному статусі селян. Невдовзі після Люблінської унії на землях Київщини, Брацлавщини, Задніпров'я почали з'являтися нові господарі — польські шляхтичі, а разом з ними *набула поширення фільваркова система господарювання з панщиною та закріпаченням.*

Ополячення шляхти й поширення католицизму. Особливої гостроти після Люблінської унії набули проблеми віри й мови. Католицька церква прагнула збільшити кількість своїх прихильників. Тому на Україні створювалися єзуїтські школи й колегіуми. Вони, безперечно, сприяли поширенню освіти: багато українців отримали змогу навчатися в західноєвропейських університетах. Проте платою за освіченість часто-густо ставало зречення рідної мови й батьківської віри. Через те, що в 16 ст. представники нижчих верств мали обмежені можливості для освіти, *ополячення шляхти* означало втрату Україною сили, здатної очолити боротьбу за відновлення державності.

Зверніть увагу!

Після Люблінської унії Підляшшя, Волинь, Брацлавщина (Східне Поділля) й Київщина відійшли до Польщі, у складі якої вже перебували Галичина й Західне Поділля. Вся Берестейщина й Пінщина залишалися за Великим князівством Литовським. Буковина з середини 14 ст. перебувала у складі Молдавії, а Закарпаття з 13 ст. — у складі Угорщини. В 1526 р., після поразки під Могачем, українське Закарпаття поділили між собою Австрія й Трансільванія. Чернігово-Сіверщину на початку 16 ст. перебрало Московське царство.

Єзуїти — члени католицького чернечого ордену «Товариство Ісуса», яке ставило за мету зміцнення католицької церкви та влади Папи римського у всьому світі.

АДМІНІСТРАТИВНО-ПОЛІТИЧНИЙ УСТРІЙ УКРАЇНИ У СКЛАДІ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

На українських землях, що відійшли після Люблінської унії до Польщі, запроваджувався адміністративно-територіальний устрій за польським зразком. Тож тепер у Речі Посполитій на українських землях було шість воєводств: Руське (з центром у Львові), Белзьке (Белз), Подільське (Кам'янець), Брацлавське (Брацлав), Волинське (Луцьк), Київське (Київ).

Воєводства очолювали призначені урядом воєводи, яким належала вся місцева влада. Воєводи керували шляхетським ополченням, головували на провінційних сеймах і стежили за діяльністю шляхетських земських судів.

Воєводства поділялися на *повіти* або *землі*. Їх очолювали старости й каштеляни (коменданти фортець).

У кожному повіті існував *земський суд*. Він був становим — шляхетським — і обирався місцевою шляхтою. Скликався земський суд кілька разів на рік і розглядав різноманітні цивільні справи шляхти — спадкові, майнові та фінансові.

Інстанція — кожна з послідовних ланок у системі підпорядкованих один одному органів держави, зокрема суду тощо.

Земельні суперечки між шляхтичами регулювалися *підкоморними судами*.

У містах, підпорядкованих старостинському правлінню, діяли королівські державні (гродські) суди. У них розглядалися кримінальні справи всіх станів.

Вищою судовою інстанцією був коронний трибунал, а в окремих випадках — сейм.

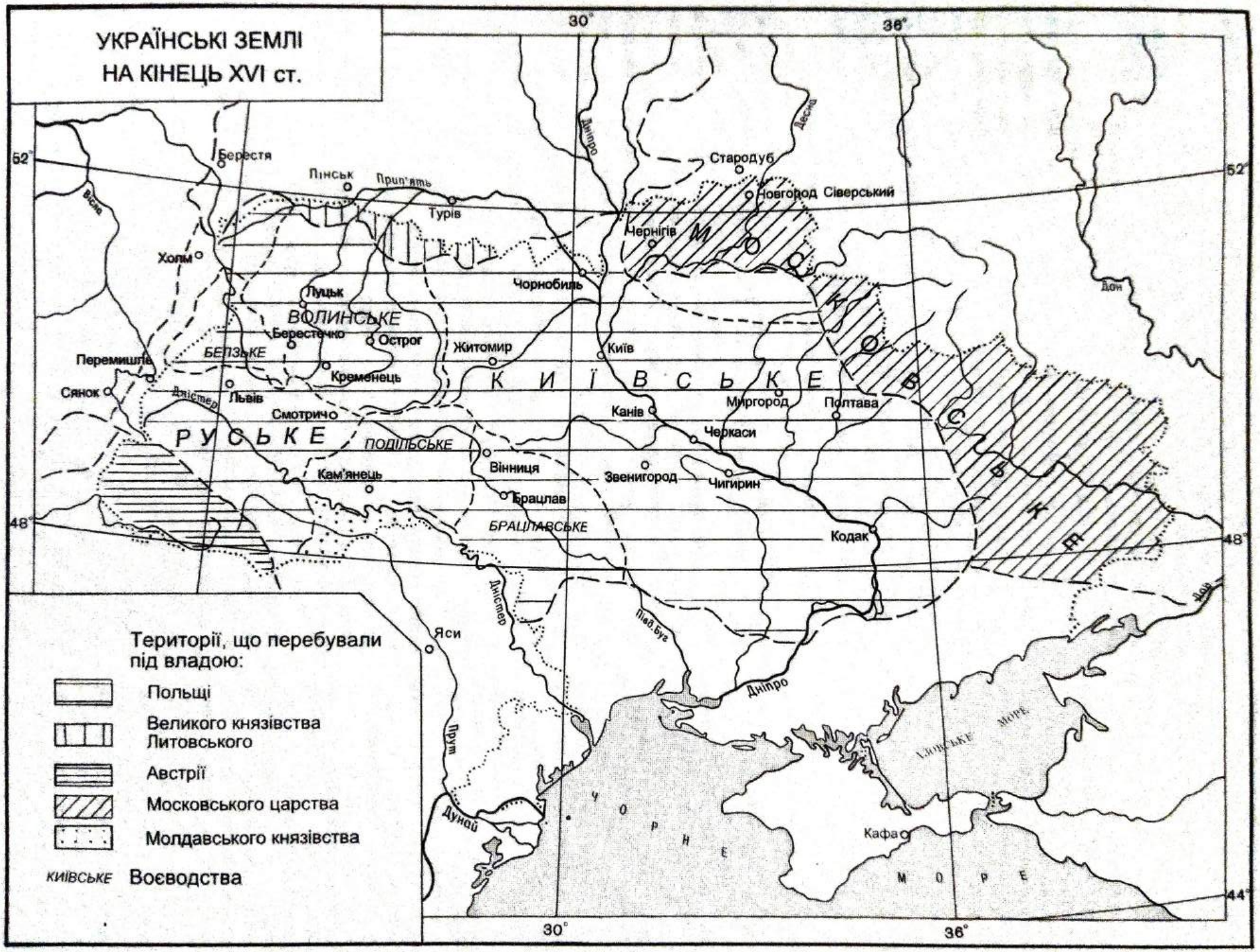
УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ
НА КІНЕЦЬ XVI ст.
30°
36°
52°
48°
44°
Берестя
Пінськ
Прип'ять
Турів
Стародуб
Новгород Сіверський
Чернігів
Холм
Луцьк
Чорнобиль
ВОЛИНСЬКЕ
Берестечко
Острог
Житомир
Київ
Перемишль
БЕЛЗЬКЕ
Кременець
Сянок
Львів
Дністер
Смотрич
Канів
Миргород
Полтава
Черкаси
РУСЬКЕ
ПОДІЛЬСЬКЕ
Вінниця
Кам'янець
Звенигород
Чигирин
Брацлав
БРАЦЛАВСЬКЕ
Кодак
Яси
Прут
Дунай
Південний Буг
Дніпро
Десна
Дон
Висла
Чорне море
Азовське море
Кафа
Території, що перебували під владою:
Польщі
Великого князівства Литовського
Австрії
Московського царства
Молдавського князівства
КИЇВСЬКЕ Воєводства

Розгляд судових справ у містах з магдебурзьким правом перебував у компетенції магістрату, а в приватних і королівських містах — їхніх власників і старост. У селах існували громадські (копні) суди, які з посиленням кріпосництва поступово перетворювалися на панські, а також референдарські — для селян королівських маєтків.

Копа — зібрання сільської громади для розв'язання громадських справ. Суди сільської громади (копні) діяли згідно зі звичаєвим копним правом.

Свій суд мало духівництво.

«Статут Великого князівства Литовського 1588 р.». Зміни в законах, що сталися після Люблінської унії, закріплювалися Третім Литовським статутом. Його було ухвалено польським королем та сеймом 1588 р. Цей збірник законів діяв як на території Великого князівства Литовського, так і на українських землях. Окрім того, за Третім Литовським статутом селяни, які прожили на землі феодала понад 20 років, ставали *кріпаками*. Феодали одержали право пошуку та повернення втікачів-селян протягом 20 років. Отже, Третій Литовський статут остаточно звів селянство до закріпаченого стану.

Зверніть увагу!

Братства **— національно-релігійні громадські об'єднання міщан при православних церквах. Найдавнішим і найавторитетнішим було Львівське Успенське братство, яке почало формуватися на початку 80-х років 16 ст. Року 1586-го антіохійський патріарх Йоаким затвердив статут Львівського братства. Статут встановлював за братством право зверхності над іншими братствами та контроль за духівництвом, у тому числі єпископами. Незабаром Львівське братство домоглося права ставропігії — права підпорядковуватися не своїм єпископам, а безпосередньо патріархові. Відтоді братство стало називатися Ставропігійним, підкреслюючи цим свою незалежність від місцевої церковної влади і своє право контролювати церковне життя, духовенство та єпископат.**

БРАТСТВА

Із поширенням польського права серед українців зростало невдоволення: спілкування з урядовцями-чужинцями ускладнювалося через чужу, незрозумілу мову, що дедалі брутальніше витісняла з ужитку рідну; по-різному, всупереч проголошеній рівності, визначалися права ремісників-католиків і ремісників-православних; зменшувалися земельні володіння православної церкви, а натомість зростали католицькі. Нерідко робилося так, що церкви без згоди віруючих оберталися на костьоли, заборонялися православні церковні процесії тощо.

Поліпшити становище українців покликані були *братства*.

Спочатку братства займалися доброчинною діяльністю — допомагали братчикам, що опинилися в скруті, дбали про забезпечення храмів книжками, іконами, свічками, влаштовували храмові свята тощо. Благодійницький характер отих заходів, а також можливість вкупі відстояти свої права приваблювали православних українців.

Тож кількість братств невпинно зростала: вони з'являлися не тільки у великих містах, а й у містечках і навіть селах. Лави братчиків збільшувалися за рахунок представників різних станів — міщан, духівництва, шляхти, селян, причому як чоловіків, так і жінок.

Поступово братства перетворюються на національно-релігійні організації зі своїм статутом. Вони розгортають широку культурно-освітню діяльність. За їх ініціативи закладалися бібліотеки, відкривалися друкарні та школи. Наприкінці 16 — у першій половині 17 ст. на Україні діяло близько 30 братських шкіл, які, на відміну від початкових парафіяльних, давали середню освіту. Завданням шкіл, як зазначає статут Львівського братства, було навчання рідною мовою «наук

християнських грецьких», щоб пізніше діти, потрапивши в науку чужу, не зрікалися батьківської віри.

СТАНОВИЩЕ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ

Велику об'єднавчу силу в тогочасному суспільстві мала й церква. Проте наприкінці 16 ст., особливо після Люблінської унії, Українська православна церква стала втрачати цю здатність.

Причини занепаду. Головною причиною занепаду православної церкви в Україні була втрата власної держави. Щоб протидіяти польському католицизмові, який через розгалужену мережу єзуїтських колегіумів і друкарень невпинно поширював вплив на нові східні землі, Українська православна церква мусила виробити власну систему освіти. Але ні достатньої кількості книжок, ні відповідних навчальних закладів для вищого духівництва не було.

Не сприяв авторитетові православної церкви й світський патронат-опіка над нею — надання королями церковних посад людям світським, які здебільшого не мали духовного покликання, не завжди розуміли й цінували церковну службу, дбали лише про матеріальні вигоди.

Становище Української православної церкви ускладнювалося й зовнішніми обставинами. Захоплений турками 1453 р. Константинополь уже не міг бути центром православ'я, а відтак не міг надати потрібної підтримки православній церкві України.

Натомість із кожним роком дедалі потужнішою ставала Московська митрополія, що прагнула перебрати на себе славу згаслого Константинополя. Проголошення 1589 р. самостійності Московського патріархату й надання його главі титулу патріарха Московського й усієї Русі надзвичайно стурбували українців, оскільки промовисто свідчили про наміри Московського царства щодо українських земель.

Які сподівання покладали на унію церков її прихильники з-поміж православних? Розуміючи всю складність ситуації, в якій опинилася рідна церква, представники вищого духівництва та українського магнатства й шляхти дедалі більше схилялися до ідеї об'єднання з римо-католицькою церквою.

Через унію з римо-католицькою церквою українці сподівалися досягти єдності свого народу. Бо тільки справжня рівність у правах (саме її домагався, наприклад, Костянтин Острозький) православної церкви й католицької в католицькій державі, якою була Польща, могла б покласти край переслідуванню православних. Адже йшлося про збереження традиційного грецького обряду й мови богослужінь. Крім того, унія здатна була, як здавалося її прихильникам, розв'язати проблему підпорядкування Української православної церкви: після її переходу під зверхність Папи римського відпадала потреба боротьби із зазіханнями Московського патріархату й папської церковної верхівки. Були й особисті

Згадайте!
Якими були відмінності західної — римо-католицької — та східної — греко-православної — церков у віровченні, обрядах, керівництві, мові богослужінь?

Це цікаво!

Церковне протистояння в Україні загострилось у зв'язку з календарною реформою, проведеною в римо-католицькій церкві папою Григорієм XIII. 21 лютого 1582 р. він оголосив про впровадження нового календаря, який згодом назвали *григоріанським*, або календарем нового стилю, на відміну від старого *юліанського*. Календарна реформа мала на меті подолати відставання календарного часу від астрономічного, яке в 16 ст. становило 10 днів (у 17 ст. теж 10 днів, у 18 ст. — 11 днів, у 19 ст. — 12, а в 20 ст. — відповідно 13). Проте була вона недосконалою, оскільки із запровадженням нового календаря могли збігтися в часі християнський Великдень та єврейська Пасха, що заборонялося рішеннями Вселенського собору. Саме тому новий календар не сприйняли в східному християнському світі. Суто теоретичні суперечки, які порушувалися в релігійних трактатах прихильників чи противників нового календаря, були слабким відгомоном тих справді великих трагедій, що траплялися в житті пересічних українців. Православна церква в Україні й досі дотримується юліанського календаря. Ось чому православні й католики святкують християнські свята в різні дні.

мотиви. Вищих православних ієрархів вельми турбувала втрата власного авторитету в церковному житті. Вже йшлося про те, що за справу оновлення української церкви взялися братства. Їхній вплив з кожним роком зростав. Заручившись підтримкою східних патріархів, братства отримали право контролювати найвищих церковних достойників. Тож в унії православні єпископи та й сам митрополит Михайло Рогоза вбачали можливість позбутися опіки братств, відлучивши їх від церковних справ всупереч рішенням Константинополя силою папського благословіння.

Думки католиків щодо унії. У Польщі щодо унії церков не було одностайності. Одні взагалі виступали проти будь-якого об'єднання, інші ж (а їх була більшість на чолі з королем) не заперечували можливість унії. Польським можновладцям не потрібна була авторитетна українська церква, рівна в правах з польською. Тому об'єднання церков вони тлумачили як навернення до католицизму. У книзі «Про єдність церкви Божої» проповідник-єзуїт Петро Скарга переконував читача, що істинною є лише одна церква — римо-католицька, тож найкориснішим для Русі було б відкинути «помилки» греків і об'єднатись із осердям істинної віри.

Таке тлумачення унії католиками викликало в православних протести й обурення. Згодом прихильників унії поменшало, її стали заперечувати навіть колишні ініціатори, зокрема князь Костянтин-Василь Острозький.

Виникнення полемічної літератури. Навколо ідеї об'єднання церков розгорнулася гостра й дуже цікава суперечка (полеміка). Представники різних поглядів висловлювали свої думки в літературних творах, які узвичаєно називати *полемічними*. До сьогодні збереглося близько 200 пам'яток полемічної літератури. Одним із найяскравіших українських полемістів, який рішуче заперечував унію, був Іван Вишенський.

БЕРЕСТЕЙСЬКИЙ ЦЕРКОВНИЙ СОБОР

Церковному соборові, що схвалив унію, передували тривалі переговори між православними священиками, Ватиканом, українськими можновладцями, представниками польської церкви, королівським двором. Щоправда, всі приготування здійснювалися таємно. Боячись опору православних українців, ініціатори унії воліли радитися з представниками польської влади, аніж із власним народом, задля якого вони ніби й чинили ту справу.

Аби пришвидшити втілення ідеї унії в життя, двоє з православних єпископів — найбільші її поборники Іпатій Потій та Кирило Терлецький — вирушили в подорож до Риму, де в листопаді 1595 р. відбулася їхня зустріч із Папою римським та офіційна церемонія з'єднання єпископів із католицькою церквою. Та попри згоду сторін остаточне рішення щодо

унії мав прийняти церковний собор. Його було призначено на 6 жовтня 1596 р. в м. Бересті (нині Бресту Білорусії).

До Берестейського собору готувалися не лише прихильники унії, а й її противники, яких з кожним днем більшало (так, зокрема, відмовилися від ідеї об'єднання церков єпископи Гедеон Балабан та Михайло Копистенський). Заперечували унію братства та монастирі. Чужою вона була також для більшості шляхти та міщан. Не підтримувало її й селянство. Антиунійну боротьбу очолював князь Костянтин Острозький. В одному зі своїх послань, написаному ще до римської подорожі єпископів, князь заявив про свою готовність залучити для боротьби з унією 15 — 20-тисячне військо.

Чому наприкінці 16 ст. єдиним національним осердям залишалася влада й моральний вплив православної церкви? Яким було ставлення до православної церкви з боку великих князів, центральних органів влади?

Численні вияви протестів православних свідчили, що про добровільне з'єднання церков годі й думати. Проте вірні своєму слову перед Папою римським ініціатори унії не хотіли поступатися.

В умовах цілковитої таємності напередодні Берестейського собору було скликано нараду єпископів у Кам'янці, на якій п'ять єпископів і митрополит Михайло Рогоза підписали католицьке «сповідання віри». Такий захід мав запобігти небажаному переходові під час соборових засідань когось із вищих ієрархів на бік противників унії.

Розуміючи складність ситуації, противники унії подбали про авторитетність представництва в Бересті. Крім двох єпископів — Гедеона Балабана й Михайла Копистенського, вони запросили представника константинопольського патріарха Никифора, який двічі був місцеблюстителем патріаршого престолу і згідно з рішенням собору східних патріархів мав першість над митрополитами. Для участі в Берестейському соборі прибув також представник александрійського патріарха Кирило Лукарис.

Щоправда, авторитет високих східних достойників міг вплинути на перебіг подій лише за умови спільного собору. Але собор у Бересті не відбувся. Спеціальним універсалом король заборонив іноземцям брати участь у соборі. Тож не дійшовши згоди навіть щодо спільного засідання, кожна зі сторін 8 жовтня розпочала свій окремий собор.

Утворення греко-католицької церкви. Православні зібралися в палаці, де зупинився Острозький. Прихильники унії проводили собор у міській церкві св. Миколая. Саме в ній і було затверджено попереднє рішення про об'єднання церков. Так було утворено *греко-католицьку церкву.*

Нова церква підпорядковувалася Папі римському. Було визнано деякі засади католицького віровчення (*догмати*), зокрема догмат про походження Святого духа від Отця й Сина (православні визнають, що Дух Святий походить тільки від Отця). Церковні обряди, свята, таїнства, особливості храмового будівництва, іконопису, церковного співу залишалися православними, а мовою богослужінь визнавалася церковнослов'янська.

Король Сигізмунд III підтримав унію і визнав чинною ухвалу собору, що відбувся в церкві св. Миколая. Греко-католицьке духовенство, як і католицьке, звільнялося від сплати податків, уніатська шляхта нарівні з католицькою могла претендувати

Успенська церква Львівського братства та дзвіниця (вежа) Корнякта.

Печатки Київського та Львівського братств.

на державні посади. Крім того, греко-католицьким єпископам було обіцяно місце в сенаті. Що ж до української православної церкви, то вона, попри велику кількість прихильників, опинилася поза законом. Українців було розділено ще й церквами. Отож подія, покликана об'єднувати, посилила протистояння. Бо незгідні з унією висловили твердий намір усіма силами боротися з нею.

Отже, Люблінська унія, внаслідок якої утворилася нова держава — Річ Посполита, мала негативне значення для долі України. Перехід більшості українських земель під владу Польщі означав цілковиту втрату ними державності, яка, хоч і в обмеженому вигляді, зберігалась у складі Великого князівства Литовського. Неспроможність української аристократичної верхівки захистити під час сейму в Любліні інтереси батьківщини призвела до того, що українські землі — Підляшшя, Волинь, Київщина й Брацлавщина, тобто території, що найдовше (власне, до самої унії) зберігали політичну окремішність від центрального тіла Литовсько-Руської держави, стали, за влучним висловом, «своєрідною платою за державну суверенність, яку вдалося зберегти знесиленому Великому князівству Литовському».

Зовнішні зміни (новий адміністративно-територіальний поділ, поширення польських законів у політичному й господарському житті), що відбилися в Третьому Литовському статуті, поступово спричинили зміни внутрішні. Втрата українською шляхтою провідної ролі у суспільстві, посилення впливів католицької церкви, ліквідація вищої православної ієрархії, обмеження у використанні української мови, утиски українських ремісників збурювали українське суспільство, приводили в рух незнані раніше сили. Адже українцям після Люблінської унії, щоб залишатися окремим народом, треба було боротися за свою віру, мову, школу, господарські права, врешті, за власну державу, здатну захищати їх від зазіхань чужинців, найнебезпечнішими з яких були турецькі та татарські загарбники з їх руйнівними походами.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ! 1. Які обставини спонукали українську знать переходити до табору прибічників об'єднання Литовського князівства й Польського королівства? Що змусило пристати до унії з Польщею Велике князівство Литовське? 2. Розкажіть про перебіг подій на Люблінському сеймі 1659 р. Чому ухвала тривалий час не виносилася? Які вона мала наслідки? 3. Які зміни відбулися в адміністративно-політичному устрої українських земель після Люблінської унії? 4. Що таке братства, яку роль вони відігравали в національно-визвольному русі? 5. Що спричинило появу полемічної літератури? 6. Як і чому виникла греко-католицька церква в Україні?

ВИНИКНЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА та ЗАПОРІЗЬКОЇ СІЧІ

Королевич почувався якось непевно: не вперше вирушає в похід, і військо його ніби щиро шанує, але щось непокоїло: із надто грізною силою доведеться змагатися в степу. Не знає та сила законів лицарського бою, байдуже їй до шляхетських звичаїв, бо єдине, що жене її на північ, — всевладне бажання нової здобичі. Мов степовий вітер, налітає та сила з Дикого Поля, і ймення їй — орда. Скільки благородних шляхтичів наклало головами в боях із нею, але хіба можна спинити гарячий суховій або дикий шал несподіваної бурі? Та й чи варто гинути йому, польському королевичу, за цю розкішну, проте чужу й безталанну українську землю? Адже не поспішають європейські володарі з допомогою в боротьбі з турецько-татарською ордою, хоч їхнім краям вона загрожує так само, як і його батьківщині.

Рвучкий вітер приніс зі степу терпкі пахощі й далекий тупіт. «Невже орда?» — подумав королевич і стиснув правицею меч. «Ясновельможний пане, — почув зовсім поряд когось із лицарів, — прибув козацький загін». «Прибув наш порятунок!» — прямуючи на зустріч із козацьким ватажком, міркував королевич.

Діялося те наприкінці 15 ст. Через сто років по тому батько й син Бєльські у своїй «Польській хроніці» залишили про події 1489 р. свідчення, що польське військо на чолі з королевичем Яном Ольбрахтом, майбутнім правителем Польсько-Литовської держави, змогло просуватися в південних степах завдяки лише тамтешнім козакам, які добре знали місцевість. Біля подільського села Копистерина на ординців, які поверталися з великим ясиром, було вчинено напад й розбито їх. Тоді загинуло 15 тисяч загарбників. Відчутної поразки було завдано степовим кочівникам і в другій битві, що відбулася біля річки Шварки.

Зверніть увагу!

Розповідь Бєльських, датована 1489 роком, — перша згадка про українських козаків у писемних історичних джерелах. Цікава вона й тим, що змальовує особливості козацького життя — життя воїнів, охоронців південних меж українських земель, а також вказує на обставини появи нової соціальної верстви, названої козацтвом.

ПРИЧИНИ ВИНИКНЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА

Українське козацтво виникло за важких для нашого народу часів, коли Україна була позбавлена державності, а її землі перебували у складі кількох іноземних держав, які часто-густо ворогували між собою. Це зумовлювалося розташуванням українських земель у зоні так званого *Великого кордону*. Той кордон — умовна межа, що відділяла два протилежних світи, між якими споконвіку тривало протистояння: європейський (християнський, хліборобський) від азіатського

(мусульманського, кочового). У 15 — 16 ст. боротьба двох світів набула особливої гостроти й була пов'язана з агресією *Османської імперії.*

Потреба захисту від завойовницьких походів кочівників. У причорноморських степах півдня України після розпаду Золотої Орди господарями почувалися татари. Українські землі зазнавали їхніх постійних спустошливих наскоків, які особливо посилилися після встановлення зверхності Туреччини над Кримським ханством у 1475 р. Султанська Туреччина, утвердившись на Чорному морі й Балканах, оволоділа гирлами Дунаю, Дністра, Дніпра й Дону, побудувала мережу потужних фортець, використовуючи їх як опорні бази для завоювань багатих північних територій. Ударною силою Османської імперії в походах на українські землі були *ногайські орди*, що в 16 ст. перекочували зі сходу до південноукраїнських степів й увійшли до складу Кримського ханства.

Проте посилення загарбницьких походів на землі України зумовлювалося не тільки їхньою безпосередньою близькістю до войовничих кочівників, а й нездатністю захистити ці землі Польсько-Литовською державою, під владою якої вони перебували.

ДЖЕРЕЛА СВІДЧАТЬ!

Видатний український мислитель Станіслав Оріховський у трактаті «Напучення польському королеві...» 1543 р. писав: «Доки ти живеш у Краківському замку, люд Русі гине. Та ще й як гине! Цього без сліз і розповісти неможливо: ніхто людей не захищає, ніхто не боронить; міста попалено, фортеці зруйновано; багатьох славних лицарів посічено або забрано в полон; немовлят порубано, літніх — повбивано, дівчат зґвалтовано прилюдно, жінок збезчещено на очах у чоловіків, молодиць пов'язано й забрано разом з реманентом і худобою, так що нема чим і землю обробити. Жах і смуток всюди на полях і в оселях наших».

Опинившись в обставинах, що загрожували самому існуванню українців як окремого народу, мешканці прикордонних територій змушені були опановувати складну військову професію. Постійна боротьба з нападниками виробила з хлібороба, ремісника, збіднілого шляхтича особливий тип воїна — відважного й хитрого, який добре володів різними видами зброї й способами партизанської війни, сповненого волелюбності й повсякчас готового до протесту проти будь-якого примусу. Такими воїнами були *козаки.*

Посилення визиску народу землевласниками та міською верхівкою, поширення панщини й закріпачення. Козацтво формувалося не лише з постійних мешканців прикордонних територій — Київщини й Брацлавщини. Козаками ставали й численні втікачі з інших регіонів України — передусім Галичини, Волині, де визиск населення землевласниками та міською верхівкою Польсько-Литовської держави був найдужчим.

Зверніть увагу!

Слово *козак* прийшло зі сходу. У давніх тюрків козаками називали молодих хлопців, які відбували складний і небезпечний обряд посвячення в повноправні члени племені: юнаки йшли в степ і мусили там прожити кілька місяців, змагаючись із ворогами й доводячи своє вміння виживати за важких природних умов. Пізніше це слово набуло кількох значень й перекладалося здебільшого як *вільна озброєна людина.*

Україна й тогочасний світ

Туреччина протягом 14 — 16 ст. з невеличкого князівства перетворилася на потужну Османську імперію, володіння якої розляглися на трьох континентах (в Азії, Африці та Європі), від Атлантики до Індійського океану. Небезпека завоювання Туреччиною ставила під загрозу життя й розвиток Європи, котра саме за того часу переживала добу Відродження. Турки володіли майже всією Угорщиною, впритул підійшли до Відня, воювали проти Венеції та Іспанії. Навіть після поразки, якої завдали туркам об'єднані сили Іспанії та Венеції в битві під Лепанто 1571 р. на Середземному морі, могутність Османської імперії не похитнулася.

Поширення панщини та запровадження кріпацтва спонукали українських селян та міську бідноту до масових утеч — хоч на край світу, тільки подалі від пана. Важкі умови прикордоння здавалися втікачам меншим лихом, ніж втрата особистої свободи.

ДЖЕРЕЛА СВІДЧАТЬ!

Польський дипломат та історик 17 ст. Самуїл Грондський щодо виникнення козацтва зауважував: «Ті з русинського (українського) народу, які... не хотіли тягнути ярмо й терпіти владу місцевих панів, йшли в далекі краї, тоді ще не заселені, і набували собі право на волю... закладали нові поселення і, щоб відрізнятися від підданих, залежних від панів, стали називати себе козаками».

Спочатку козаки мешкали здебільшого на півдні Київщини — в районі Канева, Черкас, Чигирина, а також на Поділлі. Поступово просуваючись у глиб степів, вони звичайно селилися понад Дніпром і Південним Бугом, Кальміусом та їхніми численними притоками. Особливо вабили козаків багаті рибою та дичиною місця понад *Дніпровими порогами* від гирла Самари, тобто від сучасного Дніпропетровська, до Хортиці (у межах сучасного міста Запоріжжя) та *Великого Лугу* — низинних берегів Дніпра нижче порогів. Ось чому українських козаків називали *запорізькими*.

ПОЯВА ПЕРШИХ СІЧЕЙ

Постійна загроза нападу ногайсько-татарських орд змушувала козаків будувати укріплення з дерев — *засіки*. Саме із засіками дослідники пов'язують походження слова *січ* (згромадження січеного дерева). Будуючи свої укріплення, козаки мусили висікати, тобто вирубувати дерева.

Можливо, розрізнені невеликі січі існували в багатьох місцях. І лише згодом за порогами утворилася одна головна *Запорізька Січ* — столиця запорізьких козаків.

Січ — місто-фортеця. Про зовнішній вигляд найдавніших січей відомо небагато, однак і тих свідчень достатньо, щоб переконатися в інженерній майстерності запорожців. Великого значення надавали козаки місцю розташування Січі. Найчастіше то був річковий острів. Ворогам було важко знайти Січ у плавнях — очеретяних хащах, густо помережаних численними протоками, а ще важче — доступитися до неї.

Січ була містом-фортецею. Природні укріплення підсилювалися 10 — 13-метровим валом і ровом. Вал зміцнювався частоколом із баштами, в яких прорубувалися бійниці.

Усередині фортеці знаходився майдан з православною церквою. Навколо церкви стояли великі довгі будинки — *курені*, де жили січовики, а також оселі старшини, канцелярія. Трохи далі — склади, арсенали, ремісничі майстерні, торгові лавки.

Зверніть увагу!

Виникнення українського козацтва, його історична доля пов'язані з такими географічними назвами, як *(Дике) Поле, Дніпрові пороги, Великий Луг* та ін. *Полем* називали причорноморські степи, розташовані між Дністром та Доном. Своєрідним входом до Поля з боку Середнього Подніпров'я були *пороги* — пасма кам'яних скель, що, здіймаючись заввишки приблизно на 5 метрів, перетинали течію Дніпра. Усього на Дніпрі було 9 порогів: Кодацький, Сурський, Лоханський, Дзвонецький, Ненаситець, Вовнизький, Будило, Лишній та Вольний (їх було затоплено 1932 р. під час будівництва Дніпрогесу).

За порогами починався край, який пізніше запорожці називали *Дніпровським Низом*. Річище тут було всіяне безліччю островів. Найбільші з них — Велика й Мала Хортиці. Цю місцевість, що тягнулася низинним лівим берегом Дніпра від Хортиці — першого після порогів острова, до урочища Паліївщини (навпроти сучасного Нікополя), називали *Великим Лугом*.

ДНІПРОВІ ПОРОГИ І СІЧІ

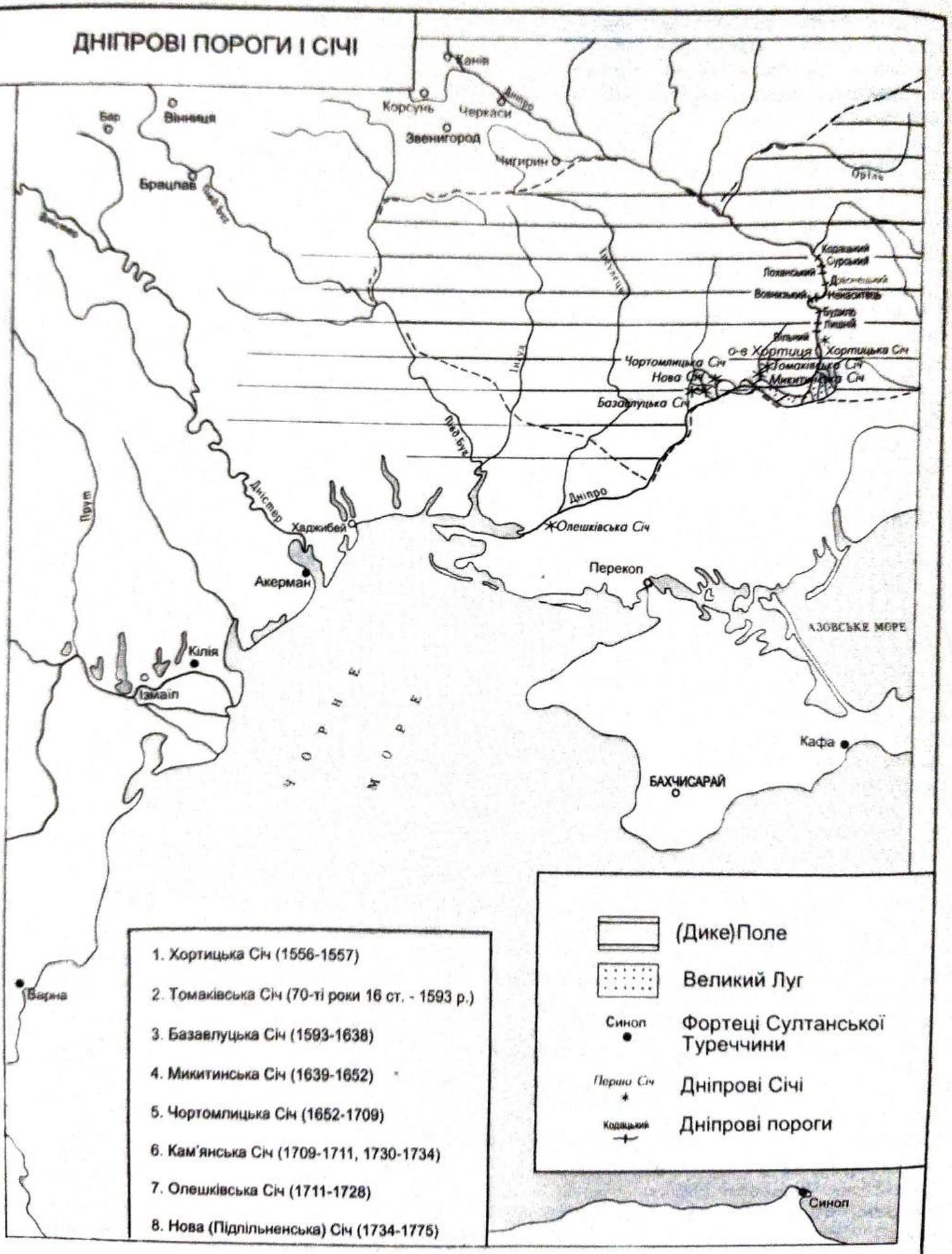

Чисельність козаків на Січі коливалася залежно від пори року (взимку кількість козаків зменшувалася, влітку збільшувалася), перебігу воєнних дій тощо. Постійно в Січі перебував *військовий гарнізон* (дві-три тисячі), а основна маса козаків жила за її межами й займалася там різним ділом. За відповідним сигналом козацтво збиралося на Січі, щоби взяти участь у поході чи в розв'язанні важливих справ. Із Січі неважко було вийти в Чорне або Азовське моря проти Османської імперії та Кримського ханства. Тут завжди можна було знайти й добру свіжу воду, і провіант, і фураж для коней, шкіру й хутра і, врешті, дерево для будування човнів, укріплень та для опалення.

Першою відомою на сьогодні Січчю вважається фортеця, зведена *1556 р. на острові Малій Хортиці* українським православним князем *Дмитром Вишневецьким*.

ОСОБИСТІСТЬ
Дмитро Вишневецький

...Це було в січні 1557 р. Три тижні тривала облога козацької фортеці. Ординці кримського хана Девлет-Гірея лютували: ох і дошкуляв їм той князь! Давно вони його знали. Адже з 20 літ козакував він на українському прикордонні, шаблею здобуваючи собі славу й визнання. Траплялися й до нього неабиякі лицарі з-поміж воєвод та прикордонних старост. Але ніхто раніше так відверто не знався з козаками — одвічними ворогами ординців. Дмитро ж Вишневецький не просто користувався допомогою козацьких загонів, а згуртував із них навколо себе організоване військо, спорудив на Дніпрі неприступну фортецю — Січ, з якої козаки завдають ханові несподіваних і прикрих ударів. Говорять, що мріє князь-козак стати повновладним господарем Подніпров'я та приморських степів, відвоювавши їх у хана. Зухвалі наміри Вишневецького, який задля їх здійснення прагнув залучити армії сусідніх держав, передусім Литви, Польщі, Молдавії та Московії, стали відомі й турецькому султанові. Обурений султан наказав готуватися до війни — не проти держави, а проти особи, названої найбільшим ворогом Оттоманської Порти.

...На 24-й день облоги татарське військо, не маючи надії здобути Січ, відступило. Дмитро Вишневецький знову переміг. А скільки тих перемог ще попереду!

Витримавши кілька ударів, фортеця Дмитра Вишневецького була зруйнована восени 1557 р. Проте козаки збудували нову — на іншому місці. Власне, зміна місць розташування Січі — особливість козацької столиці. Пояснюється вона військовим призначенням Січі.

ДЖЕРЕЛА СВІДЧАТЬ!

Останній похід Дмитра Вишневецького розпочався влітку 1563 р. Із загонами козаків князь рушив до Молдавії. Там потрапив у полон і невдовзі був переданий туркам. Про обставини його смерті залишились ось які свідчення: «Вишневецький... був скинутий з башти на гаки, вмуровані в стіни біля морської затоки по дорозі з Константинополя в Галату. Зачепившись ребром за гак, жив у такому стані три дні, поки турки не вбили його з лука за те, що лаяв їхню віру». За легендою, султан Сулейман II, вражений винятковою

Дмитро Вишневецький.

Дмитро Вишневецький походив із давнього українського князівського роду. Вперше згадується в джерелах під 1545 р. Рано виявив неабиякий хист полководця: вже 1550 р. був призначений королем Сигізмундом Августом старостою черкаським і канівським. Пізніше отримав посаду прикордонного стражника на Хортиці. Там, на Малій Хортиці, за його ініціативою запорожцями було збудовано фортецю, яка стала опорною військовою базою козацтва на пониззі Дніпра. Протягом 1556 р. організовував численні походи запорожців у володіння кримського хана й на турецькі фортеці. За подальших років був запрошений до Москви і як московський воєвода здійснював походи на татар. 1563 р., під час походу на Молдавію, Вишневецький потрапив у полон і незабаром був страчений турками.

Чому в народі зберігається вдячна пам'ять про Дмитра-Байду Вишневецького?

Це цікаво!

Найпершим згори порогом був Кодацький. Згадку про нього залишив візантійський імператор і письменник, який правив у 913 — 959 рр. Він писав: «Посеред Дніпра стоять урвисті високі скелі, що стримлять неначе острівці. Ось чому вода, що набігає й припливає до них, спадає вниз із гучним та страшним шумом. Через це руси не наважуються проходити між скелями, а пристають поблизу до берега й висаджують людей, але речі залишають у кораблях. Потім вони голі тягнуть їх, намацуючи дно своїми ногами, щоб не наштовхнутися на якийсь камінь. Коли вони проминуть цей перший поріг, то знову, забравши з берега інших (людей), відпливають і приходять до іншого порога...»

Лихої слави зажив Ненаситецький поріг. Козаки називали його Дідом, а селяни Ненаситцем. З усіх Дніпрових порогів він був найбільший і найнебезпечніший. Саме на цьому порозі розташовувалося найпідступніше місце на Дніпрі — Пекло. Козаки говорили: «Попавсь у Пекло, буде тобі й холодно, й тепло». Ненаситець — єдиний із порогів, де не замерзала вода взимку, він завжди був укритий піною.

Що спільного й відмінного було в побуті й житті козаків, міщан і селян?

мужністю і презирством до смерті українського князя, запропонував йому свою милість, якщо той відмовиться від християнської віри й перейде в мусульманство. Але Вишневецький згоден був краще загинути, ніж зрадити свою віру. «Дивуючись його відвазі й завзятості, вони розділили між собою його серце і з'їли, щоб собі перейняти щось із його сміливості й зневаги до смерті, які виявив він», — засвідчив польський хроніст.

Народна пам'ять береже про князя-звитяжця численні легенди, перекази, пісні, у яких він діє під іменем Байди.

ГОСПОДАРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ КОЗАКІВ

Вояки за потребою, козаки залишалися невтомними трудівниками. Вони активно освоювали нові землі, піднімаючи цілину, прокладаючи шляхи, споруджуючи мости та ін. Понад берегами рік, на островах, у балках чи байраках козаки закладали свої поселення.

Козацьке поселення зазвичай називалося *зимівником*. То був запорізький хутір, що складався з двох-трьох хат для людей та різних господарських будівель — комор, клунь, стаєнь, хлівів, курників, льохів, бджоляників. Часом хутір мав млин, кузню тощо. Зимівники будувалися кількома господарями й згодом розросталися, перетворюючись на села й містечка.

Поселення виникали звичайно на місцях *уходів*, тобто промислів. Тут козаки займалися рибальством та переробкою риби (солінням, копченням, добуванням ікри), а також мисливством, бортництвом.

Заняття промислами потребувало постійного перебування людей на уходах. Бо через них здійснювалася торгівля сіллю з морських лиманів, пролягали великі й малі торговельні шляхи, — зокрема такі відомі, як Соляник — Соляний шлях, та Залозник — Залізний. Завдяки уходам в 15 — 16 ст. відбувалося поступове заселення козаками земель на схід і захід від Середньої та Нижньої Наддніпрянщини — від Дністра до Сіверського Дінця й Дону.

Заняття козаків. На освоєних землях, особливо в їхній північній частині, де було безпечніше від ординців, козаки займалися хліборобством, городництвом, садівництвом, різними ремеслами. Умови степу були якнайкращі для розведення коней, великої рогатої та дрібної худоби. Провідною галуззю козацького скотарства було конярство. Без коня взагалі важко уявити життя козака. Отож в українській народній творчості кінь — вірний товариш наших степових лицарів.

Серед козаків були теслі, стельмахи, ковалі, зброярі, кожум'яки, шевці, бондарі тощо. Кожен козак був зазвичай і торгівцем, бо продавав або міняв не тільки здобуте чи зроблене своїми руками, а й воєнні трофеї.

Козацькі господарства. Новий тип сільськогосподарського виробництва, який запроваджували на півдні України козаки, істотно відрізнявся від фільварково-панщинного землеробства й був, власне, найяскравішим виявом нових суспільних відносин — *буржуазних.*

Козацькі зимівники ґрунтувалися на вільній праці на власній землі: у них широко застосовувалася вільнонаймана праця, то були господарства багатогалузеві, орієнтовані на ринок.

Таке господарювання не могло не приваблювати селян з інших регіонів України, які, особливо після Люблінської унії, з поширенням фільварково-панщинної системи, зазнавали дедалі більших утисків. Унікальне історичне явище *покозачення* — масовий перехід селян до козацького стану, що спостерігався в другій половині 16 — першій половині 17 ст., — це спроба мирним шляхом звільнитися від панщини й отримати право вільно працювати на власній землі. Власником хутора-зимівника міг стати будь-який козак. Кожен, хто прибував на Запоріжжя, звичайно рік-два працював наймитом у зимівнику в котрогось із козаків, а потім, за бажанням, закладав власне господарство.

Козацький характер. Поєднання в особі козака вмілого хлібороба й воїна-захисника зумовлене способом козацького життя, побуту, звичаями й традиціями. Козаком міг стати будь-хто, але за неодмінної умови — визнання православ'я чи добровільного навернення до нього. Першим і часто єдиним запитанням до прибульця на Січ було: «У Бога віруєш?». І коли той давав ствердну відповідь та правильно хрестився на доказ того, шлях до козацької громади був відкритий. З моменту прийняття до козацького товариства кожен мусив дотримуватися усталених звичаїв і традицій. Серед них найперший — закон козацького побратимства. Козацька взаємоповага й щирість підтверджуються звертаннями, що були традиційними: пане-брате, пани-товариші тощо. Найтяжчою була кара за злочини, заподіяні членам товариства.

Військовий характер життя ніколи не притлумлював у козацькій душі бажання працювати. Адже більшість козаків були колишніми селянами або міщанами, що прибували з усіх кінців України. Невтомна праця на землі утвердила в козакові почуття господаря, який завжди сподівався на власні сили, виявляв особисту ініціативу. Надзвичайна працьовитість, господарська винахідливість, кмітливість, наполегливість, відраза до лінощів, терплячість й загострене почуття людської гідності — риси, якими наш народ також завдячує козацтву.

Козаки не зазіхали на чужі землі, а, плекаючи рідну, намагалися зберегти її родючість, не порушуючи своєю діяльністю рівноваги в природі. Так із покоління в покоління вироблялися звичаєві закони охорони природи. Наприклад, козакам не дозволялося вирубувати найцінніші породи

Запорожець.
Художник Т.Калинський.

дерев — дуб, граб, горіх — та заборонялося виловлювати дрібну рибу й бити молоду звірину. За пізніших часів кожен козак, що мав намір заснувати зимівник, повинен був подавати письмове зобов'язання дотримуватися сівозміни на полі, зберігати й доглядати навколишній ліс.

Козаки-запорожці безмежно любили свою батьківщину, матір-Україну, а тому з повагою ставилися до представників інших народів і приймали їх до свого товариства. Хто поважає себе й свій народ, поважатиме й іноземців.

ДЖЕРЕЛА СВІДЧАТЬ!

Французький інженер Гійом Левассер де Боплан, який перебував в Україні під час служби в польській армії протягом 1630 — 1647 рр., у своїй книзі «Опис України» про козаків повідомляв: «Вони кмітливі й проникливі, дотепні й надзвичайно щедрі, не побиваються за великим багатством, зате дуже люблять свободу, без якої не уявляють собі життя... Вони добре загартовані, легко витримують спеку й холод, спрагу й голод, невтомні в битвах, відважні, сміливі чи, радше, одчайдушні, власним життям не дорожать... Вони високі на зріст, вправні, енергійні, люблять ходити в гарному одязі... відзначаються міцним здоров'ям і навіть не хворіють... Мало хто з козаків умирає від недуги, хіба що у глибокій старості, бо більшість із них гине на полі слави».

Життя й побут січовиків. Особливо суворих приписів дотримувалися козаки, що перебували на Січі. Від світанку до заходу сонця січовики дбали про фізичну загартованість та військову майстерність, щоранку купалися, незалежно від пори року. Обов'язковими для всіх була щоденна бойова підготовка, яка складалася з герців на конях, фехтування, стрільби з вогнепальної зброї, з долання на конях рівчаків та загорож, з бою на шаблях до першої крові та різноманітних змагань куренів. Певний час відводився на впорядкування зброї, човнів, помешкань, на лагодження одягу, укріплень тощо. Після обіду та надвечір козаки-січовики мали час, щоб пограти на кобзі, бандурі, лірі, скрипці чи сопілці, поспівати пісень, послухати кобзаря, потанцювати.

Церква в житті козаків. Отож і духовне життя не було чужим для козацтва. Коріння його — у глибокій вірі. Козаки дотримувалися християнської православної віри, підтримували й надзвичайно шанували церкву. Поважне ставлення до церкви — характерна риса січовиків. Незважаючи на суто військовий характер козацьких фортець, православний храм на Січі споруджувався обов'язково. Була то *церква Святої Покрови.* Усі січовики відвідували її двічі на день — зранку та ввечері, відбуваючи богослужіння та молебні. Цікаво, що під час читання Євангелія козаки на знак готовності захищати від ворога слово Боже зброєю виструнчувалися і як один витягали до половини шаблі із піхов.

Отже, церква була для козаків духовним осердям, згуртовувала їх. Вона надавала сенсу їхньому життю, сповненому тяжких випробувань і жорстокої боротьби, була символом

Це цікаво!

Особливого значення на Запоріжжі набуло свято Покрови Пресвятої Богородиці. Символізуючи захист християн в їх боротьбі з мусульманами, воно виявилося найсвятішим для козаків — борців за православну віру.

Велику шану в запорожців мав святий Микола-чудотворець. Він виступав як охоронець від ворогів та покровитель моряків. Здійснюючи подорожі по Чорному морю, Дніпру, Бугу, козаки молилися святому Миколі, вбачаючи в ньому «великого милостивця і співчутливого людинолюбця». Козаки, які потрапляли до полону, вважали, що можуть врятуватися завдяки заступництву святого Миколи.

Здавна ведучи боротьбу з султанськими військами та ханськими ордами, козацтво віддавало належне своєму натхненникові — святому архістратигові Михаїлу, який захищав славу Божу і воював проти сатани. Тому козаки проголошували святого Михаїла предводителем військового товариства, називали його патроном і заступником Війська Запорізького.

самобутності українців. Недарма головна спонука козацьких походів — потреба боронити батьківську православну віру.

Колонізація — заселення і господарське освоєння певних територій.

Отже, поява нового стану українського суспільства — козацтва — була спричинена як внутрішніми, так і зовнішніми чинниками та засвідчила величезну життєздатність наших предків. За умов, що загрожували самому існуванню українського народу, козацтво поступово перетворилося на силу, здатну боронити рідну землю від зазіхань чужинців, зберегти етнічну самобутність, а також створити власну державу. Український козак як вільний лицар-трудівник став уособленням типового характеру, притаманного нашому народові в головних своїх рисах і до сьогодні. Новий спосіб господарювання, висока землеробська культура, бережливе ставлення до природи та її багатств створили передумови для заможного життя багатьох наступних поколінь.

Наслідком господарської діяльності козаків була колонізація Поля, а отже, розширення життєвого простору українського народу, яке відбувалося мирним шляхом, без завоювань чужих територій.

Потреба постійного збройного захисту своєї мирної праці сприяла виробленню особливої військової організації, самобутньої системи управління й командування, оригінального військового мистецтва козаків. Унікальні вияви козацького мистецтва (козацька пісня й дума, козацька музика, козацька ікона, козацька архітектура тощо) є неоціненним надбанням української культури. Внесок козацтва в історію та культуру України настільки вагомий, що й сьогодні українців називають козацьким народом. Своєрідність козацтва, що виникло на межі європейського й азіатського світів, спонукає багатьох дослідників говорити про нього як про унікальне в історії людства явище. Військовим, політичним, господарським і культурним центром такого феномена була Запорізька Січ.

Запорізький козак.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ! 1. У зв'язку з якими подіями вперше згадуються українські козаки в писемних джерелах? 2. Що означає слово «козак»? 3. Чим пояснюються наскоки турецьких військ та татарсько-ногайських орд на українські землі? Чому наскоки були страшним лихом для українців? 4. Які причини виникнення українського козацтва? 5. Як виникали перші січі, що собою становили? 6. Розкажіть про організаторську й військову діяльність Дмитра Вишневецького. Що, на вашу думку, вплинуло на формування його особистості? Які риси його вдачі видаються вам вартими наслідування? 7. Де оселялися козаки? Чим займалися? Які особливості господарської діяльності козаків? 8. Яку роль відігравала церква в житті козаків? 9. Чому українців і досі називають козацьким народом? Які характерні риси вдачі українця успадковані від давніх козаків?

СІЧ — КОЗАЦЬКА РЕСПУБЛІКА. ВІЙСЬКОВА МАЙСТЕРНІСТЬ КОЗАКІВ

Надвечір небо набувало особливої барви: випечене сонцем за довгий літній день, воно поволі рожевіло. Степ втомлено мовчав. Ніщо не віщувало біди. Та раптом на східному обрії з'явилася тонка, ледь вловима цівочка. Чорною змією вилася й вилася вона, поволі куйовдилась, більшала, аж поки не перетворилася на зловісну хмару. Димове гасло! Залога козацької сторожової вежі вже порядкує біля фігури — дивовижної піраміди, зведеної на пагорбі з просмолених діжок та заповненої всередині смолою. Мить — і споруда палає серед степу, викидаючи в небо ядучу кіптяву.

Ще не згас останній сонячний промінь, а степ горів уже багатьма такими самими вогнями: козаки попереджали одні одних про наближення орди. Вчасно отримавши сигнал, Січ лаштувалася до бою. Гули тривогою дзвони на січовій церкві — відлунювали в усіх храмах порубіжних міст і сіл, сповіщаючи мешканців про небезпеку.

Час зберіг для нас чимало свідчень військової винахідливості козаків. Із покоління в покоління передавали на Січі здобуті в боях знання й досвід, які й донині слушно вважаються справжнім мистецтвом.

ВІЙСЬКОВЕ МИСТЕЦТВО КОЗАЦТВА

Гучну славу здобула собі козацька *піхота* — основний рід козацького війська. На відміну від піхотних підрозділів європейських армій, що виконували завдання лише за підтримки кінноти, вона завжди діяла власними силами.

Тришеренговий бойовий порядок козацької піхоти.

Бойові лаштунки козацької піхоти. Під час бою козацька піхота шикувалася в три лави. Стріляла тільки перша лава, друга подавала, а третя заряджала рушниці. Бій, коли козацьке військо змішувалося з ворожим, козаки називали *галасом*. У Європі за тих часів панував лінійний стрій, що позбавляв вояків будь-якої ініціативи.

Найоригінальнішим та найпопулярнішим серед козаків був бойовий порядок, який називався *табором*. Табір застосовувався козацьким військом на марші, в обороні та наступі. Він будувався з возів, скріплених ланцюгами у кілька рядів та

вилаштуваних чотирикутником, півмісяцем або ж овалом. Наперед виводилися три-чотири гармати, з боків — по одній, позаду — дві. Військо перебувало в середині укріплення. Наступаючи на ворога, піхота виходила назовні, але в разі небезпеки поверталася в захисне кільце. Сучасники називали табір «рухомою фортецею», бо козаки під прикриттям возів могли долати сотні кілометрів голим степом.

ДЖЕРЕЛА СВІДЧАТЬ!

Гійом де Боплан писав, що козаки «найбільше виявляють спритності та доблесті, б'ючись у таборі під прикриттям возів (бо вони дуже влучно стріляють з рушниць, які є їх звичайною зброєю), обороняючи ці укріплення... Сотня козаків під захистом табору не побоїться й тисячі поляків, і кількох тисяч татар».

Козацька розвідка. Постійна загроза нападів з боку Османської імперії та Кримського ханства змушувала козаків дбати про розвідку. У запорізькому війську були *сторожова служба* й *дозір*. Козацькі розвідувальні підрозділи розташовувалися в земляних або дерев'яних укріпленнях на кордонах українських земель. Для спостереження за місцевістю козаки також використовували давні *могили-кургани* або насипали так звані роблені. Винаходом козацтва була система димової сигналізації, що сповіщала населення про наближення нападників.

Козацька артилерія. Запорожці були великими майстрами артилерійської справи. Вони віддавали перевагу *легким гарматам*, які давали змогу вільно маневрувати під час бою. Гармата була незамінною за навального козацького наступу. Для штурму козаки використовували різноманітні укриття, зокрема *гуляй-городи* — спеціальні пристрої з дерев'яних щитів на колесах або полозах з отворами (амбразурами) для рушниць і гармат.

Із-поміж зброї козаки особливо шанували рушницю, спис і шаблю. Католицький священик Віміні, який побував в Україні 1650 р., записав: «Мені траплялося бачити, як вони кулею гасили свічку, відсікаючи нагар так, наче це зроблено за допомогою щипців».

Козацький флот. Військова майстерність козаків вповні виявлялася і в морських походах. На Січі взагалі вважалося, що справжній козак — лише той, хто випробував себе в морському бою. Козацький флот складався з легких, надзвичайно маневрових човнів — *чайок*. Довжина човна сягала 20 м, ширина (у верхній частині) та висота — 4 м. Дно чайки — завдовжки близько 16 м виготовляли зі стовбура верби або липи. Боки човна обшивали дошками завширшки 30 см і завдовжки 4 м. Всередині влаштовували перетинки й лавки, потім човен просмолювали. Чайки рухалися залежно

Макет козацької чайки.

від погодних умов або за допомогою весел, або вітрил. Перевагою чайок було й те, що вони могли пришвартовуватися до будь-якого берега, на відміну від громіздких і великих турецьких галер.

ДЖЕРЕЛА СВІДЧАТЬ!

Про які особливості козацьких морських походів повідомляє Г. де Боплан?

У Гійома де Боплана читаємо: «Коли козаки задумують свій морський похід... вони рушають до Військової Скарбниці, яка є місцем їхнього збору... Звичайно, на їхньому човні є десять-п'ятнадцять весел з кожного боку, і пливуть ті човни швидше, ніж турецькі веслові галери. На човнах також ставлять щоглу, на яку напинають доволі незграбне вітрило, котре розпускають лише в гарну погоду, а за сильного вітру воліють веслувати... Кожен козак озброєний двома рушницями, шаблею. Одягнені козаки в сорочки й шаровари, ще мають змінний одяг із благенькою свитою та шапкою; беруть шість фунтів пороху, достатню кількість свинцю, ядра для своїх гармат. У кожного є компас... Турки, звичайно, попереджені про похід і тримають у гирлі Дніпра напоготові кілька галер, щоб не дати козакам вийти з лиману. Але хитрі козаки виходять темної ночі, коли має з'явитися на небі місяць-молодик, і переховуються в очереті за три-чотири милі від гирла Дніпра, куди не заходять турецькі галери. Турки ще чекають їх біля гирла, але завжди залишаються обдуреними».

Тактика й стратегія суходільних козацьких походів. Козацьке військове мистецтво формувалося століттями і своїм корінням сягає доби походів київських князів. Головними рисами запорізької тактики були *раптові напади, засідки, нічні рейди.* Вдень козаки відволікали ворога малими боями, щоб уночі атакувати його й зненацька заскочити в пітьмі. Свої раптові концентровані удари по ворогові козаки завдавали, використовуючи характер місцевості: стрімкі береги річок, ярів та ін. Сучасники зазначали, що козаки звичайно використовують болота й ріки для прикриття свого пересування під час маршів.

Стратегія — загальний план ведення бойових дій.

Тактика — конкретні бойові дії під час битви для виконання стратегічних завдань.

У козаків здавна був поширений засіб індивідуального захисту від ворожого обстрілу, тоді ще не відомий у Західній Європі, — *самообкопування.* Цей засіб козацтво виробило за умов південних степів під загрозою повсякчасного нападу татар.

У польових боях козаки завжди намагалися оточити ворога, для чого застосовували складний тактичний маневр — *охоплення з флангів і вихід у тил.* У фронтальні атаки вони йшли з холодною ручною зброєю, знищивши перед тим передні ряди ворожих військ вогнем з гармат та рушниць.

Козаки намагалися не оголяти свій фронт і не підставляти авангардні частини під удари ворожої кінноти.

У сутичках з окремими татарськими загонами запорожці після попередньої нетривалої стрілянини переходили до рукопашного бою.

Морські бої. Цінний досвід козаки набули й у морських походах. Вони розробили спеціальні способи боротьби проти турецьких кораблів. Передусім запорожці вміло використовували можливості своїх човнів. Чайки зовсім близько підходили з-під сонця або вночі до турецької галери, і козаки, не помічені ворогом, швидко атакували. Проте морські походи не обмежувалися сутичками з галерами. Дошкуляли вони туркам і нападами на морські фортеці. Докладна розвідка фортечних особливостей давала змогу козакам, за умов навального штурму, перетворюватись на морських піхотинців, діяти швидко й рішуче.

Активною наступальною тактикою, що застосовувалася як у суходільних, так і морських походах, запорізьке козацтво перевершувало всі тогочасні армії, призвичаєні до стратегії позиційної, оборонної, пасивної війни.

УТВОРЕННЯ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ — ЗАПОРІЗЬКОЇ СІЧІ

Підвищення боєздатності козацького війська, формування його підрозділів, вироблення тактики підтримувалися, з одного боку, споконвічними традиціями, а з іншого — державним утворенням, на яке поступово перетворювалася Запорізька Січ.

Територія Козацької держави називалася Землями Війська Запорізького або Вольностями Війська Запорізького й простягалася від Південного Бугу на заході до Кальміуса в Надазов'ї на сході. На півночі її межа проходила по річках Орелі (на Лівобережжі) та верхів'ях Інгулу й Інгульця (на Правобережжі). Столицею була Січ — місто-фортеця. Відомо 8 дніпрових січей. Перша розташовувалася на острові Малій Хортиці (нині на території міста Запоріжжя). П'ять із них (основні січі), — на території сучасного міста Нікополя та Нікопольського району Дніпропетровської області, дві — в Херсонській області.

Запорізька Січ дуже відрізнялася від більшості тогочасних феодальних держав. Замість феодального примусу, який ґрунтувався на закріпаченні й підневільній праці, у ній утвердилися принципи найманої праці. За внутрішнім устроєм козацька держава виступала як своєрідне військове товариство. Козацька держава — християнська православна демократична республіка.

Кожен козак приписувався до *куреня* — військової та господарської одиниці на Січі. Куренів було 38. Кожен із них мав здебільшого таку саму назву, як і найменування місцевості, з якої походили козаки, об'єднані в ньому. Назви куренів — яскраве свідчення того, що Січ приймала вихідців з усієї України. Були там і Полтавський, і Уманський, і Корсунський, і Канівський та інші курені.

Зверніть увагу!

Запорізькою Січчю називають місто-фортецю, столицю козацької держави; також Запорізькою Січчю називають і власне козацьку державу, в межах її величезної території. Ознак держави Січ набуває протягом 16 — 18 ст.: вона контролює величезну територію степової України, має свій уряд, військово-адміністративний устрій, власний суд, самостійні дипломатичні відносини з іншими країнами.

Січ-столиця.

ВЛАДА В КОЗАЦЬКІЙ ДЕРЖАВІ

Козацька рада.

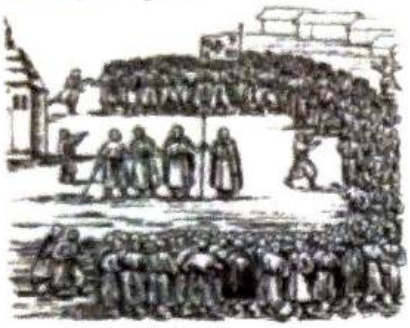

Козацькі ради. Уся повнота влади в козацькій державі належала *Січовій (Військовій) раді*, причому право голосу мав кожен запорожець. Саме тому козацьку державу визначають як *республіку*. Ради, як правило, відбувалися двічі-тричі на рік: на початку січня, другого-третього дня після Великодня і 1 жовтня (на свято Покрови). У разі потреби ради могли скликатися за бажанням будь-кого з козаків і в інший час.

Рада керувала всіма важливими справами Січі. Вона провадила внутрішню та зовнішню політику, укладала мир чи оголошувала війну, приймала й надсилала посольства, чинила суд. На раді обирали *козацький уряд* — Кіш — *військову старшину*.

На раду запорожці сходилися заздалегідь, поспішаючи до Січі з усіх козацьких земель.

ДЖЕРЕЛА СВІДЧАТЬ!

Видатний дослідник козацтва Дмитро Яворницький відтворює таку картину ради на Січі: «За простими козаками на площу вступала січова старшина, після військової старшини тридцять вісім курінних отаманів і кілька чоловік військових «службовців». Уся старшина була з непокритими головами, без шапок, бо на той час ішла на площу, наче на судне місце. Перед початком самої ради на площу виходив настоятель січової церкви й правив молебень. Після закінчення служби кошовий отаман оголошував товариству мету скликання ради:

— Панове молодці! Тепер у нас новий рік; слід нам, за давнім нашим звичаєм, розділити між товаришами всі ріки, озера, урочища, звірині лови й рибні місця.

— Та слід, слід! Будемо ділити, як споконвіку в нас узвичаєно — жеребкуванням.

Після таких слів уперед виступав військовий писар, який наперед розписував за куренями всі угіддя на маленьких папірцях, клав їх до шапки, перемішував й пропонував курінним отаманам підходити до шапки й розбирати папірці. Отамани підходили й розбирали, писар зачитував, і що якому куреню діставалося, тим він і володів протягом року, до нового поділу. Тут суперечок і відмовлянь не було: отамани дякували старшині й ставали на свої місця... Так ділили всю землю запорізьких козаків. Рада уривалася, козаки розходилися, чекаючи наступного сигналу» .

Кіш — місцезнаходження (ставка) кошового отамана, згодом назва закріпилася за Запорізькою Січчю (містом-фортецею), де розташовувалася постійна резиденція гетьмана (кошового отамана). *Кошем* називають також центральний орган управління Запорізької Січі, що відав адміністративними, військовими, фінансовими, судовими та іншими справами. На чолі коша стояв гетьман (кошовий отаман).

Життя січовиків, як переконують численні джерела, підпорядковувалося не писаним законам, а керувалося «стародавнім звичаєм, словесним правом і здоровим глуздом».

Козацька старшина. Військове та адміністративне керівництво Запорізької Січі називалося козацькою військовою *старшиною*. До козацької старшини належали кошовий отаман, суддя, осавул, писар та курінні отамани.

Кошовому отаману належала вища військово-адміністративна та судова влада на Січі. Під час воєнних походів влада кошового була необмеженою. Проте за мирного часу він не міг приймати важливих рішень без згоди Військової ради. Кошовий відкривав Військову раду, головував на Старшинській раді, здійснював дипломатичні стосунки з іноземними державами, розподіляв військову здобич, прибутки від мита, узаконював поділ пасовищ, земель і угідь для полювання й рибальства. Крім того, затверджував судові вироки та обраних або призначених на посади козаків.

Найближчими помічниками кошового були писар, суддя, осавул та інші старшини. Військовий *суддя* чинив суд на Січі, був охоронцем норм закону й права. За відсутності кошового виконував його обов'язки, тобто був *наказним кошовим отаманом*. Військовий *писар* очолював січову канцелярію, вів усю документацію та дипломатичне листування. Помічником кошового у військових та адміністративних справах був *осавул*.

Гетьманські клейноди. Булава, бунчук.

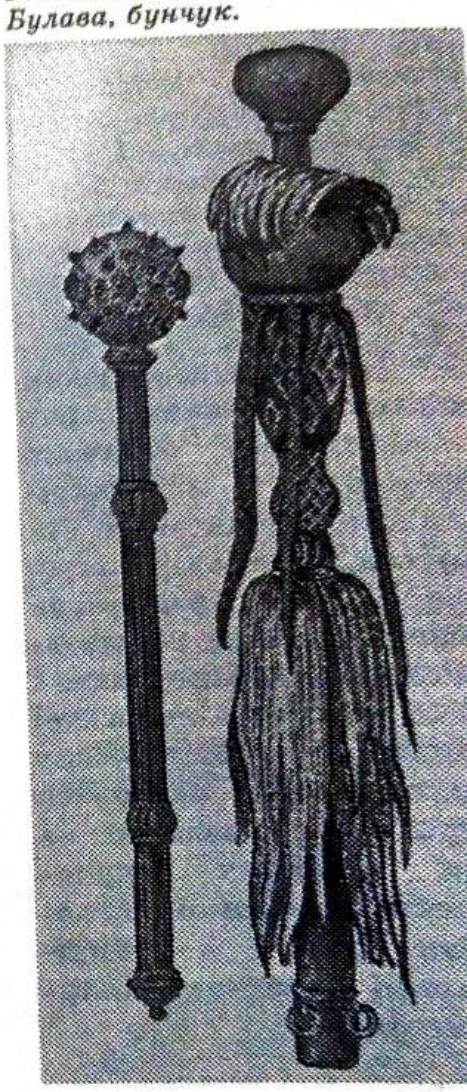

ДЖЕРЕЛА СВІДЧАТЬ

Важливим питанням Козацької ради були вибори кошового та старшини. За Яворницьким, це відбувалося так:

Після поділу угідь довбиш знову бив у литаври, й козаки поверталися на раду. Часом їх збиралося близько п'яти тисяч і більше. Кошовий отаман звертався до січового товариства:

— Панове молодці! У нас сьогодні новий рік. Чи не бажаєте ви, за старим звичаєм, змінити всю старшину й обрати замість неї нову?

Якщо товариство було вдоволене своєю старшиною, то на пропозицію кошового відповідало так:

— Ви — добрі пани, пануйте ще над нами!

Тоді кошовий, суддя, писар і осавул вклонялися козакам, дякували їм за честь і рада розходилася. Якщо ж товариство чомусь було невдоволене своєю старшиною, тоді, після запитання кошового, казало йому покласти булаву. Кошовий негайно скорявся: кидав на землю шапку, на неї клав булаву, вклонявся всьому товариству, дякуючи за честь, виявлену йому протягом року, й ішов із площі до свого куреня. Суддя, писар та осавул також складали символи своєї влади — печатку, каламар і палицю.

Після відходу старої старшини рада обирала нову. Суперечки часом тривали кілька годин. Усі кандидати, чиї імена вигукували на площі, повинні були відразу залишити раду та йти до своїх куренів, щоб особистою участю не допомагати обранню. Врешті, спинялися на одному з усіх названих кандидатів. Обраному оголошували волю товариства й просили прийняти запропоновану йому честь.

За давнім звичаєм обраний повинен був спочатку двічі відмовитися від пропонованої йому честі й лише після третьої пропозиції брав у руки булаву. Тоді військо наказувало довбишу пробити честь новому кошовому отаманові, а старі січові козаки, — сивовусі діди, славні низові

Як відбувалися вибори на Січовій раді? Що свідчить про демократичний характер вибор

лицарі, — по черзі підходили до нього й сипали на його виголену голову пісок або мазали тім'я голови болотом, якщо на той час була відлига, щоб він не забував про своє низьке походження й не прагнув вивищитися над усім товариством. Кошовий кланявся на всі чотири боки й дякував товариству за честь, на що товариство відповідало йому: «Будь, пане, здоровий та гладкий! Дай тобі, Боже, лебединий вік і журавлиний крик!».

РЕЄСТРОВЕ КОЗАЦТВО

Зверніть увагу!

Надання реєстровим козакам певних прав і привілеїв означало визнання польською владою українського козацтва як стану. У такий спосіб було узаконено козацький лад, що сформувався на Запоріжжі. І хоча рішення польської влади щодо реєстровців мало на меті розколоти українське козацтво на два ворожих угруповання, козаки не втрачали єдності й у вирішальні моменти виступали разом.

Військова майстерність козаків набула розголосу у світі. Джерела подають чимало фактів, коли європейські володарі залучали козацтво до участі у військових операціях. Ще на початку 16 ст. польський уряд використовував козаків на державній службі. З їх допомогою Польща прагнула захистити свої південні кордони. Проте не тільки це мали на меті можновладці Речі Посполитої. Адже Запорізька Січ послідовно виступала проти утвердження польського панування на українських землях. Отож залучення запорожців на державну службу передбачало також встановлення над ними контролю, аби, з одного боку, обмежити їхній вплив на українське суспільство, а з другого, уникнути загострення відносин із Османською імперією та Кримським ханством.

Перший реєстр. У 1572 р. польський король видав універсал, за яким на службу, можливо, тимчасову, було взято 300 козаків. Ніяких особливих прав і привілеїв вони не мали і, власне, нічим не відрізнялися від решти козаків. Щоправда, велися переговори про надання цим козакам-найманцям «прав та вольностей». Та досягти згоди тоді не вдалося. Плани польського уряду щодо козацтва почали втілюватися в життя за часів Стефана Баторія. Цей польський король 1578 р. здійснив так звану козацьку реформу. 600 козаків, найнятих на службу, було внесено до спеціального списку — *реєстру*. Саме тому їх стали називати реєстровцями. Реєстрові козаки отримали чималі привілеї: право землеволодіння, право власної військової та судової влади тощо.

Реєстровим козакам було надано у володіння місто Трахтемирів неподалік Канева, а також тамтешній монастир. У ньому розміщували арсенал та шпиталь для поранених і літніх козаків. Реєстровці одержали кілька гармат, королівський прапор, литаври.

Уряд Речі Посполитої надав реєстровцям право на незалежність від польської місцевої адміністрації, звільнив їх від державних податків і повинностей, окрім військової. Натомість реєстровці підпорядковувалися своїй старшині, мали окремий суд, право на земельні володіння та дозвіл зай-

матися промислами й торгівлею, а також одержували платню грішми.

КОЗАЦЬКІ КЛЕЙНОДИ

Українське козацтво мало свої атрибути-відзнаки, або *клейноди* (від німецького «коштовність»). Уперше клейноди були офіційно закріплені за Військом Запорізьким польським королем Стефаном Баторієм 1578 р. Серед них — корогва, бунчук, булава та печатка з гербом. Пізніше до клейнодів зарахували пірначі, литаври, значки, палиці тощо.

Найбільшою святинею козацтва вважалася *корогва* — прапор. Шили корогви з найдорожчих тканин й оздоблювали вишивкою та гаптуванням. Найчастіше золотом вишивали образ Покрови Пресвятої Богородиці Діви Марії — заступниці козацтва або козака з шаблею та рушницею. Траплялися на бойових козацьких прапорах образи святих (найчастіше архістратига Михаїла), хрести, сонце, місяць, зірки, зброя, звірі. Козацькі прапори були здебільшого блакитного, жовтого, жовто-блакитного, білого, малинового, червоного й чорного кольорів.

Найважливішу ознаку влади кошового отамана становила *булава* — палиця з горіхового дерева завдовжки 50 — 70 см зі срібною або визолоченою кулею на кінці. Булава розкішно оздоблювалася, як правило, смарагдами, перлами. Важливим атрибутом влади був бунчук — древко завдовжки 2 — 2,5 м, верхівку якого прикрашала кулька — маковиця, від якої донизу звисали пасма кінського волосся й червоні мотузки.

Символом влади судді була *військова печатка*. Нею стверджувалися всі офіційні документи Війська Запорізького, видані кошем: універсали, маніфести, привілеї, дипломатичне листування. Символ влади військового писаря — *срібний каламар*, відзнака довбиша — *литаври*. Без ударів довбиша в литаври не можна було скликати Січову раду. Курінні отамани носили *жезли-пірначі*.

Усі козацькі клейноди, за винятком палиць для литавр, які постійно знаходилися в довбиша, зберігалися в січовій Покровській церкві, в скарбниці, їх виносили тільки за особливим наказом кошового.

Запорізька Січ відіграла винятково важливу роль в історії українського народу, насамперед у його національно-визвольній боротьбі, в розвитку збройних сил України та військового мистецтва, в освоєнні та заселенні степових просторів Центральної й Південної України. Вона, як зазначають дослідники, була проміжною ланкою між Галицько-Волинським королівством та українськими удільними князівствами Великого князівства Литовського 14 — 15 ст., з одного боку, та українською козацькою республікою — Гетьманщиною —

Це цікаво!

Герб Війська Запорізького — постать козака, озброєного мушкетом і шаблею, виник у другій половині XVI ст. Законної сили він набув за короля Стефана Баторія 1578 р. Але й попередні козацькі формування, напевно, мали власну символіку. Відомості про неї не дійшли до нашого часу. Згаданий герб уперше зображено на печатці Війська Запорізького 1595 р. Упродовж усього існування козацтва цей головний символ залишався незмінним. Він зображався на печатках Війська Запорізького та Гетьманщини, на прапорах, іконах тощо.

Найдавніші козацькі печатки.

Богдана Хмельницького, з другого. Адже протягом багатьох десятиліть Запорізька Січ захищала український народ від нищівних наскоків турецько-татарських загарбників. Наприкінці 16 — у першій половині 17 ст. вона була визнана сусідніми державами. На Січі приймали представників Австрії, Швеції, Трансільванії, Польщі, Московії, Туреччини, Кримського ханства. Запорожці укладали міжнародні угоди, провадили переговори з іноземними дипломатами, підтримували, коли це їм було вигідно, окремі держави тощо. У Запорізькій Січі сформувалися свої органи законодавчої та виконавчої влади, судочинства, виробилися особливі закони, за якими жили запорожці, які поступово поширювалися на українських землях. Запорізька Січ була християнською козацькою республікою — однією з перших республік у тогочасній Європі.

Герб Війська Запорізького. Гравюра з книжки «Вірші на жалосний погреб...»

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ! 1. Які ознаки військової майстерності мала козацька піхота? 2. Як діяла козацька розвідка? Що становив собою козацький флот? Як козаки готувалися до морських походів? 3. У чому сутність стратегії й тактики козацьких походів? 4. Які особливості мала козацька держава — Запорізька Січ? 5. Хто здійснював владу в козацькій державі? 6. Назвіть козацькі клейноди. 7. З якою метою було створено реєстрове козацьке військо? Які воно мало права?

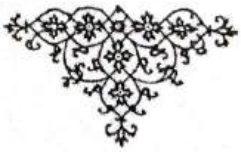

— Не хочемо знати ні пана, ні короля, лише отамана Косинського! — гула громада. — Хай володарює над нами, вільними козаками! Відчинимо козацьким загонам міську браму!

До майдану звідусіль сходилися тамтешні міщани й селяни. Чимало було прибульців і з далеких сіл та містечок: багатьох вабили козацькі звичаї, що їх запроваджував Косинський, як тільки брав під свою руку відвойовані землі.

«Може, й собі податися до козаків? — міркував вершник, прислухаючись до палких промов. — Проте поки що треба триматися подалі від цих відчайдухів». Повернув коня й полетів до міської ратуші.

— Хто такий будеш? — запитав вартовий.

— Від його величності короля, з універсалом, — відповів вершник і подав листа.

А незабаром його захопив вир на майдані. Козаки розпитували в прибульця, що думає король, які його наміри. Непокоїться вельми, розповідав той, що непослух множиться в його землях, що й селяни, і міщани не коряться його волі, а йдуть до Косинського. Отож написав король універсал: «Дійшло до вух наших, що в українських воєводствах — Волинському, Київському, Брацлавському — чиняться нечувані шкоди, кривди й грабунки, — під козацький регіт переказував вершник. — Зовсім не зважають там ні на право посполите, ні на зверхність нашу...»

16 січня 1593 р. польський король Сигізмунд III звернувся до українських урядовців з універсалом. Король інформував, що на Київщину відряджається спеціальна комісія, якій доручається розслідування й покарання винуватців. Йшлося про збройний виступ Криштофа Косинського, що на той час переріс у перше в історії України велике повстання проти Речі Посполитої, магнатського панування, проти наступу на козацькі права.

ЗРОСТАННЯ РОЛІ КОЗАЦТВА В ЖИТТІ УКРАЇНИ

Наприкінці 16 ст. життя в Україні набуло надзвичайної гостроти. Втрата решток державності відбувалася за умов

Це цікаво!

1577 р. в Україну до одного з керівників козацтва Івана Підкови, прозваного так за надзвичайну силу (він не просто гнув підкови, а ламав чи розривав їх, як звичайні папірці), прибуло таємне посольство з Молдавії. Посли запрошували Підкову на престол у Яссах. Вибір на козацького ватажка припав не випадково: про Підкову говорили, що він нібито доводився двоюрідним братом убитого турками молдавського господаря Івоні.

Незабаром запорожці вирушили в похід на Молдавію, а 29 листопада 1577 р. переможцями вступили до молдавської столиці — Ясс.

Підкова став молдавським господарем. На посади вищих урядовців він призначив своїх найближчих соратників. Одначе для утвердження на молдавському троні потрібно було отримати згоду турецького султана. З цією метою Іван Підкова відрядив до Константинополя велике посольство. Такий перебіг подій стурбував уряд Речі Посполитої. Ні польський король, ні уряд Туреччини не підтримали Івана Підкову в його боротьбі з іншими претендентами на молдавський престол. Тому, незважаючи на перемогу, Підкова залишив Молдавію й вирушив в Україну.

Підступом і хитрощами польським можновладцям на початку 1578 р. вдалося схопити Підкову. 16 червня перед львівською ратушею відбулася його страта.

постійної загрози нападів із боку Туреччини й Кримського ханства, а також посиленого польського наступу на права українців. Український народ опинився перед небезпекою знищення. За таких вкрай несприятливих обставин саме й набував потужності козацький рух, що ставав *національно-визвольним*.

Зміцнення козацького стану. Козацтво зростало кількісно, розширювало території свого впливу, домагалося визнання з боку польської влади. Зазнало воно й внутрішньостанового розшарування — з'явилася козацька верхівка, заможний прошарок. Отже, поступово козацтво перетворювалося на провідну верству українського суспільства.

Зростав військовий досвід козаків. Удосконалювалася їхня організаційна структура. Цьому великою мірою сприяла постійна участь козацтва у військових діях, зокрема й у складі європейських армій. Так, наприклад, реєстровці брали участь разом із польськими військами у Лівонській війні з Московією, низовики ходили походами на Молдавію тощо.

Заходи польського уряду для обмеження впливу козацтва. Зміцнення козацького стану непокоїло польський уряд й уряди сусідніх держав. 1589 р. через козацтво вкрай загострилися відносини між Річчю Посполитою й Туреччиною. На весняному сеймі 1590 р. щодо козацтва було винесено дві ухвали. Перша стосувалася випадку війни з Туреччиною. Вона, зокрема, передбачала збільшення реєстру козаків, запрошених на військову службу.

Друга ухвала мала на меті упокорити українське козацтво. Запроваджувався суворий контроль щодо набору та обліку реєстровців. Передбачалося призначення козацької старшини зі шляхти. Нереєстровці повинні були залишити Дніпровий Низ. Натомість там розташовувалася залога реєстрових козаків. Належало запровадити систему покарань за будь-які спроби походів на сусідні держави та нагляд місцевих урядів за населенням і реєстровцями; заборонити постачання нереєстровців зброєю, порохом, продовольством тощо.

Каральні заходи стосовно українського населення переконливо засвідчили, що польський уряд особливо боявся поширення впливу козацтва й збільшення чисельності його лав за рахунок покозачених міщан і селян. Це підтвердив і той факт, що незабаром, коли загроза війни з Туреччиною минула, Сигізмунд III видав універсал про виконання другої сеймової ухвали.

Причини повстань 90-х років 16 ст. Такий стан речей аж ніяк не задовольняв козацтво. Постійні обмеження реєстру обурювали тих козаків, які опинялися поза ним. Несвоєчасне надання платні, порушення майнових прав спричинили невдоволення реєстровців, а утиски нереєстровців — протести запорожців. Так, до загострення відносин між урядом Речі Посполитої й Запоріжжям призвела ухвала

польського сейму 1590 р., за якою король отримував право роздавати шляхті й магнатам «українські пустки» за Білою Церквою, з-поміж яких і землі, котрими здавна володіли козаки. Внутрішньополітичне напруження в Україні було зумовлено й розгортанням фільваркової системи господарювання, що ґрунтувалася на панщині й закріпаченні. Узаконення *1588 р. Литовським статутом* кріпосного права на території Брацлавського й Київського воєводств зумовило посилення виступів селян і міщан, масові втечі населення на Запоріжжя.

Отже, наприкінці 16 ст. українське козацтво усвідомило свою окремішність від інших станів і розпочало активну боротьбу за власні права. Виявом такої боротьби стали козацькі повстання.

Замок у Старокостянтинові. 16 ст.

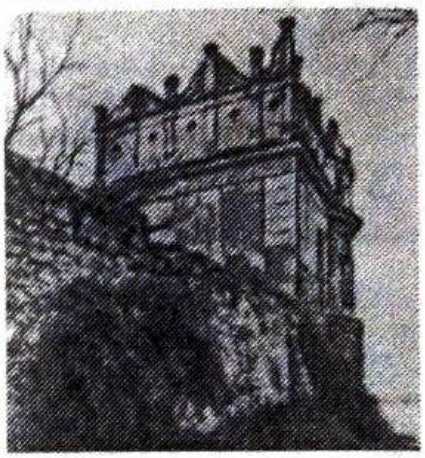

ПОВСТАННЯ КРИШТОФА КОСИНСЬКОГО

Приводом до збройного виступу *Криштофа Косинського* була його суперечка за землю з представниками родини Острозьких — київським воєводою Василем Острозьким та його сином Янушем, волинським воєводою і білоцерківським старостою.

Початок повстання. До активних наступальних дій загони Криштофа Косинського вдалися на початку осені 1591 р. К.-В.Острозький в листі до сенаторів Речі Посполитої повідомляв, що першим містом, яке зайняли козаки, був Пиків. У місті й замку козаки забрали зброю та маєтності. З Пикова Косинський надіслав листа своїм «ласкавим панам-товаришам», яких запрошував до об'єднання. Незабаром козаки зайняли Білогородку, Чуднів, Білу Церкву, Переяслав. Коли до Білої Церкви підійшов 5-тисячний загін на чолі з Косинським, білоцерківці присягнули йому як *гетьману*. Тоді ж склали присягу мешканці Канева, Черкас, Богуслава, Корсуня й Переяслава. Територія козацької вільноти швидко поширилася до прикордонних волинських міст — Костянтинова й Острополя. Київщина й Брацлавщина опинилися в руках повстанців.

Каральні загони для придушення повстання були надіслані на початку 1592 р. Проте воєнних дій із повстанцями вони так і не розпочали. Можновладці вдалися до переговорів.

Особливо занепокоїло уряд поширення повстання на землі Волинського воєводства — давнього центру магнатського землеволодіння. Король видав універсал про скликання шляхетського ополчення. Вдалися до такого заходу й стурбовані князі Острозькі.

Битва під П'яткою (23 — 31 січня 1593 р.). Наприкінці січня 1593 р. шляхетське військо, очолене К.-В.Острозьким, прибуло до містечка П'ятки на Житомирщині, де стояв табором Косинський. В окремих дрібних

Зверніть увагу!

На Січі разом із титулом кошовий «отаман» вживалося поняття «гетьман».

Слово *гетьман* прийшло в українську мову з польської, куди потрапило з німецької. Воно означає «головний». У Польщі були коронний гетьман, головнокомандувач війська держави, та польний гетьман — його заступник. Коронний і польний гетьмани були також у Литві.

З середини 17 ст. титул гетьмана закріпився за правителем основної частини визволених від поляків земель України — Гетьманщини, а для Січі лишився титул кошового отамана.

сутичках перемагали козаки, проте у вирішальній битві Косинський зазнав поразки. Морози, нестача харчів і зброї змусили козацьке військо відступити за мури міста. За таких обставин Косинський погодився на переговори. Вони тривали тиждень і завершилися укладенням угоди, за якою повстання припинялося, козаки зобов'язувалися визнати владу короля, а Криштофа Косинського зняти з гетьманства. Підкоряючись досягнутій угоді, козаки склали присягу й відійшли на Запоріжжя.

Проте вже в травні 1593 р. Косинський знову пішов у наступ. Він зібрав двотисячне козацьке військо й рушив на Черкаси. Той похід для козацького отамана виявився трагічним: невдовзі Косинського було підступно вбито. Одначе це не спинило повсталих запорожців, облога Черкас тривала. Наляканий черкаський староста Олександр Вишневецький у серпні 1593 р. уклав із козаками угоду. Документ підтверджував та істотно поширював козацькі привілеї, чим надихав на продовження боротьби. Восени чотиритисячне військо запорожців підійшло до Києва й обложило його. Лише звістка про те, що татарська орда зруйнувала Томаківську Січ, змусила козаків повернутися на Низ.

Волость — територія українських воєводств. Волостю в історичних джерелах нерідко називали південні райони Київського та Брацлавського воєводств, що межували з землями Запорізької Січі.

Поширення козацького ладу на «волость». Такий перебіг подій свідчить як про військову потужність й організованість козацького повстання, так і про великий вплив козацтва на тогочасне українське життя, особливо в Подніпров'ї. Успішний похід повстанців спричинив масове *покозачення* селян і міщан. На захоплених територіях запроваджувався козацький лад — встановлювалася нова влада за законами Запорізької Січі: скликалися ради, на яких обиралися отамани й судді, розподілялися землі, скасовувалися повинності, відбувався вступ до війська Косинського.

Повстання, підтримане місцевим населенням, збагатило його досвід у боротьбі за свої права, тисячам українських селян і міщан вказало способи втілення одвічної мрії про вільну працю й самоврядування. Поширення козацьких звичаїв «на волості» сприяло утвердженню у свідомості українців нового соціального ідеалу — козацтва. Успіх першого етапу повстання був безпосередньо пов'язаний із особою Криштофа Косинського. Загибель загальновизнаного лідера відчутно вплинула на розгортання козацького руху. Хоча з кожним роком він набирав більшого розмаху, перетворюючись на масовий, проте брак керівника-організатора спричинився до розпорошування козацьких сил та до численних жертв з-поміж бунтівного запорізького лицарства.

Зверніть увагу!

В історичній літературі Наливайка названо кількома іменами. Крім Северина, ще трапляється Семен або ж Семерій. Останні знахідки історичних джерел дали змогу встановити, що сам Наливайко підписувався Семеном. Дослідникам пощастило знайти кілька листів із власноручним підписом Семена Наливайка. Проте традиційним (і це підтверджується фольклором) залишається ім'я Северин.

ДРУГИЙ ЕТАП ПОВСТАННЯ

Проявом вибухової, багато в чому стихійної сили козацтва стало повстання *Северина Наливайка*. Йому передували події, пов'язані із загостренням відносин між Річчю Посполитою й Туреччиною.

1593 р. розпочалася війна між Туреччиною й Австрією. Навесні 1594 р. очікувався великий похід татарських загонів, які рухалися за наказом султана на з'єднання з турецькою армією. Шлях татар до Молдавії пролягав через Поділля. Польський уряд не мав достатньо сил, щоб протистояти тому наступові. Отож справу захисту кордонів України вирішив покласти на добровольців. Було оголошено мобілізацію. Так з'явився загін у дві з половиною тисячі добровольців. Його очолив Северин Наливайко.

Через місяць після оголошення мобілізації загін Наливайка бився з татарськими ордами. Про походи Наливайка проти татар залишилося цікаве свідчення очевидця.

ДЖЕРЕЛА СВІДЧАТЬ!

«Першого липня надвечір прибуло сюди двоє посланців од Наливайка, котрий є прекрасним козаком. Кілька років перед цим, коли запорізькі козаки провадили війну з київським воєводою, служив тому воєводі, а козаки були йому навіть неприязні і вважали його за свого ворога. Ці посланці сказали, що Наливайко кинувся в погоню за татарами з 2000 чи 1500 козаків аж у Молдавію і захопив у них 3—4 тисячі коней та забрав із собою. Однак, коли він довідався, що Військо Запорізьке нині має дуже мало коней, відчуваючи їх велику нестачу, то хоче свою здобич з ними поділити й подарувати їм 1500 або 1600 коней, прагне й надалі бути їхнім добрим приятелем. А оскільки їхнє чесне лицарство підозрює його в тому, що він проти них, то він хотів би сам особисто стати в їхньому Колі, покласти свою шаблю в його центрі і очиститися від будь-яких закидів і дати пояснення. Якщо лицарське Коло й надалі буде все це вважати кривдою, то він сам дає свою голову, щоб її йому відрубали його ж власною шаблею. Він, одначе, сподівається, що вони будуть задоволеними з його щирого виправдання й надалі матимуть його за свого доброго приятеля й брата».

Щоб запобігти новим татарським наступам, протягом 1594 — 1595 рр. Наливайко, підтриманий запорожцями, здійснив кілька походів до Молдавії. Цими походами поквапився скористатися уряд Речі Посполитої: на стіл господаря Молдавії було посаджено польського ставленика, а козакам заборонено здійснювати самостійні походи на молдавську територію. Таке рішення спричинило обурення в козацьких загонах, адже воно позбавляло козаків ініціативи в боротьбі з татарами та сприймалося як таке, що обмежувало козацькі права. Повернувшись в Україну, козаки знову повстали.

Розгортання повстанських дій. Навесні 1595 р. повстання охопило Брацлавщину, а згодом і Волинь. Дії козацтва підтримували селяни й міщани, які масово оголошували себе козаками, скликали ради, обирали отаманів й прилучалися до козацького війська.

На початку 1596 р. повстання поширилося на більшу частину України, а також на Білорусію. Військо повстанців роз-

Це цікаво!

Процитована розповідь про Наливайка подається у щоденнику австрійського посла Еріха Лясоти. На Січ він потрапив, виконуючи доручення імператора Рудольфа II, який мав намір залучити запорожців до себе на військову службу. У червні 1594 р. Лясота прибув на Січ. Тут відбулися переговори з запорожцями. Січовики погодилися підтримати Австрійську імперію, прийняли від Лясоти прапори й клейноди Габсбургів і, обдарувавши посла, провели його у зворотну путь.

Про перебування на Україні Лясота розповів у своєму «Щоденнику». На його сторінках можна знайти чимало важливих свідчень з історії України, її міст і сіл. Проте найцінніші відомості стосуються існування, крім загальної козацької ради (кола), ще двох рад — старшинської і чорної (тобто ради рядових козаків). Лясота розповів, як відбувалися ради та обговорювалися на них важливі питання, як приймали послів тощо.

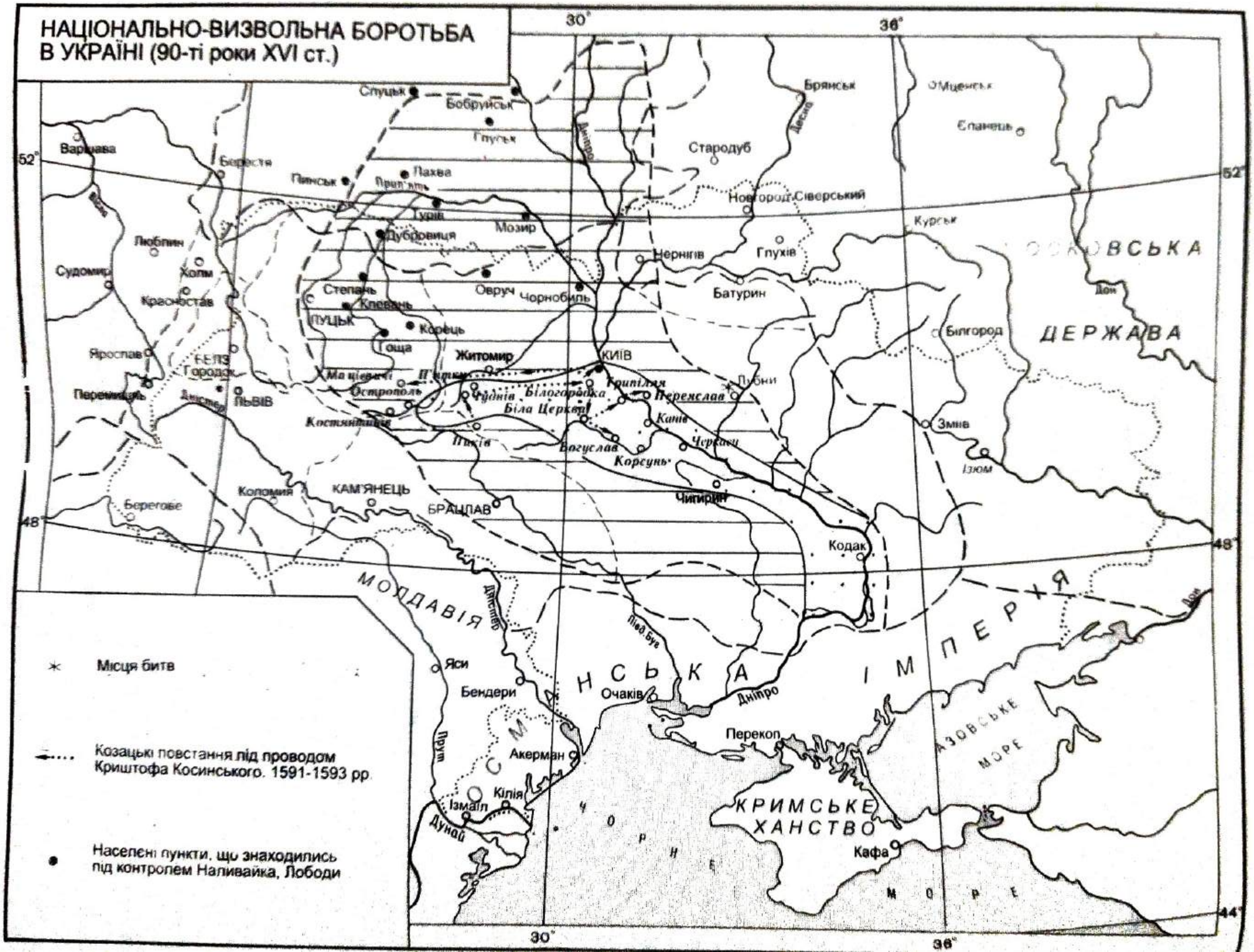
НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНА БОРОТЬБА
В УКРАЇНІ (90-ті роки XVI ст.)
Місця битв
Козацькі повстання під проводом Криштофа Косинського. 1591-1593 рр.
Населені пункти, що знаходились під контролем Наливайка, Лободи
30°
36°
52°
48°
44°
Варшава
Берестя
Пінськ
Пахва
Прип'ять
Спутськ
Бобруйськ
Глуськ
Брянськ
Стародуб
Новгород-Сіверський
Мценськ
Єлатьма
Курськ
Люблин
Судомир
Холм
Красностав
Дубровиця
Турів
Мозир
Степань
Клевань
ЛУЦЬК
Корець
Овруч
Чорнобиль
Чернігів
Глухів
Батурин
Білгород
ДЕРЖАВА
Яроспав
Перемишль
БЕЛЗ
Городок
Дністер
ЛЬВІВ
Житомир
КИЇВ
Мацієвичі
Острополь
Чуднів
Білогородка
Біла Церква
Трипілля
Переяслав
Лубни
Канів
Черкаси
Змиїв
Ізюм
Костянтинів
Пилів
Богуслав
Корсунь
Чигирин
Коломия
КАМ'ЯНЕЦЬ
БРАЦЛАВ
Берегове
Кодак
МОЛДАВІЯ
Дністер
Південний Буг
Дніпро
Дон
Яси
Бендери
Очаків
Перекоп
Акерман
Кілія
Ізмаїл
Прут
Дунай
ОСМАНСЬКА ІМПЕРІЯ
АЗОВСЬКЕ МОРЕ
КРИМСЬКЕ ХАНСТВО
Кафа
ЧОРНЕ МОРЕ

ділилося на три частини, які очолили Наливайко, Лобода й Шаула.

Події набували загрозливого для Речі Посполитої розмаху. Масштаби військових операцій козаків не на жарт стурбували польський уряд. Каральний похід проти повсталих очолив *польний гетьман* Станіслав Жолкевський. Надзвичайність ситуації змусила польську армію розпочати бойові дії проти козаків взимку, наприкінці лютого 1596 р. Вони тривали понад три місяці. Головну мету польське командування вбачало в роз'єднанні сил козацтва й знищенні окремих козацьких загонів. Для того Жолкевський намагався посварити козацьких ватажків. У листах до Лободи він пропонував видати владі Наливайка, обіцяючи за те не карати запорожців. Щоправда, неподалік Білої Церкви козацькі загони все-таки об'єдналися. Та від битви з армією Жолкевського козаки відмовилися й вирішили відступати.

Битва відбулася лише 23 березня 1596 р. на Київщині, неподалік урочища Гострий Камінь. Переможною вона не стала для жодної зі сторін, бо обидві мали серйозні втрати. Зокрема, було поранено козацького гетьмана Матвія Шаулу. Новий володар гетьманської булави — Северин Наливайко — вночі повів повстанців до Трипілля. Там вони переправилися через Дніпро й утримували оборону. Протягом місяця гарматним і рушничним вогнем козаки перешкоджали ворогові здійснити переправу. Були спроби залагодити справу переговорами. Та й вони не мали наслідків. Тим часом до війська Жолкевського наближалася велика допомога зі шляхетських ополчень. Коли об'єднані коронні сили почали рішучу переправу, повстанці поквапилися відступити далі на схід.

Солоницька битва (травень 1596 р.). В урочищі Солониця поблизу Лубен повстанці спорудили міцний табір, з одного боку захищений болотом. Табір оточили возами в сім — дев'ять рядів, обкопали ровом і шанцями. На укріплення й вози встановили до двох десятків гармат. З 25 травня 1596 р. почалася оборона табору. Становище повстанців ускладнювалося тим, що в таборі перебувала велика кількість поранених, жінок, дітей, які приєдналися до козаків, рятуючись від переслідувань з боку влади. Багато також було коней, худоби. Відтак гостро відчувалася нестача води й харчів.

Облога тривала два тижні. Боєздатна частина табору мала змогу вийти з оточення, але відповідальність за тих, хто «до бою не годен», тримала козаків на місці. Частина козацької старшини на чолі з Лободою наполягала на тому, щоб припинити опір. Таємні зносини останнього з ворогом коштували йому життя. Та коли поляки вдалися до майже безперервного обстрілу з важких гармат, що тривав протягом двох днів, кількість слабодухих побільшала. Змовники підступно захопили Наливайка, Шаулу та інших козацьких ватажків і передали їх ворогові.

Козацький табір на Солониці.

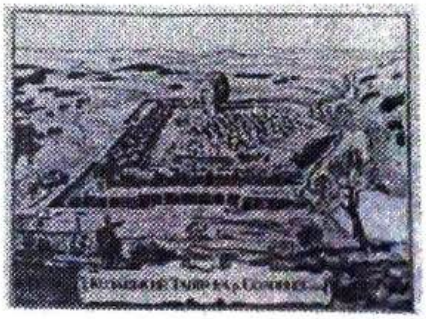

Оборона табору на Солониці закінчилася кривавою розправою над повстанцями. Тисячі забитих, зокрема жінок і дітей, публічна страта Наливайка, що відбулась у Варшаві 11 квітня 1597 р., мали на меті посилити страх серед козаків і тим утримати їх від нових збройних виступів.

ОСОБИСТІСТЬ
Северин Наливайко

Северин Наливайко народився у сім'ї дрібного шляхтича в Гусятині чи Острозі. Здобув освіту в Острозькій академії, де викладав його старший брат Дем'ян. Після навчання подався на Запоріжжя в козаки, брав участь у походах проти султанських військ та ханських орд. Військове вміння, набуте у козацьких походах, привернуло увагу князя Костянтина Острозького, який запросив його на службу. Незабаром Наливайко став найближчою особою князя. У складі його військ перебував під П'яткою, де очолював особисту охорону князя.

— Гарний козак мій джура, — в'язень по-батьківському посміхнувся, на якусь мить замислився і знову взявся за пилку, подумки все ще звертаючись до хлопця. — Утекти з цього кам'яного мішка, друже, — непевна справа, проте не можу ж я знехтувати твоєю сміливістю, щирістю, винахідливістю. Не задля того ти ризикував своїм молодим життям, пробираючись до Варшави, вдаючись до хитрощів, щоб я — твій учитель і вірний побратим — розвів руками й не скористався хай і примарною, але надією. Може, доля посміхнеться, й ми ще покозакуємо. А ні, то хоч злютіють мої мучителі та виконають нарешті вирок. Обридли їхні співчуття й жалі.

В'язень намацав на грудях цупкий папір. Пишуть сановники й можновладці, клопочуться. Та що в тих клопотаннях — холод, байдужість, ще, може, цікавість. А що було в погляді королеви? Маючи достатньо часу для роздумів, Наливайко мало не щодня згадував зустріч із нею.

Дорогою до Варшави сталася зупинка. Варта надзвичайно метушилася. Навіть перевдяглися його пильні охоронці. Виявилося, що мають заїхати до королівської резиденції: її величність королева вельми цікавиться бунтівником і злочинцем Наливайком.

«От і познайомимося», — подумав Северин. Коли віз опинився біля розкішного палацу, Наливайко встав й озирнувся навколо. Охочих подивитися на нього було багато. Та найяснішу шляхтянку він упізнав одразу. «Важкі невільницькі кайдани, але й у них козак залишається козаком», — Наливайко гречно вклонився, як велів шляхетський звичай. Давно опанував ту науку. Дрібний шляхтич з походження (народився у сім'ї скривдженого лицаря-боярина), з юних літ перебував в оточенні князя Костянтина Острозького. Там під опікою рідного брата Дем'яна відбув військовий і шляхетський вишкіл.

Королева відвела погляд. Юрба почала шуміти. Віз котився далі, а незабаром Наливайко опинився у цій камері.

«З вигляду гарний чоловік, сильний і стрункий, з вихованим і одвертим обличчям, та ні одним рухом не виявляє малодушності або страху», — згадував про той день випадковий свідок-іноземець. «Була то особа красна, муж, яких небагато», — твердить інше свідчення.

Яке враження справляв Наливайко на сучасників — прихильників Польщі? Які фактори зіграли роль у становленні характеру Наливайка, у манері його поведінки?

Отже, і повстання Северина Наливайка було придушене. У вересні 1596 р. польський король Сигізмунд III видав універсал, за яким усі козаки-нереєстровці оголошувалися поза законом. Їх наказували ловити й карати на горло. Проте й такими рішучими заходами польському урядові не вдалося відновити ситуацію, що передувала козацьким повстанням Косинського й Наливайка. Адже ліквідувати козацтво не вдалося. П'ятирічне господарювання козаків «на волості» сприяло їх чисельному зростанню й посиленню їхнього впливу. Козацтво перетворилося на велику суспільну силу, здатну

боротися за свої права: козаки вперше спрямували свою зброю проти уряду Речі Посполитої, змогли підкорити своїй владі чималу територію України, почали від свого імені вступати в міжнародні відносини. Відтак невдача повстання Наливайка, спричинена головним чином браком єдності поміж козаками та нечіткістю мети й невиробленістю конкретного плану військових дій, означала лише одне: потреба здобути відповідні станові права спонукатиме козаків на боротьбу до переможного кінця.

Саме тому козацькі повстання 1591 — 1596 рр. мають непроминальне значення. Вони розпочали період півстолітнього козацько-польського протистояння, що закінчився Національно-визвольною війною українського народу проти польського панування.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ! 1. Назвіть передумови національно-визвольної боротьби наприкінці 16 ст. 2. Чому національно-визвольну боротьбу наприкінці 16 ст. очолило козацтво? 3. Як відбувався перший етап козацького повстання на чолі з Косинським? 4. Як розгортався другий етап повстання? 5. Чому Наливайко став одним із символів визвольної боротьби українського народу? 6. Назвіть причини поразки повстань кінця 16 ст. та схарактеризуйте їх наслідки.

БОРОТЬБА УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА з ІНОЗЕМНИМИ ЗАГАРБНИКАМИ. ГЕТЬМАН ПЕТРО КОНАШЕВИЧ-САГАЙДАЧНИЙ

День і ніч сходилися до урочища Суха Діброва козаки — тут мала відбутися загальна козацька рада.

— Еге, браття, скільки люду козацького зібралося, — перемовлялися січовики, спостерігаючи як до товариства прилучалися все нові й нові козацькі загони.

— Чогось вичікує старшина, час ніби й починати раду радити, проте зволікають...

— Може, чекають на королівських посланців? — кинув хтось із гурту.

— Що там посланців, — зареготав інший, — самого короля... Кажуть, уклінно проситиме козацтво виступити проти турків, бо як не ми — впаде Польща від турецької навали.

— Не про короля нам треба думати, пам'ятаючи давні кривди, — озвався бувалий козак. — Бо тільки нашою землею можуть дістатися султанські війська до королівської столиці. А що таке турецькі походи, — в Україні добре знають: роками чорніють пусткою спалені міста й села. Тож похід проти султана для козаків — свята справа. Через те й мають прибути на раду найвищі православні владики.

— Дивіться лишень, справді йдуть! — вигукувала молодь, вдивляючись у гурт людей на шляху.

Наступного дня, на початку червня 1621 р., рада в Сухій Діброві розпочалася. Крім козаків у ній взяли участь нещодавно висвячений православний митрополит Йов Борецький, майже 300 священиків, 50 ченців. Митрополит виступив із палкою промовою, схарактеризував становище православ'я в Україні як критичне, від чого, за словами сучасника, «гнівом сповнилися козацькі серця». Отож, боротьба українського козацтва з іноземними загарбниками, освячена православною церквою, здобула загальнонародну підтримку.

ТУРЕЦЬКО-ТАТАРСЬКО-НОГАЙСЬКІ НАПАДИ НА УКРАЇНУ ТА ЇХ НАСЛІДКИ

Сміливі виступи козаків протягом 16 — на початку 17 ст. завдавали відчутних ударів ординцям. Проте їхні грабіжницькі наскоки на землі України не припинялися. Завойовники плюндрували й нищили все на своєму шляху, залишаючи за собою пустку. Грабували, а потім підпалювали міста й села. Чоловіків, жінок, хлопчиків, дівчат забирали в полон, а тих, хто чинив опір, вбивали. Гіркою була подальша доля бранців. Вони втрачали все: дім, сім'ю, навіть власне

ім'я. Натомість їх таврували, як худобу, давали принизливі прізвиська, примушували приймати мусульманство. Ясир (так називали турки полонених) вивозили на *невільницькі ринки* в містах Османської імперії, навіть Єгипту.

ДЖЕРЕЛА СВІДЧАТЬ!

Про продаж українських бранців турками залишилися численні свідчення очевидців. Так, приміром, вірменський мандрівник повідомив про побачене ним у вересні 1608 р. в Стамбулі: «Інша брама веде до Ясир-базару, де продаються численні християни різних племен. Діди й старі жінки сидять; дівчаток та хлопчиків, парубків та гарних жінок купці, взявши за руки, показували й продавали, наче коней чи мулів. Інших невільників збирали десь на площі, наче отару овець. Покупці відкривали обличчя й груди молодих дівчат, обмацували з голови до ніг все їхнє тіло, щоб у них не було корости, виразки чи якихось інших недуг. А вони стояли тихо й нічого не казали. Тих, які подобалися покупцям, купували, віднявши в батька й матері, розлучивши з сестрами та братами, й везли до себе».

Опинившись у рабстві, *невільники* були приречені. Найчастіше їх чекала виснажлива праця на земляних та будівельних роботах. Козаки, як правило, ставали гребцями на турецьких *галерах-каторгах*. Жінки та дівчата потрапляли до гаремів. Хлопчиків-підлітків здавали до султанської гвардії, де з них виховували відданих захисників султанського престолу — так званих *яничарів*, що відзначалися особливою жорстокістю. Поневіряння невільників із глибоким співчуттям оспівано в українських історичних піснях та думах.

Каторга — дещо змінене турецьке слово «кадирга», тобто галера. Через нелюдські страждання, яких зазнавали невільники на турецьких галерах-каторгах, в українській мові слово це стало означати тяжке ув'язнення, виснажливу працю.

САМІЙЛО КІШКА

Героєм однієї з народних дум є *Самійло Кішка*. Дума розповідає про відчайдушну спробу українських бранців звільнитися від осоружної каторги. Багато літ поневірявся на турецькій галері з козаками-побратимами Самійло. Нарешті дочекався слушної хвилини. У думі розповідається, як Алкану-паші, «трапезондському княжаті», наснився сон, що провіщав, ніби його галеру пограбовано, яничарів порубано, а всіх невільників звільнено. Саме так усе й сталося. Потомлені, повернулися турки з бенкету. І все-таки, за наказом Алканапаші, оглянули галеру, але нічого не помітили й заснули міцним сном. Кішка роздобув ключі, відімкнув кайдани, і невільники повстали. Незабаром січове товариство вітало Кішку:

«Здоров, — кажуть, — здоров, Кішко Самійле,
Гетьмане запорозький!
Не загинув єси в неволі,
Не загинеш і з нами, козаками, по волі!»

На підставі повідомлень писемних джерел історики дійшли висновку, що дума відтворює справжні історичні події. Уперше ім'я Самійла Кішки з'являється в джерелах під 1599 р., коли його було обрано гетьманом. Подальше життя гетьмана відображено в його листах до польських воєначаль-

Кафа (тепер м. Феодосія).

Здобуття Кафи запорожцями в 1616 р. Гравюра з книжки «Вірші на жалосний погреб...»

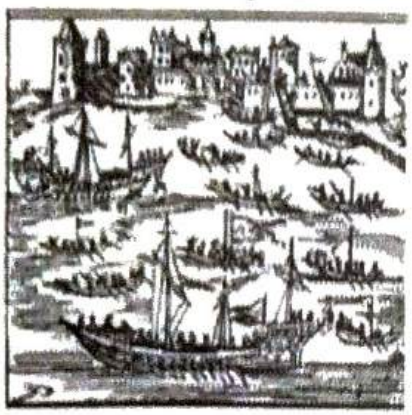

ників. З них, зокрема, довідуємося, що Самійло Кішка водив реєстровців до Молдавії, побував у Прибалтиці, де точилася польсько-шведська війна. В одній із битв з турками (найпевніше, у вересні 1620 р.) потрапив до турецької неволі. Опинившись у пекельних умовах, Кішка, проте, не втрачав надії на звільнення, зумів увійти в довіру до ворогів і в зручний момент, у жовтні 1627 р., підняв повстання на галері, яке й оспівано в думі. Повстанці припливли до Італії, їх урочисто вітав сам Папа римський.

Виступ Самійла Кішки був лише типовим фактом боротьби невільників. Запорожці піднімали на турецьких галерах успішні повстання, допомагаючи в антиосманській боротьбі Іспанії, Венеції, Франції, Неаполітанському королівству, Австрії та ін.

МОРСЬКІ ПОХОДИ КОЗАКІВ

Та не лише із втратою волі козаки бралися до зброї в боротьбі з турецько-татарськими загарбниками. Адже потреба захисту рідної землі й спричинила появу лицарів-хліборобів. Із розвитком Запорізької Січі боротьба проти турецької агресії набрала активного, наступального характеру. Наприкінці 16 ст. козаки розгорнули наступ на володіння султанської Туреччини та її васала — Кримського ханства, намагаючись перенести військові дії на територію ворога.

Турецька фортеця Акерман. (тепер м. Білгород-Дністровський).

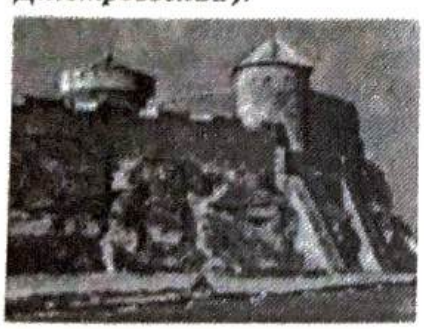

Особливо вдалі морські походи козаків на турецько-татарські фортеці припадають на перші два десятиліття 17 ст. Козаки на своїх чайках, яких бувало близько трьох сотень, доходили аж до Константинополя. Так, наприклад, улітку 1606 р. від козацьких нападів запалало все турецьке чорноморське узбережжя. Козаки завдали удару одразу по трьох найміцніших турецьких фортецях — Акерману, Кілії, Варні. Вкрай стурбований султан наказав перетнути Дніпро залізним ланцюгом, залишивши посеред річки браму, на яку з кріпосних веж було націлено гармати. Проте вже восени 1608 р. запорожці здобули Перекоп, а через зиму така сама доля спіткала Ізмаїл, Кілію й Акерман.

Справжнє потрясіння султанського двору спричинила морська експедиція козаків 1614 р. Флотилія чайок перетнула Чорне море. Висадившись під Трапезундом, до якого, як писали сучасники, жоден ворог не підступав від часів захоплення турками Малої Азії, козаки переможним походом пройшли турецьким узбережжям, здобули Синоп, знищили гарнізон фортеці, арсенал, спалили місто й кораблі турків. Султан наказав будь-що наздогнати запорожців і розбити їх. Та козаки, як завжди, виявили військову винахідливість. Вони розділилися на два загони. Один із них мав висадитися на схід від дніпровського гирла й перетягти човни суходолом, обминувши таким чином турецьку пастку. Іншому випало прориватися через очаківський лиман. Туркам вдалося взяти в полон лише 20 козаків.

Зверніть увагу!

Про часи, за яких козацтво здобуло такі блискучі перемоги, говорять як про добу героїчних походів.

Козацькі загони у *1616 р.* здобули *Кафу* — найбільший невільницький ринок у Криму, визволивши з полону кілька тисяч бранців.

Переможні походи козаків викликали захоплення й подив у Європі, адже тогочасна турецька військова міць вважалася нездоланною.

ДЖЕРЕЛА СВІДЧАТЬ!

Славетний італійський мандрівник, учений, письменник П'єтро делла Валле, сучасник тих подій, у книзі «Подорожі, описані в 54 листах», що вийшла друком у 50-х роках 17 ст. в Римі, писав: «Турки не мають на Чорному морі жодного міста, котре б не взяли козаки... В усякому разі, вони сьогодні на Чорному морі є такою значною силою, що коли додадуть більше енергії, то цілком його контролюватимуть.

Після серйозних роздумів про їхній нинішній стан, про їхні політику й звичаї я не маю сумніву щодо того, що з часом вони створять могутню республіку, бо, на мою думку, навіть уславлені спартанці, не кажучи вже про сицилійців, карфагенян і навіть римлян, не починали так знаменито і вдало».

Удосконалення військової майстерності. Вдалі виступи запорожців проти Османської Порти вкотре переконують, що козаки постійно вдосконалювали військову майстерність новими тактичними прийомами та виробили далекоглядну стратегію походів. Головним у козацькій стратегії було прагнення воювати з ворогом на його території. Це давало змогу не тільки послаблювати військову міць імперії, а й розхитувати її господарство, завдавати величезних матеріальних збитків, звільняти чималу кількість невільників.

Козаки атакували кілька фортець водночас, але основного удару завдавали найміцнішому укріпленню, наприклад, турецькій столиці. Знищувався також ворожий флот у портах і на морі. Запорожці прагнули захопити ворога зненацька, тому часто-густо діяли вночі. Маскувалися вони й тим, що опускали щоглу й вітрила, — човни-чайки губилися між хвилями, й козаки, веслуючи, вибирали найзручнішу позицію. Якщо бій випадав сонячної днини, то запорожці розташовувалися так, щоб сонце світило ворогу в очі. Під час битви насамперед знешкоджувалося флагманське судно, де перебував капудан-паша — головнокомандувач флоту, що спричиняло розгубленість у діях турків: ворожий флот залишався ніби без голови.

Успіх козацьких морських експедицій початку 17 ст. був зумовлений також і талановитим керівництвом. Од середини першого десятиліття майже всі великі морські та суходільні походи козаків очолював *Петро Конашевич-Сагайдачний.*

ГЕТЬМАНУВАННЯ ПЕТРА КОНАШЕВИЧА-САГАЙДАЧНОГО

Початок гетьманування Сагайдачного припадав на 1605 — 1610 рр. На гетьманство його обирали кілька разів. Петро Конашевич-Сагайдачний всіляко прагнув збільшити

Україна й тогочасний світ

Козацтво налагодило міцні контакти з правителями Грузії та Ірану для спільної боротьби проти Османської імперії, причому іранський шах навіть хотів поселити козаків в Абхазії, щоб мати могутній плацдарм на Чорноморському узбережжі Кавказу для боротьби проти Туреччини.

Чимало важливих сторінок вписали козаки в історію Тридцятилітньої війни в Європі 1618 — 1648 рр. Уже на початку війни запорожці виступили на боці Католицької ліги, з боями пройшли Словаччину, Трансільванію, Угорщину, Чехію, Моравію, Східну Австрію, воювали під Віднем, ходили походами до Північної Італії (1625), Франції тощо. Доводилося козакам битися і під прапорами протестантів.

козацькі сили, розширити реєстр, проте вважав, що за тих обставин збройний протест проти утисків польського уряду приречений на поразку. А це викликало незадоволення рішучіше налаштованих козаків. Проте за часів свого тимчасового «міжгетьманства» він не втрачав впливу на все «волосне» козацтво. Отже, коли ситуація в Україні ускладнювалася й загострювалася, козаки знову обирали Сагайдачного гетьманом.

Про дитячі та юнацькі роки Петра Конашевича-Сагайдачного збереглися надзвичайно скупі відомості. Народився між 1577 — 1578 рр. в селі Кульчиці поблизу Самбора на Львівщині в сім'ї дрібного українського православного шляхтича. Отримав початкову домашню освіту, а згодом навчався в Острозькій академії та Львівській братській школі. Наприкінці 16 ст. подався на Запоріжжя, де швидко здобув авторитет. Брав участь у численних походах козаків, а незабаром сам їх очолював. Уславився як видатний державний діяч. За його гетьманування 1617 р. Військо Запорізьке увійшло до Європейської ліги для боротьби проти Порти. Прагнучи створити могутню антитурецьку коаліцію, провідну роль у якій покладав на козацьку республіку, Сагайдачний установив дипломатичні зв'язки з Московською державою, Грузією, Іраном. Блискучий полководець, мудрий політик, талановитий дипломат, Петро Конашевич-Сагайдачний здобув заслужену шану сучасників. «Був то чоловік великого духу, що сам шукав небезпеки, легковажив життям, у битві був перший, коли доводилося відступати — останній...», — повідомляє про нього тогочасне джерело.

ОСОБИСТІСТЬ
Петро Конашевич-Сагайдачний

Усе віщувало велику битву. Навіть ніч пахла грозою. Сагайдачний пильно вдивлявся в пітьму, намагаючись натрапити на певний знак, що спрямував би його до козацького табору. Сюди, під Хотин, він повернувся з Варшави з добрими новинами: король потребує допомоги запорожців і готовий визнати справедливими козацькі вимоги. А польські воєначальники, з якими годину тому мав докладну розмову, погоджуються з його планом вирішальної битви. З Божою поміччю вдасться розбити турків, і тоді пихаті володарі сусідніх держав змушені будуть зважати на козацтво.

Так у думах збігло чимало часу. Вже й посвітлішав східний край неба, а сліду все-таки не видно. Доведеться пробиватися навмання. Аж раптом — сліди кінських копит! Сагайдачний повернув коня й попрямував за ними. Ніч довго не відступала. Передгрозова задуха й важкі кошлаті хмари тримали її, чорнокрилу, в полоні. Безсилим був і легкий світанковий вітерець. Пітьма відійшла несподівано. І то вже був день. День, який розпочався не ранком, а бідою. Бо коли розвиднілось, Сагайдачний жахнувся: кінські сліди привели його не до козацького табору, а в турецький стан. Небо зловісно блискало, та замість краплин дощу в запорізького полководця полетіли ворожі стріли. Порятунок один — утеча. «Ех, якби ти, коню-брате, вмів літати», — тільки й подумав Сагайдачний, рвучко повернувши назад. Кінь мчав так швидко, що, здавалось, ось-ось наздожене ніч. Проте стріли були прудкішими. Вони шалено свистіли, зблискуючи над головою тим особливим блиском, від якого холоне кров. Сагайдачний відганяв від себе думки про смерть, бо не втрачав надії на порятунок. А та надія темною смугою лісу бовваніла на обрії.

Отак, на півкрока випереджаючи власну долю, дістався він лісу. Відчув його вологий подих, зітхнув з полегшенням і — закляк від пекучого болю. Втративши мить, зрозумів: життя вислизає з його рук — вороги оточували його. Тоді сторчголов полетів з коня...

Цілий день проблукав Сагайдачний лісом. Млоїло душу. Ні думок, ні почуттів. Тільки пекучий біль. Думка сяйнула разом із золотим зблиском сонячних променів у Дністровому плесі: «Хай йому грець, ми ще позмагаємось», — посміхнувся Сагайдачний і пірнув у прохолодну глибінь.

Про які риси вдачі Петра Конашевича-Сагайдачного свідчить описаний епізод?

Впорядкування козацького війська. Чи не найбільша справа Сагайдачного — впорядкування козацького війська. Власне, внаслідок дій гетьмана була вперше створена дисциплінована козацька армія, озброєна до останнього козака вогнепальною зброєю та тогочасною артилерією.

Спрямовуючи козацтво до найактивнішої наступальної боротьби проти Турецької імперії, Сагайдачний домігся зростання кількісного складу запорізьких флотилій, у яких чисельність чайок — головних бойових одиниць — досягла кількох сотень.

Дипломатичний хист. Талановитий полководець, Сагайдачний розумів, що в політиці багато важать мирні

дипломатичні заходи. За це його поважали при королівському дворі, адже вперше поляки мали справу з авторитетним козацьким ватажком, з яким можна вести переговори і який уміє тримати в покорі козацьку стихію.

При цьому, залишаючись зовні вірним королю, гетьман неухильно обстоював козацькі права. Так, усупереч численним домовленостям із польським урядом, які забороняли козакам здійснювати походи проти Туреччини, Сагайдачний вдавався до нових і нових атак, що загострило стосунки між Османською Портою й Польщею аж до стану війни. Така ситуація була на користь козацтву: за умов постійної загрози з боку Туреччини Польща не наважувалася знищити козацтво — свого союзника в боротьбі з турками.

Дипломатичний хист Сагайдачний виявив і в 1617 — 1618 рр.

За рішенням сейму 1617 р. для упокорення козацтва в Україну були послані коронний гетьман Жолкевський та комісари з королівським військом, а шляхту Київського воєводства зобов'язали зібратися в загальне ополчення. У жовтні до польського табору, що розташувався в урочищі Суха Вільшанка над річкою Россю, прибула козацька делегація. Козакам запропонували тисячний реєстр, а всі, які не увійшли до нього, мусили під загрозою страти повернутися до панських маєтків. Іще заборонялося здійснювати походи на Крим і Туреччину, з козацького війська вилучалися ті міщани, які вступили до нього за останні 5 років. Але ухвали Вільшанської ради не були реалізовані. Оскільки Польща для здійснення своїх воєнно-політичних планів проти Москви жадала залучення козацтва, Сагайдачний поставив умову: скасувати невигідні козакам ухвали уряду. У зв'язку з цим польський уряд справді вдався до деяких поступок: сейм 1618 р. прийняв ухвалу, яка обіцяла православним вільне богослужіння й скасування всякого насильства на релігійному ґрунті; одначе втіленим у життя той документ не був.

Похід на Москву 1618 р. Сагайдачний брав активну участь у тогочасній європейській політиці. Так, підтримуючи наміри польського королевича Владислава здобути корону Московської держави, гетьман на початку літа 1618 р. навів 20-тисячне козацьке військо на Москву. Похід був швидкий і вдалий. Козаки здобули численні міста й фортеці, розбили московські війська, вислані їм назустріч, і підійшли до Москви, безперешкодно оточили її та з'єдналися з силами королевича. На військовій раді було вирішено розпочати облогу Москви в ніч перед святом Покрови. Та про час штурму стало відомо московському командуванню. Через зраду штурм не вдався, і козаки припинили облогу. Сагайдачний відійшов від Москви й продовжував успішні воєнні дії. Це змусило московський уряд погодитися на польські умови й укласти перемир'я. Мирну угоду між Московією та Річчю Посполитою було підписано 1 грудня 1618 р. в селі Деуліно. За угодою перемир'я між двома державами укладалося на 14 з половиною років, Смоленськ і Чернігово-Сіверська земля опинялися під владою Польщі.

Це цікаво!

Справжнє прізвище Петра Конашевича-Сагайдачного — Конашевич. Сагайдачний — це прізвисько, що походить від слова «сагайдак» — шкіряна сумка або дерев'яний футляр для стріл; вживається також у значенні — лук. Сагайдачним Петра Конашевича назвали за винятково майстерну стрільбу з лука — навіть на єдиному його портреті він зображений із сагайдаком за спиною. Це зображення дає змогу краще уявити зовнішність гетьмана за останніх років його життя. Йому на вигляд років 50. Довгасте обличчя, рівний ніс, густі вуса та борода. Уся постать сповнена гідності й урочистого спокою. Певно, мав рацію один із сучасників Сагайдачного, який залишив про нього згадку: «Муж рідкісної мудрості та зрілого судження у справах».

Петро Конашевич-Сагайдачний. Гравюра з книжки «Вірші на жалосний погреб...»

Що дізналися про козацьку раду в Сухій Діброві із замальовки на початку параграфа? Чому в ній взяли участь священики? Про що свідчить цей факт?

Це цікаво!

Турецький табір під час Хотинської битви становив собою не зовсім звичайну картину. На великому просторі понад Дністром стояли намети, вози, хури. Рядові вояки розташовувалися просто неба поміж коней і верблюдів. Над наметами начальників виблискували золочені кулі, майоріли строкаті прапорці. Здалеку впадали в очі й опудала орлів з розгорнутими крилами — символ могутності й вельможності.

Табір султана розміщався на високому пагорбі. Розмірами й розкішним оздобленням ставка Османа II більше нагадувала, за словами очевидця, «палаци, збудовані кількома монархами за мирних і квітучих часів, ніж військове помешкання одного султана». Адже були там широкі «вітальні й переходи, чудові зали». Ставку султана охороняла численна варта яничарів. Навколо табору, що не мав польових укріплень, стояли гармати, яких, за одним свідченням, було 200, за іншим — 500. Крім польових, у турків були облогові гармати, ядра яких важили близько 55 кілограмів.

Підтримка православної церкви. Свідченням надзвичайної цілеспрямованості Сагайдачного в політичній діяльності задля розширення прав українського народу була підтримка гетьманом православної церкви. Петро Конашевич-Сагайдачний був ініціатором *відновлення ієрархії православної церкви*, скасованої Берестейською унією. Ця акція здійснювалася спільними зусиллями Київського Богоявленського братства й запорізьких козаків, стосунки між якими були особливо тісними після *вступу всього Війська Запорізького до братства.*

Відкритий вступ Війська Запорізького до братства мав для українського визвольного руху непроминальне значення. Він засвідчив, що козацтво підтримує братський рух і готове захищати його силою своєї зброї від будь-яких утисків і переслідувань. За таких умов 1620 р. стало можливим повернення православній церкві її ієрархів. Для цього було використано перебування в Україні єрусалимського патріарха Феофана, запрошеного Сагайдачним. Феофан під захистом запорожців висвятив нового київського митрополита (Йова Борецького) та кількох єпископів. Козацький загін, що постійно перебував при патріархові, не дав можливості польській владі заарештувати Феофана, і той, завершивши свою справу, був із почестями проведений до молдавського кордону.

Відновлення ієрархії православної церкви в Україні польський уряд не визнав, проте до каральних дій не вдався, бо Польща перебувала в стані війни з Туреччиною.

ЦЕЦОРСЬКА БИТВА 1620 р.

На початку вересня 1620 р. 10-тисячне військо, очолене коронним гетьманом Станіславом Жолкевським, перейшло Дністер і рушило до Ясс, щоб з'єднатися з військом молдавського володаря. 26 вересня *на Цецорських полях у Молдавії* сталася битва, що завершилася нищівною поразкою польської армії. Українські козаки, за винятком загону з тисячі двохсот осіб, залучені до цієї битви не були, що й зумовило такі тяжкі її наслідки для Польщі. Підбадьорений успіхом, султан Осман II вирішив завдати Польщі остаточного удару. Новим навальним наступом він прагнув знищити Польщу, помститися козакам та відкрити собі шлях для наступних загарбань у Європі.

Цецорська катастрофа та широкомасштабні приготування Османа II до нової війни змусили Польщу вкотре звернутися по допомогу до козаків.

ХОТИНСЬКА ВІЙНА 1621 р.

5 — 7 червня 1621 р. в урочищі Суха Діброва на Черкащині відбулася спільна рада реєстрового й нереєстрового козацтва, на якій розглядалися пропозиції польського сейму щодо участі козацтва у війні проти Туреччини.

Козацька рада ухвалила виступити спільно з поляками за умови виконання польським урядом низки вимог, зокрема визнання прав козацтва, розширення реєстру, дотримання релігійної рівноправності, підтримки відновленої церковної ієрархії. Ці умови мало повідомити королю козацьке посольство, очолене Сагайдачним.

Командувати козацьким військом у 40 тисяч осіб рада доручила Яцьку Бородавці.

Тим часом під Хотинською фортецею (тепер Чернівецька область) зійшлися 35-тисячна польська й 250-тисячна турецько-татарська армії. Польське командування з нетерпінням чекало на козацькі загони. «Поширилася чутка, — свідчив учасник подій, — ніби запорожці зовсім не прийдуть. Відчай був на обличчях жовнірів і командування: голови опустились, чути було тихе ремствування, коли (ця) журлива звістка пробігла по наметах». Незабаром з Варшави прибув Сагайдачний. З'ясувавши з польським командуванням деталі операції, він рушив під Могилів, де перебували козаки. Під час маршу від Могилева до Хотина Сагайдачного було обрано гетьманом.

Під керівництвом Сагайдачного козаки відбили дев'ять штурмів, здійснили серію нічних атак, які, за винятком однієї, були успішними. Козацька тактика суттєво відрізнялася від польської. Коронний гетьман Ходкевич віддавав перевагу обороні. Козаки ж і під Хотином прагнули діяти наступально. Саме тому основний тягар війни припав на них. Недарма більшість турецьких атак була спрямована проти козацького табору, а найголовнішим завданням султан вважав знищення війська козаків. Отож найвагоміший внесок у Хотинську перемогу належить українському козацтву.

Хотинська війна завершилася 29 вересня 1621 р. укладенням мирної угоди між Річчю Посполитою й Туреччиною.

Наслідки Хотинської війни. Унаслідок Хотинської війни Польща позбулася загрози втратити чималі території. Перша гучна перемога над турецькою армією, здобута в суходільних боях, мала величезне міжнародне значення. Вона спростувала думку про непереможність Туреччини й спричинила спалах визвольної боротьби підкорених турками народів. Після Хотинської війни змінилися зовнішньополітичні плани османського уряду: відтепер Туреччина на тривалий час відмовилася від наміру завоювати всю Європу. Позначилася війна й на внутрішньому становищі Оттоманської Порти: невдоволені поразкою яничари вбили султана Османа II. Цей заколот став провісником занепаду могутньої імперії.

Овіяний славою непереможного полководця, повертався Сагайдачний до Києва. Найбільша його турбота після Хотинської війни — домогтися визнання за козацтвом обіцяних польським урядом прав. Так, на початку 1622 р. Сагайдачний відрядив до Варшави особливе козацьке посольство, яке мало клопотатися на засіданнях сейму про скасування унії й визнання православної ієрархії. Водночас гетьман особисто звернувся до короля з двома листами, які містили ті самі

Це цікаво!

На похороні Конашевича-Сагайдачного двадцятеро учнів Київської братської школи виголосили вірш, складений ними та ректором школи Касіяном Саковичем. Хоча твір Саковича пов'язаний із сумною подією, проте його провідний мотив — життєстверджувальний. «Вірші на жалосний погреб...» — то не оплакування, а хвала «зацне сильному запорізькому рицарству» і славному гетьману. Звитяжні вчинки Петра Сагайдачного Касіян Сакович порівнював з подвигами античних героїв.

Твір Саковича вийшов окремою книжкою. Книжка ілюстрована трьома гравюрами, на яких зображено герб Війська Запорізького, портрет гетьмана на коні та взяття ним Кафи в Криму.

Сторінки книжки К.Саковича «Вірші на жалосний погреб...»

ВѢРШѢ
НАЖАЛОСНЫЙ ПОГРЕБЪ
Зацного Рыцаря
ПЕТРА КОНАШЕВИЧА
САГАНДАЧНОГО, ГЕТМАНА
Войска Его К: Мѣтв.
Знаменитого.
Зложонын Пнѣ Инока
КАСІАНА САКОВИЧА
Ректора Школы Кіевскій.
Сочиненѣ.

вимоги. Та дочекатися відповіді Сагайдачному не судилося: 10 квітня 1622 р. він помер: рана, заподіяна під час Хотинської війни, виявилася незагойною. Смерть гетьмана важко сприйняли скрізь в Україні. Адже своєю діяльністю, як вважали сучасники, Петро Конашевич-Сагайдачний зажив безсмертної слави. Внесок Сагайдачного в розвиток визвольного руху в Україні і справді важко переоцінити, бо його політика була спрямована на згуртування українського суспільства. Першим заходом у тій діяльності стало впорядкування козацького війська, підвищення його боєздатності. Перетворенню козацтва на провідну верству українського суспільства сприяла також підтримка Війська Запорізького православною церквою та братствами. Внаслідок діяльності Сагайдачного Київ відновив славу релігійного, а відтак і духовного центру України. Велике значення для міжнародного авторитету козаків мали їхні звитяжні перемоги в морських походах та в Хотинській війні.

Хотинська фортеця. 13 — 16 ст.

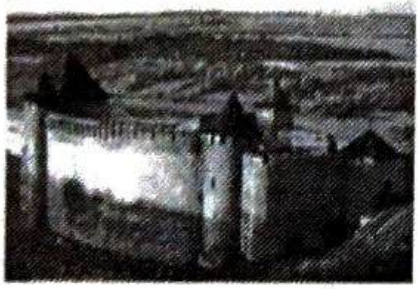

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ! 1. Чому козацькі морські експедиції першої чверті 17 ст. називають добою героїчних походів? 2. У чому полягала стратегія й тактика козацьких морських походів? 3. Чому похід на Москву був виявом дипломатичного хисту гетьмана Сагайдачного? 4. У чому виявлялося піклування Сагайдачного про православну церкву? Яке значення мали заходи Сагайдачного на її підтримку? 5. Чому хотинська перемога принесла козацтву славу рятувальника християнської цивілізації? 6. Схарактеризуйте гетьмана Сагайдачного як історичну особистість (див. пам'ятку).

Пам'ятка
для характеристики історичної особистості

1. Згадайте чи встановіть, коли, в якій країні жив історичний діяч. Вкажіть історичні умови, на тлі яких він розгортав свою діяльність.
2. Опишіть його зовнішність, характер. Що, на вашу думку, вплинуло на формування його особистості? Які риси його вдачі видаються вам вартими наслідування, а які ви не схвалюєте?
3. Інтереси якої верстви він виражав?
4. Назвіть основні наслідки його діяльності.
5. Дайте оцінку його діяльності, висловіть своє ставлення до нього (які його вчинки й справи викликають захоплення, а які ви не можете схвалити; як ви ставитесь до засобів, якими він прагнув досягти мети).

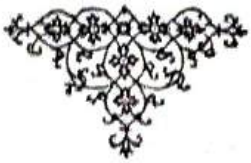

НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНІ ПОВСТАННЯ 20 — 30-х років 17 ст.

Полуденне сонце розпекло землю. Годі було шукати десь прохолоду: все зморено принишкло, і бій ущух. Ксьондз Окольський, учасник карального походу польської армії, аби якось перебути час, розташувався серед розкішних трав на пагорбі, з якого найкраще було видно козацький табір.

«Дивний край, і дивні в ньому люди, — подумав, перегортаючи сторінки свого щоденника. — А втім...» Переглянув один із записів: «І пани карали своїх свавільних підданих, одних позбавляли життя, інших — маєтностей», — свідчив він про події в Україні. Козаки прагнули волі, для короля ж козацька воля — свавілля. І платою за те свавілля була смерть. Так наказував діяти місцевим урядникам королівський універсал. Одначе козаки не корилися. Ось і тепер: уже шостий тиждень самовіддано захищаються, відбиваючи будь-які спроби польського війська взяти табір штурмом. Окольський іще раз пильно оглянув укріплення повстанців. «Не один інженер, — записував він, — дивувався праці й добрій винахідливості простого селянина, дивлячись на розташування їхніх валів, окопів, батарей, заслонів. Якби коронне військо пройшло їхні перекопи та ями, зломило грудьми дубові палі й частоколи, перейшло вали й привалки, то ще більшої відваги треба було б на те, щоб здобути їх, подолавши всі перешкоди в середині табору».

Свідчення Симеона Окольського стосувалося подій козацького повстання 1637 — 1638 рр. Проте то був не єдиний козацький виступ. Здобувши блискучі перемоги в морських та суходільних походах, козаки дедалі активніше починали діяти на рідній землі, прагнучи позбутися іноземного панування. За 20 — 30-х років 17 ст. Україною прокотилася хвиля повстань. Найпотужнішими з-поміж них були повстання, очолювані Марком Жмайлом (1625), Тарасом Федоровичем (Трясилом) (1630), Іваном Сулимою (1635), Павлом Павлюком, Яковом Острянином, Дмитром Гунею (1637 — 1638).

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ ТА ПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ УКРАЇНИ 20 — 30-х років 17 ст.

Доведіть, що козацтво втілювало новий тип суспільних і господарських відносин.

Господарське й політичне життя України 20 — 30-х років 17 ст. у своїх загальних рисах мало відрізнялося від поунійних часів. Щоправда, більшої сили набрали гальмівні явища, і це викликало справедливе незадоволення всіх станів українського суспільства, а особливо *козацтва — як носія нових (буржуазних) відносин.*

Зростання магнатського землеволодіння. За доби революційних змін у Європі Річ Посполита залишалася осердям старого, віджилого способу суспільного життя. За обмеженої королівської влади цілковитими господарями країни були великі землевласники — магнати. Користуючись привілейованим становищем, магнати захоплювали не лише земельні угіддя, а й міста та містечка, якими володіла дрібна шляхта. У першій половині 17 ст. магнатські володіння зростають особливо швидко. Так, приміром, у другій чверті 17 ст. лише Яремі Вишневецькому належало 40 тисяч селянських дворів, міста Лубни, Пирятин, Хорол, Полтава, Золотоноша, Варва, Лохвиця. У величезних магнатських *латифундіях* застосовували фільварково-панщинну систему господарювання, від чого найбільше потерпали селяни.

Латифундія — велике приватне земельне володіння.

Погіршення становища селян. Унаслідок прагнення одержувати зі своїх володінь максимальні прибутки землевласники вдавалися до широкого застосування панщини. У другій чверті 17 ст. вона фактично перевищувала встановлені законом норми й визначалася особисто магнатами. У Руському, Белзькому, Волинському воєводствах, північних і західних районах Подільського панщина сягала трьох — шести днів на тиждень.

ДЖЕРЕЛА СВІДЧАТЬ!

Гійом де Боплан в «Описі України» писав: «Тутешні селяни заслуговують на співчуття. Вони мусять працювати власноручно і зі своїми кіньми три дні на тиждень на користь свого пана, а також сплачувати йому певну кількість... хліба, багато каплунів, курей, гусей і курчат перед Великоднем, Трійцею та Різдвом. Крім того, повинні возити дрова для потреб свого пана та виконувати тисячі інших повинностей... не кажучи про гроші, яких пани від них вимагають... Але це ще не найважливіше, оскільки пани мають необмежену владу не тільки над їхнім майном, але й над їхнім життям; ось яка велика свобода польської шляхти (яка живе неначе в раю, а селяни — ніби перебувають у чистилищі)».

Згадайте!
У чому сутність фільварково-панщинної системи господарювання?

Місто Белз.

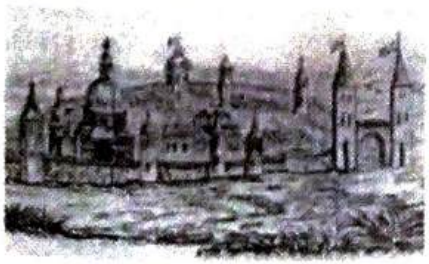

Поширення фільварків на південь України. Із просуванням фільварків на Брацлавщину, південь Київщини та на Лівобережну Україну і в цих землях, де протягом років формувалося козацьке землеволодіння, панщина й кріпацтво набували дедалі більшого поширення. Наступ на права

місцевого населення, яке з вільних хліборобів перетворювалося на кріпаків-злидарів, зумовив відчайдушний спротив.

Суперечності між розвитком господарювання козацького типу та фільварково-панщинною системою містили в собі загрозу неминучих суспільних потрясінь.

Переслідування православних міщан. У скрутному становищі перебували й міщани. Вони змушені були виконувати найрізноманітніші повинності, зокрема й панщину. Єдиний загальнодержавний податок — подимне — за ухвалою сейму 17 листопада 1629 р. набагато перевищував розмір побору, що існував раніше. З метою збільшення своїх прибутків шляхта на провінційних сеймиках нерідко виносила ухвали про повторне стягнення податків. Так, у містах Східної Галичини 1635 р. подимне збиралося аж чотири рази.

Подимне — податок натурою й частково грошима. Назва походить від одиниці оподаткування — «диму» (двору, будинку).

Міщани виконували крім державних ще й повинності на користь королівської адміністрації, окремих землевласників тощо. Мешканці міст мусили також утримувати на постоях королівське військо.

Та важке становище міщан не гальмувало розвитку міст. Їх кількість невпинно зростала й на середину 17 ст. становила 700 — 1000. Більшість міст належала магнатству й духівництву. Київ, Чернігів, Житомир, Переяслав, Вінниця, Кам'янець, Львів, Луцьк мали магдебурзьке право. На середину 17 ст. у містах налічувалося близько 270 ремісничих фахів. На той час почало занепадати цехове ремесло, але зароджувалися початкові форми *мануфактурного виробництва.* Найбільш помітними такі зміни були в залізорудній, паперобній, винокурній, пивоварній, лісопильній, соляній галузях. Сотні рудень, гут, поташних буд, селітроварень, броварень та інших підприємств, що ґрунтувалися на застосуванні вільнонайманої праці, — прикметне явище тих часів. Одначе зміни у виробництві відбувалися повільно внаслідок дії кріпосної системи.

Згадайте!
Що таке мануфактура? У чому сутність мануфактурного виробництва?

Утиски козацтва. Кінець 16 — початок 17 ст. — час самоутвердження козацтва. Гучні перемоги принесли козакам європейську славу. Та на рідній землі вони залишалися поза законом. Козаки зазнавали постійних утисків з боку польських можновладців, котрі руйнували їхні житла, відбирали землі, а самих козаків перетворювали на кріпаків, вдаючись до насильства й страт.

Запровадження реєстру хоч і свідчило про формальне визнання польською владою козацьких прав, проте не розв'язувало проблеми, бо кількість реєстровців була невеликою.

Ігнорування урядом Речі Посполитої прав козаків спонукало їх до наполегливої й довготривалої боротьби.

Примусове насадження католицизму. Народ обурювався також насадженням католицизму й унії. Цілеспрямовано здійснювалася політика ополячення українського народу. У містах і містечках заборонялося будівництво православних церков, натомість з'являлися костьоли, кляштори (монастирі), колегіуми й школи єзуїтів.

Український міщанин.

Українські міста.

Київ.
Церква Різдва Богородиці.
Києво-Печерська лавра.
17 ст.

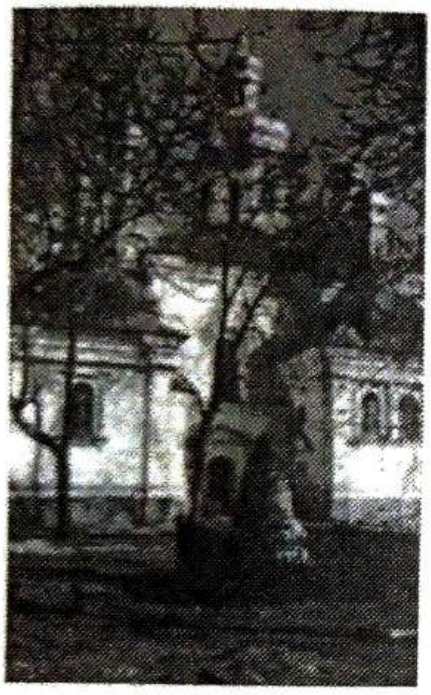

ДЖЕРЕЛА СВІДЧАТЬ!

З промови українського шляхтича з Волині Лаврентія Деревинського на Варшавському сеймі (1620): «...У великих містах церкви запечатані, церковні маєтки зруйновані, у монастирях замість ченців тримають худобу... Хіба не гнобленням народу нашого руського є те, що, крім інших міст, робиться у Львові? Хто дотримується грецької віри і не перейшов до унії, той не може проживати в місті, міряти ліктем і квартою й бути прийнятим до цеху; не дозволяється проводжати за церковним обрядом тіло померлого жителями міста і відкрито приходити до хворого з тайнами Божими... Коротко сказати: давно вже великі й нечувані утиски терпить наш руський народ як у Короні [Польщі], так і у Великому князівстві Литовському».

Отож відповіддю українців на загострення національно-релігійних та соціальних проблем стали різні форми протесту — від подання скарг до судів, відмов виконувати повинності, втеч на незаймані землі до збройних виступів.

Виявом незадоволення українців становищем, у якому вони перебували, було *покозачення.* Селян і міщан найбільше приваблювали в козацтві особиста воля й право на володіння землею. Звабливою для багатьох була також можливість жити за своїми законами: покозачене населення займало цілі райони й не мало будь-якої залежності від землевласника. Мешканці міст, сіл і містечок відмовлялися визнавати владу старост, обирали своїх отаманів, запроваджували свій суд на взірець запорізького. «Все до останнього покозачилося, тут як хлоп, то й козак», — говорили польські можновладці. Як засвідчують описи державних маєтків за 1616 і 1620 рр., козаки становили абсолютну більшість мешканців Білоцерківського, Богуславського, Канівського, Корсунського, Переяславського староств.

Масове покозачення українців турбувало королівський уряд, проте особливе занепокоєння у Варшаві викликали звістки про тісні контакти населення з реєстровим військом.

ДЖЕРЕЛА СВІДЧАТЬ!

В інструкціях для сеймиків, які обирали депутатів на вальний сейм (1625), король, зокрема, визнавав: «Сваволя бере гору і так завзялася, що й самим нам тяжко, й з усіма сусідами розсварює; забувши зовсім віру й підданство, вони [козаки] урядили собі удільну державу. Наступають на життя і майно невинних людей. Україна вся в послушності їм. Шляхтич у домі своїм не вільний. По містах і містечках королівських уся управа, вся влада в козаків; захоплюють собі юрисдикцію, закони видають».

Чернігів.
Трапезна Троїцького монастиря.
Кінець 17 ст.

ПОВСТАННЯ 1625 р. ПІД ПРОВОДОМ МАРКА ЖМАЙЛА

У червні 1625 р. король висунув перед козацькою старшиною вимоги: скоротити число реєстровців до 4 тисяч, вигнати із Запоріжжя всіх виписаних із реєстру, припинити

походи проти Туреччини й Криму. Запорожці не зважили на королівські накази й надалі чинили зухвалі виправи на Стамбул, Трапезунд та інші турецькі й татарські міста на узбережжі Чорного й Азовського морів, провадили переговори про союз з Московією, Іраном, Кримським ханством, Швецією.

Каральний похід проти козаків 1625 р. Занепокоєний створенням козацької «окремої республіки», уряд Речі Посполитої розпочав підготовку до чергового карального походу проти козаків. У вересні 1625 р. великий коронний гетьман Станіслав Конецпольський з 30-тисячним військом вирушив з Бара на Подніпров'я. Козацькі загони, очолені *Марком Жмайлом*, зустрівши поляків поблизу Канева, вдало відбивалися. Особливо відчутних втрат польське військо зазнало біля Курукового озера. Це змусило польське командування вдатися до мирних переговорів, які завершилися укладенням компромісної угоди. Від козаків Куруківську угоду підписував *Михайло Дорошенко*, обраний гетьманом замість Жмайла.

Куруківська угода. Договір передбачав козацький реєстр на 6 тисяч осіб, ті ж, хто не увійшов до списку, мусили повернутися в маєтки своїх панів. Тисяча козаків мала постійно перебувати на Запоріжжі, щоб перешкоджати втечам селян. Козаків зобов'язували не втручатися в релігійні справи, відмовитися від морських походів, а також не підтримувати зносин з іноземними державами.

Куруківська угода встановлювала чіткий устрій реєстрового козацтва за територіальним принципом. *Створювалося шість полків*: Білоцерківський, Канівський, Корсунський, Переяславський, Черкаський і Чигиринський по тисячі осіб у кожному. Кожен полк складався з десяти сотень. Військова влада над реєстровцями належала старшому, або гетьману, який обирався на загальновійськовій раді й затверджувався урядом. Верховне ж керівництво здійснював регіментар — головний начальник коронного війська на Україні.

Хрестовоздвиженська церква Луцького братства. 20-ті роки 17 ст.

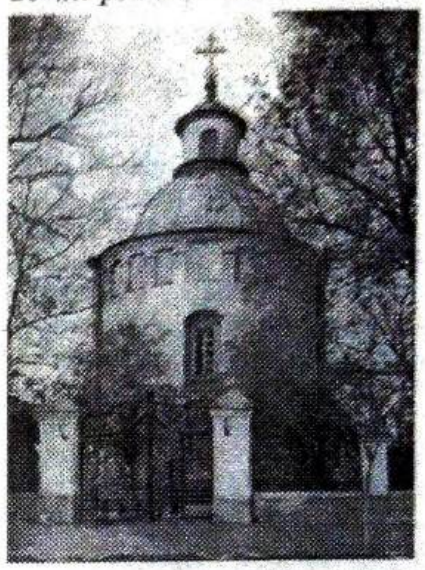

Зверніть увагу!

Запровадження 1625 р. військово-територіального устрою козацтва було важливим кроком на шляху до відродження Української держави.

ПОВСТАННЯ У 1630 р. ПІД ПРОВОДОМ ТАРАСА ФЕДОРОВИЧА (ТРЯСИЛА)

Куруківська угода посилила суперечності поміж козаками — тими, хто потрапив до реєстру, і тими, хто лишався поза ним. А що останніх була більшість, то загроза нових спалахів козацького невдоволення залишалася. До того ж, ситуація в Україні ускладнювалася запровадженням нового загальнодержавного податку. Не вщухали конфлікти на релігійному ґрунті. Аби утримати населення в покорі, польський уряд вдався до сили: на Київщину було відправлено значну частину коронного війська. Проте перебування *жовнірів*, які часто-густо через затримку платні вдавалися до мародерства на території, заселеній здебільшого козаками й незакріпаченими селянами, лише погіршило становище. Мешканці міст

і сіл брались до зброї. Десятки тисяч утікачів збиралися на Січі. Так визріло нове повстання.

Нереєстровці обрали гетьманом *Тараса Федоровича*, більше відомого під прізвиськом *Трясила*. У березні 1630 р. він зі своїм військом підійшов до Черкас, а звідти рушив до Корсуня, після здобуття якого на бік Федоровича перейшла більшість реєстровців. Польський уряд з метою придушення повстання відправив у каральний похід *коронне військо*.

Попереду війська Конецпольського рушив загін польського шляхтича Самійла Лаща. Свій тогорічний кривавий шлях Лащ розпочав з Лисянки. У православний Великдень він винищив там усіх мешканців, які зібралися в церкві. Так само він вчинив у Димері, а дорогою до Києва його поплічники вбивали всіх підряд, аби лиш «русин був», тобто українець.

Коли польські сили переправилися через Дніпро, їм несподіваного удару завдав загін повстанців. Коронний гетьман ледь урятувався від полону. Вирішальні бої між повстанцями й польським військом відбулися під *Переяславом* і продовжувались протягом трьох тижнів.

20 травня 1630 р. козаки влаштували карателям *«Тарасову ніч»*, знищивши так звану золоту роту, що складалася із добірних вояків, представників найшляхетніших польських родів. Події тієї ночі оспівані Тарасом Шевченком в однойменній поемі.

Це цікаво!

Уряд Речі Посполитої 236 разів засуджував Лаща до вигнання та 37 — до безчестя. Проте пихатий шляхтич не зважав на рішення суду і навіть попив собі із судових вироків та гнівних королівських універсалів своєрідного плаща, у якому хизувався перед покровителями. Така поведінка шляхтича свідчила про послаблення королівської влади й посилення шляхетського безладдя.

Переяславська угода 1630 р. Успішні дії повстанців, чутки про дипломатичні контакти з Московією, Кримом та Швецією, а також невдоволення найманців, яким затримували платню, схилили Конецпольського до переговорів. 29 травня 1630 р. було підписано мирну угоду. Переяславська угода підтверджувала умови попередньої — Куруківської. Щоправда, козацький реєстр збільшувався до 8 тисяч: до реєстру вписувалися козаки, вилучені з нього на початку року. Козаки отримували право самим обирати собі гетьмана. Деяке пом'якшення уряду Речі Посполитої у ставленні до козаків, засвідчене Переяславською угодою, було пов'язане із наближенням кінця терміну Деулінського перемир'я з Московською державою, поновленням воєнних дій та участю в них козацьких загонів.

ЗДОБУТТЯ КОДАКА ЗАПОРОЖЦЯМИ

Протягом 1632 — 1634 рр. тисячі козаків справді брали участь у польсько-московській війні. Коли ж 1634 р. між Москвою та Варшавою було підписано Полянівський мирний договір, польський уряд вкотре вдався до спроби ліквідувати козацтво. До цього поляків спонукали безперервні скарги на запорожців урядів Туреччини й Криму. Через козацькі походи відносини між Річчю Посполитою й цими державами так загострилися, що постала загроза нової війни. Вже в лютому 1635 р. сейм Речі Посполитої затвердив спе-

ціальну постанову «Про припинення козацького свавілля», і на територію Наддніпрянщини були введені загони коронного війська. Крім того, з метою контролю над козаками передбачалося збудувати в пониззях Дніпра, поближче до Запорізької Січі, потужну фортецю, у якій би постійно перебував польський гарнізон.

Спорудження Кодака. Фортецю, яка поклала початок сучасному Дніпропетровську, вирішили будувати на правому березі Дніпра біля першого порога (Кодацького), трохи нижче того місця, де Самара впадає в Дніпро. Будівництво очолив французький інженер, найманець польського короля *Гійом Левассер де Боплан*. Фортецю під назвою *Кодак* спорудили надзвичайно швидко: будівельні роботи тривали 4 місяці, і вже на середину літа 1635 р. вона була цілком готова. У Кодаку розташовувався польсько-шляхетський гарнізон, котрим командував французький офіцер Маріон. Вояки гарнізону повинні були перешкоджати втікачам, які прагнули потрапити на Низ. Фортеця перекривала головний шлях постачання Запоріжжя провіантом і боєприпасами, адже Дніпром не дозволялося спускати навіть липові колоди, бо січовики будували з них човни.

Будівництво Кодака вкрай обурило запорожців. На Січовій раді гетьманом обрали *Івана Сулиму*, чиї заклики до повстання були підтримані січовим товариством. Досвідчений воїн, Сулима ретельно розробив план зруйнування Кодака й розіслав універсали із закликом до боротьби. На початку серпня *1635 р.* козацьке військо під проводом Сулими виступило з Січі.

Зруйнування Кодака. Незабаром козаки підійшли до Кодака. Іван Сулима скористався відсутністю коронного війська й частини реєстровців, що саме тоді воювали в Прибалтиці. Діючи швидко й несподівано, запорожці легко оволоділи Кодаком і зруйнували фортецю. Блискуче завершивши операцію, козаки відійшли на Запоріжжя, де на одному з островів спорудили табір. Відхід за пороги був зумовлений поверненням із Прибалтики коронного війська та намірами польського уряду організувати велику каральну експедицію проти повстанців. Наприкінці серпня й справді розпочався похід проти запорожців. Козаки завзято боронилися, витримуючи довготривалу облогу. Щоб якось завершити справу, командування урядових військ вдалося до хитрощів: у табір повстанців під виглядом утікачів від татар підіслали реєстровців, які повинні були розпалити суперечки поміж козаками. Тим часом становище повстанців ускладнювалося. Похолоднішало, забракло харчів і палива. У таборі зростало невдоволення. Цим і скористалися зрадники. Вони схопили козацького ватажка та його найближчих помічників і, сподіваючись на винагороду, видали їх полякам. У листопаді 1635 р. справу Сулими та його сподвижників було розглянуто на надзвичайному сеймі. Івана Сулиму засудили до страти.

Це цікаво!

Ініціатором реалізації давнього задуму спорудження польської фортеці на Дніпрі був коронний гетьман Станіслав Конецпольський. Своїми намірами він поділився із королем Владиславом IV. Зустріч відбулася 25 жовтня 1634 р. Король підтримав прагнення свого головнокомандувача. В ухвалі сейму в січні — березні 1635 р., зокрема, записано: «Бажаючи також припинення козацьких морських походів і ґрунтовніше підтримати новий підписаний мир і союз з турецьким султаном, ми в повній згоді з сеймом постановляємо: як тільки наші інженери знайдуть місце на березі Дніпра, яке здалося б нашим гетьманам зручнішим, ніж інші, має бути збудований замок, що військовою силою, кінними й пішими людьми, військовою амуніцією буде достатньо забезпечений».

Владислав IV.

Іван Сулима походив зі старовинного українського шляхетського роду, що своїм корінням сягав 13 ст. Він народився в селі Рогощі Любецького староства на Чернігівщині. Служив 1615 р. в переяславських маєтностях польського гетьмана С.Жолкевського і навіть отримав від нього у подарунок два села. Але вже 1621 р. брав участь у морському поході запорожців. Року 1628-го він уперше став гетьманом. У травні 1629 р. організував черговий похід на Крим і дістався під Перекоп. Ймовірно, Сулима брав участь у якійсь значній морській битві (можливо, у Середземному морі) або, опинившись у неволі, підняв повстання гребців на турецькій галері, за що мав нагороду Папи римського.

Це цікаво!

Полковник Павло Павлюк був відомий у народі під прізвиськом Бут. Бутами козаки називали людей, що довгий час перебували в татарській неволі, або й таких, котрі там народилися. Відомо, що Павлюк був козацьким послом до кримського хана Інайет-Гірея, і це може свідчити про певні підстави для прізвиська вождя повстанців.

Це цікаво!

Польськомовна друкована поема «Нова пісня про козацьку війну під Кумейками на Дніпрі» (1637) повідомляла, що Павлюк проголосив себе королем в Україні і призначав полковників.

ОСОБИСТІСТЬ
Іван Сулима

Вирок усіх приголомшив, хоч мало хто сподівався на помилування. Щоправда, подейкували, ніби сам король волів би бачити Сулиму живим та ще й на королівській службі. Одначе то були тільки чутки, а реальність — жорстока й невблаганна. Реальність — це неминуча смерть на гамірній площі в польській столиці. Майже фізичне відчуття смерті й приголомшило присутніх.

Загальним настроям, здавалося, не підкорився тільки засуджений. Спокійно вислухав вирок, а за мить, коли отримав останнє слово, розважливо — мовби не про передсмертну волю йшлося — сказав:

— Прошу лиш про те, щоб у мою труну поклали медаль, якою нагородив мене його святість Папа римський за визволення християнських невільників.

Моторошна тиша відгукнулась на ті слова чиїмсь гірким зітханням — прикрість і сором вчувалися в ньому.

Якусь хвильку в залі було тихо. Хтось подумки злостивився над долею свавільного козака, а хтось, може, прислухався до голосу власного сумління. Литовський канцлер Альбрехт Станіслав Радзивілл звірив свої думки з приводу почутого щоденникові: «Сумним видовищем представлялося це. Як змінюється фортуна: цей чоловік, що стільки разів наставляв свою шию ворогам, і рука ворожа його не зітнула, — тепер мусив простягти шию катові».

КОЗАЦЬКЕ ПОВСТАННЯ 1637 — 1638 рр. ПАВЛО ПАВЛЮК, ЯКІВ ОСТРЯНИН, ДМИТРО ГУНЯ

Придушити козацький рух жорстокою розправою над Сулимою та його сподвижниками не вдалося, хоча фортецю Кодак невдовзі й було відбудовано.

Розуміючи, що й цього разу козацтво не ліквідовано, уряд Речі Посполитої вирішив переглянути реєстр Війська Запорізького й вилучити з нього всіх неблагонадійних. Такі дії польських можновладців стали приводом до нового повстання. На початку його очолював полковник реєстровців *Павло Павлюк* — сподвижник Івана Сулими, один із п'ятьох ув'язнених, який уникнув страти.

Битва під Кумейками (грудень 1637 р.). Перша битва із коронним військом закінчилася перемогою повстанців. Проте 6 грудня 1637 р. під Кумейками польське військо взяло козаків в облогу. Повстанці, що йшли табором, запекло оборонялися. Павлюк із невеликим загоном пробився крізь вороже оточення й рушив до Чигирина, сподіваючись там поповнити боєприпаси. Керівництво табором було покладене на Дмитра Гуню.

Під час четвертого штурму козацького табору полякам вдалося підпалити вози з порохом. Потужний вибух спричинив сум'яття в лавах повстанців. Частина з них утекла. Інші ж під керівництвом Дмитра Гуні знову укріпили табір і, дочекавшись ночі, почали організовано відступати. Польське військо не наважилося їх наздоганяти, а через два дні рушило проти загонів Павлюка й оточило їх, змусивши врешті погодитися на переговори. 11 грудня 1637 р. Павлюк і четверо його

соратників вийшли з табору, щоб взяти участь у переговорах. Але їх по-зрадницькому схопили.

«Ординація» 1638 р. 1 березня 1638 р. у Варшаві розпочав роботу черговий сейм. Він ухвалив постанову під назвою «Ординація Війська Запорізького реєстрового, що перебуває на службі Речі Посполитої». У документі, зокрема, йшлося про потребу застосування проти повстанців військової сили. На «вічні» часи козаки позбавлялися права обирати старшин, заборонялося також козацьке судочинство. Реєстрове військо обмежувалося шістьма тисячами осіб. Без дозволу урядового комісара під загрозою смерті ніхто не мав права йти на Запоріжжя. Козакам не дозволялося поселятися в містах, крім прикордонних — Черкас, Чигирина і Корсуня. Два полки реєстровців, по черзі змінюючись, мали постійно перебувати на Запоріжжі.

Наступним заходом польського уряду, спрямованим на придушення «козацького свавілля», став каральний похід польського війська на Запоріжжя. Він розпочався наприкінці лютого 1638 р. У відповідь на ці дії запорізький гетьман *Яків Острянин* розіслав на Київщину, Полтавщину, Брацлавщину, Волинь та Поділля козаків із наказом закликати населення до збройного виступу проти влади Польщі. Тим часом каральне військо отримало наказ захопити Січ. Одначе оволодіти козацькою столицею не вдалося. Тож незабаром розпочалася підготовка до нового походу проти козаків.

Новий етап повстання. Наприкінці березня 1638 р. кілька загонів запорожців, очолюваних гетьманом Острянином, Дмитром Гунею й Карпом Скиданом, вийшли з Січі й рушили на Київщину та Полтавщину. Дорогою до січовиків приєднувалися численні озброєні загони селян та міщан. Незабаром козацьке військо оволоділо Кременчуком, Хоролом, Омельником та захопило переправи через Дніпро. Похід відбувався успішно, і повстанці вирішили зупинитися під містечком Говтвою. Першого травня 1638 р. там стався бій із поляками. Він приніс повстанцям ще одну перемогу.

Жовнинська битва (31 червня — 10 липня 1638 р.). Так під владою повстанців опинилася вся Полтавщина. Щоб остаточно розбити ворога, Острянин повів усе військо на Лубни. Проте облога Лубен була невдалою. Зазнавши численних жертв, повстанці відійшли до Жовнина й стали там табором. Під Жовнином знову відбувся бій, внаслідок якого сили повстанців були розпорошені. Важко поранений Карпо Скидан потрапив у полон і, ймовірно, був страчений. Острянин з козацькою кіннотою виявився відрізаним від табору й, вирішивши, що битва програна, з частиною козаків перейшов на землі майбутньої *Слобожанщини*. Повстанці, які залишилися в таборі (близько 20 тисяч осіб), обрали гетьманом *Дмитра Гуню* й продовжували боротися. У ніч на 10 червня Гуня організував відступ 10 тисяч козаків. Над старим Дніпровим річищем, в урочищі Старець, повстанці заклали новий табір. Спорудженням табору керував безпосередньо Дмитро Гуня, виявляючи дивовижне обдаровання будівничого. Близько двох місяців (червень і липень) козаки запекло

Доведіть, що «Ординація» мала на меті придушити визвольний рух в Україні.

Це цікаво!

Козацький загін на чолі з гетьманом Острянином був першим великим гуртом українських переселенців, що прибув на порубіжні з Московщиною землі. Білгородський воєвода дозволив 900 козакам з родинами оселитися біля Чугуївського городища, зобов'язавши їх самих збудувати укріплення й самотужки боронитися від нападів ординців. Проте ця спроба обжитися на нових землях була невдалою. Переселенців обурювало брутальне ставлення до них воєводського начальства, а Острянин не міг їх захистити. Козаки звинуватили свого керманича в надмірній покірливості воєводі, зчинили бунт і вбили його. Самі ж повернулися на Лівобережну Україну.

З часом на порубіжних з Московщиною землях оселялися невеликі групи переселенців із різних земель України. Позаяк поселення, що виникали, були звільнені від податків, то й називалися вони за давньою українською традицією *слободами*. Звідси походить і назва цілого регіону — *Слобідська Україна*, або *Слобожанщина*.

Яків Острянин.

боролися з ворогом. Проте становище в таборі погіршувалося. Не кращими були справи і в поляків. Командування обох сторін вирішило вдатися до переговорів. Незабаром у Києві козацька старшина погодилася з умовами, запропонованими польським урядом. У їх основу була покладена «Ординація Війська Запорізького...». 24 листопада на козацькій раді в урочищі Маслів Став коронний гетьман М.Потоцький призначив комісара реєстру й нових полковників, затвердив обраних козаками сотників й отаманів.

«Золотий спокій». Здавалося, козацькій сваволі нарешті було покладено край. Через відсутність гучних виступів козаків протягом десяти років (1638 — 1648) поляки назвали те десятиліття часом *«золотого спокою»*. Щоправда, спокій був надто примарний, оскільки тримався на примусі. Козацтво як стан ліквідувати не вдалося, а відтак марними були сподівання, що козаки, здобувши величезний військовий досвід, заживши європейської слави неперевершених вояків, загартувавшись у численних воєнних змаганнях на рідній землі, добровільно зречуться прагнення вибороти волю.

Повстання 30-х років, попри їхню стихійність й незавершеність, засвідчили, що козацтво — провідна верства українського суспільства має підтримку всього населення, а його дії в боротьбі за свої права з кожним роком стають організованішими й цілеспрямованішими. огляду на це особливо прикметним видається повстання 1637 - 1638 рр. Від інших воно відрізнялося і розмахом військових операцій, і кількістю учасників, і тривалістю. Мав той козацький виступ ще одну яскраву ознаку: вперше його керівники звернулися із закликами до всього населення України підтримати козаків. В універсалах, листах і грамотах було чітко сформульовано мету боротьби — визволити Україну від гніту Речі Посполитої, позбутися національно-релігійних утисків та ін. Повстання зазнало поразки, бо висунута його керівниками програма ще не стала загальнонародною. Звідси стихійність, брак належної згуртованості, розпорошеність сил повстанців та їхніх військових дій — ті вади, через які козацько-селянські рухи 30-х років не мали успіху. Об'єднання українців навколо ідеї визвольної боротьби потребувало часу. Отож польське десятиліття «золотого спокою» для України було часом гуртування, нагромадження сил перед новим змаганням.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ! 1. Як соціально-економічне та політичне становище України 20 — 30-х років вплинуло на розгортання національно-визвольного руху? 2. У чому виявлялося невдоволення українців своїм становищем? 3. Які події спричинили повстання 1625 р.? Чим воно закінчилося? 4. Чому і як фортецю Кодак було зруйновано козаками? 5. Внаслідок яких подій польський уряд ухвалив «Ординацію» 1638 р. Що вона передбачала? Порівняйте її з Куруківською угодою. 6. У чому значення національно-визвольних повстань 20 — 30-х років 17 ст.?

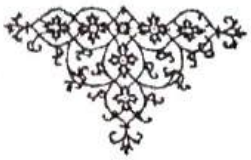

Сеймова зала, мов поле бою, була поділена на кілька непримиренних таборів. Український православний шляхтич із Волині Лаврентій Деревинський оглянув присутніх, зважив, на чиєму боці перевага. «Ні, певно, й цього разу не вдасться домогтися визнання польським урядом вищих православних владик», — з гіркотою подумав він, проте відмовлятися від боротьби не збирався. Кілька років перед цим, на такому самому зібранні, Лаврентій говорив: «Придивись ще до образ і нечуваного гноблення — хіба не гноблення народу нашого руського те, що, крім інших міст, коїться у Львові? Хто додержує грецької віри і не перейшов в унію, той не може проживати в місті, міряти ліктем і квартою і бути прийнятим до цеху. Не дозволяється проводжати за церковним обрядом тіло померлого і відкрито приходити до хворого з тайнами Божими...» Багато води збігло відтоді, а справи православної церкви лишалися так само невтішними. Тому й звертаються нині православні до сейму із проханням задля збереження миру в державі розглянути церковні справи.

У залі було гамірно й неспокійно. Після палких суперечок сейм відхилив прохання православних.

— Бачимо, що ми нічого не досягнемо за життя цього короля, але під час безкоролів'я ми вже всіма силами повстанемо проти вас, — почувши чергову відмову, рішуче проголосив Деревинський і вийшов геть.

Минав рік 1623-й. Від часу поновлення церковної ієрархії спливло три роки. Та ще довго доведеться боротися православним, аби відновлений єпископат визнала королівська влада. Отож православна церква України й далі лишалася в Речі Посполитій поза законом.

ВПЛИВ БЕРЕСТЕЙСЬКОЇ УНІЇ НА РОЗВИТОК ЦЕРКОВНОГО ЖИТТЯ В УКРАЇНІ

Погіршення становища православної церкви. Подією, що на багато років визначила стан церковного життя в Україні, була Берестейська унія 1596 р. Задумана її ініціаторами як спосіб подолання кризи православ'я, котра в умовах бездержавності відчувалася дедалі гостріше, унія, однак, призвела до розколу українців. Брак єдності, втрата

Згадайте!

Яка подія спричинилася до того, що Українська православна церква втратила своїх ієрархів? Коли і за яких обставин було поновлено православну ієрархію?

національної еліти, релігійне протистояння — прикметні риси життя українського суспільства поунійних часів.

Берестейська унія погіршила становище православної церкви, проте вірною їй залишалася більшість тогочасного українського і білоруського населення. Ця обставина спричинила розгортання боротьби за відновлення прав утискуваної церкви. Прикметно, що прилучилися до тієї боротьби представники всіх верств українського суспільства, а очолили її братства.

Пригадайте, що таке братства? Коли та з якою метою вони виникали? Які братства називають ставропігійними?

Видавничий знак Львівського братства.

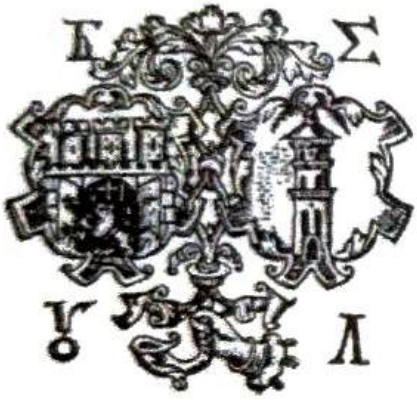

Посилення ролі братств у відродженні церковного життя. Перетворення братств на потужну силу, здатну боротися за православну віру, відбувалося поступово. На початку 17 ст. братства — то досить впливові церковні організації. Так, наприклад, вони мали право через своїх священиків відлучати парафіян від церкви, пильнувати дотримання священиками церковних приписів тощо.

Широких повноважень братствам надавало право ставропігії, що його деякі з них отримували від східних патріархів. Ставропігійними, крім львівського Успенського, з 1620 р. були луцьке Хрестовоздвиженське та київське Богоявленське братства.

Членами братств були представники різних верств українського народу. Братчики шляхетського походження, користуючись своїми привілеями в Речі Посполитій, домагалися визнання православної церкви через сейм. Унаслідок сеймової боротьби польський уряд і справді вдався до деяких поступок православним. Так, 1605 р. їм було повернено Києво-Печерський монастир, архімандритом якого став Єлисей Плетенецький.

Діяльністю православних братств опікувалися запорожці, яких було чимало поміж братчиків. Козаки підтримували братства й православну церкву не лише коштами, а й військовою силою. Наприклад, 1610 р. православне духівництво Києва звернулося до козаків із проханням покласти край сваволі священиків-уніатів, які не дозволяли православним служити в Софійському соборі. За підтримки козацтва *1615 р.* в Києві було засноване *Богоявленське братство*, а вступ до нього Петра Конашевича-Сагайдачного з усім Військом Запорізьким засвідчив, що козацтво брало православну віру під свої захист та опіку. Саме за сприяння запорожців 1620 р. вдалося поновити православну церковну ієрархію.

Це цікаво!

Право *ставропігії*, надане українським православним братствам, мало надзвичайне значення для збереження православної церкви. Адже після Берестейської унії більшість православних єпископів стала уніатами. Вірними православ'ю залишилися тільки два єпископи: львівський Гедеон Балабан та перемишльський Михайло Копистенський. Після їхньої смерті єдиним православним єпископом був Єремія Тисаровський, якому вдалося обійняти Львівську кафедру, запевнивши короля, що він — уніат. Після смерті Єремії польський уряд міг, скориставшись відсутністю єпископів, оголосити православну церкву неіснуючою.

ВІДНОВЛЕННЯ ПРАВОСЛАВНОЇ ІЄРАРХІЇ

Відновлення православної ієрархії, підтримка церкви козацтвом сприяли поліпшенню її становища. Чимало зусиль докладав до того *Йов Борецький*.

— Що нового при дворі його величності? Розлютився, певно, Сигізмунд, коли дізнався про київські події, — розпитував свого гостя нещодавно висвячений Київський митрополит Йов Борецький.
— Розлютився? — перепитав прибулець. — Ще б пак! Видав універсали з наказом заарештувати вас, отче, та Мелетія Смотрицького як шпигунів.
— Чиєму ж володареві ми зі Смотрицьким служимо? — митрополит посміхався, ніби й не про небезпеку йшлося.
— Звісно, турецькому. Коли ж без жартів, то мусите стерегтися, бо по церквах уніатських уже й прокляття виголошують.
Коли гість пішов, митрополит поринув у спогади. Давно, ой і давно розпочалося його служіння Господові. Ще під час перебування у Львові, коли він викладав у тамтешній братській школі, довелося вступити в суперечку з прихильниками унії. Тоді за підтримки князя Костянтина Острозького вийшов друком перекладений ним з латини «Лист святійшого патріарха александрійського до єпископа Іпатія Потія». Тоді-таки побачила світ його відповідь Іпатію Потію з обґрунтуванням потреби боротьби проти унії. Скільки відтоді написано, виголошено на захист православ'я! Часом суперечки з прихильниками унії набували такої гостроти, що нагадували справжню війну, щоправда, зброєю в тій війні було слово. Як довго триватиме ця словесна війна? Може, тепер швидко скінчиться. Адже слово захисників православ'я здобуло підтримку козацтва. Отож вдалося відновити втрачену ієрархію.
За хвилину митрополит почав писати: «У цій справі ми керувалися такими мотивами. Вже двадцять п'ять років ми просимо на сеймах і сеймиках, щоб нам було повернено свободу віри, наші церкви, єпископські престоли. Бачачи, що нас утискують чимдалі більше, ми змушені були стати рішучішими, поставивши понад усе веління Боже і спасіння душ». Незабаром полемічний твір, у якому Йов Борецький обстоював законність акту висвячення нової ієрархії, було завершено. До історії він увійшов під назвою «Протестація».

Іван Борецький народився в 70-х роках 16 ст. в с. Бірчі на Перемишльщині у сім'ї дрібного шляхтича. Навчався у Львівській братській школі, а потім в одному з європейських університетів. Завершивши освіту, став учителем (дидаскалом) грецької та латинської мов у Львівській братській школі, ректором якої його було обрано 1604 р. З 1614 р. Борецький — київський священик. Брав участь у створенні Київського братства та його школи — Іванові Борецькому випало бути її першим ректором. Чи то під час свого ректорства, чи дещо пізніше Іван Борецький постригся в ченці під іменем Йова.
На початку 1618 р. Борецький був обраний настоятелем Михайлівського Золотоверхого монастиря в Києві, а 1620 р. єрусалимським патріархом Феофаном був висвячений на митрополита.

ДЖЕРЕЛА СВІДЧАТЬ!

Розуміючи, що авторитет православної церкви великою мірою залежить від її священиків, Йов Борецький уклав «Поради до благочестя», які схвалив з'їзд єпископів 1621 р. У «Порадах» визначалася роль священиків в очищенні та зміцненні православної віри. У настановах духовенству, зокрема, наголошувалося: «Треба жити свято й управляти довіреною вам паствою за церковними правилами, обирати на посади людей достойних і ревнителів благочестя для гарантій успіху в боротьбі з католицизмом, запроваджувати братства й школи, відкривати друкарні, при потребі скликати собори для розв'язання церковних справ, намагатися відвернути від переходу в унію передусім українську шляхту, яка через своє відступництво завдає шкоди церкві й вірі православній».

Прокоментуйте поради Йова Борецького духівництву. У чому він вбачав шлях подолання кризи православної церкви?

Великі надії у справі відродження православної церкви митрополит Борецький покладав на освіту й книгодрукування. Як засновник і покровитель Київської братської школи, він підтримував її власним коштом. Йову Борецькому вдалося згуртувати навколо себе сузір'я талановитих учених, письменників, просвітителів — таких, як Мелетій Смотрицький,

Поміркуйте, чому Йова Борецького називають козацьким митрополитом?

Петро Могила, Лаврентій Зизаній, Єлисей Плетенецький та ін. Близькими сподвижниками митрополита були керманичі запорожців — Петро Конашевич-Сагайдачний, Михайло Дорошенко, Олифер Голуб. Відтак у боротьбі проти унії Борецький покладався передусім на козацтво.

Завзято обстоював Йов Борецький права православної церкви, та не менше боліла його душа з того, що українці не мають єдності у справах віри. Він прагнув подолати релігійний розкол, наполегливо шукав способів усунення церковної ворожнечі, виявляючи розважливість та дипломатичний хист.

Гідним продовжувачем справи Йова Борецького був *Петро Могила.*

Петро Могила народився в сім'ї молдавського господаря Симеона й угорської князівни Маргарет у грудні 1596 р. Коли 1607 р. Симеон загинув, сім'я змушена була залишити Молдавію. Відтоді батьківщиною для Петра Могили стала Україна.
Петро Могила отримав ґрунтовну освіту: навчався у Львівській братській школі, Замойській академії й, можливо, в інших європейських університетах. Був військовим, маючи за опікунів командувача польського війська С. Потоцького, коронного канцлера й гетьмана С. Жолкевського. Брав участь у битві під Хотином (1621). Згодом залишив кар'єру військового й постригся в ченці. З 1627 р. він — архімандрит Києво-Печерської лаври, в 1632—1647 рр. — митрополит Київський і Галицький. Був геніальним богословом, видатним організатором.

ОСОБИСТІСТЬ
Петро Могила

— Відчуваю, ба ні, певно знаю — згасає моє життя, — митрополит Йов на мить спинився, глянув у вічі архімандритові Києво-Печерського монастиря, своєму учневі й сподвижнику Петру Могилі. — Обіцяй, що виконаєш мою останню волю.
Замість відповіді Могила низько схилив голову: якось не наважувався вимовити слово, бо тим, здавалося, визнає смерть митрополитову. Вірити ж у неї не міг.
— Мовчиш? Невже зрадиш в останню хвилину життя?
— Ні, не зраджу, — твердо мовив архімандрит.
— Коли так, то слухай.
Могила ще нижче схилив голову.
Йов Борецький говорив швидко, ніби боявся, що не встигне. Йшлося про справи церковні, про заснування шкіл і науку книжну. Вбачаючи в Могилі свого наступника, митрополит наказував, щоб школи саме в братстві Київськім, а не деінде фундовані були.
На дев'ятий день по смерті митрополита Йова Петро Могила вступив до Київського братства і дав згоду на об'єднання Лаврської школи з Братською. А незабаром, під час перебування у Львові, в церкві Успіння Пресвятої Богородиці він склав обітницю перед львівськими професорами: «Я, Петро Могила, милістю Божою і за власною моєю волею... умислив фундувати школи, аби молодь у побожності, у звичаях добрих, у науках вільних навчена була... на користь і втіху православного роду».
Наприкінці 1631 р., виконуючи заповіт покійного митрополита, Петро Могила уклав з Київським братством угоду, за якою ставав «старшим братом, дозорцем, довічним охоронцем й наставником» об'єднаних Лаврської та Братської шкіл.

ЦЕРКОВНА РЕФОРМА ПЕТРА МОГИЛИ

Петро Могила посів митрополичу кафедру 1632 р. З його ім'ям пов'язана нова доба в історії Української православної церкви. Насамперед удалося домогтися від королівської влади визнання церковної ієрархії. Сталося це 1632 р. Тільки-но обраний польський король Владислав IV підписав так звані *«Пункти заспокоєння руського народу»*, за якими українцям і білорусам поверталися втрачені після Берестейської унії права: за православними визнавалося пра-

во мати свого митрополита та єпископів, визначалися умови розв'язання суперечок між православними та уніатами щодо церков і земель тощо.

Ставши митрополитом, Петро Могила рішуче взявся оновлювати церковне життя. Заходи, до яких він вдався, називають церковною реформою.

Зміни в організації церковного життя. Передусім православна церква потребувала налагодження суворої дисципліни серед священиків і ченців. Нагляд над священиками мали здійснювати протопопи, які обиралися з-поміж найбільш гідних священиків. За діяльністю протопопів стежили візитатори, обрані із ченців. До обов'язків священика додавалося проголошення по неділях і святах виховних проповідей для парафіян. Для контролю церковного життя Могила запровадив посади двох постійних митрополичих намісників — одного для литовських земель, другого — для українських. Крім того, запроваджувалися ще посади намісників для нагальних справ.

Контролювати церковне життя були покликані *єпархіальні собори та консисторія.*

Великою перешкодою у здійсненні реформи церкви було право магнатів втручатися в церковні справи на території своїх маєтків. Петро Могила докладав зусиль, аби обмежити таке право. Прагнув він також піднести й авторитет митрополита.

Впорядкування церковного майна. Іншою важливою справою Петра Могили було повернення Українській православній церкві майна й земель, реставрація й оздоблення храмів. Так, зокрема, його коштом відбудовані Софійський собор, Десятинна церква, церква Спаса на Берестові, Михайлівська церква у Видубицькому монастирі та багато інших.

Запровадження в церкві української мови. Щоб зробити православну церкву ближчою народові, Могила запровадив богослужіння українською мовою замість церковнослов'янської, яка вже тоді була не зовсім зрозуміла українцям.

Видання церковної літератури. Важливим засобом поширення освіти Могила вважав книгодрукування, тому дбав про розвиток друкарень. Найбільше опікувався він Лаврською друкарнею.

Зміни, що відбувалися в церковному житті, було закріплено в кількох книгах. Важливою подією стала, зокрема, поява твору «Православне сповідання віри», написаного настоятелем Києво-Печерського монастиря Ісайєю Трофимовичем за активної участі Петра Могили. Твір, у якому викладалися основи православної віри, було схвалено константинопольським патріархом та затверджено собором східних патріархів у Яссах. Перекладене багатьма мовами, «Православне сповідання віри» поширювалося не лише в православних країнах, а й серед католиків та протестантів. Сам Петро Могила був автором двох надзвичайно важливих церковних книжок — «Служебника» й «Требника».

Портрет Петра Могили, зображений на фресці середини 17 ст. церкви Спаса на Берестові в Києві.

Зверніть увагу!

Єпархіальні собори, в яких брали участь усі священики, відбувалися щорічно. На них обговорювалися кандидатури на висвяту в священицький сан тощо. Завданням консисторії було здійснення церковного судочинства. Усі рішення консисторії затверджував митрополит.

«Служебник» собором 1629 р. був проголошений як обов'язковий для кожного священика. У ньому подавались уточнені повні тексти Богослужб — уранішніх, обідніх (літургій), вечірніх.

«Требник» вийшов друком у Лаврській друкарні 1646 р. Він подає докладний опис і порядок здійснення найрізноманітніших Богослужб (треб) — таких, як вінчання, хрещення, похорон, освячення нової хати, криниці, молебні з приводу неврожаю, хвороб, подорожей, початку навчання тощо.

Освіта духівництва. Якими б грандіозними не були задуми щодо оновлення церковного життя, вони могли здійснитися лише за умови їх підтримки священиками. Це добре розумів Петро Могила. Тому в справі реформування церкви найбільше уваги надавав освіті духівництва. Відтак освіта, її розвиток і поширення стали головним змістом релігійної, культурної та політичної діяльності Петра Могили. Втіленням програми національної освіти стала Києво-Братська колегія (пізніше Києво-Могилянська академія), утворена з ініціативи Петра Могили внаслідок злиття Братської школи з Лаврською. Діяти новий навчальний заклад почав 1632 р.

Значення діяльності Петра Могили, спрямованої на розбудову церковного й культурного життя України, важко переоцінити. Недарма час, протягом якого Могила був митрополитом, називають Могилянською добою. За визначні заслуги перед православною церквою *1996 р.* Петро Могила був канонізований — *визнаний святим.*

Це цікаво!

Розбудову Київської академії Петро Могила вважав найголовнішою справою життя. Він усіляко дбав про її матеріальне забезпечення. Коштом Могили було збудовано нову кам'яну школу з церквою св. Бориса і Гліба, першу бурсу для бідних студентів. Петро Могила відписав на академію лаврські землі, свій хутір, за королівським привілеєм провів на територію академії водогін. Промовистим є той факт, що саме академії Петро Могила заповів більшу частину свого майна — власні села та хутори, належні йому будинки, 65 тисяч золотих готівкою та під заставою, родинний срібний посуд, митрополичий одяг, митру, оздоблену перлами й коштовним камінням із родинного спадку, а також найбільшу свою цінність — бібліотеку з числом книг 2131.

ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА (УНІАТСЬКА) ЦЕРКВА

Унаслідок Берестейської унії утворилася греко-католицька, або уніатська, церква — складова частина римо-католицької церкви на чолі з Папою римським. За задумом ініціаторів церковної унії створення греко-католицької церкви мало усунути кризу православ'я на українських землях, що опинилися під владою католицької Речі Посполитої.

Становище греко-католицької церкви. Від першого року існування греко-католицька церква потрапила в складне становище. З одного боку, уніатські єпископи всупереч запевненням польської влади не отримали тих самих прав, як мало католицьке духівництво, отож досягти рівності церков, як сподівалися прихильники унії, не вдалося. З другого боку, до уніатської церкви більшість українського населення ставилася як до чужої, утвореної через зраду батьківської віри. До того ж, влада Речі Посполитої підтримувала її у боротьбі проти Української православної церкви. Ситуація навколо греко-католицької церкви загострювалася й майновими суперечками: і уніати, і православні всі церкви та монастирі грецького обряду вважали своїми.

Заходи керівників Української греко-католицької церкви. Ієрархи греко-католицької церкви вдалися до енергійних заходів для подолання кризи своєї церкви. З-поміж них найактивнішим був єпископ *Іпатій Потій*, який став митрополитом по смерті Михайла Рогози. Іпатія Потія навіть називали «батьком унії». Він був талановитим проповідником, полемістом, адміністратором, одначе у боротьбі за унію діяв здебільшого силою. Гостру реакцію православних зумовили спроби Потія довести, що українська церква завжди була католицькою, а також його прагнення віддати уніатам давні православні святині. Власне, цим пояснюється той факт, що Іпатій Потій, маючи титул Київського митрополита, змушений був перебувати у Вільні. До Києва його не пустили козаки.

Багато зусиль для розбудови уніатської церкви доклав і митрополит *Йосиф-Вельямін Рутський.* На відміну від свого попередника — Потія, Рутський особливо дбав про підвищення рівня освіти духівництва, наполегливо шукав способів порозумітися з православними, у злагоді вбачаючи головну умову піднесення обох церков. Проте за умов панування Речі Посполитої в Україні то була нереальна справа. Водночас він розгорнув діяльність, спрямовану на впорядкування й оновлення церковного життя, закладав нові монастирі, впроваджував поміж ченців сувору дисципліну, дбав про заснування уніатської семінарії, хоча для її відкриття забракло коштів. За сприяння Рутського уніатські священики отримували освіту за кордоном.

Сторінка «Требника» Петра Могили. 1646 р.

СПРОБИ ЦЕРКОВНОГО ПОРОЗУМІННЯ

Ідея об'єднання церков. Складне становище українських церков — православної та греко-католицької, спричинене втратою української державності, спонукало їхніх керівників до настійних пошуків виходу з кризової ситуації. Один із можливих варіантів розв'язання церковної проблеми і православні, й уніати вбачали в об'єднанні церков, створенні єдиної незалежної української християнської церкви. Особливої актуальності проблема об'єднання церков набула після відновлення 1620 р. православної ієрархії. Прихильники об'єднання сподівалися в такий спосіб покласти край постійним міжцерковним суперечкам за майно й землі, зміцнити українську церкву, яка б змогла протистояти польській державі, згуртувати український народ, як тоді говорили, — «поєднати Русь з Руссю». В обговоренні ідеї об'єднання церков брали участь і Йов Борецький, і Мелетій Смотрицький, і Петро Могила, і Йосиф Рутський, багато інших тогочасних церковних і державних діячів.

Спроби скликати спільний собор. Протягом першої половини 17 ст. було чимало спроб зібрати спільний для уніатів і православних собор. Одначе жодна з них не була успішною: то перешкоджали суперечки між двома церквами, то на заваді ставало втручання Папи римського або

королівської влади. Головна ж причина була та, що утворення сильної та незалежної об'єднаної української церкви не було потрібно ні Речі Посполитій, ні Ватикану. Якщо польські можновладці або представники католицького Риму й підтримували ідею об'єднання церков, то лише для посилення своєї влади на українських землях.

Ідея створення українського (руського) патріархату. Показовою у зв'язку з цим була ідея створення незалежного Українського (руського) патріархату. Зародилася вона ще в Костянтина Острозького, розвинув її Мелетій Смотрицький. Підтримував її також Йосиф Рутський і навіть польський король Владислав IV. Польський уряд турбувало піднесення Москви і її претензії на спадщину Київської Русі. Саме тому Владислав IV звернувся з ідеєю українського патріархату до Папи римського, проте той відмовив, висунувши тверду вимогу сприяти поширенню унії.

Ідею створення українського патріархату сприймав і Петро Могила, проте бачення цієї ідеї у видатного православного митрополита було іншим. Він наполегливо обстоював національні риси в обряді Української православної церкви, вважаючи їх могутнім засобом збереження самобутності народу.

РЕФОРМАЦІЙНІ РУХИ В УКРАЇНІ

Зміни в церковному житті України кінця 16 — першої половини 17 ст. були відгомоном Реформації та Контрреформації, що поширилися в Європі.

Вплив Реформації на українських землях виявився не стільки в поширенні нових віровчень, скільки в застосуванні реформаційних ідей для оновлення православної церкви. Щоправда, з 30 — 40-х років 16 ст. в Україні з'являлися-таки нечисленні осередки протестантизму. Виникали вони, як правило, у магнатських володіннях або в містах, що належали магнатам. Так, серед послідовників однієї з течій протестантського віровчення — кальвінізму тривалий час була родина князів Потоцьких.

Втілюючи в життя реформаційну ідею поширення освіти, Потоцькі побудували школи в Кам'янці-Подільському, Панівцях, Хмельнику.

Осередком кальвінізму була Волинь, де містилися маєтності великого князя литовського Миколи Радзивілла Чорного, який на початку 50-х років став кальвіністом. Під його опікою в Бересті було створено друкарню. Видрукувані там книжки сприяли поширенню ідей Реформації в Україні і Білорусії. З-поміж них – славнозвісна Берестейська, або Радзивіллова, Біблія. За прикладом Радзивіллів, до нової віри прилучилося чимало представників шляхетських православних родів — Вишневецьких, Кишок, Сапіг, Ходкевичів та інших. Щоправда, пізніше вони стали ревними католиками.

Україна й тогочасний світ

Реформація — соціально-політичний рух 16 — 17 ст., спрямований проти католицької церкви. Реформаційний рух поклав початок новому напрямку християнського вчення — протестантизму.

Реформація охопила багато європейських країн. Не оминула вона й Польщі та Великого князівства Литовського, у складі яких перебували українські землі. Уряди обох держав спробували були перешкоджати поширенню реформаційних ідей. У 1520 р. з'явилася грамота Сигізмунда I, яка забороняла завозити з-за кордону книжки Лютера, основоположника лютеранства — одного з основних напрямів протестантизму. Справа істотно змінилася після перетворення Тевтонського (Прусського) ордену на світську державу зі спадковим монархом. Державною релігією в Пруссії було проголошено лютеранство. Територіальна близькість Пруссії до Польщі й Литви зумовила швидке поширення на їхніх землях реформаційних ідей. Річ Посполита стала, за висловом сучасників, притулком єретиків — так католицька церква називала всіх людей некатолицької віри.

Розкажіть про діяльність братств, доводячи на прикладах, що вона ґрунтувалася на ідеях Реформації.

Попри незначне поширення протестантизму в Україні, багато його ідей було підтримано православними та застосовано ними для оновлення своєї церкви. Насамперед ішлося про ідею використання в церковних відправах живої української мови. Втілення цієї ідеї потребувало високоосвіченого духівництва, а відтак шкіл та друкарень. Вплив протестантизму позначився й на виникненні та розвитку полемічної літератури.

Спроби застосувати реформаційні ідеї для відродження Української православної церкви здійснювали братства.

Найголовнішим здобутком Реформації в Україні, як і в інших європейських народів, були переклади Святого Письма на живу мову народу, а також її використання в богослужінні.

Переклади Святого Письма українською мовою стали з'являтися в Україні з середини 16 ст. Найвідомішим є *Пересопницьке Євангеліє (1556—1561)*. Переклад чотирьох Євангелій здійснив архімандрит пересопницького Пречистенського монастиря ієромонах Григорій. Списав переклад син протопопа з Сянока Михайло. У післямові він повідомив, що Григорій працював над перекладом з великою любов'ю й увесь час молився, просив Бога допомогти йому завершити працю. Рукопис виготовлено на пергаменті з уживанням чорного чорнила та кіноварі. 482 аркуші рукопису оправлено в дубові дошки, які обтягнуті зеленим оксамитом. Пересопницьке Євангеліє оздоблено вишуканими малюнками-мініатюрами. Переклад Святого Письма з Пересопниці використовувався під час відправ у монастирі.

Запровадження живої народної мови для потреб церкви стало могутнім стимулом для розвитку української літературної мови на народній основі.

ВПЛИВИ КОНТРРЕФОРМАЦІЇ

Не оминула українські землі й хвиля Контрреформації.

Розгортанню діяльності єзуїтів в Україні сприяла Люблінська унія. Року 1571-го було відкрито єзуїтську колегію в Ярославі (Галичина), а незабаром єзуїтські школи з'явилися у Львові, Кам'янці, Луцьку, Перемишлі, Острозі, Новгороді-Сіверському і в Києві. Вплив єзуїтів на громадсько-культурне життя України однозначно оцінювати не можна. З одного боку, єзуїти сприяли поширенню освіти, прилучали українців до досягнень європейської науки. Чимало видатних українських державних діячів здобули освіту в єзуїтських навчальних закладах. З-поміж них, скажімо, Петро Конашевич-Сагайдачний та Богдан Хмельницький. Проте не можна забувати, що за тих часів українці, позбавлені власної держави, не мали особливого вибору в царині освіти.

Платою ж за навчання в єзуїтських навчальних закладах нерідко ставало зречення батьківської віри, а відтак і національності. Тим паче, що після Берестейської унії діяльність єзуїтів була спрямована проти православної церкви. Керуючись гаслом «Мета виправдовує засоби», єзуїти стали

Україна й тогочасний світ

Початки *Контрреформації* — католицької реформи церковного життя — дослідники пов'язують із розгортанням реформаційних рухів і проведенням католицького Тридентського собору (1545 — 1563). Ідеї реформування католицької церкви були різними. Одні передбачали здійснення реформи католицької церкви через її наближення до реформаційних церков. Інша ідея ґрунтувалася на цілковитому запереченні віровчень, народжених Реформацією, аж до оголошення їм війни. Перемогла друга позиція. Щоправда, методи боротьби з Реформацією багато в чому були реформаційними: запровадження власного шкільництва, розвиток книгодрукування, надання особливого значення проповіді тощо. Справі реформування католицької церкви слугував *орден єзуїтів* (дослівно «товариство Ісуса»), заснований 1534 р. й офіційно затверджений Папою римським 1540 р. Єзуїти згуртували навколо ідеї оновлення католицької церкви великі інтелектуальні сили. При цьому головними засобами переконання були педагогічна діяльність та дипломатія. У різних країнах Європи єзуїти закладали школи, які не поступалися протестантським.

З 60-х років 16 ст. єзуїти розгорнули активну діяльність у Польщі. А до початку 17 ст. у Речі Посполитій діяло вже 15 єзуїтських колегій.

ударною силою Ватикану, спрямованою проти Української православної церкви. Цим вони викликали до себе особливу ненависть серед православних українців.

Церковне життя України наприкінці 16 — у першій половині 17 ст. відзначалося доленосними зрушеннями. Вістря загарбницької політики Речі Посполитої щодо українських земель було спрямоване проти духовного осердя українців — православної церкви. Втрата після Берестейської унії православної ієрархії прирікала церкву на поступове згасання й вимирання. Та сумна доля православної церкви не залишила байдужими українців. На захист батьківської віри стали представники всіх верств українського народу. Згуртовані навколо ідеї відродження Української православної церкви, українці домоглися відновлення православної ієрархії. Відроджена церква стала основою культурного життя України. Релігійна полеміка дала могутній поштовх розвиткові національного письменства. Скрізь в Україні закладалися друкарні й школи, відбудовувалися храми. Тоді ж було засновано Києво-Могилянську академію, якій судилася доля найславетнішого університету на східнослов'янських землях. Запровадження в церковне життя живої мови народу сприяло формуванню української літературної мови на народній основі.

Важливим наслідком церковноосвітнього руху в Україні було формування інтелектуальної еліти — плеяди видатних богословів, письменників, учених. Поширення їхніх ідей про «Київ — другий Єрусалим» сприяло розгортанню національно-визвольної боротьби. Виховна діяльність священиків гуртувала навколо визвольних ідей народний загал.

Отож Українська православна церква на середину 17 ст. стала великою силою національно-релігійного визволення. Не випадково основним гаслом Національно-визвольної війни українського народу проти Речі Посполитої, що розпочалася 1648 р., була боротьба за віру.

Загальний вигляд Києво-Печерської лаври з Дніпра. 17 ст.

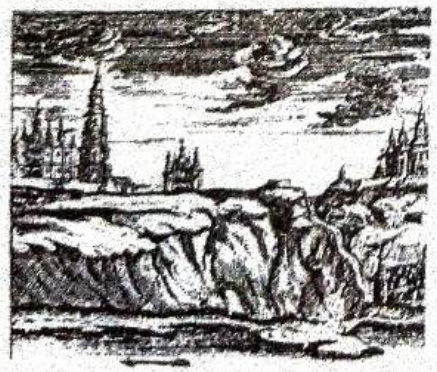

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ! 1. Який вплив мала Берестейська унія на розвиток церковного життя в Україні? 2. Яких заходів уживав Йов Борецький для відродження Української православної церкви? 3. У чому полягає значення діяльності Петра Могили? 4. Якими були особливості становища греко-католицької церкви в першій половині 17 ст.? 5. Чому спроби порозуміння між православною та греко-католицькою церквами в першій половині 17 ст. були невдалі? 5. У чому особливість реформаційних та контрреформаційних рухів в Україні?

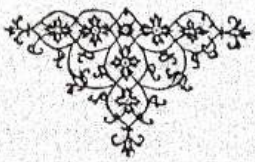

За мурами Пречистенського монастиря, що в Пересопниці, — хвилювання й урочисте піднесення.
— Ідуть! Ідуть! — вихопилося в когось із послушників.
Ченці Григорій та Михайло обережно, з якимсь зачаєним тремом несли книгу. У мерехтливому сяєві свічок книга та, загорнена у вишитий обрус, здавалася живою. З чернечих келій визирали зачудовані обличчя: усім хотілося подивитися на неї зблизька. Знали в монастирі про сміливий задум — уперше перекласти Святе Письмо українською мовою. Копітка праця перекладача й переписувача тривала п'ять років. І ось сьогодні та праця скінчилась — у світі житиме ще одна книга! Та чи тривалим буде її життя? Григорій — автор перекладу — вірив у щасливу долю своєї книги, бо ж народилася вона з любові до рідної землі. Тому писав про себе, що «не любив злата і серебра тлючих». День і ніч молився, щоб Господь сподобив його «видіти діла свого кінець і почитати в ньому начертані письмена», щоб мав він «пильність і любов до писання сеї книги».

Пересопницьке Євангеліє з'явилося 1561 р. Воно засвідчило, що українській культурі близькі передові ідеї європейського світу, а Україна, хоч і позбавлена власної держави, проте має великі інтелектуальні сили, здатні обстоювати право власного народу на вільне життя.

Євангеліст Марко. Мініатюра з Пересопницького Євангелія. 1556 — 1561 рр.

УМОВИ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО ВІДРОДЖЕННЯ В УКРАЇНІ

Культура народу — надбання багатьох поколінь. Проте кожна історична доба, не втрачаючи зв'язку з попередніми епохами, збагачує духовну скарбницю чимось новим. Українська культура 16 — першої половини 17 ст. — то надзвичайно міцна сув'язь досвіду й шукань, споконвічних традицій і чужих ідей. Своїм корінням вона сягала княжих часів. Монголо-татарська навала завдала культурному розвиткові українського народу великої шкоди. Були знищені неоціненні багатства матеріальної та духовної культури, особливо на Київщині, Переяславщині, Чернігівщині, Східній Волині, зокрема загинули давні рукописи, пам'ятки літописан-

У чому Себастіян Кленович вбачав головну перешкоду для культурного поступу українців?

ня. Одначе культура Київської Русі й Галицько-Волинського князівства залишалася тим джерелом, що живило духовність українців і за наступних століть. Отож українська культура 16 — першої половині 17 ст. — безпосередня спадкоємиця культури княжої.

Своєрідність української культури 16 — першої половини 17 ст. зумовлювалася й тим, що український народ був позбавлений власної державності. Українські землі перебували у складі кількох іноземних держав. Отож умови, створені в тих державах для культурного поступу українців, були неоднаковими.

Станіслав Оріховський.

Це цікаво!

Великої шани зажив у Європі видатний письменник, публіцист, оратор Станіслав Оріховський Роксолан (1513 —1566), українець, який отримав ґрунтовну освіту (навчався в Краківському, Віттенберзькому, Болонському й Падуанському університетах).

Філософські, історичні й публіцистичні твори Оріховського були знані в Італії, Німеччині, Швеції, Польщі. Недарма сучасники називали його «рутенським (українським) Демосфеном». Сам Оріховський протягом усього життя наголошував: «Я — русин, гордий цим і охоче говорю про це всюди».

ДЖЕРЕЛА СВІДЧАТЬ!

Український поет Себастіян Кленович 1584 р. писав:

Києве, витримав ти на плечах і нашестя татарське,
Скіфів, що сагайдаки носять, ти сам проганяв.
Часто дививсь, як на мури твої вороги нападали,
Варварів зграї не раз грали на полі твоїм.
Збройний орач засіває, озброєний жне свої ниви,
Завжди на плечах — вже звик — є повен стріл сагайдак.
Кров'ю оплачене жниво привозять селяни додому
Й те, що звезуть, бережуть крові ціною також.

Сприятливі умови склалися у Великому князівстві Литовському. Збираючи українсько-руські землі, литовські князі прагнули прилучитися до великої культури Київської Русі, надбання якої не відкидалися, а підтримувалися й відроджувалися разом з православною вірою та руською мовою, що визнавалися державними. Литовські можновладці перебрали й традиційний для Русі-України спосіб життя.

Ситуація змінилася, коли українські землі потрапили під владу Польщі. Маючи високорозвинену культуру, спрямовану на західноєвропейський католицький світ, Польське королівство домагалося підкорення українських земель задля збільшення території й збагачення. Відмінна культура українців перешкоджала загарбницьким планам Корони. Тому ні про яку підтримку й заохочення культурного поступу українців на ґрунті давніх традицій не було й мови.

Водночас через Польщу в Україну потрапляють ідеї Відродження, Реформації й Контрреформації, набуває поширення західноєвропейська система освіти. Не маючи власних вищих навчальних закладів, українці навчалися в європейських університетах, прилучаючись там до західноєвропейських наукових і мистецьких ідей, збагачуючи ними рідну культуру. Українці, які здобували освіту в Західній Європі, незмінно наголошували на своїй національній приналежності, додаючи до власних прізвищ слова Русин, Роксоланин, Рутенець, тобто українець.

Хвиля західноєвропейських культурних впливів не поглинула споконвічні традиції. Нове й старе в українській культурі співіснувало одночасно, нашаровуючись одне на одне. Внаслідок цього поставали унікальні культурні явища.

Потреба національного самозбереження, яка особливо гостро постала після Люблінської унії, спричинила надзвичайне піднесення української культури. За відсутності держави культура залишалась єдиною цариною, де українці могли боронити свою самобутність. Саме тому культурне життя в Україні 16 — першої половини 17 ст. визначають як *національно-культурне відродження.*

РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ. ПЕРЕСОПНИЦЬКЕ ЄВАНГЕЛІЄ

Протягом 16 — першої половини 17 ст. відбувалися важливі зрушення в розвиткові української мови. Вони стосувалися насамперед мови літературної. Від часів Київської Русі тривала традиція застосування двох літературних мов: книжної староукраїнської (в другій половині 16 ст. її називали *простою мовою*) та українського різновиду церковнослов'янської мови — так званої *слов'яноруської.* Проста мова була наближена до розмовної. Використовувалася вона надзвичайно широко. Нею писалися найрізноманітніші судові й урядові документи, полемічні й ораторсько-проповідницькі твори, повчальна поезія, літописи. Найближчою до тогочасної розмовної української мови була «проста» мова актово-урядових документів. Пам'ятки офіційно-ділового стилю простої мови зберігають численні діалектні явища, промовисто вказуючи на місце свого творення.

Церковні книжки й надалі писалися церковнослов'янською мовою, яку тоді називали слов'яноруською. І хоч вона також зазнавала впливів розмовної мови українців, проте була незрозумілою народові. Саме тому для потреб церкви почали застосовувати староукраїнську літературну мову на народній основі — просту мову.

З другої половини 16 ст. почали з'являтися переклади простою мовою церковних текстів. Це Пересопницьке Євангеліє 1556 — 1561 рр., Крехівський Апостол 60-х років 16 ст., Волинське Євангеліє 1571 р. та ін. Першою відомою книгою Святого Письма тогочасною українською мовою є *Пересопницьке Євангеліє.* У пам'ятці засвідчено фонетичні, граматичні, лексичні й синтаксичні особливості живої української мови 16 ст.

Отже, найважливішою рисою розвитку української мови 16 — першої половини 17 ст. є утвердження літературно-писемної мови на народнорозмовній основі.

ОСВІТА. СТАН ШКІЛЬНИЦТВА

Ще від часів Київської Русі на українських землях великої уваги надавали освіті.

Це цікаво!

З-поміж фонетичних особливостей української мови в Пересопницькому Євангелії послідовно подається, наприклад, чергування *о, е* з *і* у відкритих і закритих складах (*відповідаю, Божім*), подовження м'яких приголосних (*весілля, збіжжя*) тощо. Граматичні особливості української мови відтворено не так послідовно, хоча й вони використані доволі широко. Так, наприклад, у давальному відмінку однини іменників чоловічого роду поряд із закінченням *-у, -ю* часто вживаються варіанти *-ові, -еві*: *господареві, вітрові, духові.* Особливо вражає лексичне багатство старовинної пам'ятки. Перекладач не просто замінював церковні слова тогочасними розмовними, зрозумілими українцям, а ще вдавався до тлумачень, добирав синоніми. Цій меті слугували так звані глоси, які розташовувалися поряд із рядком оригіналу, але писалися дрібним письмом. За допомогою глос пояснювали малозрозумілі церковнослов'янізми, узвичаєні в церковних текстах: *брак — весілля; житниця моя — клуня, стодола.* Перекладалися й слова неслов'янського походження.

Згадайте, що знаєте про рівень шкільництва періоду Київської Русі?

За традицією школи діяли при церквах і монастирях. Спеціально підготовлені дяки, яких називали граматиками або книжниками, навчали дітей письма церковнослов'янською мовою, початків арифметики, молитов, співу. Спочатку такі школи існували в найбільших містах, згодом їх кількість почала зростати: у другій половині 16 ст. вони діяли у Львові, Стрию, Рівному, Крем'янці, Заблудові, Володимирові-Волинському, на Житомирщині та ін.

Безпосередніх джерельних свідчень про діяльність українських шкіл у 14 — на початку 16 ст. збереглося мало. Проте, проаналізувавши низку документів, дослідники встановили, що львівські міщани, зокрема купці, були майже всі письменні, складали листи, купували й читали книги. Документи повідомляють, що книжки у львівських містян — непоодиноке явище, до них ставилися з великою увагою, навіть побожністю. Містяни судилися за книги, читали їх гуртом, обговорювали прочитане. На початку 16 ст. багато людей у Львові переписувало книги.

Існування мережі початкових шкіл в Україні підтверджує й те, що багато українців навчалося в європейських університетах від початку їх існування. А щоб стати студентом, навіть підготовчого факультету, треба було мати основи знань.

Розгортання реформаційного руху зумовило появу *протестантських шкіл*. Вони, зокрема, були закладені в Гощі, Белзі, Львові, Берестечку, Хмельнику та ін. Створювали свої школи та колегіуми і *єзуїти*. Головну мету виховної діяльності *єзуїтські навчальні заклади* вбачали в наверненні якомога більшої кількості українців до католицької віри.

Розуміння великої небезпеки, пов'язаної з розгортанням мережі єзуїтських колегіумів, спонукало українців подбати про оновлення власної освіти.

Найвидатнішим із українських гуманістів був *Юрій Дрогобич*.

ОСОБИСТІСТЬ
Юрій Дрогобич

Професор Ягеллонського університету в Кракові, доктор медицини і філософії, королівський лікар й авторитетний звіздар, автор багатьох відомих у Європі книжок з астрономії та медицини, перегорнув останній аркуш невеличкої книжечки. Одначе безладний гурт щемливих спогадів, розбурханих читанням, не полишав його.

— Тримай, Іване, цю книжку, — звернувся поважний учений до свого учня. — Не дивись, що тоненька й на кепському папері. Книга, що тобі дарую, — безцінний скарб, бо лише вона й ще, можливо, нічне небо нагадають тобі в далеких мандрах рідну землю.

Юнак розгорнув книжку — розчарування й погорда блиснули в очах:

— Невже в славетному італійському університеті мені бракуватиме цього дитячого чтива?

— Дорослий розумом єси, Йване, а серцем — ще мале дитя! Колись і я так думав. Та все змінилось раптом, коли на плечі сіла чорна

Юрій Дрогобич народився близько 1450 р. в родині міщанина Михайла Доната. Прізвище його було Котермак, одначе, дотримуючись тодішнього звичаю, учений іменував себе за назвою рідного міста.

Здобувши початкову освіту, допитливий юнак не полишав навчання. Вчитися далі він подався до Краківського університету. Вже там виявив неабиякі здібності й працьовитість, ставши одним із небагатьох студентів-однокурсників бакалавром, а через рік — магістром. По тому молодий дрогобичанин поїхав продовжувати навчання до славетного Болонського університету. До Кракова Юрій Дрогобич повернувся знаним у Європі вченим.

Юрій Дрогобич був першим ректором Болонського університету з тих українських учених і студентів, які там здобували освіту. Він перший із українців опублікував свою працю в Європі за доби, коли книгодрукування тільки зароджувалося. Як один із українських студентів, став першим доктором медицини та професором Болонського університету в Італії. Першим серед побратимів по духу здобув кілька наукових ступенів (доктор філософії, доктор медицини). Він був першим українцем, котрий почав писати вірші латинською мовою.

самота. Ти думаєш, що тільки радість відчував у дні, які приносили визнання? Чому ж тоді так рано забілила скроні сивина?

І найщасливішої днини — чи то здобувши ректорську мантію найвідомішого університету, чи то ставши доктором медицини, щораз дивився на небо.

І знову хвиля спогадів огорнула душу. Чомусь пригадалося, як багато років, добувшись до славетного Болонського університету, він скаржився в листі одному знайомому: «Мені судилося бути бідним, весь час у клопоті й злиднях. Невеликий заробіток, який щодня здобуваю, дістається ціною постійної праці й величезних зусиль... Багато міг би я осягнути в науці, якби не мусив турбуватися про найпотрібніше».

— Тримай, Іване, ось і це, — поважний вчений простягнув учневі коштовний перстень. — У всіх нас, синів руських, однакова доля на чужині: як буде зовсім скрутно, він у пригоді стане.

— Дякую, вчителю, проте дарунок узяти не можу, — відказав юнак.

— Знову кажу: дорослий розумом ти, Іване, а серцем — дитя мале. Не хочеш узяти перстень, думаючи, що то надто велика коштовність. Тим часом справжнє ж багатство брав у мене щодня, не дякуючи. Усе, що мав, я віддав тобі до останку — свої знання й досвід, бо ти — син тієї самої землі, що й я. У далеких університетах пізнаєш багато наук, сподіваюся, збагнеш і найголовнішу мудрість: солодко й почесно вмерти за батьківщину. Тож не гордуй скромною пожертвою свого старого вчителя. А ще — приглядайся до всіяного зорями неба, бо тільки воно в далеких мандрах нагадуватиме тобі про рідну землю.

Учений обійняв учня, подивився у вікно і, щось пригадавши, урочисто продекламував з колись написаного: «Хоч і далекі від людей простори неба, та не такі віддалені від розуму людського. Ми знаємо з наслідків про їх причини, а з цих останніх наслідок ми пізнаємо».

ОСТРОЗЬКА АКАДЕМІЯ

Острозький культурно-освітній осередок. Відродження української школи розпочалося з діяльності Острозького культурно-освітнього осередку. Він був створений 1576 р. з ініціативи князя Костянтина-Василя Острозького. У своєму маєтку князь згуртував, за свідченням українського письменника першої половини 17 ст. Захарії Копистенського, промовців і філософів, славних докторів, вправних у грецькій, слов'янській та латинській мовах, математиків та астрологів, православних богословів... Головну мету власної діяльності вони вбачали у відродженні української культури на засадах православ'я. А найефективніший засіб для досягнення такої мети, за їхнім переконанням, — школа. Таку школу й було створено *не пізніше 1578 р.* Давні слов'янські традиції поєднувалися тут із надбанням тогочасного європейського шкільництва. В *Острозькій школі* ґрунтовно вивчалися мови — слов'янська, грецька й латина. Викладалися в ній і «сім вільних наук» — граматика, риторика, діалектика, арифметика, геометрія, астрономія, музика.

Шкільна програма, за якою здійснювалося навчання в Острозькій школі, передбачала початкову й середню освіту з елементами вищої. Власне, тому сучасники називали її і

Україна й тогочасний світ

Європейське Відродження ґрунтувалося на ідеях гуманізму (від латинського *людський, людяний*) — сприйняття й осмислення світу через пристрасний інтерес до земного життя. Гуманізм був втіленням нового розуміння сутності людини — досконалого творіння за образом і подобою Божою.

Це спричинило зміни в тогочасній освіті. В університетах почала зростати кількість наук про людину й суспільство. З-поміж них були, зокрема, граматика, історія, риторика, поетика, моральна філософія (етика). Професорів, що викладали ці науки, а також студентів, які їх опановували, називали гуманістами. Матеріалом для досліджень гуманістам слугувала антична спадщина. У творах грецьких і римських мислителів гуманісти шукали аргументів для своїх наукових теорій.

Тексти античних авторів правили також за найефективніший засіб виховання всебічно освіченої й гармонійної особистості. Саме таким був виховний ідеал гуманістів.

Отож відродження й поширення античних знань — головне завдання пошукової діяльності гуманістів. Вони опановували класичні грецьку й латинську мови, відшукували, збирали й коментували давні рукописи, вдавалися й до археологічних розкопок. Із часом діяльність гуманістів набула дещо іншого характеру, а поняття «гуманізм» виповнилося новим, глибшим змістом.

Замок в Острозі. 14 — 16 ст.

школою, і колегіумом, і академією. То була перша в Україні *«слов'яно-греко-латинська»* школа — перший вищий навчальний заклад в Україні та на східнослов'янських землях.

Першим ректором Острозької академії був *Герасим Смотрицький* — знавець літератури, поет, письменник.

На запрошення Костянтина Острозького він прибув до Острога й очолив гурток учених, які готували до друку *Острозьку Біблію*. Герасим Смотрицький був головним перекладачем і редактором цього видання. Викладали в академії також Іван Княгинецький — учений і церковний діяч, засновник монастиря, відомого під назвою Манявський скит; Дем'ян Наливайко — брат Северина Наливайка, письменник і перекладач; Андрій Римша — учений і поет. Грецької мови навчав учений Кирило Лукарис (він був ректором Острозької академії з 1594 р., згодом став константинопольським патріархом).

З-поміж вихованців Острозької академії було багато видатних особистостей. Її закінчили Максим та Степан Смотрицькі, сини ректора Герасима Смотрицького. Максим (Мелетій) став відомим ученим, письменником, церковним діячем, Степан залишився священиком в Острозі, працював на ниві освіти. Випускником школи був також Петро Конашевич-Сагайдачний. Навчався у ній і Йов Борецький.

БРАТСЬКІ ШКОЛИ

Освітянські й виховні ідеї Острозької академії були підхоплені братствами. Потреба протидіяти наступові католицької культури спричинила появу *братських шкіл*. Перша така школа з'явилась *у Львові 1586 р.*, а незабаром їх почали закладати скрізь по Україні. На початку 17 ст. братських шкіл налічувалося близько тридцяти. Їхньою чільною прикметою був демократичний характер: тут мали право навчатися діти всіх станів. Утримувалися школи на кошти братств. Діти з незаможних родин та сироти навчалися безкоштовно.

Головне призначення братських шкіл — надавати добру освіту й виховувати відданість давнім традиціям і батьківській вірі. Саме тому велика увага в таких школах приділялася вивченню церковнослов'янської та книжної української мов. Традиційно вивчали й грецьку мову. За тих часів важко було також обійтися й без латини — мови західноєвропейської науки й дипломатії. Тож її вивченню в братських школах віддавалося належне.

Це цікаво!

В історії заснування Київської братської школи неабияку роль відіграла Галшка (Єлизавета) Гулевичівна, дружина мозирського маршалка Стефана Лозки. Ця освічена жінка подарувала Київському братству спадкову землю в Києві на Подолі — «на монастир і на школу дітям — як шляхетським, так і міщанським». При цьому вона бажала бачити школу, призначену «всім благочестивим християнам, духовним і світським, всякого звання і стану».

ДЖЕРЕЛА СВІДЧАТЬ!

Організаційні засади й програми братських шкіл викладалися в шкільних статутах: «Дидаскал (учитель), узявши доручену йому дитину, має вчити її з промислом доброї науки, за непослух карати, не по-тиранському, а по-вчительському,

щоб також недбайливістю своєю або заздрістю, або лукавством не залишився винен ні за одного Богу Вседержителеві, і потім батькам його, і йому самому, якби в чомусь йому дарував, а від іншого не зберіг... Багатий над убогим у школі нічим вищий не повинен бути—тільки самою наукою, тілом же всі рівні... Дидаскал має вчити і любити всіх дітей однаково, як синів багатих, так і сиріт убогих і тих, що вулицями ходять поживи просити; дидаскал повинен і на письмі їм подавати з граматики, риторики, діалектики, музики та інших... і з Святої Євангелії».

Що знаєте про підтримку Київського братства та його школи гетьманом Петром Конашевичем-Сагайдачним?

Утворення київських Братської та Лаврської шкіл. Року *1615-го* постала *Братська школа в Києві.* Вона швидко здобула славу найавторитетнішого навчального закладу в Україні. До її заснування доклали зусиль учені, письменники й поети, провідні діячі православної церкви, які гуртувалися навколо архімандрита Києво-Печерської лаври Єлисея Плетенецького. Першим ректором Київської братської школи був *Йов Борецький.*

Восени *1631 р.* в Києві виникла ще одна школа — *Лаврська.* Заснував її архімандрит Києво-Печерської лаври *Петро Могила.* Ректором став Ісайя Трохимович. Незабаром Лаврську школу було об'єднано з Київською братською.

Учні Києво-Могилянської академії.

Пригадайте, яку роль у становленні Київської колегії відіграв Петро Могила? Чому невдовзі вона стала називатися Києво-Могилянською?

КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ

Об'єднана школа почала діяти у вересні *1632 р.* Називалася вона колегією.

Київська колегія (незабаром Києво-Могилянська академія) була вищим навчальним закладом. Як і вищі школи Європи, вона мала в підпорядкуванні школи нижчого типу, відкриті у Крем'янці, Вінниці, Гощі.

Повний курс навчання в Києво-Могилянській академії тривав 12 років. Одначе студенти мали право вчитися в ній стільки, скільки бажали. Часто через злидні й нестатки або через хворобу студент змушений був припинити навчання. Коли ж обставини поліпшувалися, він повертався до науки. Студенти мали змогу вчитися в одному класі кілька років. Усього в академії було вісім класів, а кількість предметів сягала тридцяти і більше. Основу навчальних предметів становили «сім вільних наук», які поділялися на тривіум (граматика, риторика, діалектика) та квадріум (арифметика, геометрія, астрономія, музика).

У перших чотирьох класах академії вивчалися мови: українська, церковнослов'янська, грецька, латинська й польська. Усі вищі науки в Києво-Могилянській академії викладались, як і скрізь у Західній Європі, латиною. Проте дбали тут і про належне знання української мови: саме наукова діяльність викладачів академії, а також сту-

Сторінка Острозької Біблії. 1581 р.

Україна й тогочасний світ

Появу *друкарства* вважають подією, що змінила світ. Його винайшов *1450 р.* німець *Йоганн Гутенберг*. Він першим застосував спосіб відливання шрифту в металевій ливарній формі й сконструював дерев'яний друкарський прес.

Першими з-поміж слов'янських країн у справі книгодрукування були Чехія та Польща.

Книги, видані з середини 15 ст. по 1500 р., називають *інкунабулами*. Ті, що вийшли друком від 1501 до 1551 р., названо *палеотипами*. Видання до 1700 р. називають *стародруками*.

Автором одного з перших книгодруків був українець Юрій Дрогобич. Його трактат «Прогностична оцінка поточного 1483 р.» був видрукуваний у Римі 7 лютого 1483 р.

Сторінка «Тріоді пісної», видрукуваної Швайпольдом Фіолем 1491 р.

дентів сприяла розвиткові української мови. Нею писалися літературні твори, наукові трактати, вірші, літописи, листи, судові акти тощо.

Києво-Могилянська академія тривалий час була єдиним вищим всестановим навчальним закладом України, Східної Європи й усього православного світу. Заснована на принципах гуманізму, академія не лише навчала молодь, а й поширювала освіту, знання. Її вихованці закладали школи, писали наукові трактати й вірші та драми, часто ставали вчителями для дітей із заможних родин і в такий спосіб сприяли розвиткові культури, малярського мистецтва, літератури, музики, театру.

Велика кількість найрізноманітніших навчальних закладів, що діяли в Україні, сприяла неабиякому підвищенню рівня освіченості українців.

ДЖЕРЕЛА СВІДЧАТЬ!

Відомий церковний діяч Павло Алепський, який 1654 р. мандрував Україною, записав у своєму щоденнику: «По всій козацькій землі ми помітили прекрасну рису, що нас дуже здивувала: всі вони, крім небагатьох, навіть більшість їхніх жінок і дочок, уміють читати і знають порядок церковних служб та церковні співи; крім того, священики навчають сиріт та не дозволяють, щоб вони тинялися неуками по вулицях.

Усякий базар і містечко в землі козаків має багато жителів, особливо маленьких дітей. Кожне місто має, може, близько 40, 50 і більше тисяч душ; але дітей більше, ніж трави, і всі вміють читати, навіть сироти».

ПОЧАТОК КНИГОДРУКУВАННЯ

Розвиток шкільництва безпосередньо був пов'язаний із книгодрукуванням. Адже без книжок школи були б мертвими. Ось чому за тих часів разом із навчальними закладами створювалися й друкарні. Так було в Острозі, Львові, Києві.

Одначе перші українські друкарні з'явилися набагато раніше. Їх заклав наприкінці 15 ст. в Кракові — тодішній столиці Польського королівства Швайпольд (Святополк) Фіоль, якого вважають українським першодрукарем.

На замовлення православних українців Фіоль *1491 р.* надрукував чотири богослужбові книги кирилицею: «Осьмогласник», «Часослов», «Тріодь пісна» і «Тріодь цвітна». Цікаво, що в підготовці книжок до видання брав участь Юрій Дрогобич, який перевіряв пробні відбитки всіх чотирьох книжок, особисто звіряв їх із рукописами.

Поява у Кракові кириличних книгодруків для православної церкви обурила польських можновладців. Фіоль зазнав

переслідувань, йому було заборонено займатися книгодрукуванням, а друкарню зруйновано.

На початку 16 ст. з'явилися книгодруки білоруса *Франциска (Георгія) Скорини*. Року 1517-го в Празі він надрукував кирилицею «Псалтир», а 1519 — «Біблію руську». Наступні книгодруки Скорини побачили світ у Вільні: 1525 р. там було видрукувано «Апостол» і «Малу подорожню книжицю». Книги Франциска Скорини були надзвичайно популярні в Україні, про що свідчать їхні численні рукописні копії.

Поширенню книгодрукування в Україні сприяла діяльність *Івана Федоровича (Федорова)*. Зазнавши переслідувань у Московії, він на початку 70-х років 16 ст. прибув до Львова, де року *1574-го* надрукував *«Апостол»*.

Того самого року у Львові, в друкарні Федоровича побачив світ перший український друкований підручник — *«Буквар»*. Іван Федорович надрукував іще один «Буквар» — 1578 р., під час перебування в Острозі, куди його запросив князь Острозький. Незабаром в Острозі Федорович видав «Новий Завіт» (1580) і справжній шедевр з-поміж стародруків — *Острозьку Біблію (1581)*. Вона була першим повним друкованим виданням Біблії слов'янською мовою.

З-поміж перших українських друкованих книжок були граматики — підручники для вивчення мов: *«Адельфотес» (1591)* та *«Граматика словенська» (1596)*. «Адельфотес» — то підручник граматики церковнослов'янської та грецької мов. Він був складений у Львівській братській школі. «Граматику словенську» видав у Вільні український учений Лаврентій Зизаній. Він був також автором «Лексиса» — першого українського друкованого словника, де церковнослов'янські слова перекладалися українською мовою.

Чималий вплив на розвиток української науки й шкільництва мала «Граматика» Мелетія Смотрицького, що вийшла друком 1619 р. Протягом двох століть вона була основним підручником граматики церковнослов'янської мови в школах України, Білорусії, Росії, Болгарії та Сербії.

Сторінка «Апостола». 1574 р.

Старовинні гравюри, на яких зображено виробництво паперу та друкарський прес.

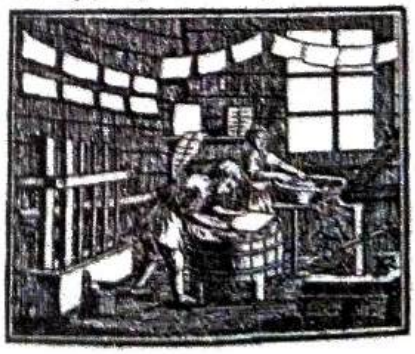

Протягом 16 — першої половини 17 ст. відбувалося бурхливе піднесення культурного життя України. Формувалася національна освіта, здатна конкурувати з тогочасною західноєвропейською. Освітні заклади всіх рівнів ґрунтувалися на засадах всестановості, що сприяло поширенню знань серед різних верств українського народу. Братські школи, колегії, Києво-Могилянська академія стали осередками ідей гуманізму, віри у високі можливості людського розуму. Навколо них гуртувалися українські інтелектуали — богослови, вчені, письменники й поети, талановиті промовці й перекладачі. Саме завдяки їхній діяльності з'явилися перші наукові праці з різних галузей знань, розвивалася книжна українська мова

та оригінальна література. Широка мережа друкарень давала змогу швидко тиражувати ідеї, робити їх надбання м українського загалу.

Отже, потужний освітній рух згуртовував позбавлений власної держави український народ, підносив його свідомість, сприяв утвердженню визвольних ідей. Високий злет української культури 16 — першої половини 17 ст., оцінюваний дослідниками як золотий вік, засвідчив, що українці готові до боротьби за самостійний розвиток культури та за державну незалежність.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ! 1. Чим було спричинене національно-культурне відродження в Україні в 16 — першій половині 17 ст.? 2. Які зміни сталися у функціонуванні української мови? У якій пам'ятці вони відбилися? 3. Якою була система освіти в Україні? Що впливало на її розвиток? 4. Що дізналися про Юрія Дрогобича? Складіть план розповіді про цю історичну особистість. 5. Яке місце посідала Острозька академія в українському національно-культурному відродженні? У чому історичне значення відкриття Києво-Могилянської академії? 6. Як книгодрукування впливало на розвиток культури? Назвіть українського першодрукаря. Що дізналися про обставини появи першодруків?

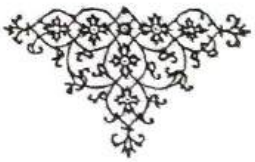

КУЛЬТУРА УКРАЇНИ в 16 — першій половині 17 ст.
ЛІТЕРАТУРА, МУЗИКА, АРХІТЕКТУРА, ОБРАЗОТВОРЧЕ МИСТЕЦТВО

Вечір поволі розчиняв сонячні барви. М'які сутінки щораз густіше огортали землю. Надходила ніч. Урочисту тишу, що панувала довкруг, порушував тільки передзвін бандури та втомлений голос кобзаря. Не знає спочинку старий Перебендя! Ось і тепер спинився під крислатим дубом, бо заманулося старому погомоніти з хлопцями та дівчатами про козацьку славу. А ті й раді: багато цікавого знають мандрівні співці про те, що минулося, відають і про те, що станеться. Бриніла бандура, тихо лилися слова:

На татарських полях
Та на козацьких шляхах
То ж не вовки-сіроманці
Квилять та проквиляють,
Не орли-чорнокрильці клекочуть,
Попід небесами літають, —
То ж сидить на могилі
Козак старесенький,
Як голубонько сивесенький,
Та на бандурі грає-виграває,
Голосно жалібно співає.

Багатющі надбання української культури 16 — першої половини 17 ст. творилися не лише освіченою елітою — церковними діячами, вченими, письменниками, книгодрукарями, студентами й викладачами, родовитими шляхтичами й представниками козацької старшини, а й звичайними козаками, селянами та міщанами. А що були вони не менш талановиті, ніж їхні земляки-книжники, свідчать довершені зразки народної творчості — пісні й думи, казки та легенди, картини й ікони, вишивання й різьблення. Відібравши все найцінніше зі скарбниці книжної, офіційної культури, народний геній виплекав воістину нетлінні шедеври. У цьому — найголовніший набуток освіченого 17 століття.

УСНА НАРОДНА ТВОРЧІСТЬ

Усна народна творчість розвивалася на основі глибоких давньоукраїнських традицій, закорінених у сиву минувшину. За язичницької доби виникла календарно-обрядова поезія. Давні веснянки, колядки, щедрівки жили в народній пам'яті, набуваючи часом нового змісту. Так, наприклад, колядки й щедрівки, що за дохристиянських часів прослав-

Знайдіть у підручнику української літератури або в збірці українського епосу історичну пісню, в якій би були відображені умови життя українського народу 15 — 17 ст. Підготуйте історичний коментар.

Історичні пісні — ліро-епічні фольклорні твори про конкретні історичні події, процеси та історичних осіб.

Балади — жанр ліро-епічної поезії фантастичного, історико-героїчного або соціально-побутового змісту з драматичним сюжетом.

Думи — це уснопоетичні героїчні твори про важливі події та видатних діячів української історії, які напівпроспівувалися-напівпромовлялися під музичний супровід на бандурі, кобзі чи лірі мандрівними співцями — кобзарями та лірниками. Думи виникали здебільшого в козацькому середовищі, тому їх називають козацьким епосом. З-поміж інших фольклорних ліро-епічних творів, зокрема історичних пісень і балад, думи вирізняються значно більшим обсягом, своєрідністю віршової та музичної форми. Великого значення під час виконання дум набуває імпровізація, — іншими словами, дума твориться під час кожного виконання, незмінними при цьому лишаються тема й найголовніші елементи сюжету.

ляли народження нового сонця, виповнювалися різдвяними мотивами. У давні сюжети вплітались нові герої та події, породжені тогочасними історичними умовами.

На 16 — 17 ст. припадає розквіт українського *епосу* (*дум, балад, історичних пісень*), яким український народ відгукувався на нові умови свого історичного розвитку. Недарма Микола Гоголь називав українські пісні та думи народною історією — «живою, яскравою, сповненою барв, істини, історією, яка розкриває все життя народу».

Найціннішим мистецьким надбанням народу тих часів стали думи, які своїм корінням також сягають княжих часів.

У найдавніших думах відбилися тяжкі бідування й злигодні українського народу, спричинені татарською навалою, страшні руйнування міст і жорстоке плюндрування сіл, знищення й масове полонення українців. Розповідають думи й про сумну долю невільників, їхні поневіряння й страждання в турецько-татарській неволі.

Інший цикл дум, з-поміж яких «Маруся Богуславка», «Втеча трьох братів з города Азова», «Самійло Кішка», присвячений звитяжній боротьбі козацтва проти турецько-татарських завойовників. Із них постають з усіма деталями й подробицями лицарські морські й суходільні походи запорожців у володіння Османської імперії й Кримського ханства. Великої ваги тут набуває мотив уславлення воїна-козака.

Становлення фольклорного жанру балади припадало на 14 — 15 ст. Найдавніший запис української історичної пісні-балади, що зберігся, — текст пісні «Дунаю, Дунаю, чому смутен течеш?», уміщений у «Граматиці чеській» (між 1550 — 1570 рр.).

Творцями й виконавцями дум та історичних пісень були кобзарі (бандуристи, лірники). Кобзарство було поширене поміж козаків. Найчастіше бралися за кобзу козаки, що втрачали здоров'я, здебільшого зір.

Надзвичайно важливою була роль кобзарів у звільненні українських бранців із турецько-татарської неволі, оскільки вони могли вільно переходити кордони. Отож їхній спів можна було почути і в Кафі, і в самому Стамбулі. Вісті про полонеників і полонянок кобзарі несли в Україну.

РОЗВИТОК ПІСЕННИХ ЖАНРІВ

Одначе не тільки історичні події спонукали народних митців до творчості. Українці відгукувалися піснею й на щоденні клопоти, родинні радощі та біди. Тож розвивалися жанри родинно-побутової, ліричної, жартівливої пісні. Чимало й нині популярних українських народних пісень народилося в 16 — 17 ст. Перекази й легенди бережуть ім'я талановитої піснетворки *Марусі Чурай*.

«Знає Бог — не хотіла твоєї смерті, Грицю», — Маруся зажурено дивилася в безодню.
Не бачить тюремних мурів дівчина, як не бачить вона й сонця. Поглядом, здається, навік прикипіла до холодних, уже мертвих, Грицевих очей. Що ж ти накоїв, коханий мій Грицю? Хіба для тебе готувала твій трунок? «Для кого ж? Може, для неї, — звабливиці?» — не йшло з пам'яті пропущення суддів. Дівчина змовчала в суді, бо не могла, не хотіла повірити в те, що сталося. Як не вірила ще кілька днів перед тим, що можна зрадити її щиру любов. Пекло вогнем серце, коли побачила Гриця з тією, іншою. Проте в зраду не вірила.
Коли ж збагнула, що все те — правда, ніби вмерла сама. Бо нічого не бачила навкруг себе. Тільки холодну волошково-синю безодню.
Важкі кроки. Брязкіт. І голос вартового:
— Ходімо, безталаннячко.
— А пісню взять із собою?
— Бери.
Ступила один крок... Другий... А скільки їх буде до смерті — у волошково-синю безодню?
— Чи маєте волю останню?
— Так, маю.
І сумно, мов вітер осінній, співала.
Останню пісню:

Шумить, гуде дібровонька,
Плаче, туже удівонька,
Туже, плаче ще й ридає,
На діброву поглядає.
У діброві явір стоїть,
Під явором козак лежить,
В правій руці коня держить,
А лівою росу бере
Та до свого серця кладе.
— Серце моє живучеє,
Лице моє красючеє,
Пора серцю помирать,
Але нікому поховать.
Поховають добрі люди,
Як у мене за що буде.

Документальних свідчень про Марусю Чурай не збереглося. З переказів відомо, що народилася вона в Полтаві. Батько її — Гордій Чурай — був козаком, воював разом з Богданом Хмельницьким та загинув лицарською смертю. Легенди пов'язують із постаттю Чураївни історію нещасливого кохання, що закінчилося трагедією — смертю козака Гриця. Подальша доля дівчини невідома. Марусі Чурай присвячено чимало творів. З-поміж них — драма Михайла Старицького «Ой, не ходи, Грицю», повість Ольги Кобилянської «У неділю рано зілля копала», роман у віршах Ліни Костенко «Маруся Чурай». Народна традиція вважає Марусю Чурай авторкою пісень «Засвіт встали козаченьки», «Віють вітри, віють буйні», «Шумить, гуде дібровонька», «Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці».

Поміркуйте, чому на кобзарів під час підготовки походів або повстань покладалися обов'язки залучення вояків до козацьких загонів. У чому особливість їхніх агітаційних заходів?

РОЗВИТОК КНИЖНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Особливості української літератури 16 — першої половини 17 ст. За давніх часів, коли освіта була привілеєм здебільшого панівних верств, а літературна мова мала небагато спільного з мовою розмовною, фольклор і письменство як два вияви мистецтва слова розвивалися цілком відокремлено. І тільки в найталановитіших творах вони поєднувалися («Слово о полку Ігоревім», деякі літописні оповідання з «Повісті минулих літ» та ін.).

Під впливом ідей гуманізму й Реформації українське письменство 17 ст. використовувало мистецькі засоби фольклору дедалі ширше. Водночас книжні традиції проникали в усну народну творчість. Такий взаємовплив пожвавив роз-

Зверніть увагу!
Тогочасна латиномовна та польськомовна українська поезія була здебільшого світською за змістом і ґрунтувалася на поетиці європейського Відродження.

Пригадайте, у зв'язку з чим спалахнула літературна полеміка? Назвіть табори полемістів.

виток української літератури, збагатив її новими жанрами й формами, сприяв розвиткові літературних родів, зокрема *драми* й *лірики*.

Іншою важливою особливістю розвитку української літератури була поява *латиномовних* й *польськомовних творів*, у яких найбільше втілилися ідеї західноєвропейського мистецтва.

Себастіан Кленович.

З-поміж *латиномовних українських поетів* великої слави зажив *Себастіян Кленович* (близько 1550 — 1602). Найвидатніший його твір — поема *«Роксоланія»*, в якій з почуттям синівської любові розповідається про історію України, її ліси, гори, степи, міста, звичаї народу, його господарювання тощо. Поет наголошує, що населення Русі-України — окремий народ; описує Львів та Київ і називає цю землю рідною.

Суспільно-політичні події тих часів зумовили появу так званої *полемічної літератури*. Гостра полеміка, якою позначені численні публіцистичні твори, стосувалася церковно-релігійного життя. Українські письменники-полемісти пристрасно обстоювали права православної церкви, протидіяли насадженню католицизму й уніатства.

Один із найвидатніших письменників-полемістів, праці якого були опубліковані ще за життя, — *Герасим Смотрицький*. Його перу належить кілька блискучих полемічних трактатів, зокрема твір «Ключ царства небесного...», надрукований 1587 р. в Острозі. Інший український полеміст, *Стефан Зизаній*, брат Лаврентія Зизанія, — у творі «Казання святого Кирила...» (1596) розкриває суть релігійної унії.

Мелетій Смотрицький.

Видатною пам'яткою полемічної літератури був *«Тренос»* («Плач»). Його створив 1610 р. син *Герасима Смотрицького — Мелетій*. Цей твір, написаний польською мовою, розкриває становище православних українців і білорусів, котрі зазнають національно-релігійних утисків. Твір є мистецьки довершеним й оригінальним. На відміну від інших полемічних трактатів він не був спрямований проти якогось конкретного твору чи події. «Тренос» побудований як плач церкви-України, покинутої і зневаженої власними дітьми. Особливою поетичною силою відзначаються перші два розділи твору.

Горе мені, бідній,
горе нещасній,
ах — з усіх сторін ограбованій,
на світову ганьбу мого тіла з усіх риз оголеній!
Горе мені, незносимими тягарями обтяженій:
руки в кайданах,
ярмо на шиї, пута на ногах,
ланцюг на крижах,
меч над головою обосічний,
вода під ногами глибока,
огонь по боках — невгасимий,
зусюди крики, зусюди страх,
зусюди переслідування!

Найбільшої слави з-поміж українських православних полемістів зажив Іван Вишенський.

ОСОБИСТІСТЬ
Іван Вишенський

Легкі зеленаві хвилі нашіптували одвічну колисанку. Дрімотний спокій ніжно тримав у своїх обіймах Егейське море й невеликий острівець, що стрімкою скелею здіймався над ним. Скеля та — славнозвісна Афонська гора, така далека від буденної суєти й така близька до Бога. Тут, у численних монастирях, знаходять притулок і втіху ті православні, які прагнуть цілком присвятити себе щирій молитві. Багато років тому примандрував сюди й чернець Іван, родом із містечка Вишні поблизу Львова: сподівався виблагати долю своєму безталанному народові. Не мали українці волі. Володарі-чужинці хотіли, щоб були позбавлені її довіку, а відтак прагнули знищити українську церкву — осердя віри, надії й любові, без яких втрачає сенс життя. Ось чому ніколи не поривав Іван зв'язків із рідною землею: зустрічався з усіма прибульцями з України, листувався з давніми знайомими. Звертався до народу з палкими закликами-посланнями. Адже найбільша його зброя — щира віра й гостре слово. Їх спрямовував проти об'єднання православної й католицької церков, вважав унію найбільшою кривдою із заподіяних рідному народові. Сльозами й кров'ю серця писав він тоді в Україну: «Покажіть же мені, о ви, котрі зводу в'яжете, чи хтось із вас, будучи в мирському житті, виконав оті шість заповідей, узаконених Христом: тобто чи голодних нагодував, чи спраглих напоїв, чи мандрівних людей прихистив, чи голих одягнув, чи хворим послужив, чи темничників навідував? Чи не ваші милості ті шість заповідей не тільки потоптали в мирському чині, але й нині, начебто в духовному перебуваючи, постійно топчете!»

Люди не були байдужі до Іванових послань. Навіть александрійський патріарх радив йому повернутися додому. «Зрозумій, сину мій, — писав він, — і не лишайся в пустині, живучи тільки для самого себе. Брати твої перейняті такою самою, як і в тебе, турботою про святощі, котрим загрожує небезпека від поляків. Православні в Польщі не мають допомоги від тих, хто дбає про правду. Нашого зусилля замало, треба й вам поревнувати задля Бога Вседержителя». І відвідав-таки Іван Україну — єдиний раз. Та переконався, що не має він більшої сили, ніж та, яку втілює в слові. Тоді повернувся знову на Афон, твердо вирішивши решту життя відбути у кам'яній печері, видовбаній у скелі, в палких молитвах до Господа.

Про Івана Вишенського залишилося надзвичайно мало відомостей. Основні дати його життя встановлюються дослідниками приблизно. Проте відомо, що народився він у містечку Судовій Вишні на Львівщині.

Приблизно 1578 р. Іван Вишенський полишив батьківщину і вирушив на Афон. Там протягом 40 років жив спочатку в монастирі, а потім перейшов до скиту, проводячи усамітнене життя мовчальника, присвячене лише молитвам, постам, праці. З Афонської гори надсилав в Україну послання, в яких закликав зберегти відданість батьківській вірі. Залишив нам 16 творів. За життя опубліковано лише один твір Вишенського — соборне послання афонських ченців до князя К.Острозького та всіх православних, видрукуване разом з творами інших полемістів у «Книжці» 1598 р. Іван Вишенський за життя мало дбав про публікацію власних творів, мабуть, через те, що, живучи скромно й невибагливо, вбачав головне у тому, щоб живим словом дістатися до серця й розуму своїх земляків-православних, а не увічнювати власне ім'я.

ЛІТОПИСАННЯ

Особливим видом літературно-наукової творчості українського народу 16 — 17 ст. були *літописи*, які продовжували літописні традиції Київської Русі.

Помітне місце в українському літописанні тих часів належить *Короткому Київському літопису*, що висвітлює події 862 — 1515 рр. Записи 1480 — 1515 рр. відзначаються змістовністю, точним датуванням, зроблені, ймовірно, сучасником. Літописець описав страту київського князя Михайла Олельковича (1481), спустошення Києва ордами кримського хана (1482), вторгнення татар на Волинь (1491,

Вертепна скринька.

1496). З найбільшою симпатією ставиться він до Костянтина Івановича Острозького. Літописець розповідає про його перемогу над військами московського князя Василія III під Оршею 1515 р. Вихваляючи Острозького, автор порівнює його з «великим царем індійським Пором», сирійським царем Антіохом, вірменським царем Тигранісом.

Зберігся до нашого часу й *Густинський літопис* — перший узагальнюючий твір з української історії козацької доби. Дослідники вважають, що його автором був відомий письменник-полеміст Захарія Копистенський. Літопис відомий у кількох копіях, основну з яких переписав 1670 р. в Густинському монастирі ієромонах Михайло Лосицький. У літопису висвітлюється давня історія слов'ян та історія Русі-України. Розповідь доведено до 1598 р. Найцікавішими є три прикінцеві «повісті» літопису: «Про походження козаків», «Про запровадження нового календаря», «Про початок унії».

Літописання розвивалося в різних регіонах України. Були з-поміж літописців такі, які розповідали про події, що стосувалися якогось окремого міста чи містечка. Такі літописи називають *місцевими*. Серед місцевих літописів першої половини 17 ст. вирізняється *Острозький літописець*, що охоплює події як загальноукраїнської, так і місцевої історії Острога за 1500 — 1621 рр. У літопису чимало уваги приділено боротьбі українського народу проти національно-релігійних утисків.

Цікавою пам'яткою історичної прози є *Львівський літопис*, який охоплює події 1339 — 1649 рр. Автором цього твору був український православний шляхтич, військовий канцелярист Михайло Гунашевський.

ДРАМАТИЧНА ЛІТЕРАТУРА Й ТЕАТР

У 16 — першій половині 17 ст. почала формуватися й українська *драматургія*. Щоправда, значних драматичних творів ще не було, хоча згадки про перші вистави належать до кінця 16 ст.

На початку 17 ст. набула поширення так звана *шкільна драма*. У братських школах, Острозькій та Києво-Могилянській академіях викладалися не лише правила складання віршів, а й закони декламації. Учні писали вірші, промови, а потім виголошували їх. Виконавці один за одним виходили на сцену й декламували текст, об'єднаний спільною темою. Згодом твори для декламацій стали набувати форми діалогів. Шкільні вистави присвячувалися найбільшим християнським святам — Різдву, Великодню або впливовим особам чи важливим подіям. Так, під час похорону гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного учнями Київської братської школи були продекламовані вірші, складені ними та ректором школи Касіяном Саковичем.

Зверніть увагу!

Зародження театру й драматичної літератури було пов'язане з тогочасними школами. Одначе своїм корінням театральне мистецтво сягає фольклору, народної обрядовості.

У першій половині 17 ст. існувало кілька типів шкільних драм. Найулюбленішими в школярів були різдвяні вистави, а також п'єси на великодні теми. Окрему групу становили п'єси про святих. Збереглися драми про св. Олексія та про св.Катерину.

Яскравим явищем шкільного театру були *інтермедії* — коротенькі, жваві й веселі сценки, здебільшого з народного життя. Їх грали поміж актами серйозних драм.

У першій половині 17 ст. розвинувся український мандрівний ляльковий театр — *вертеп*. Вертепне дійство розігрувалося в спеціальній, на зріст людини хатці (скриньці), у якій влаштовувалася двоярусна, ніби двоповерхова, сцена. Верхній ярус-поверх призначався для показу релігійних сцен, а нижній — для дотепних вистав із повсякденного життя. Актор-вертепник пересував на дротиках дерев'яні ляльки і, перевтілюючись, говорив за кожну дійову особу.

Авторами й виконавцями вертепних драм були школярі й студенти Києво-Могилянської академії, які, не маючи коштів на навчання, тимчасово переривали його. У п'єсах для вертепу вони зазвичай використовували знання, набуті в школах. Отож вертеп мав багато спільного зі шкільною драмою. Вертепна драма складалася з двох частин: драми про Ірода, писаної церковнослов'янською мовою, та інтермедійної — кількох інтермедійних сцен живою українською мовою. Збагачувалася вона народними піснями, обрядами, іграми. Персонажами вертепних драм були Дяк, Баба, Москаль, Циган, Шинкар та ін. Головним і найпопулярнішим героєм серед них був Запорожець — лялька, більша й рухливіша від інших. Запорожець у всіх сценках виступав переможцем.

Зверніть увагу!

Шкільна драма мала великий обсяг, а тому треба було давати глядачам перепочинок і час для роздумів, зумовлених драмою. Так виникли інтермедії, або інтерлюдії (від лат. *проміжний, середній*), що ставилися в антрактах між діями драматичного спектаклю.

Кобза.

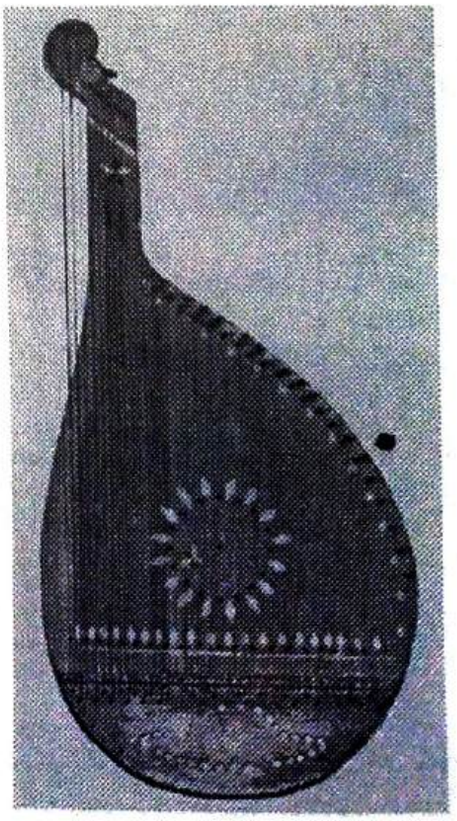

МУЗИКА

Музичні твори тієї доби позначені тісним зв'язком народної музики з професійною. Нові жанри народної пісні — передусім історичні пісні та думи — відзначалися музичною своєрідністю. Особливо це стосувалося дум, які виконувалися *кобзарями* в супроводі *кобзи, бандури* або *ліри*.

Піднесенню української музичної культури сприяла *музична освіта*. У братських школах, колегіях, Києво-Могилянській академії викладався церковний спів за нотами, елементи теорії музики й композиції.

У другій половині 16 ст. в Україні набув поширення багатоголосий спів з нот без супроводу. Він досяг вражаючої досконалості й був затверджений константинопольським патріархом.

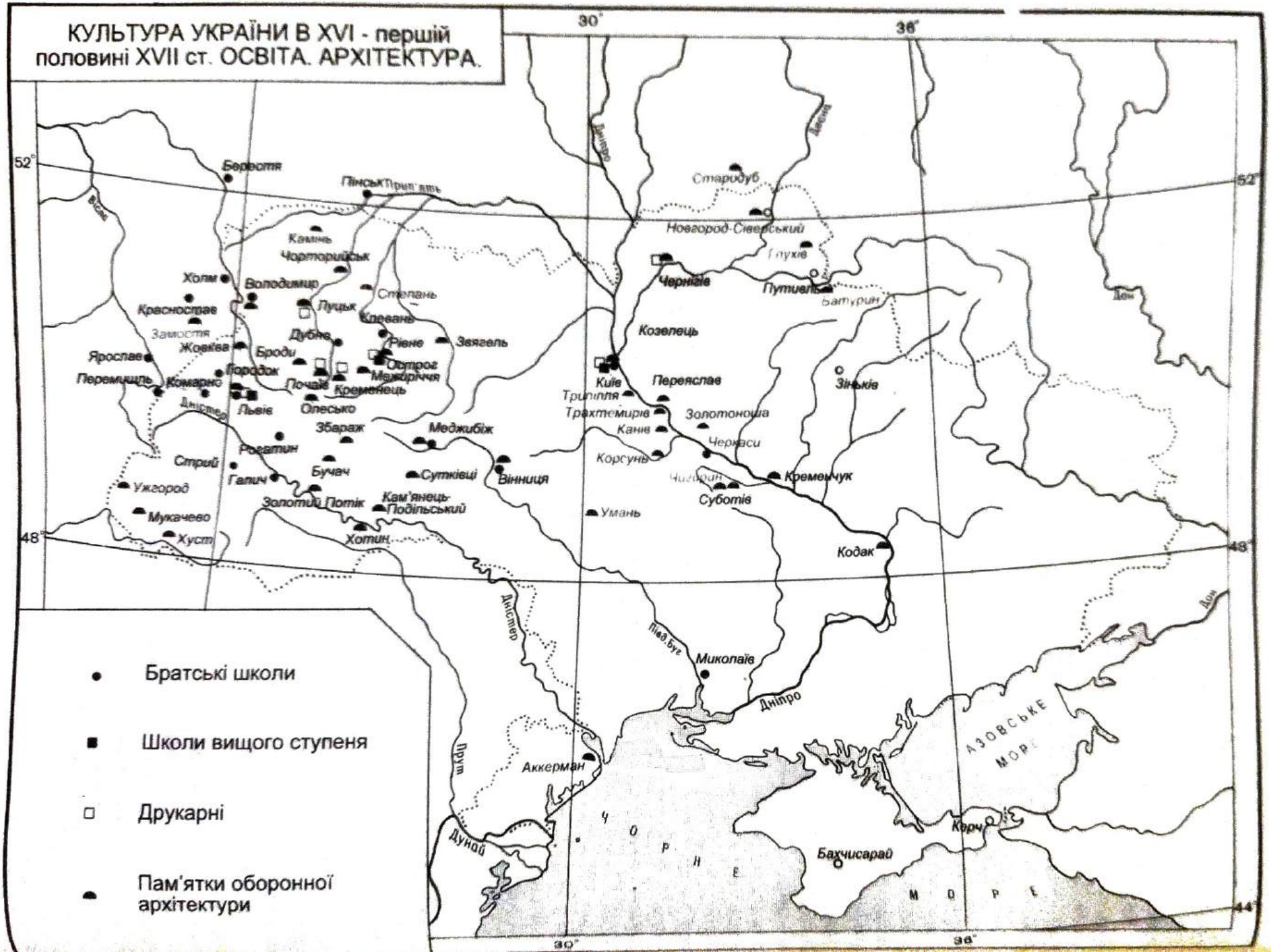
КУЛЬТУРА УКРАЇНИ В XVI - першій половині XVII ст. ОСВІТА. АРХІТЕКТУРА.
Братські школи
Школи вищого ступеня
Друкарні
Пам'ятки оборонної архітектури
Берестя
Пінськ
Прип'ять
Висла
Камінь
Чорторийськ
Холм
Володимир
Степань
Луцьк
Красностав
Клевань
Дубно
Рівне
Звягель
Жовква
Броди
Острог
Ярослав
Городок
Межиріччя
Перемишль
Комарно
Почаїв
Кременець
Дністер
Львів
Олесько
Збараж
Меджибіж
Рогатин
Стрий
Бучач
Сутківці
Вінниця
Ужгород
Галич
Золотий Потік
Кам'янець-Подільський
Мукачево
Хотин
Хуст
Дніпро
Десна
Стародуб
Новгород-Сіверський
Глухів
Чернігів
Путивль
Батурин
Дон
Козелець
Київ
Переяслав
Зіньків
Трипілля
Трахтемирів
Золотоноша
Канів
Черкаси
Корсунь
Чигирин
Кременчук
Суботів
Умань
Кодак
Південний Буг
Миколаїв
Дніпро
Прут
Аккерман
Дунай
АЗОВСЬКЕ МОРЕ
ЧОРНЕ МОРЕ
Керч
Бахчисарай
52°
48°
44°
30°
36°

У 16 — першій половині 17 ст. виникли нові жанри світської музики. Набула поширення побутова пісня для триголосого ансамблю або хору — *кант*, а також *сольна пісня* із супроводом.

Удосконалювалася й інструментальна музика. Музиканти, як і кобзарі, об'єднувалися в цехи, що сприяло зростанню майстерності.

АРХІТЕКТУРА

Містобудування. Протягом 16 — у першій половині 17 ст. невпізнанно змінилися українські міста. Їхня забудова (особливо центральні частини) дедалі частіше здійснювалася за доцільно спланованими проектами, у яких передбачався поділ на вулиці, квартали. У загальному плані забудови українські будівничі враховували особливості рельєфу. Одним із проявів регулярного планування стала забудова Львова й Кам'янця-Подільського, за зразками яких відбувалося будівництво в інших західноукраїнських містах — Жовкві, Тернополі та ін.

З кожним роком зростала кількість мурованих споруд. З каменю споруджувалися не тільки фортеці, а й численні церковні та світські будівлі — монастирі, магістрати, приватні житла тощо. Постійно удосконалювалися захисні споруди, отож міста залишалися надійними сховками від ворожих нападів не лише для городян, а й для мешканців прилеглих земель.

За свідченням очевидців, українські міста й селища були оточені захисними мурами й ровами. Багато міст поділялося на кілька укріплених частин — кожна зі своїми валами, ровами, дерев'яними чи мурованими захисними огорожами, з оборонними вежами.

Побудова замків і укріплень. Українські будівничі не відкидали досвід своїх попередників: давні захисні споруди дбайливо зберігалися, а в разі потреби відбудовувалися. Так, під час будівельних робіт у 16 ст. нових обрисів набув славнозвісний *Луцький замок*, збудований ще князем Любартом Гедиміновичем у 14 ст. Його неприступні мури, що здіймалися на пагорбі в долині річки Стир, захищали розташовані на подвір'ї князівські та єпископський палаци, собор, будинки шляхти. Над стінами височіли великі прямокутні башти — Надбрамна, Стирова та Владича.

Було перебудовано й замок в Острозі. Наприкінці 16 ст. його прикрасила Кругла, або Нова, башта, увінчана кам'яною короною.

Протягом 16 ст. зазнавала змін архітектура Кам'янець-Подільської фортеці, збудованої в 14 ст. Року 1544-го будівельними роботами у фортеці керував архітектор Йов Претвич. Його перебудова надала замкові ренесансних рис.

Ренесансними є замки в Збаражі на Тернопільщині та в Підгірцях на Львівщині, що будувалися в 17 ст. На відміну від давніх фортець головну увагу в них приділено розкішно

Замок у Луцьку.

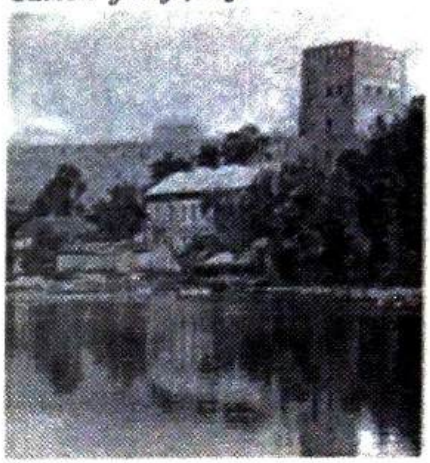

Кругла вежа Острозького замку.

Церква в Сутківцях на Поділлі.

Будинок Корнякта у Львові.

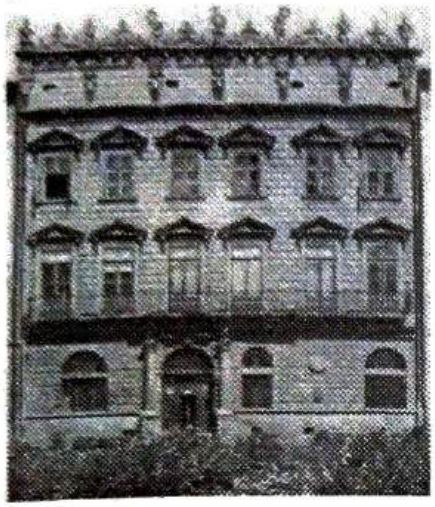

Монастир у Межирічі.

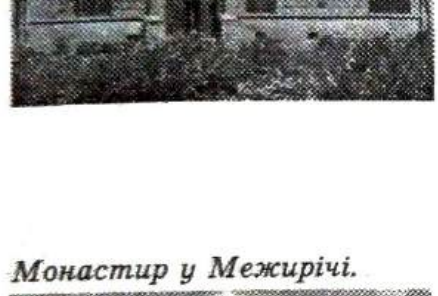

оздобленим палацам із широкими вікнами й просторими залами.

Неперевершеними майстрами будівництва захисних споруд були козаки. Козацькі укріплення з притаманними їм крутими схилами валів і ровів витримували найзапекліші штурми, викликаючи щире захоплення інженерів-чужинців. Славу неприступної фортеці зажила запорізька столиця — Січ.

Багато мурованих фортець було побудовано в 20 — 30-ті роки 17 ст. на Подніпров'ї. Їх проектували та будували іноземні інженери, зокрема француз, найманець польського короля Гійом Левассер де Боплан (Кременчук, Кодак).

Крім замків, роль оборонних укріплень за тих часів виконували численні культові споруди: церкви, монастирі, костьоли, синагоги. Оборонними, зокрема, були Покровська церква в Сутківцях на Поділлі, Бернардинський монастир у Заславі, Троїцький монастир у Межирічі під Острогом, споруди Дерманського Троїцького монастиря, Святогірського Успенського монастиря в Зимному на Волині.

Спорудження фортець і культових будівель підкорялося не лише потребам оборони. Як зазначалося вище, українська архітектура зазнавала відчутних західноєвропейських впливів. Так, унікальним зразком ренесансного міського будівництва став ансамбль львівських споруд: будинки на площі Ринок, пам'ятки, пов'язані зі львівським Успенським братством — Успенська церква, каплиця Трьох Святителів, вежа Корнякта. Відомі прізвища архітекторів, які створили проекти цих будівель,— Паоло Домінічі Романус (Римлянин), Войтех Капинос, Амброджіо Прихильний, Петро Барбон та ін.

Ідеї доби Відродження знайшли втілення і в українській скульптурі. Пишним різьбленням та скульптурними рельєфами, у яких примхливо переплітаються листя аканта, різноманітні квіти й виноградні грона, прикрашалися палаци й церкви. Такі скульптурні зображення оздоблюють, зокрема, львівські архітектурні пам'ятки — Чорну кам'яницю, будинок Корнякта, Успенську церкву, каплицю Боїмів тощо. Прекрасними взірцями мистецтва скульптури були церковні вівтарі, іконостаси. Декоративним багатством вирізняються іконостаси церкви св.Миколи в Бучачі та П'ятницької церкви у Львові.

ОБРАЗОТВОРЧЕ МИСТЕЦТВО

Тогочасне **образотворче мистецтво** щедро живилося народними традиціями. Навіть таким його жанрам, як фрески та іконопис, властиве наближення до реалістичного зображення. Приблизно до середини 16 ст. образотворче мистецтво широко представлене *фресками*. Багато фресок українських майстрів збереглось у пам'ятках, що знаходяться у Польщі (вавельська каплиця і кафедра у Кракові тощо). Поряд із фресками з 15 ст. чималого поширення набули ікони, намальовані на дошках, де в образах святих втілено народних героїв (наприклад, Юрій Змієборець — кінець

14 ст.) або реальні типи сучасників — селян, міщан, шляхтичів (ікона «Страшний суд»).

На межі 16 — 17 ст. в українському малярстві поширився портретний жанр, з'явились історичні й пейзажні картини, полотна із зображенням військових та побутових сцен. Збереглося чимало тогочасних портретів, здебільшого можновладців — князів Костянтина Острозького та Романа Сангушка, Софії Тарнавської, Ганни Гойської, а також заможних міщан.

Костянтин Корнякт.

Розвивалось образотворче мистецтво малих форм, що особливо виразно проявилось у вишуканому оформленні рукописних книг. Високомистецьким твором є, наприклад, Пересопницьке Євангеліє. Мистецьки довершені мініатюри Пересопницького Євангелія просякнуті мотивами доби Відродження. Дослідники простежують зв'язок оздоблення цієї української книги з фресками Рафаеля. Найяскравіше він виявляється в рослинному орнаменті й кольоровій гамі рукописного шедевру.

Основним елементом рослинного орнаменту Пересопницького Євангелія є квітка акант— улюблена квітка Рафаеля. Саме на її зображенні великий живописець побудував розпис лож у Ватикані.

Крім чотирьох мініатюр, книгу оздоблено заставками, кінцівками, ініціалами, багатьма орнаментами.

Рукописна книга мала великий вплив і на мистецьке оформлення друкованої книги. Високим художнім рівнем позначені, зокрема, острозькі, львівські, київські кириличні друки.

Збереглися цінні зразки *граверного мистецтва*, на розвиток якого немалий вплив мало західноєвропейське. В українській гравюрі розрізняємо церковні й світські сюжети. Особливо важливе значення своєрідних історичних джерел мають *гравюри*, присвячені подіям з історії українського козацтва, зокрема гравюри на дереві початку 17 ст. із зображенням гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного, герба Війська Запорізького, здобуття Кафи запорожцями, що вміщені в друкованому виданні «Вірші на жалосний погреб... Сагайдачного».

ДЕКОРАТИВНО-УЖИТКОВЕ МИСТЕЦТВО

Українцям здавна було притаманне прагнення прикрашати буденне життя. Відтак, народний побут — то окрема царина національної культури, царина, де надзвичайну силу мають традиції. Гончарі й зброярі, різьбярі й вишивальниці свято берегли споконвічні мистецькі закони оздоблення ужиткових речей. Проте протягом 16 — 17 ст. твори декоративно-ужиткового мистецтва сповнюються новими мотивами. На глибинні дохристиянські елементи й мотиви княжих часів, закорінені в культуру Візантії, нашаровувалися художні винаходи європейського Відродження.

Це цікаво!

Основним компонентом українського народного жіночого й чоловічого вбрання була біла вишита сорочка. Українські дівчата, готуючись вийти заміж, вишивали для себе по 50, 80, а іноді й понад 100 сорочок з тонко виробленого біленого й небіленого полотна: на будень, на свята й весілля та навіть на смерть. На кожну потребу добирався інший візерунок.

Ткана майстра.

Нових форм набувало дерев'яне й кам'яне різьблення, гончарство, ткацтво, виробництво ювелірних прикрас тощо.

Свідченням таланту українських майстрів-різьбярів були іконостаси. На жаль, дерев'яних іконостасів тих часів збереглося мало. Проте й вцілілі пам'ятки вражають багатством декоративних форм. Центральна частина іконостасу — царські врата. Вони прикрашалися розкішним вирізьбленим орнаментом й позолотою, причому з часом орнамент ускладнювався, ставав різноманітнішим.

Надзвичайно поширеним було художнє оздоблення вогнепальної зброї, шабель, сагайдаків тощо. Особливо дбали про красу й вишуканість зброї козаки-запорожці. На Січі мешкало чимало талановитих майстрів-зброярів.

Пам'ятки керамічного мистецтва пов'язані з домашнім побутом. На Україні виготовлялися миски, келихи, горщики, кухлики, дзбанки. Вироби кераміки нерідко оздоблювалися поливою зеленого або золотистого кольорів. Протягом 16 — 17 ст. надзвичайно популярними стали кахлі, які використовувалися для оздоблення печей. Кахлі здебільшого прикрашали вишуканими рослинними орнаментами.

Найпоширенішим видом народної творчості залишалася вишивка.

Зразки вишивки і ткацтва в українському народному одязі.

Мистецтво України 16 — першої половини 17 ст. напрочуд розмаїте. Зберігаючи традиції попередніх епох, воно збагачується новими ідеями, витворює не знані раніше форми, набуває яскравої національної самобутності. Умови підневільного існування не вбили в душах українців високих поривань до прекрасного. У невгасимому бажанні творити — чи не найяскравіше виявлялося прагнення українців до свободи.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ! 1. Якими були особливості усної народної творчості в 16 — першій половині 17 ст.? 2. Як розвивалася книжна література? Про яких письменників-полемістів дізналися? 3. Що таке шкільна драма? Які мала особливості? 4. Чому широкого розмаху набуло будівництво оборонних споруд? Які досягнення були в розвитку містобудування, культового й світського будівництва?

ХРОНІКА ПОДІЙ

1556 р. Заснування українським православним князем Дмитром Вишневецьким на острові Малій Хортиці першої Запорізької Січі.

1558 — 1583 рр. Лівонська війна. Війна Московії проти Лівонського ордену німецьких лицарів, а після його розпаду (з 1561) – проти Великого князівства Литовського, Польщі, (1569 – Речі Посполитої), Данії та Швеції за вихід до Балтійського моря.

1569 р. Люблінська унія. Об'єднання Польського королівства та Великого князівства Литовського в Річ Посполиту. Приєднання Польщею Київщини, Брацлавщини, Волині та Підляшшя.

1572 р. Одна з перших спроб польського уряду залучити українських козаків на державну службу.

1576 — 1586 рр. Правління в Речі Посполитій Стефана Баторія.

1577 р. Похід запорізьких козаків під проводом Івана Підкови в Молдавію.

1578 р. Запровадження козацького реєстрового війська (козацька реформа Стефана Баторія).

1582 р. Запровадження в Речі Посполитій нового «григоріанського» календаря.

1587 — 1632 рр. Правління в Речі Посполитій Сигізмунда III Вази.

1590 р. Ухвалення польським сеймом «Порядків щодо козаків та України».

1591 — 1596 рр. Козацькі повстання під проводом К. Косинського та С. Наливайка.

1596 р. Православний та уніатський собори в Бересті. Утворення греко-католицької церкви на уніатському соборі.

1616 р. Взяття запорожцями на чолі з П.Сагайдачним турецької фортеці Кафи.

1618 — 1648 рр. Тридцятилітня війна в Європі між двома коаліціями держав: Габсбурзькою католицькою (Австрія, Іспанія, Польща, Ватикан) і протестантською (Англія, Нідерланди, Данія, Франція, Швеція). Участь у воєнних діях українських козаків.

1618 р. Похід козацького війська під орудою Сагайдачного в Московію на допомогу королевичу Владиславу.

1620 р. Польсько-турецька війна. Поразка польських військ на Цецорських полях у Молдавії.

1620 р. Відновлення православної ієрархії. Обрання київським православним митрополитом Йова Борецького.

1621 р. Хотинська війна. Участь у ній козацького війська на чолі з Сагайдачним на боці Речі Посполитої.

1625 р. Козацьке повстання на чолі з Марком Жмайлом. Куруківська угода поляків з козаками.

1630 р. Козацьке повстання під проводом Тараса Федоровича (Трясила).

1632—1648 рр. Правління в Речі Посполитій короля Владислава IV.

1632 р. Затвердження польським сеймом «Пунктів для заспокоєння руського народу». Визнання законності існування в Речі Посполитій православної церкви. Обрання київським митрополитом Петра Могили.

1632 — 1634 рр. Смоленська (московсько-польська) війна.

1634 р. Полянівське перемир'я Московії з Польщею.

1635 р. Зруйнування фортеці Кодак запорожцями на чолі з Іваном Сулимою.

1637 — 1638 рр. Національно-визвольне повстання під проводом П. Павлюка, Я. Острянина, Д. Гуні.

1638 р. Затвердження сеймом Речі Посполитої «Ординації Війська Запорізького реєстрового».

1645 — 1676 рр. Царювання в Московській державі Олексія I Романова.

ПІДСУМКОВІ ЗАВДАННЯ

1. Аргументуйте твердження:

Українське козацтво — унікальне явище в історії людства.

Берестейська унія: початок релігійного протистояння в Україні.

Втілення в пам'ятці української культури 16 ст. — Пересопницькому Євангелі реформаційних ідей.

2. Які події з історії України пов'язані з іменами:

Швайпольд Фіоль, Юрій Дрогобич, Костянтин (Василь) Острозький, Іван Вишенський, Йов Борецький, Петро Могила, Дмитро Вишневецький, Петро Конашевич-Сагайдачний, Дмитро Гуня?

3. Які події відбулися за цих років:

1489, 1569, 1596, 1586, 1578, 1621, 1632, 1616, 1620, 1638, 1656 — 1561, 1591 — 1596, 1637 — 1638?

4. З якими подіями в історії України другої половини 16 – першої половини 17 ст. пов'язані наведені далі топоніми. Покажіть їх на карті.

П'ятка на Житомирщині, урочище Солониця поблизу Лубен, Кафа (Феодосія), Ясси Хотинська фортеця, Кодацький (поріг), Острог, Львів, Пересопниця, о. Мала Хортиця?

5. З якими поняттями познайомилися під час опрацювання розділу? Дайте їм визначення.

6. Назвіть події другої половини 16 – першої половини 17 ст., що їх можна вважати доленосним в історії України.

7. Які відомі вам події другої половини 16 – першої половини 17 ст. були зумовлені зовнішньо політичними стосунками України з Османською імперією, Священною Римською імперією Кримським ханством, Московією, Молдавією?

8. Підготуйте розгорнуті плани відповідей на запитання. Розкрийте одну з тем:

Люблінська унія, її наслідки для українських земель.

Місце Української православної церкви в політичному житті України в першій полови XVII ст. Митрополит Петро Могила — просвітитель, реформатор церкви.

Реформаційний та контрреформаційний рухи на українських землях. Ідеї Реформації діяльності братств.

Причини виникнення українського козацтва. Господарська діяльність козаків.

Умови національно-культурного відродження в Україні в XVI — першій половині XVII с Острозька академія.

Доба героїчних походів. Петро Конашевич-Сагайдачний, його політична та просвітницьк діяльність.

Розділ II

НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ проти РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ (1648 — 1658 рр.)

ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

ПОДІЛ ГЕТЬМАНЩИНИ та БОРОТЬБА за НЕЗАЛЕЖНІСТЬ у другій половині 17 ст.

ПЕРЕДУМОВИ та ПОЧАТОК НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ

РОЗГОРТАННЯ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ БОРОТЬБИ в 1648 — 1649 рр.

УТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ — ГЕТЬМАНЩИНИ

ВОЄННО-ПОЛІТИЧНІ ПОДІЇ 1650 — 1653 рр.

УКРАЇНСЬКО-МОСКОВСЬКИЙ ДОГОВІР 1654 р.
ПРОДОВЖЕННЯ ВІЙНИ в 1654 — 1657 рр.

УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА — ГЕТЬМАНЩИНА за ГЕТЬМАНА ІВАНА ВИГОВСЬКОГО

ПОРУШЕННЯ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ЦІЛІСНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ — ГЕТЬМАНЩИНИ. АНДРУСІВСЬКА УГОДА

ПРАВОБЕРЕЖНА та ЛІВОБЕРЕЖНА ГЕТЬМАНЩИНИ в 60 — 80-х роках 17 ст.

ЗАПОРІЗЬКА СІЧ у другій половині 17 ст.

ГОСПОДАРСЬКЕ ЖИТТЯ й ПОЛІТИЧНИЙ УСТРІЙ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ ГЕТЬМАНЩИНИ та СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ в другій половині 17 ст.

ПЕРЕДУМОВИ та ПОЧАТОК НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ

— Довелося нам, пане гетьмане, наслухатися на тій козацькій раді суворих голосів і різних вигуків, — доповідали коронному гетьманові Миколаю Потоцькому посли, які щойно прибули із Запоріжжя. — А щодо їхніх вимог, то виголосив їх сам Хмельницький.
— Які ж вони? — нетерпляче перепитав Потоцький.
— Відновити козакам давні права. Вимагають, щоб вивели ми свої загони з їхньої землі; щоб усі козацькі посади обіймали не ляхи, а люди з їхнього народу. Хочуть, аби дозволили їм піти на море...
Коронний гетьман уважно слухав повідомлення своїх посланців, проте чув не їх — чув, як вирувала козацька рада.
— Буде їм воля! — вигукнув, коли розповідь урвалася. — Швидше опиняться на палі, ніж діждуться вольностей!
Почуте від послів турбувало, а ще не давала спокою зухвала відповідь Хмельницького на його, Потоцького, погрози. «Буде, пане гетьмане, — писав запорізький керманич, — так, як Бог дасть».
Ні, не про звичайне козацьке повстання йдеться!.. Коронний гетьман перечитав свій звіт королю й, трохи подумавши, додав, що «повстанці бажають самостійно панувати в Україні, укладати договори з іноземцями й чужими правителями та робити все, що лише захочеться їх волі й бажанню».

У листі Миколая Потоцького до короля Владислава IV від 21 березня 1648 р. йшлося про новий спалах козацького невдоволення: центр його — Запорізька Січ, а керівник — Богдан Хмельницький. І хоча до військового протистояння на той момент ще не дійшло, проте досвідчений польський воєначальник відчував: цей виступ загрожує Речі Посполитій великою небезпекою.

ПРИЧИНИ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ

Наприкінці 16 — на початку 17 ст. в Україні відбулися важливі зрушення, що зачепили всі верстви населення. Та найчутливішим до змін виявилося козацтво. Не випадково саме на той час припадали численні козацькі повстання.

Україна й тогочасний світ

Національно-визвольна війна розпочалася 1648 р. То був пам'ятний для європейської історії рік. Адже саме тоді закінчилася Тридцятилітня війна й було укладено Вестфальський мир. За ним Швеція заволоділа гирлами майже всіх судноплавних рік Північної Німеччини, Франція — частиною Ельзасу, за німецькими князями було визнано право бути незалежними володарями. Вестфальський мир закріпив і посилив політичну роздрібненість Німеччини та зумовив міжнародне визнання незалежності Швейцарії і Нідерландів. В Англії тоді розпочалася революція і друга громадянська війна, яка 1649 р. завершиться стратою короля Карла Стюарта. У Франції виступила Фронда — рух проти абсолютизму, очолюваний урядом Мазаріні. Московія налагоджувала внутрішнє становище, розхитане подіями «смутного часу» та поразкою 1634 р. під Смоленськом, якої зазнала від Речі Посполитої. Туреччина ще була могутньою, проте дедалі відчутнішою ставала внутрішня криза, виявом якої, зокрема, були династичні перевороти. Придунайські князівства та Крим за умовами васальної залежності від Туреччини на першу вимогу останньої мали виставляти свої війська.

І хоча, починаючи з виступу Косинського, кожне подальше повстання козаків відзначалося вищим рівнем організованості, охоплювало дедалі більшу територію, засвідчувало вдосконалення військової вправності й вищий ступінь усвідомлення козаками мети боротьби, проте всі вони були незавершеними. Тим часом гніт Речі Посполитої щодо України зростав.

Посилення національно-релігійного гніту. Щоб остаточно поневолити українські землі, польський уряд вдавався до ополячення українців, примусово насаджував католицизм.

Позбавлялися земель та майна православні церкви й монастирі. Православні зобов'язувалися сплачувати податки на утримання католицького духівництва; їм нерідко заборонялося правити церковну службу, займати певні посади, створювати вищі навчальні заклади тощо.

ДЖЕРЕЛА СВІДЧАТЬ!

Прикладом тяжкого релігійного гніту щодо православних є скарга волинської шляхти в настановах послам на сеймі 1645 — 1646 рр.: православ'я в Речі Посполитій зазнає таких утисків, говориться в документі, «яких не терплять і греки в турецькій неволі: забрано в православних церкви, монастирі й кафедри, заборонено вільне відправляння служби, бідні православні вмирають без причастя, не можуть прилюдно відправляти похоронів; у Любліні, Сокалі, Белзі та інших містах через відібрання церков православні мусять потайки ховати своїх померлих у підвалах і домах».

Подібні прояви національно-релігійного гноблення спричиняли невдоволення й протести всіх верств українського населення, зокрема й представників привілейованих станів — української православної шляхти, вищого православного духівництва, козацької старшини, міської верхівки.

Обмеження прав козацтва. Розуміючи, що найбільшу загрозу для польсько-шляхетського панування в українських землях становлять козаки, польський уряд застосував проти них найсуворіші каральні заходи. Так, наприклад, ухвалена сеймом 1638 р. «Ординація» мала на меті знищити козацтво як стан: усі козаки, за винятком 6000 реєстрових — тепер складової частини польського війська, перетворювалися на кріпаків. З особливою жорстокістю придушувалися будь-які вияви покозачення. Реєстровці позбавлялися права обирати гетьмана й старшину — їх мав призначати польський уряд зі шляхти. На Запоріжжі постійно перебували польські залоги, було відбудовано фортецю Кодак. Козакам заборонялося без згоди уряду ходити в морські й суходільні походи проти Османської імперії та Кримського ханства. Їх зобов'язували виконувати всілякі роботи, сплачувати обтяжливі податки.

ДЖЕРЕЛА СВІДЧАТЬ!

Про становище козацтва залишилися численні свідчення. Збереглися, зокрема, листи-скарги Богдана Хмельницького до

польського короля другої половини 1647 — початку 1648 р., в одному з яких повідомляється: «Пани державці і старости на втіху собі нестерпно кривдять нас і тяжко ображають, позбавляючи нас не тільки убогого майна, а й свободи, посягаючи на наші хутори, луки, сіножаті, ниви, зорані поля, ставки, млини, бджолярні десятини, хоч усе це й належить до володінь Вашої королівської милості. І що тільки комусь із них у нас, козаків, сподобається, силою відбирають, а нас самих, безневинних, обдирають, б'ють, мордують, до в'язниць кидають, на смерть за наші маєтності вбивають, так що багато кого з нашого товариства поранено й знівечено. А наші пани полковники, добровільні слуги їх милостей панів старост, замість того, щоб нас від такої біди й напасті захищати, допомагають панам урядовцям знущатися з нас».

Погіршення становища міщан та селян. Різноманітних утисків зазнавали українці в містах. Православні містяни могли селитися лише в спеціально відведених кварталах. Їх обмежували в заняттях ремеслом та торгівлею, усували від участі в місцевому самоврядуванні, обтяжували різними податками й повинностями.

Із запровадженням фільварків надзвичайно погіршилося становище українських селян: зростали темпи закріпачення, збільшувалися панщина й різноманітні форми відробітків та податків на користь землевласників і держави, посилювався визиск селян орендарями панської землі.

Отож заходи, якими польський уряд супроводжував своє володарювання на українських землях, мали на меті цілковите загарбання й підкорення, тобто були *колоніальними*.

Колоніальна політика уряду Речі Посполитої в середині 17 ст. загострила ситуацію в Україні, спричинивши загальнонародний виступ.

БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ

Визвольну війну українського народу проти панування Речі Посполитої очолив Богдан Хмельницький. Він народився 27 грудня 1595 р. в сім'ї дрібного українського шляхтича Михайла Хмельницького в родовому маєтку на хуторі Суботові на Чигиринщині. Навчався в школі при одному з монастирів Києва та в єзуїтському колегіумі у Львові, тож, з одного боку, отримав традиційну українську освіту, а з другого — прилучився до європейських ідей. Таке поєднання озброїло Хмельницького глибокими й ґрунтовними знаннями мов — книжної української, польської, латини, а також сприяло формуванню світогляду майбутнього гетьмана.

Після повернення зі Львова Богдан Хмельницький записався до Чигиринської сотні реєстровців і вже 1620 р. в її складі вирушив у похід до Молдавії проти турків. Там, у битві на Цецорських полях, потрапив у полон. Два роки перебував у турецькому полоні, де вивчив турецьку й татарську мови. Звільнившись із полону, повернувся на службу до

Богдан Хмельницький. Гравюра В.Гондіуса. 1651 р.

Це цікаво!

Про характер Богдана Хмельницького джерела подають суперечливі свідчення. Одні відзначають різкість у судженнях і запальність гетьмана, інші вказують на спокійну натуру, м'якість у стосунках з людьми. Сучасники гетьмана, керівника Національно-визвольної війни українського народу, підкреслюють його мудрість, проникливий розум, велику ерудицію, передбачливість, переконаність у правоті своєї справи.

Що ж до зовнішності Хмельницького, то, на думку дослідників, найбільш правдиво відтворює її гравюра гданського майстра Гондіуса, виготовлена з малюнка Абрагама Вестерфельда (придворного маляра литовського гетьмана Януша Радзивілла): велике чоло, видовжені обличчя й ніс, проникливі очі, тонкі губи, зрізане підборіддя, типові козацькі вуса.

Чигиринського полку. Брав участь у Смоленській війні 1632—1634 рр. на боці Польщі, у морських походах проти Туреччини, козацькому повстанні 1637—1638 рр. Виконував різноманітні дипломатичні доручення. Зокрема, в грудні 1638 р. у складі посольства, що мало домогтися пом'якшення умов «Ординації», зустрічався з польським королем. У жовтні 1644 р. двічі зустрічався з французьким послом у питанні найму козаків на службу французькому королю і вже наступного року на чолі загону запорожців допомагав принцу Конде в облозі Дюнкерка, де засів іспанський гарнізон. Протягом 1646 — 1647 рр. знову був прийнятий польським королем Владиславом IV. Під час зустрічей порушувалася справа участі козаків у воєнних діях Польщі проти Османської імперії.

Як свідчать факти, Богдан Хмельницький уже тоді готував повстання проти Польщі. Саме з цією метою він намагався використати плани польського двору щодо війни проти Туреччини, зокрема морський похід козаків у складі польського війська. Про задуми Хмельницького дізналися польські можновладці, що підтверджується подіями особистого життя майбутнього гетьмана. Суперечки з чигиринським підстаростою Даніелем Чаплинським з приводу маєтку в Суботові, що його Чаплинський хотів відібрати, привели Хмельницького влітку 1646 р. до Варшави. Відомо, що від короля Богдан отримав підтвердження своїх прав на Суботів. Проте це не спинило Чаплинського. На початку 1647 р. за його наказом було побито сина Хмельницького, а навесні того самого року Чаплинський захопив Суботів і вигнав звідти родину Хмельницького. Отож Богдан Хмельницький на власному досвіді переконався, що сваволя магнатів і панства в Речі Посполитій не має меж, і ніхто, крім козацтва, не захистить права скривдженого народу. Тому Хмельницький разом із найближчими сподвижниками активно готував повстання. Наміри було виявлено, і восени 1647 р. Богдана заарештували. Та в середині грудня він утік із в'язниці і з невеликим загоном козаків та сином Тимошем подався на Запоріжжя.

ОБРАННЯ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ГЕТЬМАНОМ. ОРГАНІЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ПОВСТАНСЬКОЇ АРМІЇ

На Січі, що розташовувалася тоді на Микитиному Розі (нині місто Нікополь на Дніпропетровщині), згідно з «Ординацією», перебувала вірна Речі Посполитій урядова залога — польський загін та реєстровий полк. Тому Хмельницький зайняв острів Бучки в гирлі ріки Томаківки. Там за його наказом почали будувати укріплення, копати рови, насипати вали й ставити на них частокіл із загострених паль. Тим часом з усіх земель Війська Запорізького прибували запорожці. Зібравши чималий загін, Хмельницький

розпочав активні дії. 20 січня 1648 р. він підійшов під саму Січ, 24 січня захопив усі човни й провіант, а вже наступного дня без особливих труднощів заволодів і фортецею, при цьому значна частина реєстровців перейшла на бік повстанців.

Невдовзі відбулася козацька рада, на якій Хмельницького було обрано гетьманом. Підтриманий запорожцями, він заходився організовувати велику боєздатну армію: розіслав універсали до українського народу з закликами вступати до лав козацького війська; налагодив виробництво пороху, закупив зброю й боєприпаси, досяг домовленості про перехід реєстрових козаків із початком воєнних дій на бік повстанців.

Які причини змусили Хмельницького укласти союз із кримським ханом?

Одночасно новообраний гетьман вів переговори з Туреччиною та особливо з Кримським ханством. Заручившись підтримкою Туреччини, у лютому-березні 1648 р. в Бахчисараї уклав угоду з кримським ханом Ісламом-Гіреєм III про військову допомогу у війні з Річчю Посполитою. У такий спосіб гетьман прагнув розв'язати складну проблему — брак власної кінноти. Крім того, домовленість із ханом давала змогу уникнути несподіваного нападу татарських та ногайських орд, що було б особливо небажаним під час воєнних дій із Польщею.

Такі приготування Хмельницького не були таємницею для польських воєначальників. Коронний гетьман Миколай Потоцький поклав будь-що запобігти розгортанню повстання. З метою придушення козацького виступу він наказав канівському полковнику 13 лютого виступити на низ Дніпра. Через день і сам рушив на Черкащину, де мали збиратися урядові війська. Щоправда, Потоцький не відкидав й інших можливостей залагодження справи: з одного боку, пропонував повстанцям розійтися, видавши йому Хмельницького, а з другого — розпочав листування безпосередньо з українським гетьманом. Хмельницький охоче підтримував листування, прагнучи в такий спосіб увести Потоцького в оману щодо своїх планів, а головне — уникнути передчасних воєнних дій. Ця дипломатична гра тривала протягом лютого — квітня 1648 р. Коли ж ворог зайшов на землі Запорізької Січі, повстанці були вже в змозі стати до бою, і Хмельницький рішуче віддав наказ вирушати в похід.

Зверніть увагу!

Основу повстанських загонів становило козацтво, якому належала провідна роль у перебігу й керівництві війною. Багато в лавах повстанців було селян і міщан, а таких вихідців із дрібної української православної шляхти. Підтримало повстання й православне духівництво.

Війна мала національно-визвольний, релігійний, антифеодальний характер.

Метою національно-визвольної війни було: знищення польського панування, створення в етнічних межах України власної держави, ліквідація кріпацтва та середньої й великої феодальної власності на землю, а також утвердження козацького типу господарювання на основі буржуазної власності на землю.

ПОЧАТОК ЗБРОЙНОЇ БОРОТЬБИ З РІЧЧЮ ПОСПОЛИТОЮ

Зібране для боротьби з повстанцями військо Речі Посполитої, кероване коронними гетьманами Миколаєм Потоцьким (великим) та Мартином Калиновським (польним), зібралося на Черкащині. Для придушення осередку повстання було вирішено вислати на Запоріжжя два загони. Один загін поляків (ним командував син Миколая Потоцького — Стефан) отримав наказ іти суходолом, а інший — пливти на човнах

Дніпром. Головні ж сили з обома гетьманами на випадок виходу повстанців на «волость» лишалися в Черкасах.

БИТВА НА ЖОВТИХ ВОДАХ (5 — 6 травня 1648 р.)

За тиждень військо Стефана Потоцького вийшло на береги степової річки Жовті Води. Богдан Хмельницький зібрав на той час уже чималі сили: 8 тисяч козаків і 20 тисяч ординців (татар і ногайців) під командуванням перекопського мурзи Тугай-бея. З ними він вирушив назустріч загонам польських вояків та реєстровців, а 19 квітня перестрів ворога на Жовтих Водах. Поляки змушені були стати табором.

Хоча військо Хмельницького було численніше за польське, проте мало суттєву ваду: йому бракувало важкої артилерії, а три легкі гармати не давали можливості швидко й без великих втрат здолати добре організований польський табір. За таких умов Хмельницький виявив себе розсудливим і врівноваженим полководцем. Він оточив польський табір і, регулярно атакуючи його, чекав на підхід підкріплень та звісток із берегів Дніпра. 30 квітня підійшли загони Єдичкульської орди. Через щільну блокаду Стефан Потоцький не мав змоги передати звістку своєму батькові. Тож головні польські сили перебували в очікуванні між Черкасами й Корсунем. Тим часом на бік Богдана Хмельницького перейшли всі полки реєстрових козаків, забравши з собою вчетверо більше легких гармат, ніж їх мали повстанці.

Вирішальний бій відбувся 6 травня. Він завершився нищівною поразкою поляків.

БИТВА ПІД КОРСУНЕМ (16 травня 1648 р.)

Продовжуючи наступ, Богдан Хмельницький на чолі 15 — 17-тисячного війська козаків та 4 тисяч татар вирушив до Корсуня. Гетьман розділив повстанців на чотири колони, поставивши на чолі кожної досвідчених полководців: Максима Кривоноса, Івана Богуна, Мартина Пушкаря та Матвія Гладкого. Вони мали перекрити шлях можливого відступу поляків на захід. Щоб відрізати ворогові шлях на північ, попереду авангардної колони, очолюваної Кривоносом, швидко просувалися ординці Тугай-бея. Тож від початку походу ініціатива була в руках Хмельницького. Це, власне, й зумовило успіх козаків у *Корсунській битві*.

Звістка про поразку польських військ під Жовтими Водами змусила коронного гетьмана вдатися до енергійних дій. Він наказав відступати до Корсуня, куди мав підійти 6-тисячний корпус Яреми Вишневецького. Проте, коли польські війська увійшли до Корсуня, то виявилося, що повстанці також

підходять до міста. Щоб Корсунь не дістався Хмельницькому, Потоцький наказав його пограбувати й спалити.

Далі, у напрямку на Богуслав, поляки вирішили рухатися під прикриттям табору.

На світанку *16 травня* громіздкий, але потужний польський табір вирушив богуславським шляхом із Корсуня. Повстанці супроводжували його на відстані пострілу. Перед полуднем польський табір дійшов до заболоченого урочища *Горохова Діброва*. Саме тут на нього чекала засідка. Шлях попереду виявився перекопаний повстанцями, захаращений зрубаними деревами. Запруджений ручай розлився, створюючи навколо багнисько. Коли поляки дійшли до перекопу й стали шукати виходу з пастки, з усіх боків загриміли мушкетні й гарматні постріли. Вогонь козаків був надзвичайно сильний. Повстанці спочатку оточили й знищили передні польські загони, де перебував Потоцький. Коронного гетьмана було поранено й узято в полон. Така сама доля спіткала й Калиновського. Довше чинили опір тільки вояки з середини табору, але й вони близько першої години пополудні склали зброю. Багато поляків загинуло, багато потрапило в неволю разом із величезними трофеями. Кварцяне військо чисельністю 20 тисяч перестало існувати.

Кварцяне військо — постійне регулярне військо Речі Посполитої, на утримання якого витрачалася чверть (кварта) прибутків із державних маєтностей.

Що в документі є свідченням великого розмаху національно-визвольної війни?

ДЖЕРЕЛА СВІДЧАТЬ!

Після Корсунської битви воєвода брацлавський Адам Кисіль писав до архієпископа Матвія Лубенського — правителя Польщі на час «міжкоролів'я» (польський король Владислав помер 1648 р.): «Страшенна зміна речей настала в нашій батьківщині: знищене й ущент розбите військо Речі Посполитої, обидва гетьмани стали нещасними в'язнями... Як із заходом сонця настає темрява, так зі смертю нашого короля зразу згас мир, щастя і слава Речі Посполитої, настало нечуване лихо й вічний занепад, коли батьківщину нашу, непереможну супроти турецького султана й багатьох інших монархів, завоював один зрадник-козак, з'єднавшись з поганством. Тепер раби панують над нами, він творить нове князівство. Нещасливі наші браття в раптовій небезпеці кидають свої гнізда й будинки, а інші — найдорожче — сім'ю та втікають углиб королівства. Звідки йшла сила батьківщини — у військах, податках, людях і маєтках — ці всі українські провінції противник проголошує своїми власними здобутками шаблею... Із відомого на ввесь світ центру волі творить своє панування. Нерозумна чернь, захоплена тим, що він (Хмельницький) лютує тільки проти шляхетського стану, а її щадить, відчиняє йому міста й замки, вводить як переможця-тріумфатора, переходить у його підданство. Він проголосив Київ своєю столицею, і хоч повтікали всі знатні, як духовні, так і світські обох релігій, наказав поспольству, яке залишилося, готуватися до його приїзду».

Адам Кисіль.

Перемоги під Жовтими Водами й Корсунем стали сигналом для всенародних повстань по всій Україні, для визвольного походу української армії на захід. Богдан Хмельницький збирав війська в Білій Церкві, формував нові, українські, органи влади, а керувати звільненням Правобережної України від сил Речі Посполитої послав полковника Максима Кривоноса.

До кінця липня було звільнено від польської влади всю територію Лівобережжя, а до кінця серпня — Брацлавське, Київське, Подільське (крім міста Кам'янця) воєводства на Правобережжі, а також східні та південні райони Волинського воєводства.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ! 1.Чим була спричинена Національно-визвольна війна українського народу проти польського панування? Який вона мала характер? У чому полягав її зміст? 2. Який суспільний стан відігравав провідну роль у перебігу й керівництві війною? Поміркуйте, чому козацтво — стан дрібних землевласників — очолило Національно-визвольну війну? 3. Які факти біографії Богдана Хмельницького свідчать про те, що на початок Національно-визвольної війни він мав великий досвід воєначальника й дипломата? 4. Яких заходів уживав Хмельницький для підготовки війни? 6. Які наслідки мали Жовтоводська й Корсунська битви?

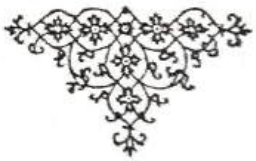

Над Києвом співали дзвони. Урочистим і величним був їх мідяний перегук. Так місто вітало переможця. Звістка, що наближається військо Хмельницького, швидко облетіла Київ. І старі, й малі вийшли назустріч гетьманові. Привітати переможця виїхав і єрусалимський патріарх Паїсій, що перебував тоді в місті.

Немолодий шляхтич, який переховувався від гніву повстанців за мурами Києво-Печерської лаври, пильно прислухався до розмови двох козаків.

— Патріарх вітав нашого гетьмана титулом «світліший князь», то, може, й правдиві чутки, що привіз він для нього корону й буде коронувати на руське князівство, — розповідав один.

— Кажуть, що патріарх благословив гетьмана Хмельницького на переможну війну, — додав інший, — тож правда на нашому боці.

— Ще б пак! Недарма ж гетьмана наречено Богданом. У його імені добрий знак — від Бога даний.

Навіть ніч не притлумила урочистого хвилювання. Юхим Єрлич, так звали шляхтича, не міг заснути. Сподіваючись, що роздуми заспокоять, узявся за перо. «Кияни були йому раді вдвічі, в десять разів більше, ніж будь-якому своєму воєводі, — записав він про прибуття Хмельницького, — і честь йому більшу виказували».

Урочистий в'їзд Богдана Хмельницького до Києва відбувся 23 грудня 1648 р. Славу лицаря-переможця, визволителя українського народу гетьманові принесли блискучі перемоги, здобуті протягом осені.

БИТВА ПІД ПИЛЯВЦЯМИ
(11 — 13 вересня 1648 р.)

Після безплідних мирних переговорів у вересні 1648 р. відновилися військові дії.

Неподалік містечка *Пилявці* поблизу Старокостянтинова (нині Пилява Хмельницької обл.) для нової битви зійшлися коронне військо й українська армія. До участі в Пилявецькій битві були залучені найкращі сили повстанців на чолі з досвідченими полковниками. Крім Кривоноса, там були генеральний обозний Іван Чорнота, полковники Карпо Півторакожуха, Петро Головацький та ін.

Під Пилявцями українська армія налічувала понад 100 тисяч вояків. Польські сили разом з озброєними слугами становили близько 80 — 90 тисяч. Щоб зібрати таку кількість вояків після поразки під Корсунем, польський уряд оголосив посполите рушення — шляхетське ополчення, найняв загони іноземного війська в Німеччині, Голландії, Франції та інших європейських країнах. Важливою перевагою поляків була наявність потужної артилерії.

Після корсунського розгрому коронні гетьмани Миколай Потоцький та Мартин Калиновський опинились у полоні. Замість них уряд Речі Посполитої призначив командувачами армією князя Домініка Заславського-Острозького, коронного підчашого Миколая Остророга та сина великого гетьмана коронного Станіслава Конецпольського — Олександра. Довідавшись про нові призначення в польському стані, Богдан Хмельницький висловився щодо трійці полководців так: «перина» (за пухку статуру й зніженість), «латина» (за схильність до вчених занять, а не до війни) й «дитина» (за молодість і недосвідченість).

ДЖЕРЕЛА СВІДЧАТЬ

Під Пилявцями в польському війську панували легковажність і безлад. Шляхта, розраховуючи на швидку перемогу, вирушила в той похід, як на полювання. Тогочасні польські публіцисти критикували учасників походу: «Вибралися панята не так із залізом, як зі сріблом і золотом: із цілої Корони понавозили столового посуду... вибралися з ридванами пурпуровими, з золотими вузлами, з шатами, сріблом, клейнодами... так що рідко який товариш не рівнявся багатством з великими панами».

Поміркуйте, чому Пилявецька битва вважалася польськими хроністами як найганебніша за всю історію Польщі?

11 вересня 1648 р. передові частини двох армій зійшлися в битві за греблю через річку Ікву. Кілька разів гребля переходила з рук у руки, поляки постійно надсилали підкріплення і врешті надвечір українці мусили відступити до свого табору. Полякам, які не мали власного табору, довелося стояти цілу ніч у бойовому порядку, очікуючи атаки з боку повстанців. Наступного дня стомленій нічним стоянням польській армії потрібен був перепочинок, отож 12 вересня відбувалися лише дрібні сутички.

Вирішальна битва розпочалася *13 вересня*. Уранці українські, кримськотатарські та ногайські загони вишикувалися бойовим ладом. Польська ж армія шикувалася мляво та неорганізовано, а ті її частини, що чергували вночі й потім самовільно рушили проти повстанців, зазнали тяжких втрат. Війська Хмельницького потужним ударом відбили греблю. Незабаром козаки почали переслідувати ворога. Польське командування не спромоглося забезпечити організованого відступу. Це спричинило у військах Речі Посполитої паніку й безлад. Залишивши зброю та боєприпаси, поляки почали тікати. Пилявецька битва завершилася для польської армії ганебною поразкою.

Натомість повстанців вона надихнула на нові битви. Головні сили українського війська під проводом Богдана Хмельницького рушили до Львова.

ОСОБИСТІСТЬ
Максим Кривоніс

— Нечувано лютував князь Ярема Вишневецький у Немирові, — розповідав прибулець. — Скільки люду невинного закатовано! На власні очі бачив, як Ярема — отой кат, бузувір проклятий, забризканий кров'ю, походжав між нещасними братами нашими й насмовито кричав: «Мучте їх так, щоб вони почували, що вмирають».

До гурту козаків підійшов Максим Кривоніс. Від слів, що почув, мороз пробіг по плечах. «Ой віддячу тобі, князю», — тільки й подумав, а товариству наказав: «Рушаймо в похід!»

Заворушився козацький табір. Максим особисто перевірив зброю й військове спорядження повстанців і, впевнившись, що все гаразд, пішов до намету. Мав відповісти на лист польського воєначальника, в якому той просив його, Кривоноса, припинити похід. «Не сподівайтеся, вельмишановні, козацької милості. Яка плата, така й дяка», — подумки зауважив полковник і взяв перо. «Пише мені князь — пан воєвода сандомирський, коронний гетьман, щоб я припинив знищення людей і кровопролиття. І вже було припинив, але пан Вишневецький своєю жорстокістю у ставленні до наших братів у Немирові й Погребищах, яким він наказав висвердлити свердлами очі, спонукав мене на це», — писав Кривоніс.

Незабаром відбулася зустріч Максима Кривоноса з Яремою Вишневецьким. Сталося це в Махнівці.

Загони повстанців звільнили місто від польської залоги. Жовніри замкнулися в замку й запекло оборонялися.

— Батьку Максиме, — доповідав розвідник, — йде на допомогу ворогові військо Яреми Вишневецького.

— Що ж, позмагаємось, — відповів Кривоніс.

— Добре, браття, — звернувся він до козаків. — Бачу, що відвоювали в жовнірів гармату. Тягніть її на дзвіницю й гатіть по замку.

Махнівським замком козаки заволоділи саме тоді, коли до міста вдерлися загони Вишневецького. Завирував ще запекліший бій. У літопису про нього залишилося свідчення: «Вишневецький... пішов на Кривоноса в бій, завдавши йому й собі немалого ущербу війська. Там вже ледве не наклав головою сам князь... Кривоніс кинувся на допомогу своїй піхоті. Він так нежданно й сильно вдарив на князя, піхота теж не пошкодувала від себе вогню, що впало на тому полі півтори тисячі княжого війська, а самого князя Кривоніс ледве не зіпхнув списом із коня».

Черкаський полковник Максим Кривоніс був найвизначнішим полководцем після Богдана Хмельницького на першому етапі Національно-визвольної війни. Про долю ж цієї людини за передвоєнних часів відомо мало. Одні дослідники вважають, що народився він у наддніпрянському місті Вільшані, у сім'ї ремісника-кушніра. Інші дотримуються думки, що походив Максим із міщанства, з Острога чи Могилева. Деякі твердять, що був він за походженням шляхтичем, адже з джерел відомо про рід українських православних шляхтичів Кривоносів з Підляшшя.

Брак вірогідних даних про Кривоноса пояснюється, можливо, тим, що тривалий час він служив найманцем десь в іноземних арміях, а в Україні з'явився напередодні визвольної війни. Як би там не було, але в боротьбі за волю українського народу Максим брав найактивнішу участь. Свій полководницький хист він виявив у всіх битвах 1648 р. Був незамінним помічником Хмельницького у формуванні військових загонів із повсталих селян та міщан. Максим Кривоніс постійно виступав проти будь-яких угод з урядом Речі Посполитої задля цілковитого звільнення України.

Помер у листопаді 1648 р. у таборі під Замостям від чуми.

ПОХІД УКРАЇНСЬКОГО ВІЙСЬКА В ГАЛИЧИНУ

Облога Львова. Переможним походом повстанська армія просувалася на захід. 26 вересня 1648 р. розпочалася облога Львова. 5 жовтня загони Максима Кривоноса захопили Високий Замок — фортецю на високому пагорбі. Львівська міська верхівка, зрозумівши безвихідь свого становища, почала переговори. Гетьман вимагав від польського командування й міської влади капітулювати та видати

За матеріалами підручника розкажіть про роль Кривоноса у битвах 1648 р.

козакам їхніх запеклих ворогів — Ярему Вишневецького, Олександра Конецпольського та ін. Проте, дізнавшись, що ті таємно втекли до Замостя, наказав припинити облогу й, дочекавшись контрибуції для сплати ординцям, рушив на Замостя.

Облога Замостя. Місто Замостя, родове гніздо князів Замойських, мало міцні укріплення. Розвідка повідомила також про перебування в ньому сильного польсько-німецького гарнізону, про чималу кількість гармат, боєприпасів та провіанту. Начальник гарнізону, дізнавшись про наближення військ повстанців, наказав спалити передмістя. Облога за таких обставин могла затягнутися. Тому Хмельницький запропонував міській владі сплатити контрибуцію та спробував переманити на свій бік німецьких найманців. Отримавши відмову, гетьман наказав брати місто штурмом. Проте цей штурм, як і два подальших, виявився невдалим.

Тоді Хмельницький змінив тактику. Сподіваючись, що багатолюдне місто швидко вичерпає запаси провіанту, він наказав ущільнити облогу. Водночас розіслав війська по всьому регіону. Передові українські й татарські частини вже напували коней у Віслі, підійшли впритул до Берестя-Литовського та Любліна.

Звістка про наміри повстанців іти на Краків та Варшаву вкрай стурбувала польський уряд. Занепокоєння в польському стані спричинилося й дипломатичними заходами Хмельницького, спрямованими на створення антипольської коаліції.

Коли ж під Замостя прибули полковники Максим Кривоніс та Петро Головацький і українська армія почала готуватися до нових штурмів, замостяни стали поступливішими. Розпочалися переговори між повстанцями та міською владою. Хмельницький отримав викуп і зняв облогу Замостя.

Відступ української армії з-під Замостя. На початку листопада, під час перебування під Замостям, Богдан Хмельницький розпочав переговори з польським урядом. До припинення воєнних дій гетьмана спонукало складне становище армії: боєздатного війська налічувалося не більше 30 тисяч, гостро відчувалася нестача гармат, боєприпасів і харчів, давалася взнаки загальна втома, дошкуляла зима. До того ж, спалахнула епідемія чуми (під час тієї епідемії помер Максим Кривоніс). На рішення Хмельницького вплинуло й повернення татар до Криму та загроза нападу на Київщину й Чернігівщину литовської армії. Окрім того, ще зовсім не вичерпаними були воєнні сили Польщі. Зваживши на все, Богдан Хмельницький погодився з рішенням ради та настроями старшини й уклав перемир'я з новообраним польським королем Яном Казимиром. 14 листопада 1648 р. Богдан Хмельницький зі своїми загонами повернув на схід. Переможний похід 1648 р. було завершено. Одначе, укладаючи мир під Замостям, гетьман не думав припиняти збройної боротьби взагалі. Він планував навесні 1649 р. знову зібрати військо, покликати татар на допомогу й поновити воєнні дії.

Зверніть увагу!

Внаслідок перемоги під Пилявцями й походу української армії на Львів та Замостя на початку листопада 1648 р. майже всі українські землі були визволені від польського панування.

На західноукраїнських землях, за прикладом Наддніпрянщини, створювалися козацькі полки. З'явилися вони в Теребовлі, Хоростині, Янові. Західна Україна приєдналася до Східної в боротьбі проти Речі Посполитої. Особливо сильний повстанський рух розгорнувся на Калущині та Покутті, де його очолив шляхтич Семен Височан — майбутній полковник у війську Хмельницького.

Це цікаво!

Під час облоги Замостя гетьман звернувся до польського сенату з листом, у якому повідомив, що підтримує одного з двох головних кандидатів на корону Речі Посполитої — Яна Казимира.

Голос Хмельницького, що визнають і польські історики, став вирішальним. 7 листопада на сеймі Яна Казимира було обрано королем Речі Посполитої. Його звернення до Хмельницького з проханням припинити похід стало тим приводом, якого чекав гетьман. Він наказав своїй армії відійти від Замостя, а 14 листопада і сам вирушив на схід.

Та хоч якими зваженими видаються дії Богдана Хмельницького, проте відступ української армії із Галичини багатьма істориками тлумачиться як найзначніший воєнний прорахунок гетьмана. Адже українські полки мали можливість зміцнити свої позиції на західних кордонах українських земель і поширити тут владу гетьманського уряду.

Вступ української армії до Києва. 23 грудня 1648 р. Богдан Хмельницький урочисто в'їхав до Києва. Як і скрізь на шляху повернення гетьмана з-під Замостя, у Києві радо вітали переможця. Назустріч українським полкам вийшли єрусалимський патріарх Паїсій, який перебував тоді в Києві, і київський митрополит Сильвестр Косов.

Студенти Києво-Могилянської академії виголосили на честь героя свої вірші-панегірики. Київський митрополит і єрусалимський патріарх урочисто привітали гетьмана як визволителя свого народу від іноземних поневолювачів. Українське православне духівництво благословило Богдана Хмельницького на переможну війну проти загарбників та підтримало його намір зміцнювати відроджену Українську державу.

ПРОГРАМА РОЗБУДОВИ УКРАЇНСЬКОЇ ГЕТЬМАНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

На початку 1649 р. Богдан Хмельницький оприлюднив свої наміри щодо війни проти Речі Посполитої. Це сталося в лютому, під час переговорів у Переяславі з королівським посольством. У відповідь на умови перемир'я, запропоновані польськими послами, гетьман сформулював остаточну мету війни. Промова Хмельницького тлумачиться дослідниками як програма розбудови Української держави. У розмовах із польськими послами було чітко обумовлене право українського народу на створення власної держави в його етнічних межах. Гетьман висловив ідею незалежності утвореної держави від влади польського короля. При цьому він наголосив, що Українська козацька держава є наступницею Київської Русі.

В'їзд Богдана до Києва.

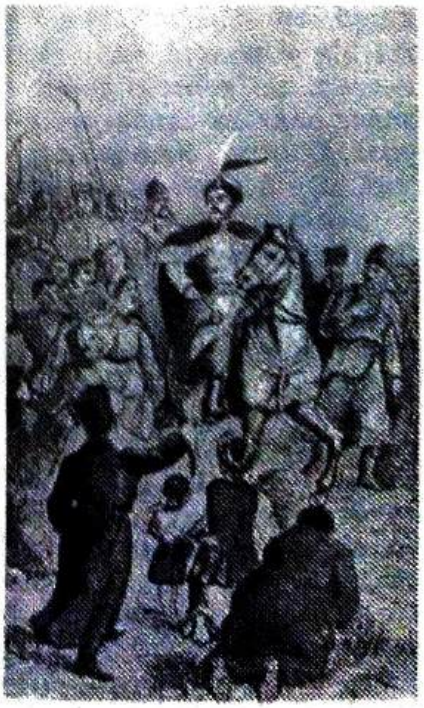

ДЖЕРЕЛА СВІДЧАТЬ!

Промовляючи до польських послів у Переяславі в лютому 1649 р., Хмельницький заявив: «Правда те, що я мала́ й незначна людина, але Бог дав мені, що я є одновладцем і самодержцем руським... Шкода говорити! Було багато часу переговорювати зі мною, коли мене Потоцькі шукали, гонили за Дніпро, на Дніпрі, був час після жовтоводської і корсунської іграшки, був на Пилявцях і під Костянтиновом, був на останок під Замостям та коли я від Замостя шість тижнів ішов до Києва. Тепер уже часу немає. Я вже довів, про що ніколи не думав, далі доведу, що задумав. Виб'ю з лядської неволі ввесь руський народ, а що перше я воював за шкоду й кривду свою, тепер буду воювати за нашу православну віру... За кордон на війну не піду, на турків і татар шаблі не підніму, досить маю на Україні, на Поділлі і Волині, досить

вигоди, достатку й пожитку в землі та князівстві своєму, п Львів, Холм і Галич. А ставши над Віслою, скажу дальш ляхам: сидіть, мовчіть, ляхи! А будуть і за Віслою кричат знайду я їх там напевно. Не залишиться мені нога жодно князя і шляхетки тут, на Україні; а схоче котрий з нам хліб їсти, хай буде послушний Запорізькому Війську».

ВІДНОВЛЕННЯ ВОЄННИХ ДІЙ 1649 р.

Року 1649-го війна розгорнулася з новою силою. Навесні військові дії розпочалися вздовж лінії кордону, що проходив по річці Случ. Польські полки з'єдналися під Старокостянтиновом, щоб звідти вирушити назустріч головним козацьким силам. Звістка про те, що під Старокостянтинів ось-ось має підійти військо Богдана Хмельницького, була цілковитою несподіванкою для польського командування, і воно вирішило відступати.

Облога Збаража. Місцем розташування польських військ було обрано Збараж. Частина загонів зайняла Збаразький замок, решта неподалік почала зводити табір. Та закінчити його не вдалося, бо підійшла українська й татарська кіннота. Розпочався бій. Збараж і польський табір під його стінами було взято в щільну облогу. Козаки з кожним днем підводили свої шанці ближче до польського табору, ніби в лещата затискаючи ворога та змушуючи його зменшувати зайняту ним територію. Врешті територію польського табору було обмежено невеликою ділянкою попід самим замком, через що ворожий табір добре проглядався з козацьких валів. Влучними гарматними пострілами козаки завдавали чимраз більшої шкоди польським позиціям.

27 липня козаки розпочали генеральний наступ. Бій тривав три години, проте поляки запекло боронилися. Наступного дня Хмельницький отримав повідомлення, що з Варшави під Збараж вирушило головне польське військо на чолі з королем Яном Казимиром. Врахувавши таку обставину, гетьман вирішив змінити хід військової операції. Основна частина козацького війська, очолена Хмельницьким, непомітно для ворога відійшла з-під Збаража й рушила назустріч королю. Тим козакам, що залишалися, було наказано триматися так, ніби нічого не сталося.

Зборівська битва (5 — 6 серпня). Тим часом військо Яна Казимира наближалося до містечка Зборова (нині Тернопільська обл.). Просуваючись уздовж річки Стрипи, воно розтягнулося на багато кілометрів. Богдан Хмельницький вирішив скористатися такою ситуацією й атакувати польське військо.

Військові дії розпочалися 5 серпня. Кінні козацькі й татарські загони перейшли річку й несподіваним ударом з тилу та флангів атакували королівські війська. У польських лавах почалася паніка. Розтягнуті на вузькій і багнистій дорозі польські полки, не маючи змоги допомагати один одному, по-

Татарський хан.

Це цікаво!

Богдан Хмельницький надзвичайного значення надавав розвідці. У козацькому війську він підтримував сувору дисципліну й умів приховувати свої плани й дії від ворожих сил. Про наміри ж ворога довідувався завжди завчасно. За розвідників Хмельницький мав тільки довірених і досвідчених козаків. Як повідомляє тогочасне польське джерело, під Зборовом розвідку здійснив сам український гетьман. Він виліз на високого дуба й уважно роздивився рух та сили польських полків, що переправлялися через Стрипу, оглянув поле майбутньої битви. І лише після того українська й татарська кіннота рушила на Зборів.

трапляли в оточення й знищувалися козаками. Передову частину польських військ, де перебував король, козаки також атакували. Рятуючись, поляки спорудили табір у передмісті Зборова. Частина польського війська як резерв залишалася в місті.

З ранку до вечора тривали бої, проте ні козацьким, ні королівським військам не вдавалося взяти гору. Нарешті поляки не витримали й сховалися в оборонному таборі.

Уночі з 5 на 6 серпня Хмельницький перегрупував війська й щільно оточив польський табір та містечко Зборів. Зранку 6 серпня козацькі полки одночасно штурмували Зборів, греблю та мости на Стрипі, щоб розірвати зв'язок між Зборовом і королівським табором. Коли нарешті місто було здобуте, козаки всі сили спрямували проти королівського табору.

За наказом Богдана Хмельницького на зборівських валах було розташовано запорізьку артилерію, і вона зблизька обстрілювала ворожий табір.

Польський король керував обороною особисто. Та на другу добу облоги, вночі, поширилися чутки, що він виїхав із табору. Польські вояки почали масово втікати. Ті, що залишилися, були в безнадійному становищі.

Хмельницький міг остаточно добити польську армію. Але кримський хан Іслам-Гірей порушив попередню домовленість і перейшов на бік короля Речі Посполитої. Неможливість вести війну одночасно проти Польщі й проти Кримського ханства спонукала Богдана Хмельницького укласти мирний договір із Польщею.

УКЛАДЕННЯ ЗБОРІВСЬКОГО ДОГОВОРУ

Ситуація ускладнювалася тим, що до переговорів із Польщею вдався і кримський хан, який прагнув використати польсько-українську війну й свою участь у ній для досягнення власних інтересів — забезпечення військової підтримки польської корони в можливій війні проти Московії. Досягши згоди з польським урядом за спиною козаків, кримський хан звів нанівець блискучі перемоги української армії. За таких обставин Богдан Хмельницький виявив неабиякий дипломатичний хист і політичну волю: українському гетьманові вдалося відстояти головний здобуток двох років Національно-визвольної війни — Українську державу.

Після напружених переговорів *8 серпня 1649 р.* було укладено *Зборівський мирний договір*. Він передбачав перехід під владу гетьмана територій колишніх Київського, Брацлавського й Чернігівського воєводств. На тих територіях польський уряд позбавлявся права розташовувати свої війська, а державні посади мали обіймати лише православні. Домовилися також про встановлення реєстру в 40 тисяч козаків. Усім учасникам війни оголошувалась амністія. Шляхта

поверталася до своїх володінь, а селяни мусили виконувати довоєнні повинності в маєтках своїх власників.

Зборівський мирний договір, укладений під тиском обставин, не відповідав фактичним успіхам Національно-визвольної війни. Проте він мав виняткове значення для піднесення ідеї української державності, бо вперше в історії українсько-польських відносин Україна одержувала з боку Польщі визнання певної самостійності як козацька держава. Це давало змогу гетьманському урядові продовжувати боротьбу за незалежність.

Воєнні події 1649 р. розгорталися на тлі загострення зовнішньополітичної ситуації. Національно-визвольна війна українського народу виявила найвразливіші сторони зовнішньої політики багатьох держав, передусім сусідніх із Україною. Появи Української держави однаковою мірою боялись і в Польщі, і в Криму. Перемоги української армії спонукали Річ Посполиту й Кримське ханство до укладення союзу. Саме тому успішні воєнні дії 1649 р. не мали відповідних політичних наслідків — Зборівський договір значно обмежував завоювання українського народу. Для польської сторони він також не був остаточним. Отже, Зборівський договір не вдовольняв ні поляків, ні українців: поляки думали, що вони дали козакам забагато, а козаки були переконані, що дістали мало. Війна припинялася лише тимчасово.

Остання сторінка Зборівського реєстру. 1649 р.

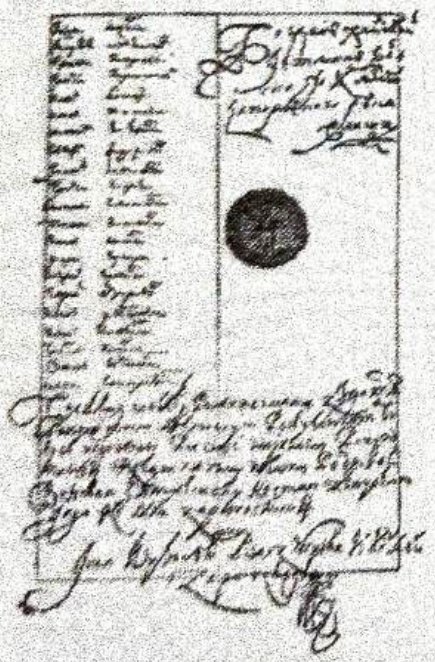

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ! 1. Що спонукало гетьмана припинити воєнні дії на початку листопада 1648 р.? 2. У чому суть проголошеної Богданом Хмельницьким на початку 1649 р. остаточної мети війни з поляками? 3. Порівняйте наслідки Жовтоводської, Корсунської й Пилявецької битв. Спробуйте визначити вплив кожної з них на перебіг Національно-визвольної війни. 4. Як відбувалася Зборівсько-Збаразька кампанія? Які причини укладення Зборівського договору? 5. Що передбачав Зборівський договір? 6. Чому, на думку істориків, Зборівський договір не відповідав фактичним успіхам Національно-визвольної війни? Яке він мав значення в історії України?

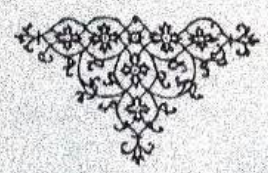

УТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ — ГЕТЬМАНЩИНИ

Посол Венеції Альберто Віміні пильно придивлявся до рушниці, яку щойно отримав у подарунок від гетьмана Хмельницького. Торкнувшись вишуканого оздоблення з золота й срібла, він відчув зловісний холод і якусь таємничу байдужість. «Майстерно зроблено, — зауважив посол. — Знається гетьман на зброї й коштовностях, дарма, що так просто живе сам». Віміні озирнувся. Від гетьманської садиби його супроводжувало кілька вершників-козаків — так заведено в козацькій державі проводжати послів. Що ж, незабаром він повернеться на батьківщину... Та хоч переговори з Хмельницьким уже в минулому, проте його місія ще не завершена. Адже мусить Віміні звітувати Венеціанському сенату про наслідки своєї подорожі. Отож дорогою, маючи достатньо часу для роздумів, пригадував посол усі подробиці свого перебування в Україні. Поглядаючи на гетьманський подарунок, згадав, як приймав його Хмельницький у своїй столиці: «Усім, хто входить до його кімнати, він тисне руку і всіх просить сідати, якщо вони козаки. У цій кімнаті немає ніякої розкоші, стіни без будь-яких прикрас. У кімнаті були тільки грубі дерев'яні лави, вкриті шкіряними подушками. Дамаська запона протягнута перед невеличким ліжком гетьмана; в головах його висить лук і шабля — єдина зброя, яку він звичайно носить. Стіл вирізняється не більшою розкішшю, ніж інше сервірування й начиння... проте гетьманський стіл багатий на добрі й смачні страви».

Чимало незвичайного для себе побачив у козацькій державі Альберто Віміні, який у червні — серпні 1650 р. провадив переговори з гетьманським урядом про можливий союз України й Венеції в боротьбі з Туреччиною. Повернувшись додому, він склав письмовий звіт, де докладно розповів про життя козаків, зокрема й про особливості козацької держави, яку визначав як республіку.

УТВЕРДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Переможні битви 1648—1649 рр., унаслідок яких значна частина українських земель була звільнена від польської влади, сприяли утвердженню Української козацької

Зверніть увагу!
Гетьманщина — **назва, якою визначають Українську козацьку державу другої половини 17—18 ст. та її територію. Офіційно назва держави звучала так: *Військо Запорізьке.***

держави — Гетьманщини. Швидка організація державного життя на звільнених територіях засвідчила, що Національно-визвольна війна була ретельно підготовлена. Як відомо, остаточну мету визвольних змагань козацтва Богдан Хмельницький вбачав у відродженні Української держави. При тому гетьман брав до уваги не тільки державотворчий досвід Запорізької Січі, а й державницькі традиції Київської Русі та Галицько-Волинського князівства, а також Литовсько-Руської держави, пам'ять про які жила в колах української православної шляхти й духівництва, а від часів Сагайдачного — і серед козаків. Про живлющість ідеї утвердження козацької держави добре знали в Західній Європі ще задовго до 1648 р. Зокрема, трансільванський князь 1628 р. говорив, що «козацький народ може відділитися від Польщі й збудувати окрему республіку, якщо тільки знайде для своїх змагань розумного та шляхетного вождя й ініціатора».

Зверніть увагу!

У будівництві Української держави Богдан Хмельницький поєднав ідею княжої України-Русі з новою ідеєю козацької державності. Водночас для організації верховної влади в Україні гетьман скористався досвідом багатьох європейських держав.

ОРГАНИ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ

Генеральна Рада. Найвищим законодавчим органом держави стала *Генеральна рада* — загальна рада всього війська. Позаяк такі ради відбувалися бурхливо, обговорювати справи на них було важко, скликалися вони зазвичай лише для схвалення заздалегідь підготовлених рішень. Так, наприклад, 12 червня 1648 р. Хмельницький скликав Генеральну раду в козацькому таборі під Білою Церквою, щоб винести ухвалу про відмову від наступу й відрядження посольства до Варшави. Рада, на яку зійшлося 20 тисяч козаків, відбувалася дуже напружено й тривала 7 годин. Врешті Хмельницькому вдалося схилити її учасників до винесення ухвали.

Старшинська рада. З часом значення Генеральної ради настільки зменшилося, що незабаром її взагалі перестали скликати. Роль Генеральної ради перебрала на себе *Старшинська рада*, що складалася з полковників і генеральної старшини. Поступово склад Старшинської ради розширився за рахунок представників міст, шляхти, духовенства.

Старшинська рада мала надзвичайно широкі повноваження. Вона розглядала питання міжнародної політики, зокрема питання миру та війни, затверджувала міські привілеї й смертні вироки тощо.

Це цікаво!

Державні органи, подібні до Старшинської ради, існували в багатьох європейських країнах. Такою була, наприклад, Рада Великого князівства Литовського, яка з 1492 р. обмежувала владу великого князя. Такими самими були збори васалів і духовних ієрархів, що відбувалися в Англії тричі на рік та згодом перетворилися на парламент. Схожими були й повноваження вищих посадових осіб Англії та козацької держави (лорд-канцлер — генеральний писар, скарбник — генеральний підскарбій, камергер — генеральний осавул). Співвідносними були також вищі органи й посадові особи, що існували за тієї епохи у Франції, Чехії, Угорщині і особливо в Польщі.

ДЖЕРЕЛА СВІДЧАТЬ!

Високо оцінював діяльність Старшинської ради венеціанський посол Альберто Віміні. Визнаючи її як український сенат, він, зокрема, писав: «На зовнішній вигляд і за манерами козаки видаються простими, але вони недурні й не позбавлені жвавості розуму. Про це можна судити з їхньої бесіди та способу врядування. Бо обмірковування політичних справ є арена, де пізнаєш людей, які вони на громадських зборах, але в самому врядуванні виявляється і їхня грубість.

З цієї юрби неосвіченого народу складається суворий сенат, у якому бере участь гетьман. У сенаті козаки обмірковують справи, обстоюють свою думку без чванства та з метою сприяння загальному добробуту. Якщо визнають кращою думку інших, то не соромляться цього, без упертості відмовляються від власного погляду і пристають до правильнішого. Тому я сказав би, що цю республіку можна уподібнити до Спартанської... проте вони (козаки) можуть змагатися зі спартанцями щодо суворості свого виховання».

Генеральний уряд на чолі з гетьманом. Виконавча й судова влада зосереджувалися в руках гетьмана. Він, зокрема, скликав Генеральну й Старшинську ради, видавав універсали, брав участь у судочинстві (саме при гетьманові діяв Генеральний військовий суд), опікувався фінансовою системою, за рішенням ради розпочинав війну, провадив мирні переговори, керував дипломатичними зносинами з іншими державами та розвідувальною службою, був головнокомандувачем збройних сил.

Керувати всіма справами внутрішнього врядування й зовнішньої політики гетьману допомагав уряд — *генеральна старшина*, що фактично виконувала функції кабінету міністрів і водночас генерального військового штабу. До її складу входили: генеральний писар (протягом усього гетьманування Хмельницького цю посаду обіймав Іван Виговський), генеральний обозний, двоє генеральних осавулів, двоє генеральних суддів. З часом з'явилися посади генерального підскарбія, генерального хорунжого, генерального бунчужного.

АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ УСТРІЙ

Територія й кордони. Територія козацької держави згідно з умовами Зборівського договору складалася із земель колишнього Київського, Чернігівського й Брацлавського воєводств та обіймала 200 тисяч квадратних кілометрів від річки Случ на заході до московського кордону на сході та від басейну Прип'яті на півночі до степової смуги на півдні. Столицею й гетьманською резиденцією стало місто *Чигирин*.

Полково-сотенний устрій. На звільнених землях скасовувався польський адміністративний устрій. Було ліквідовано воєводства, повіти, а замість них створювалися *полки* зі своїм територіальним поділом. Всю територію Української держави було поділено 1649 р. на 16 полків (на Правобережжі — 9, на Лівобережжі — 7). Центром полку було одне із значних міст полкової території.

Кожен полк очолював *полковник*, який або обирався на полковій раді, або призначався гетьманом. Полковник зосереджував у своїх руках військову, судову й адміністративну владу на території полку, тобто був не тільки військовим керівником, а й мав владу над усіма його жителями.

Це цікаво!

Чигирин, розташований у заплаві притоки Дніпра — річки Тясмин, був одним із найбільших міст тогочасної України.

Столицею козацької держави місто стало за гетьманування Богдана Хмельницького. Такий вибір пояснюється кількома причинами. Передусім гетьман брав до уваги розташування міста. Чигирин стояв на окраїні козацьких земель і був недосяжним для поляків, проте зручним для зв'язків із Лівобережжям та союзником України в боротьбі з Польщею — Кримським ханством. Не останню роль у виборі столиці відіграло, мабуть, і те, що Чигиринщина — рідна земля Богдана Хмельницького. Поблизу Чигирина він мав родовий маєток Суботів. Сам Богдан Хмельницький з 1638 р. і до початку визвольної війни обіймав посаду чигиринського сотника. Отже, середовище Чигирина було йому близьке. Тут він мав друзів, однодумців, давні знайомства.

У Чигирині відбувалися ради генеральної старшини, а також зібрання Старшинської ради. Місто водночас було адміністративно-територіальним центром Чигиринського полку й Чигиринської сотні. В ньому укладалися різноманітні державні документи, зокрема гетьманські універсали, що розсилалися по всій Україні. Чимало з них мають позначку «Дано з Чигирина».

Будинок полкової канцелярії в Чернігові. Кінець 17 ст.

Він відповідав за виконання гетьманських універсалів, розпоряджався всім земельним фондом полку, визначав обов'язки селян і міщан щодо полкової старшини та війська, стежив за дотриманням порядку в земельних справах, керував збиранням орендної плати, податків, мита тощо, а також сам видавав універсали місцевого значення.

Територія полку поділялася на 10—20, а часом і більше *сотень*. Сотні, так само як і полки, були неоднаковими за площею та чисельністю. Адміністративними центрами сотень були міста, містечка й великі села. Військово-адміністративну владу на території сотень здійснювали сотники. У кожному полковому й сотенному місті був також *городовий отаман* — представник козацької адміністрації, який забезпечував порядок.

Містами, що мали магдебурзьке право (Київ, Ніжин, Чернігів, Переяслав, Стародуб, Глухів, Полтава, Батурин та ін.), керували магістрати на чолі з війтом.

У селах справами відали старости, яких обирала селянська громада, а справами козаків — обрані ними отамани.

Запорізька Січ була окремою адміністративною одиницею в державі.

Запровадження полкового й сотенного адміністративно-територіального устрою було надзвичайно зручним, оскільки передбачало поділ на невеликі округи, значно менші, ніж колишні воєводства й повіти, що набагато поліпшувало ефективність урядування.

Це цікаво!

Із відродженням Української держави герб Війська Запорізького — козак з мушкетом і шаблею — став гербом усіх визволених українських земель. В останній рік свого життя Богдан Хмельницький, прагнучи наголосити на миролюбному характері незалежної України, її вірності християнським ідеалам, почав вживати на деяких документах зображення голуба з оливковою гілкою у дзьобі — символ Святого Духа, що несе мир людям. Проте миролюбний голуб не закріпився у тодішній Україні, яка мала безупинно провадити оборонні війни, а традиційний герб уживався в Гетьманщині та Запорізькій Січі аж до їх ліквідації.

СТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ АРМІЇ

Гетьманська держава мала одну з найсильніших у тогочасній Європі армій. Її було створено зусиллями Богдана Хмельницького й досвідченої козацької старшини за першого року війни об'єднанням розрізнених селянських і козацьких загонів. Народно-визвольна армія налічувала понад 100 тисяч вояків і була організована за полково-сотенним територіальним принципом: певна територія виставляла кілька сотень козаків, які об'єднувалися в полк.

Військо складалося з представників різних верств населення. Більшість становило покозачене селянство та містяни. Проте ядром армії було реєстрове й запорізьке козацтво. Побудова війська, його матеріальне забезпечення, бойова підготовка та кадрова політика також здійснювалися за традиціями Війська Запорізького.

Основу козацьких полків становила *піхота*. Богданові Хмельницькому вдалося набагато підвищити її боєздатність. За роки визвольної війни козаків-піхотинців було озброєно найдосконалішою тоді вогнепальною зброєю. Для кожного вояка встановлювалися норми боєприпасів тощо.

З ініціативи гетьмана під час визвольної війни була створена *козацька кіннота*, яка вже 1649 р. успішно змагалася з ворогом. До діючої армії увійшли також підрозділи роз-

відки, фортифікаційної й прикордонної служб, загони варти. Спеціальні загони забезпечували постачання зброї, боєприпасів, продовольства.

На озброєнні армії були рушниці різних типів — самопали, пищалі, мушкети, карабіни, а також пістолі й холодна зброя — мечі, шаблі, списи, ножі, ятагани, луки тощо. Важливу роль відігравала артилерія. Артилерійський парк складався з важких фортечних гармат, легких польових та малих гармат, з яких стріляли з коня, і загалом налічував 60—100 одиниць. Богдан Хмельницький здійснив поділ артилерії на полкову (легку польову) й гетьманську (важку), що сприяло перетворенню її на окремий рід війська.

Іван Гуляницький.

СПОДВИЖНИКИ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Богданові Хмельницькому вдалося залучити до козацької армії високообдарованих полководців. Вони були вихідцями з різних суспільних станів, проте всіх їх єднала надзвичайна відданість ідеям визвольної війни та особисто Хмельницькому. Філон Джеджелій, Федір Вешняк, Іван Гиря, Максим Нестеренко, Максим Кривоніс, Тиміш Носач, брати Виговські, Нечаї, Золотаренки, Гуляницькі, Станіслав-Михайло Кричевський, Іван Богун, Остап Гоголь (предок Миколи Гоголя, видатного письменника, якого, незважаючи на українське походження, беззастережно вважають діячем російської культури), Антін Жданович, Мартин Небаба становили найближче гетьманське оточення. Так, наприклад, Федора Вешняка називали дорадником Хмельницького, а про Філона Джеджелія сучасники писали, що він невідлучно перебував при гетьманові.

Чимало козацької старшини походило зі шляхти. Цікава доля київського полковника Михайла Кричевського, який брав участь у всіх битвах 1648 — першої половини 1649 р., і був смертельно поранений наприкінці липня 1649 р. Свого часу Кричевський — виходець з берестейської української шляхти — був улюбленцем коронного гетьмана Станіслава Конецпольського. З 1643 р. він обіймав посаду полковника Чигиринського реєстрового полку. На бік повсталих перейшов під Жовтими Водами, прийнявши православне віросповідання та ім'я Михайло (доти мав наймення Станіслав).

Михайло Кричевський. Посмертний портрет. З гравюри А.Вестерфельда.

Під час розгортання повстанських дій на Західному Поділлі один із повсталих загонів очолив син теребовлянського підстарости, покойовий паж польського короля Владислава IV, вихованець Краківського й Падуанського університетів Станіслав Морозовицький (загинув під Збаражем). Саме його під іменем Морозенка оспівано в славнозвісній народній пісні.

Давній рід української православної шляхти Гуляницьких дав Україні трьох полковників — Григорія, Івана та Кирила. Григорій Гуляницький воював у складі української армії з

першого року визвольної війни, вже 1648 р. він був направлений Хмельницьким у посольстві до Москви.

Вихідці зі шляхти, ставши козаками, часто потрапляли до Генеральної канцелярії, бо здебільшого мали добру освіту, знали закони та дипломатичний етикет.

Були з-поміж козацької старшини й представники міщан та селян. Про колишнього коростишівського міщанина, а згодом чернігівського полковника Мартина Небабу іноземні дипломати говорили як про одного з найкращих полковників Хмельницького.

Це цікаво!

Московський посол 1649 р. сповістив царський уряд, що Хмельницький карбує власну монету: «А в Чигирині учинив Богдан Хмельницький мивзу і гроші робить; а на тих нових грошах на одному боці — меч, а на другому боці його, Богданове, ім'я». Подібні відомості містяться в листі подільського воєводи Станіслава Потоцького до Яна Казимира від 29 жовтня 1652 р.: «Хмельницький втручається в права влади вашої королівської милості: карбує гроші». Про це писалося у найдавнішій французькій газеті від 21 грудня 1652 р.: «Козацький гетьман почав карбувати на Україні окрему монету на свій лад, чим викликав протест польського короля».

Ці дані писемних джерел вказують, що Хмельницький, очевидно, вжив заходів до того, щоб карбувати українську монету. Можливо, спеціальні дослідження нумізматичного матеріалу підтвердять вірогідність цих відомостей.

ФІНАНСОВА СИСТЕМА

Організація державного апарату, утримання війська, дипломатична діяльність потребували неабияких коштів. Грошовими справами в козацькій державі безпосередньо керував Богдан Хмельницький. Існувало кілька джерел прибутку головного фінансового органу держави — Військового скарбу. Передусім — це земля, що перейшла в користування Скарбу, сільськогосподарські промисли (млини, броварні тощо) та плата за їх оренду. Чимало коштів надходило від торгівлі (збори з торгів і ярмарків, кордонне мито тощо). Існували в державі й загальні податки. Особливості сплати й надходження податків визначалися гетьманськими універсалами. За одиницю оподаткування брався двір, тобто господарство.

Серед грошових знаків найпоширенішими в обігу були польські монети, пізніше московські й турецькі гроші. А наприкінці 1649 р., за деякими свідченнями, розпочалося карбування державної монети, на якій були зображені «на одному боці — меч, а на другому боці його, Богданове, ім'я».

СУДОЧИНСТВО

У козацькій державі діяла своя система судочинства. Вона складалася з Генерального суду, полкових та сотенних судів. Найвищою судовою установою був Генеральний військовий суд при гетьманові. Він розглядав апеляційні справи полкових і сотенних судів, а також деякі справи, з якими прохачі зверталися безпосередньо до гетьмана. До складу Генерального суду входили двоє генеральних суддів та судовий писар.

На місцях суди очолювали особисто полковники або сотники. Козацьким судам підлягали не тільки козаки, а й міщани та селяни.

У містах з магдебурзьким правом діяли міські суди. Окрім того, в Україні функціонували ще й церковні суди, чинність яких поширювалася тільки на внутрішні справи духівництва.

Які риси устрою Запорізької Січі були використані Хмельницьким для розбудови козацької гетьманської держави?

Події в Україні набули широкого міжнародного розголосу. Національно-визвольну війну європейські володарі сприйняли неоднаково. Їхнє ставлення зумовлювалося складними міждержавними відносинами, зовнішньополітичними інтересами багатьох країн, неоднозначними, часто суперечливими подіями.

Розподіл сил у тогочасній Європі визначали реформаційні та контрреформаційні рухи. У зв'язку з цим усі країни поділялися на три табори: католицький, протестантський та православний. Річ Посполита належала до католицького табору.

Позиції католицького табору. Католицькі держави — Австрія, Іспанія та князівства Південної Німеччини — підтримали свою союзницю Річ Посполиту й вороже поставилися до визвольної боротьби українського народу. Щоправда, Австрія через складне внутрішнє становище не могла підтримати Польщу збройним виступом на її боці. Допомога Габсбургів виявлялася насамперед у дипломатичній підтримці. Крім того, 1648 р. польському урядові було дозволено набирати солдатів в австрійських володіннях. Австрійська імперія не наважувалася надавати Речі Посполитій безпосередню військову допомогу ще й через позицію Швеції.

Католицька Франція також підтримала Польщу й погодилася надати польському урядові допомогу в придушенні козацького повстання.

Послідовно ворожу політику щодо козацької України здійснював Ватикан. З Риму застерігали польський уряд від будь-яких поступок повсталим і вимагали найрішучішої боротьби з козаками аж до цілковитого їх знищення. Гостре заперечення викликало там, наприклад, укладення Зборівської угоди. Папа Інокентій X надіслав 12 листопада 1649 р. королю й сейму настільки різкий протест проти договору, що Ян Казимир не наважився оголосити папський лист сеймові.

У німецьких князівствах ставлення до боротьби українського народу проти Речі Посполитої було неоднозначним: католицькі князівства займали ворожу позицію, протестантські — поміркованy. Одначе в німецьких землях не підтримували й Польщу, сподіваючись використати її послаблення для піднесення Пруссії. Саме тому курфюрст бранденбурзький Фрідріх-Вільгельм не виконав своїх васальних обов'язків і не виступив на боці польського короля.

Підтримувала Україну в її боротьбі з Польщею Венеціанська республіка, позаяк вбачала в українському козацтві свого союзника у війні проти Туреччини. З метою укладення угоди про антитурецьку спілку Венеції та України 1650 р. до Хмельницького прибуло посольство на чолі з Альберто Віміні. І хоч досягти згоди не вдалося (Україна не могла вести

Це цікаво!

Постійні дипломатичні відносини гетьманського уряду з багатьма країнами сприяли виробленню при дворі Хмельницького своєрідного церемоніалу для приймання іноземних послів. Назустріч особливо важливим посольствам висилали почесну варту.

Другого дня представники старшини проводили послів на аудієнцію до гетьмана. На ґанку гетьманського будинку їх зустрічав генеральний писар з іншою старшиною і проводив до світлиці.

Посол виголошував привітальну промову й передавав гетьманові листа від свого володаря, а також подарунки. Далі генеральний писар уголос читав привезеного листа. Після цієї церемонії Хмельницький запрошував послів «хліба їсти» і в тій самій кімнаті приймав їх.

Наступного дня посли приїздили знову до гетьмана для переговорів. Гетьман запрошував їх до окремої кімнати і там у присутності самого тільки генерального писаря вислуховував пропозиції послів, обговорював їх і давав свої відповіді. Переговори тривали кілька днів.

На останню, прощальну, аудієнцію посли приїздили також в оточенні старшини. Гетьман прощався з ними, передавав запечатаного листа, наділяв послів подарунками, часом і грішми, та влаштовував прощальний бенкет.

Порівняйте позиції європейських держав щодо Національно-визвольної війни в Україні.

війну і проти Польщі, і проти Туреччини одночасно), проте дружні міждержавні взаємини не уривалися.

Позиції протестантського табору. Протестантський табір, до якого належали Англія, Голландія, Швеція й князівства Північної Німеччини, спостерігали за подіями в Україні з неприхованим інтересом і певним співчуттям, бо Національно-визвольна війна знесилювала Річ Посполиту, а відтак і весь католицький блок. Тогочасні англійські газети, приміром, містили докладні повідомлення про хід воєнних дій, про дипломатичні заходи гетьмана Хмельницького. Керівник англійської держави Кромвель вбачав у Національно-визвольній війні українського народу прояв загальноєвропейської боротьби з Контрреформацією. Зберігся лист уряду Англії до козаків, у якому Хмельницький титулувався як «генералісимус війська й стародавньої грецької релігії та церкви, володар усіх запорізьких козаків, устрашитель і знищувач польської шляхти, завойовник фортець». Кромвель своїми діями відволікав католицькі держави від реальної допомоги Речі Посполитій. Вагомішої підтримки, одначе, не було.

Швеція, обстоюючи свої інтереси, була готова розпочати війну з Річчю Посполитою. Влітку 1648 р. уряд Швеції наказав командувачеві австрійських військ у Німеччині підтягнути свої головні сили до польського кордону, щоб, коли стане вигідно Швеції, виступити проти Польщі. Добре поінформований про хитрощі європейської політики, Богдан Хмельницький прагнув встановити дипломатичні відносини з шведським королем та отримати від нього допомогу.

Позиції православного табору. Православні країни загалом підтримали боротьбу українського народу. Всі чотири православних патріархи (константинопольський, александрійський, антіохійський, єрусалимський) благословили Хмельницького на переможну війну. Представник константинопольського патріарха привіз українському гетьманові меч, освячений на гробі Господнім. Двоє патріархів безпосередньо побували в Україні, сподіваючись отримати від уряду Хмельницького допомогу в боротьбі проти Туреччини.

Гетьманський уряд установив і постійно підтримував контакти з болгарами, греками, сербами. Складнішим було ставлення до Національно-визвольної війни Московії, Валахії та Молдавії. Кожна з цих країн хоч на словах і підтримувала Хмельницького, проте з безпосередньою військовою допомогою не квапилася, прагнучи використати українсько-польську війну задля власних інтересів. Так, наприклад, московський уряд, спостерігаючи за розгортанням подій, вичікував, котра зі сторін швидше знесилиться. Цареві не потрібні були сильні сусіди — ні Річ Посполита, ні тим більше Україна, де з перемогою повстання встановлювалися козацькі порядки. Страх, що полум'я повстання може охопити й Московію, утримував царський уряд від військової допомоги.

ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Від перших місяців визвольної війни Богдан Хмельницький особливу увагу зосередив на дипломатичній діяльності, спрямованій на зміцнення міжнародного становища козацької України. Адже для успішної боротьби з Польщею, що була однією з наймогутніших країн тогочасної Європи, уряд Хмельницького мусив перешкодити польським дипломатам у створенні антиукраїнської коаліції. До активних дипломатичних заходів Хмельницького спонукала потреба пошуку союзників. З цією метою наприкінці лютого — на початку березня 1648 р. було укладено військово-політичний союз із Кримським ханством. Уряд зумів уникнути загострення відносин із Московією й домовився з протестантською Трансільванією про погодження спільних військових дій проти Польщі. Вдалося також примусити молдавського господаря відмовитися від здійснення ворожої щодо України політики. Були встановлені дружні взаємини з Валахією, Венецією, розпочато пошук шляхів порозуміння зі Швецією. Особливе місце займали відносини з Туреччиною. Було укладено українсько-турецьку угоду (1649), що надавала українським купцям право вільного плавання Чорним морем і право безмитної торгівлі в портах Османської імперії.

Отже, через активну зовнішню політику гетьманському урядові вдалося зміцнити позиції України в світі.

***Коаліція** — союз, об'єднання для досягнення спільної мети.*

Герби українських міст: Стародуба, Прилук, Пирятина.

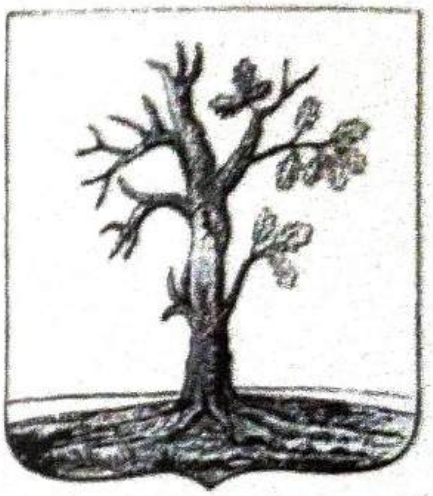

ЗМІНИ В СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОМУ ЖИТТІ

Утвердження Української козацької держави — Гетьманщини — відбувалося на тлі глибоких зрушень у господарському й суспільному житті. Було ліквідовано велике й середнє світське землеволодіння, фільварково-панщинну систему господарювання, кріпацтво. Натомість формувалася козацька, селянська, а також державна власність на землю.

У зв'язку з цим змінилася соціальна структура суспільства. Змушені були залишити Україну польські магнати й католицька шляхта, католицьке духівництво — ті суспільні верстви, що тримали у своїх руках владу до початку Національно-визвольної війни. Позаяк шляхетсько-магнатський стан вдалося ліквідувати, провідну роль у житті суспільства став відігравати козацький стан. Влада й основні багатства зосереджувалися в руках козацької старшини, яка формувалася з представників різних суспільних верств. Розширення кола старшини відбувалося й через службу на відповідних посадах.

Безперечним завоюванням козацької держави була особиста свобода цілковитої більшості селян і міщан, які, крім того, мали змогу вільно вступати до козацького стану. Переважна більшість селян покозачилася, почала вести

вільне козацьке господарство. Становище міщан поліпшувалося ще й тим, що в містах вдалося ліквідувати засилля іноземців та усунути національно-релігійні перешкоди, що заважали населенню займатися ремеслами, промислом, торгівлею та брати участь у самоврядуванні.

Розкажіть, за рахунок яких верств населення формувалася старшина.

Національно-визвольна війна сприяла відновленню Української держави. Відродилися й набули нового змісту давні традиції, збережені від часів Київської Русі. Було враховано й державний досвід Речі Посполитої. Але найголовніше — поширилися демократичні надбання Запорізької Січі.

Протягом літа — осені 1648 р. на звільнених українських землях було утворено українські центральні й місцеві органи влади, судові установи, запроваджено новий принцип адміністративно-територіального поділу, поступово формувалася нова соціально-економічна структура.

До участі в побудові держави було залучено різні стани тогочасного українського суспільства (козацтво, українську православну шляхту, міщанство та духівництво).

Особливістю козацької держави був її військовий характер. Він зумовлювався як потребою виборювати незалежність, так і традиціями Війська Запорізького.

Корогва з гербом Богдана Хмельницького.

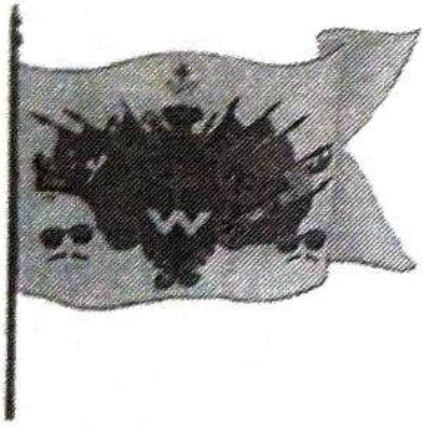

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ! 1. Які, на вашу думку, були причини надзвичайно швидкого творення козацької гетьманської держави? 2. Яким був її політично-адміністративний устрій? 3. Що становила собою посада гетьмана в козацькій державі? 4. Як змінився адміністративно-територіальний поділ українських земель після їх звільнення від польського панування? 5. Яке місце посідала генеральна старшина у військово-адміністративній системі Української козацької держави? 6. Які обов'язки виконували полковники? 7. Якими були збройні сили козацької держави? Із яких підрозділів вони складалися? 8. Якої мети прагнув Хмельницький у своїй зовнішньополітичній діяльності? З якими державами було встановлено дипломатичні зв'язки? 9. Які зміни сталися в соціально-економічній структурі суспільства внаслідок звільнення від польського панування? 10. Чому історики, оцінюючи значення Хмельницького, твердять, що з усіх галузей діяльності гетьмана найяскравішою є державотворча?

Бій розгорівся, як вогонь у горні. Від рушничного й гарматного обстрілу важко гуло небо, тяжким стогоном озивалася на той гук земля. Усі, що зійшлися на Берестецькому полі, билися з відчайдушною затятістю. І все-таки козакам вдалося дещо посунути польські загони. Ще трохи — і перевага буде на боці Хмельницького...

Гетьман із тривогою поглядав на пагорб, де розташувався хан. Щось не поспішає з допомогою татарська кіннота. Біда та й годі!

— Бува не заснув хан у своєму наметі? — нетерпеливився Богдан.

— Уже двічі шикував своє військо, та з місця не рушає, — доповідав козак, який щойно повернувся з роз'їзду.

Тим часом поляки підтягали нові й нові сили. Ось і німецькі найманці вступили до бою.

— Чорт би забрав таких союзників! — Хмельницький гнівно махнув рукою й віддав наказ відступати. Та бій не вщухав. Прицільний обстріл польської артилерії розірвав укріплення козацького табору.

— Що коїться у ставці хана? — розпитував гетьман свого гінця.

— Тікають, гетьмане, татари. А втікаючи, глузують із нас, козаків. «Не бій! — кричать жовнірам. — Татарин утікає — Хмельницького візьмеш...»

Так несприятливо складалися обставини під час Берестецької битви, що відбувалася в червні 1651 р. Тодішня зрада кримського хана була не випадковою. Вона засвідчила, що Національно-визвольна війна українського народу проти польського панування відчутно впливала на розклад сил у Європі. Адже й Україна, і Польща намагалися здобути військову підтримку сусідніх держав. Від цієї підтримки багато в чому залежала й остаточна перемога. Війна набувала тривалого й виснажливого характеру.

ВІДНОВЛЕННЯ ВОЄННИХ ДІЙ

Протягом 1650 р. Польща готувалася до нового етапу війни проти Богдана Хмельницького. Наприкінці року було скликано сейм, який схвалив воєнний наступ на Україну. Командувачами призначалися звільнені з татарського полону Миколай Потоцький та Мартин Калиновський.

Воєнні дії розпочалися в ніч з *9 на 10 лютого 1651 р.* Коронна армія кількістю 14—15 тисяч на чолі з польним геть-

маном Мартином Калиновським захопила містечко Красне на Поділлі. У жорстокому бою загинули майже всі козаки брацлавського полку, а разом з ними й полковник Данило Нечай.

З-під Красного частини Калиновського рушили на Вінницю, маючи намір зробити її опорним пунктом подальшого наступу, і наприкінці лютого вже розпочали облогу. Обороною Вінниці керував Іван Богун.

ОСОБИСТІСТЬ
Іван Богун

— Хлопці, не бачили часом Богуна? — вершник нетерпляче озирався на всі боки.

— Щось стурбований наш сотник. Коли б не поляки його стривожили, — гомоніли козаки.

А вершник — найдотепніший Богунів розвідник, стояв уже перед полковником і доповідав: «Йде на Вінницю польське військо. Добре, коли хоч день матимемо, щоб підготуватися до зустрічі». «Не журися, брате, підготуємось належно. Запам'ятають ляхи козацькі пригощення».

28 лютого польське військо, кероване Калиновським, підійшло до Вінниці.

— Мусимо затримати ворога, — то тут, то там чувся Богунів голос. — Хто знудився без діла, рушайте за мною!

Незабаром чималий загін вершників чекав біля міської брами.

— Погляньте, панове козацтво, як вишикувалася кіннота Лянцкоронського. Отим півмісяцем хочуть нас оточити й винищити. А ми й удамо, що справи козацькі кепські,— пояснював Богун. — За моїм наказом усі як один повертаймо в бік Бугу. Там почастуємо непрошених гостей.

Бій був блискавичний. Коли польські кіннотники, розташовані півмісяцем, спробували оточити козаків, ті прорвали ліве крило й почали відходити. Вдаючи неорганізований відступ, вони наблизилися до Бугу. Польські кіннотники кинулися їм навперейми й вилетіли на кригу. Саме тут на них чекала пастка. Військовою хитрістю Богун заманив поляків на ту ділянку річки, де козаки прорубали ополонки й завчасно притрусили їх снігом, сіном та соломою так, щоб здаля не було видно.

Для багатьох польських кіннотників той бій був останнім. «Знову купилися ми на Богунові фіглі», — лютував Лянцкоронський, проводжаючи під кригу своїх кращих вояків.

БЕРЕСТЕЦЬКА БИТВА

Важкі бої під Вінницею відчутно послабили армію Калиновського й змусили поляків відступити на захід. Українські ж війська, не спиняючись, переслідували ворога. Зазнаючи у постійних боях тяжких втрат, залишки війська Калиновського (близько 7 тисяч чоловік) у травні 1651 р. з'єдналися з основними королівськими військами поблизу Добротвора на Львівщині.

Просування армій на місце битви. 7 травня 1651 р. в Сокалі король Ян Казимир влаштував табір і протягом місяця збирав та впорядковував там свою армію. 6 червня королівська армія рушила з-під Сокаля до Берестечка. За нею тягнувся обоз у півмільйона возів. Самих лише коней у польському війську було півтора мільйона. 9 червня король

Іван Богун.

Найвидатнішим стратегом Національно-визвольної війни після Богдана Хмельницького був кальницький (вінницький) полковник Іван Богун. Він брав участь у всіх великих битвах визвольної війни. Був блискучим майстром польових боїв і захисту міст, які вмів перетворювати на неприступні фортеці. Іван Богун відзначався неперевершеною особистою хоробрістю, незламною волею. Його бачили скрізь, де кипіла жорстока битва, де була найбільша небезпека. Один із поляків дав Богунові таку характеристику: «Мав вдачу лиса, який показує собакам зуби або хвіст; він був дужий і хитрий». Хитрість Богунова не раз рятувала козаків. Так, наприклад, під час облоги поляками Умані в січні 1655 р. Богун полив водою вали укріплення, і вони, мов склом, вкрилися кригою. Міцна фортеця стала справді неприступною.

Богун ніколи не виявляв жорстокості до переможених. Йому була притаманна шляхетність, навіть вороги називали його «лицарською людиною». Мудрий політик, він уособлював ту частину козацтва, яка, завжди підтримуючи ідею незалежності України, прагнула «не бути ані під королем польським, ані під царем московським».

прибув до Берестечка. Його війська переправилися на правий берег Стиру й заходилися облаштовувати табір.

Вирішальні бої між основними силами польської та української армій відбулися *18—30 червня поблизу міста Берестечка на Волині.* Місцем для битви було обрано межиріччя Стиру й Пляшівки.

Перевага у виборі поля битви належала польському командуванню. Богдан Хмельницький волів би завдати удару польській армії на марші, коли великі сили противника були розтягнуті на значну відстань і не мали належного зв'язку між підрозділами й частинами. Та через неквапливі дії союзників — кримських татар — гетьман не міг скористатися вигідною для себе ситуацією. Щоправда, Хмельницький не втрачав надії змінити обставини на користь козаків навіть тоді, коли поляки стали табором під Берестечком. Тримаючи свої задуми у великій таємниці, гетьман «з допомогою хитрощів і викрутасів» намагався виманити польські війська з табору. На військовій раді польське командування й справді ухвалило 17 червня всім військом вирушити в район Дубна. На світанку за наказом короля з табору почали виїжджати вози, за ними готувалося вийти й військо. Одначе звістка про те, що козаки й татари зовсім близько, змусила Яна Казимира змінити плани й залишитись під Берестечком. До того ж, місце для польського табору було обрано дуже вдало, а особливості берестецького поля якнайкраще сприяли позиції польського війська. Отож Хмельницький, щоб не втрачати часу, змушений був атакувати ворога під Берестечком.

Бойові дії 18 — 19 червня. Зранку 18 червня спалахнули перші сутички. Ними, власне, й почалася Берестецька битва.

Перший день був невдалим для української та кримської кінноти, проте наступного дня козаки й татари мали перевагу. Під час головної битви, 20 червня, коли перемога була вже на боці Богдана Хмельницького, ординці несподівано залишили поле бою: як з'ясувалося, кримський хан Іслам-Гірей не хотів поразки польського війська й тому напередодні розпочав переговори з королем. Щоб зберегти козацькі сили від нищівної поразки, Хмельницький вирішив під захистом табору відвести армію до річки Пляшівки, болотяні береги якої могли надійно захистити тил козацького війська. Наказавши збудувати земляні укріплення для зміцнення табору, гетьман вирушив до хана, аби домогтися повернення орди на поле бою. Але хан ув'язнив Богдана Хмельницького.

Облога українського табору. Протягом 10 днів козаки героїчно обороняли табір, відбиваючи всі атаки поляків.

Одначе становище погіршувалося. Найбільше турбувала відсутність чіткого плану дій. Між генеральною старшиною не було єдності. Одні пропонували залишити табір, інші — захищатися. По-різному сприймалися пропозиції польського командування про мирні переговори. З-поміж старшини були такі, що вже 22 червня звернулися листом до Яна Казимира з обіцянкою скласти зброю та проханням помилувати їх. Проте більшість козаків рішуче заперечила будь-які переговори з королем.

Тим часом облога ставала дедалі щільнішою. Щораз гостріше відчувався брак провіанту, питна вода була поганою. Не вірячи в можливість змінити ситуацію на краще, чимало

Зверніть увагу!

Берестецька битва була найбільшою битвою Національно-визвольної війни за чисельністю вояків, які брали в ній участь. Загальна кількість польського війська становила 150 тисяч осіб, а з урахуванням озброєної й здатної до бою челяді перевищувала 200 тисяч. Військо Богдана Хмельницького складалося з 60 тисяч козаків, 40 тисяч селян, міщан і обозних слуг, а після приєднання 100 тисяч татар сягало 200 тисяч.

ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ
СЕРЕДИНИ 17 ст.
ХІД ВІЙСЬКОВИХ ДІЙ 1648-1653 РР.
30°
36°
52°
48°
44°
Стародуб
Гомель
Десна
Дніпро
Мозир
Прип'ять
Турів
Любеч
Чернігів
Вісла
Холм
Замостя (1648)
Сокаль
Стир
Случ
Дубно
Берестечко (1651)
Львів
Перемишль
Дністер
Самбір
Старокостянтинів
Збараж
Зборів (1649)
Галич
Жванець (1653)
Кам'янець-Подільський
Хотин
Ямпіль
Дністер
Київ
Ніжин
Прилуки
Переяслав
Біла Церква
Канів
Кропивна
Черкаси
Корсунь
Вінниця
Красне
Брацлав
Кальник
Умань
Чигирин
Путивль
Суми
Білгород
Миргород
Полтава
Харків
Кодак
Батіг (1652)
Жовті Води (1649)
Микитинська Січ
Південний Буг
Дніпро
Прут
Дунай
Яси (1650)
МОСКОВСЬКА ДЕРЖАВА
Дон
МОЛДАВІЯ
ОСМАНСЬКА ІМПЕРІЯ
КРИМСЬКЕ ХАНСТВО
Кафа
АЗОВСЬКЕ МОРЕ
ЧОРНЕ МОРЕ
Батіг (1652) Місця і дати найважливіших битв
Кордони України за Зборівським мирним договором 1649 р.
Кордони України за Білоцерківським мирним договором 1651 р.
Напрями походів військ Богдана Хмельницького
1648 р.
1651 р.
1649 р.
1651-1652 рр.

козаків тікало з табору, а деякі навіть переходили на бік короля.

За таких складних обставин наказним гетьманом було обрано Івана Богуна. Рада ухвалила також прориватися з оточення.

Вихід української армії з оточення. Відхід основної боєздатної частини козацького війська відбувся в ніч на 30 червня. Козаки спорудили переправи через Пляшівку й непомітно для ворогів вийшли з оточення.

Довідавшись, що козаки залишають табір, Ян Казимир негайно надіслав туди підрозділи кварцяного війська. Ті козаки, які прикривали відхід основних сил, загинули героїчною смертю.

Отже, Берестецька битва була для козаків невдалою. Проте вважати її цілковитою поразкою немає підстав. Адже не було капітуляції, не було розгрому козацької армії, велику частину якої врятували рішучі дії Богуна.

Відступ українських полків змусив польське командування істотно змінити план воєнної кампанії: король мав намір продовжувати похід на Київ, але частина шляхетського ополчення не бажала нових боїв і рішуче відмовилася від наступу.

У похід на Україну вирушило коронне військо, очолене Миколаєм Потоцьким. Король повертався до Варшави.

Зверніть увагу!

Зрада хана надзвичайно ускладнила становище українського війська, яке опинилося під загрозою поразки. Але блискуче організований Богуном і майстерно виконаний маневр урятував повстанців від найгіршого — цілковитого розгрому.

ДЖЕРЕЛА СВІДЧАТЬ!

Відчайдушна хоробрість повстанців вразила поляків, про що свідчать численні спогади очевидців. Один із них, зокрема, писав: «Козацький загін, що складався з двохсот або трьохсот людей, укріпився на одному острівці й сильно та відчайдушно відбивався від наших. Хоч коронний гетьман обіцяв подарувати їм життя, вони знехтували цим, на знак свого рішення витрясли зі своїх гаманців гроші у воду та оборонялися від наших так потужно, що аж піхота мусила наступати на них лавою».

Інший очевидець згадував: «Залишився один, який боровся протягом трьох годин проти всього польського війська; він знайшов на болотяному озерці човна й, прикриваючись його бортом, витримав стрілянину поляків проти нього; витративши весь свій порох, він потім узяв косу, якою відбивався від усіх, хто хотів його схопити... Пробитий чотирнадцятьма кулями, він, на пропозицію короля здатися, за що той обіцяв йому життя, гордо відповів, що він уже не дбає про те, щоб жити, а лише бажає вмерти «як справжній вояк».

Капітуляція — припинення опору збройних сил або частини їх на умовах, запропонованих переможцем чи погоджених внаслідок переговорів.

Ян Казимир.

ПОХІД НА КИЇВ ЛИТОВСЬКОГО ВІЙСЬКА

Тим часом з півночі наступала литовська армія *Януша Радзивілла*. Її шлях лежав через Дніпро на Київ. Місцем переправи був обраний Лоїв, що неподалік Чернігова. Саме тут 26 червня відбулася битва литовської армії з козацькими загонами. Захисники лоївської переправи уперто боронилися, але спинити наступ Радзивілла не змогли. Частина литовського війська, очоленого стражником Мирським, зробивши кількома днями раніше великий перехід, переправилася через річку Сож, непомітно підійшла до козацького табору й

вдарила з тилу. Не зарадила справі й допомога чернігівського полковника *Мартина Небаби*, військо якого розташовувалося поблизу під Ріпками. Довідавшись про складну ситуацію на переправі, Небаба в полудень привів туди своїх козаків. Битва була жорстокою. Загинуло кілька тисяч козаків, не вберігся й сам полковник. Поразка в Лоївській битві відкрила литовським військам шлях вглиб України. Вже наступного дня армія Радзивілла рушила до Чернігова. Проте наштовхнувшись на опір козацької залоги, загарбники повернули до Любеча й невдовзі рушили на Київ.

Митрополит київський Сильвестр Косов і члени київського магістрату звернулися до київського полковника Антона Ждановича з настійним проханням залишити місто й не вчиняти бойовиська на міських землях, щоб не було руйнувань. Жданович на чолі трьох тисяч козаків вийшов із Києва. Бій відбувся за межами міста. Успіх українського війська був тимчасовий, бо проти нечисленного загону козаків виступило 15-тисячне військо Радзивілла. Козаки змушені були відступити. 25 липня Радзивілл захопив місто. Протягом місяця загарбники жорстоко руйнували й грабували місто, зокрема спалили його найзаселенішу частину — Поділ. Радзивілл залишив місто 1 вересня й рушив на з'єднання з польською армією. До цього його змусило наближення до Києва козацьких полків і небажання опинитися в оточенні.

БІЛОЦЕРКІВСЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР

Повернувшись з полону на початку липня, Богдан Хмельницький швидко відновив боєздатну армію і вже через два місяці зупинив просування потужного польсько-литовського війська в районі Білої Церкви. Це змусило коронного гетьмана Миколая Потоцького погодитися на переговори.

18 вересня 1651 р. у Білій Церкві було укладено мирний договір, за яким територія гетьманського врядування обмежувалася Київським воєводством. До Брацлавського й Чернігівського воєводств поверталася польська адміністрація. Магнати й шляхта отримували свої довоєнні маєтки. Козацький реєстр зменшувався з 40 до 20 тисяч.

ПЕРШИЙ МОЛДАВСЬКИЙ ПОХІД БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Одним із найважливіших зовнішньополітичних завдань гетьманського уряду було досягнення військово-політичної ізоляції Польщі. З цією метою Богдан Хмельницький на початку 1650-х років прагнув зав'язати відносини з придунайськими країнами — Валахією, Трансільванією, а особливо з Молдавією. Ще влітку 1648 р. гетьман удавався до спроб схилити молдавського господаря *Василя Лупу* до встановлення добросусідських відносин із Гетьманщиною.

Проте Лупу й далі підтримував польський уряд, який планував використати Молдавію у своїй боротьбі з повстанцями.

Аби перешкодити цьому, Богдан Хмельницький почав готувати воєнний похід проти молдавського господаря. У поході українських військ до Молдавії брав участь кримський хан Іслам-Гірей III.

У другій половині серпня 1650 р. 60-тисячна українська армія під проводом Богдана Хмельницького й загони кримських татар кількістю 30 тисяч чоловік перейшли Дністер та вступили на територію молдавського князівства. На початку вересня 1650 р. козацькі полки на чолі з Данилом Нечаєм та Філоном Джеджелієм заволоділи столицею князівства — містом Ясси. Василь Лупу погодився на мир, головною умовою якого була відмова Молдавії від союзу з Польщею. Так між Україною й Молдавією було встановлено союзницькі відносини. Щоб зміцнити політичні зв'язки з Гетьманщиною, молдавський господар зобов'язався видати свою дочку Розанду за сина Богдана Хмельницького Тимоша. Шлюб Тимоша з Розандою потрібен був гетьманові для посилення впливу на Молдавію, а також для зміцнення позицій Української держави.

Одначе після Берестецької битви Василь Лупу відмовився виконувати свої зобов'язання щодо України. Нагадати про умови українсько-молдавського договору Хмельницький вирішив силою зброї. Гетьман підготував новий похід проти Молдавії.

БАТОЗЬКА БИТВА

Союз Молдавії й Української держави, а відтак і шлюб Тимоша Хмельницького з Розандою були небезпечні для Польщі. Тому Мартин Калиновський, який став великим коронним гетьманом після смерті Миколая Потоцького, поклав собі за мету перешкодити цим зв'язкам. На чолі 60-тисячної армії він вирушив назустріч українському війську. Польські загони розташувалися табором *біля гори Батіг на Брацлавщині* (сучасна Вінниччина), на лівому березі Південного Бугу.

22 травня передові козацькі частини під командуванням Тимоша Хмельницького й загони татарської кінноти почали битися з польською кіннотою, а основні частини — Чигиринський, Переяславський, Черкаський, Корсунський полки — підійшли непомітно 23 травня.

Оточивши польський табір, українська армія атакувала одночасно з усіх боків. Гетьман скористався прорахунками поляків, котрі, очікуючи допомоги, побудували надто великий табір, який не могли захистити наявними силами. Потужний раптовий удар козацьких полків спричинив паніку в польському таборі. Щоб її вгамувати, Калиновський наказав німецьким найманцям стріляти по втікачах. До вечора польське військо було вщент розбите, загинув і його головнокомандувач. Довідавшись про поразку під Батогом, польські війська, що йшли на допомогу Калиновському, повернули назад.

Це цікаво!

Готуючись до другого молдавського походу, Богдан Хмельницький надіслав до Мартина Калиновського листа, в якому, зокрема, писав: «Не хочу таїти від вашої милості, що зухвалий мій син Тиміш зібрав кілька тисяч війська для того, щоб змусити до шлюбу за дружину дочку молдавського господаря. Застерігаю вас, ваша милість, аби ви відступили з військом до польського кордону і звільнили волоське прикордоння, яке займаєте; син мій за характером запальний і на вашій особі може зробити першу пробу свого воєнного щастя».

Калиновський сприйняв гетьманового листа як виклик, адже йому, воєначальникові з великим досвідом, великому коронному гетьману Речі Посполитої погрожували якимось юнаком. Роздратування Калиновського було спричинене ще й тим, що Тиміш — син першого ворога Польщі Хмельницького — був його суперником у домаганні руки Розанди. Бажання провчити знахабнілих хлопів захопило Мартина Калиновського.

Тиміш Хмельницький.

Перемога козацького війська під Батогом була відплатою за поразку під Берестечком. Вона сприяла розгортанню повстання на Брацлавщині та Чернігівщині проти відновленої тут польської влади. Загарбники мусили рятуватися й залишали землі Гетьманщини, західні кордони якої знову встановилися по берегах річки Случ, як передбачав Зборівський договір 1649 р.

Отже, внаслідок нового спалаху визвольної боротьби в травні — червні 1652 р. відновилася влада гетьманського уряду й козацька Україна знову здобула незалежність. Білоцерківський договір втратив свою силу.

МОЛДАВСЬКІ ПОХОДИ 1652 ТА 1653 рр.

Після Батозької битви в травні — червні 1652 р. українська армія, вступивши до Молдавії, змусила Лупу виконати попередні зобов'язання. У серпні Тиміш взяв шлюб із Розандою.

Занепокоєні українсько-молдавським союзом, Польща, Валахія та Трансільванія об'єдналися в антиукраїнську коаліцію. У квітні 1653 р. валаський господар Матвій Басараб і трансільванський князь Юрій II Ракоці за підтримки польського уряду захопили Ясси й посадили на престол свого ставленика. Василь Лупу звернувся по допомогу до Хмельницького.

21—22 квітня 1653 р. українські війська, очолені Тимошем Хмельницьким, розбили загони нового молдавського господаря. Влада знову перейшла до Лупу. Проте зухвалець Лупу тим не вдовольнився. Він підбурив Тимоша Хмельницького до походу на Валахію. Тиміш не відмовив тестеві. Проте похід виявився невдалим. Хмельниченко з військом повернувся в Україну.

Військова допомога козацьких військ господареві Лупу не поклала край колотнечі за владу в Молдавії. Невдовзі Лупу знову був усунутий із престолу. Потрапивши у скруту, він вкотре звернувся по допомогу до козаків. Вірні союзницьким зобов'язанням, українські війська, очолені Тимошем, вирушили в похід. Обставини складалися не на користь Тимоша. У фортеці Сучава козаки потрапили в облогу. Там, під час героїчної оборони, в одному з боїв Тимоша було смертельно поранено.

ЖВАНЕЦЬКА ОБЛОГА

Військові дії тривали й на території України. Батозька перемога, хоч якою блискучою була, не означала швидкого завершення війни з Польщею. Від лютого 1653 р. підрозділи польського війська здійснювали спустошливі рейди на козацьку територію. А восени 1653 р. польський король з 40-тисячною армією вирушив з-під Львова до Галича, а звідти — до Кам'янця-Подільського і став табором під містечком Жванцем, між річками Жванчик і Дністер. Туди підійшли й основні сили союзного українсько-татарського війська.

У яких битвах кримський хан зраджував козаків, порушуючи свої союзницькі зобов'язання?

Польський табір було взято в тривалу облогу, яка виснажила ворожу армію: через брак харчів почався голод, спалахнули епідемії. Та від остаточної поразки поляків врятували ординці.

5 грудня хан і польський король уклали усну угоду, за якою воєнні дії припинялися, татари отримували дозвіл брати ясир на західноукраїнських землях. Інтереси України за Кам'янецькою угодою не бралися до уваги, бо передбачене тією угодою відновлення умов Зборівського договору вже не влаштовувало українців. Отже, попри вдалі військові дії наслідки Жванецької кампанії для Української гетьманської держави виявилися вкрай несприятливими.

За умов тривалої війни становище Української держави невпинно погіршувалося. Особливо воно стало тяжким на осінь 1653 р. Шість років війни виснажили Україну. Внаслідок польських карних походів, ординських грабунків, постійних мобілізацій населення, епідемій чуми та холери було спустошено понад 100 міст і містечок на Правобережжі, знелюднено території Брацлавщини й Київщини.

Занепало сільське господарство. Зубожіле козацтво вже не могло виконувати військову повинність. Дедалі складніше відбувалися мобілізації. Так, наприклад, під час мобілізації в серпні — вересні 1653 р. Хмельницькому вдалося зібрати лише 30—40 тисяч війська. Зростали втома й невдоволення народу. Рятуючись від загарбників, українці тікали до Московщини або на землі, що межували з нею. Почали спалахувати заворушення селян та рядових козаків проти політики гетьманського уряду.

Погіршувалося й міжнародне становище Української держави. Річ Посполита, Молдавія, Валахія й Трансільванія об'єдналися в антиукраїнський союз. Кримський хан надто часто за вирішальних моментів зраджував українців, отож союз із ним видавався непевним. Що ж до Польщі, то вона, не змирившись з існуванням Української держави, готувалася до нового наступу.

Задля збереження основних здобутків війни, насамперед держави, український уряд дійшов висновку про потребу вдатися до союзу з московським царем чи турецьким султаном. Саме в такому напрямі пожвавилася дипломатична діяльність гетьманського уряду.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ! 1. Як відбувалася Берестецька битва та які мала результати? 2. Як закінчився похід литовської армії Радзивілла на Київ у 1651 р.? 3. Що передбачав Білоцерківський мирний договір? Порівняйте умови Білоцерківського й Зборівського договорів. 4. Які результати й наслідки мала Батозька битва? 5. Розкажіть про Жванецьку облогу 1653 р. Які вона мала результати? 6. З якою метою здійснювалися молдавські походи? Які мали наслідки? 7. Чому сучасні дослідники, аналізуючи перебіг і результати Берестецької битви, зазначають, що перемога поляків не означала цілковитої поразки козаків? 8. Схарактеризуйте міжнародне та внутрішнє становище Гетьманщини на кінець 1653 р. Що зумовило пожвавлення пошуків Богданом Хмельницьким союзників у боротьбі з Польщею?

Містечко Жванець.

УКРАЇНСЬКО-МОСКОВСЬКИЙ ДОГОВІР 1654 р. ПРОДОВЖЕННЯ ВІЙНИ в 1654—1657 рр.

«Бачу зле, бо видав Хмельницький всіх нас в неволю московському цареві... — повідомляв про останні події чорнобильський протопоп. — Сам з військом козацьким присягнув і місто Київ силою під мечовим каранем до того привів, що присягли всі...» Відклав перо й замислився. Його земляки, чорнобильці, мають тверду вдачу: від присяги на вірність московському цареві відмовилися. День, коли це сталося, не йшов з пам'яті.

Почався той день якось незвичайно. Не сонячним промінням звеселив він душі, а огорнув їх неясною тривогою. Тривожний щем гнав людей до головного майдану.

— Агей, земляки, чи чули ви, що їдуть до нас московські урядники, — звертався до мешканців Чорнобиля поважний козак.

— Хіба ми їх кликали? — гула громада.

— Вибиватимуть присягу на вірність московському цареві.

— Гарна ж та царська ласка, коли заганятимуть до неї кийками й рушницями.

— Не потрібні нам царські меди, — кричали козаки, — з полином народилися, з полином і помремо!

Хтось із гурту, регочучи, додав:

— Ми за кішки (то так про царські соболі) душі свої не продамо!

Того дня року 1654-го до Чорнобиля прибули московські урядники. Чорнобильці присягати цареві не схотіли, про що очевидець згодом записав: «Тамтешні міщани, нерадо прийнявши московитів, роз'їхалися по різних містах і містечках... Отець митрополит і архімандрит київські ще не присягли і присягати не хочуть. Вони заявили, що швидше помруть, ніж будуть присягати московському цареві, і твердо стоять на цьому...»

Така реакція на союз з Московією була не поодинокою. Відмовилися присягати полковники Іван Богун та Іван Сірко, Йосип Глух, частина козаків Уманського, Полтавського, Брацлавського, Кропив'янського й Корсунського полків, частина міщан Переяслава, Києва, Чорнобиля та інших міст, а також українське духівництво на чолі з київським митрополитом Сильвестром Косовим, архімандритом Києво-Печерської лаври Йосипом Тризною. Не присягали й козаки Запорізької Січі. Отож справа пошуку військової підтримки супроти Речі Посполитої була нелегкою. Недарма підписанню договору з Московщиною передувала копітка й

довготривала дипломатична діяльність гетьманського уряду, а серед можливих союзників було кілька держав.

ПОШУК СОЮЗНИКІВ

Чому московський уряд попри свою зацікавленість у послабленні Польщі так довго зволікав з військовою допомогою козацькій державі? Що спонукало Москву до укладення союзу з Україною?

Спроби спертися на Туреччину не були безпідставними. Турецький султан мав достатньо сили, аби протистояти Польщі в її бажанні захопити українські землі. Але дві важливі причини перешкоджали союзові України й Туреччини. Насамперед, на заваді стояло одвічне релігійне протистояння двох світів — християнського й мусульманського. Унеможливлювала його й ненадійність турецьких васалів — татар і ногайців, збройні сили яких мали стати головною складовою турецької військової допомоги. Ординці неодноразово зраджували козаків у вирішальних ситуаціях, як це сталося під Зборовом, Берестечком, Жванцем.

Думка про можливість військової допомоги Москви у війні з Польщею виникла не відразу. Ще після Корсунської перемоги, в червні 1648 р., Богдан Хмельницький звернувся до московського царя з листом. У ньому гетьман закликав Олексія Михайловича розпочати спільні дії Москви та України проти Польщі з метою захоплення польського трону, який звільнився через смерть Владислава IV. Встановленню дипломатичних зносин України з Московією сприяло православне віросповідання двох народів.

ВІДНОСИНИ МІЖ УКРАЇНСЬКОЮ ДЕРЖАВОЮ ТА МОСКОВІЄЮ

Лист Б.Хмельницького до царя у червні 1648 р.

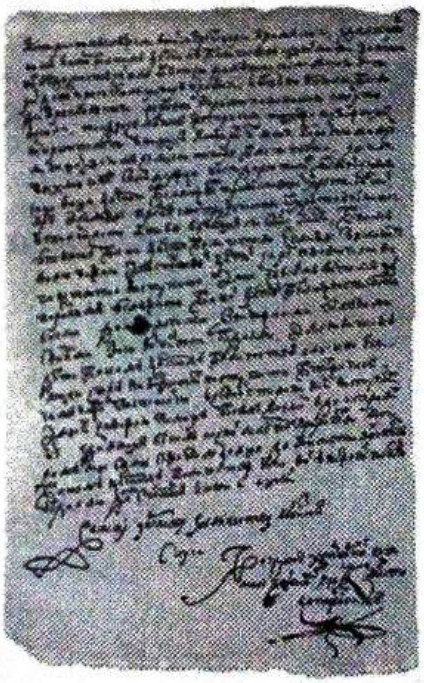

Від кінця 1648 р. між Гетьманщиною та Московською державою розпочався постійний обмін посольствами. Про активність дипломатичних заходів між Україною та Московією свідчать такі факти: з 1649 р. до початку 1654 р. в Україні побувало 13 посольств із Москви; за той самий період Богдан Хмельницький 10 разів відправляв своїх посланців до московського царя. Частіше українські посли бували лише в Речі Посполитій, Кримському ханстві, Туреччині й Трансільванії.

Гетьманський уряд непокоїла можливість налагодження стосунків Московії з Річчю Посполитою. Адже їх пов'язував Полянівський мирний договір 1634 р., якого цар не наважувався порушувати, щоб не давати польському урядові приводу для нової війни. Водночас він був готовий надати допомогу Речі Посполитій, свідченням чого було переведення великих військових з'єднань на московсько-український кордон. У Москві чекали, поки обидві сторони українсько-польської війни знесиляться, також остерігалися вогню козацького повстання, що міг перекинутися на московські землі.

Щоб підштовхнути царський уряд до союзу з Військом Запорізьким, Хмельницький у червні 1653 р дав зрозуміти

Зверніть увагу!

Кількість приведених до присяги 8 січня була незначною. Того дня присягнуло 284 особи. Після Переяславської ради представники московського посольства мали побувати в 177 містах і містечках України. Метою таких відвідин було прийняття від населення присяги на вірність цареві. Досягнути одностайності не вдалося. За даними московської сторони, присягу склали 127338 осіб. Присягали жителі Гетьманщини (Наддніпрянської України), але не всі. Жінки — половина населення — не присягали. Не присягало й селянство — цілковита більшість населення тогочасної України. Не брали участь у церемонії Західна Україна, бо була під поляками, та південні українські землі, що перебували під владою хана або Запорізької Січі.

цареві: коли той і надалі зволікатиме з розв'язанням українського питання, то Україна укладе союз з Туреччиною. При тому гетьман наголосив на вельми неприємних наслідках такого союзу для Московії.

1 жовтня 1653 р. московський Земський собор вирішив «гетьмана Богдана Хмельницького і все Військо Запорізьке з містами і землями прийняти» й розпочати війну проти Польщі.

У зв'язку з рішенням Земського собору до України було відряджено велике посольство на чолі з боярином Василем Бутурліним. Зустріч і переговори, вручення царської грамоти й клейнодів мали відбутися в Переяславі — старому козацькому центрі, звичному до проведення великих рад. Рішення Хмельницького провести переговори саме тут пояснювалося ще й бажанням уникнути зайвих урочистостей, неминучих у Києві, а також загрозою нападу на Київ литовських військ та негативним ставленням українського православного духівництва до події, що мала відбутися.

УКРАЇНСЬКО-МОСКОВСЬКА МІЖДЕРЖАВНА УГОДА 1654 р.

Переяславська рада. 8 січня 1654 р. на міському майдані Переяслава відбулася військова рада. У ній взяли участь близько 200 представників старшини та козацтва. Їй передувала таємна рада Хмельницького з генеральною старшиною та полковниками.

Про подальший перебіг подій лишилося свідчення боярина Бутурліна. У своєму звіті цареві боярин зазначав, що гетьман звернувся до присутніх з промовою. Зміст цієї промови нібито зводився до того, що єдиним виходом із становища в боротьбі за звільнення від польського гноблення за тих умов може бути союз з Московією. Рада винесла ухвалу про угоду з Москвою. Після зачитання царської грамоти старшина й посли пішли до Успенського собору, де духівництво мало привести їх до присяги цареві Олексію. У церкві Хмельницький зажадав, щоб московські посли першими пообіцяли від імені царя захищати гетьманську державу від поляків та шанувати козацькі права й привілеї. Свою вимогу гетьман вмотивував, покликаючись на стосунки козаків із польським королем: за європейською традицією передбачалася присяга обох сторін. Бутурлін категорично відмовився, пояснюючи, що цар є самодержцем і своїм підданим не присягає, крім того, «царське слово, раз дане, не міняється». Після багатогодинних нарад зі старшиною й переговорів з послами Богдан Хмельницький, аби не зривати переговорів, вирішив скласти присягу. При цьому слова Бутурліна були витлумачені як рівнозначні присязі царя.

ДЖЕРЕЛА СВІДЧАТЬ!

За твердженням очевидців, українці присягали не зовсім так, як подавав у своєму звіті Бутурлін. Український

шляхтич Павша повідомляв зі слів чорнобильського протопопа наприкінці січня 1654 р.: «Сповіщаю, що Кропив'янський та Полтавський полки відірвалися від Хмельницького і відмовилися присягти московському цареві... Сповіщаю, що Хмельницький присягнув московському цареві у Переяславі... Потім переяславських міщан гнали присягати, чому вони дуже противилися, а місцевий війт (аж) захворів, та його, хоч і хворого, було наказано привести до церкви Пречистої Богородиці. Він мусив виконати присягу і помер від депресії того ж дня... Кияни теж цьому були противні і не хотіли йти до церкви, але їх, наче бидло, гнали козаки до присяги... Вони ж під час присяги не називалися своїм іменем, що було їм дано при хрещенні, а після присяги дуже її лаяли... Митрополит не дозволив присягати, і отець архімандрит, і все духівництво... Гадяцький і Брацлавський полки не хотіли зноситися з Хмельницьким, не хотіли їхати на цю присягу до Переяслава, і серед тієї України [тобто Гетьманщини] стався розкол».

Оформлення міждержавних відносин. Переяславська рада лише поклала початок оформленню московсько-українських відносин, бо ніяких письмових угод у Переяславі укладено не було. Все мали вирішити переговори. Причому кожна зі сторін бачила союз двох держав по-своєму. Український уряд, укладаючи союз з Московією, послідовно виступав за рівні права його учасників. У Москві ж тоді вже прагнули перетворити Україну на свою власність і дивилися на українців і на гетьмана як на підданих його царської величності. Проте в момент переговорів на цьому з тактичних міркувань не наголошувалося. Натомість представники московського уряду щедро сипали обіцянками не порушувати «права й вольності» України.

Особливістю українсько-московського договору було те, що він являв собою групу документів від кожного зі станів — ніби окремі угоди від духівництва, міщанства, козаків.

Козацька угода складалася з 23-х статей від імені гетьмана й Війська Запорізького. Основна ідея цих статей — встановлення таких міждержавних відносин, за яких для України залишатиметься як внутрішня, так і зовнішня самостійність. Саме з цими статтями українське посольство, очолене генеральним суддею Самійлом Богдановичем-Зарудним та переяславським полковником Павлом Тетерею, прибуло до Москви. Проект документа українські посланці подали московському урядові *14 березня 1654 р.*

У результаті тижневих переговорів проект дещо змінили, узгодили 17 статей, а по шести дуже важливих узгодження відклали на пізніше.

Згідно з *Березневими статтями*, гетьмана й старшину козаки мали обирати на раді. Українська адміністрація та суд лишалися самостійними й не підпорядковувалися Москві. Збирання податків покладалося на український скарб. Чисельність козацького війська встановлювалася в 60 тисяч осіб.

Друга група документів, що складають договір 1654 р., стосувалася українського міщанства. Характерно, що деле-

Зверніть увагу!

Попри недосконалість і недовговічність, українсько-московський договір 1654 р. давав змогу цілком зберегти самостійність Української гетьманської держави, український уряд отримував можливість довести до переможного кінця війну з Річчю Посполитою, а отже, — завершити возз'єднання всіх українських земель під своєю владою. У міжнародних відносинах договір засвідчував право на відокремлення України від Польщі. Був також виявом міжнародного визнання самостійності Української держави, недоторканності встановленої системи соціально-економічних відносин. Адже в Україні залишалися власні уряд, військо, зовнішня політика, суспільний та економічний устрій. Не зазнали втручань законодавство й судівництво, церковно-культурне життя. Хмельницький зберігав усю повноту державної влади. Як внутрішню, так і зовнішню політику він провадив самостійно й незалежно.

гація міста Переяслава на чолі з війтом Іваном Григоровичем прибула до Москви ще перед приїздом туди козацького посольства. Вони привезли три чолобитні на царське ім'я, в яких просили підтвердити права та привілеї міста. У квітні 1654 р. цар видав три жалувані грамоти, в яких повністю підтверджував давні права Переяслава. Пізніше до Москви прибула делегація чернігівських міщан. А в червні — липні 1654 р. у Москві провадила переговори делегація київських міщан. У результаті українське міщанство мало зберегти всі свої права і вольності, які їм були дані ще литовськими князями та польськими королями, насамперед міське самоврядування.

Переговори з московським урядом провадило й православне духівництво. Українська церковна делегація на чолі з визначним діячем Інокентієм Гізелем прибула до Москви у серпні 1654 р. Вона подала свої вимоги, а також чолобитні київських монастирів, листи київського митрополита Сильвестра Косова, чернігівського єпископа, підкріплені цілою низкою послань Богдана Хмельницького та Івана Виговського. Тривалі переговори не мали результатів. Українська православна церква не погоджувалася на залежність від патріарха московського, якої прагнули московський уряд і російська православна церква.

Отже, лише міщани загалом порозумілися з московським урядом, козацтво разом з українською православною шляхтою — тільки частково, а православне духівництво відмовилося від незаконних вимог Москви.

Ті документи, які вдалося укласти під час українсько-московських переговорів 1654 р., встановлювали міждержавні взаємини, що не обмежували незалежності України. Умови українсько-московського договору 1654 р. свідчать про об'єднання України й Московії у своєрідну *конфедерацію*. Адже договір між двома державами загалом був рівноправний і (за умови дотримання) взаємовигідний. Водночас він був незавершений, недосконалий, діяв нетривалий час (кілька років) і тому дуже швидко втратив силу.

ПЕРЕБІГ ВОЄННИХ ДІЙ ПРОТИ ПОЛЬЩІ в 1654 —1655 рр.

Конфедерація — союз самостійних держав, створений з певною метою, здебільшого зовнішньополітичною.

Чому серед українців не було одностайності стосовно українсько-московського договору 1654 р?

Довідавшись про присягу Війська Запорізького московському цареві, польський уряд у лютому 1654 р. звернувся до козаків, мешканців міст і сіл з універсалами, в яких закликав повернутися в підданство Польщі й зректися Богдана Хмельницького. Такі дії мали на меті посіяти розбрат серед козаків і загострити внутрішню ситуацію. Король сподівався домогтися розриву союзу між Україною та Московією як дипломатичними заходами, так і військовою силою. Найважливішим завданням польської дипломатії було створення коаліції проти України й Московії. З цією метою король спорядив послів до Криму. Водночас готувався новий воєнний похід: було оголошено мобілізацію війська,

Станіславу Потоцькому наказано вирушати на Поділля, литовському гетьману Янушу Радзивіллу — розпочати наступ на територію Білорусії.

Воєнні дії на території Білорусії. Незабаром на території Білорусії й Смоленщини розгорнулися воєнні дії. У західний похід виступило військо московського царя та надіслана Богданом Хмельницьким 20-тисячна армія козаків на чолі з ніжинським полковником Іваном Золотаренком. Для московсько-українських військ той похід був успішний. Улітку 1655 р. вдалося вибити литовське військо з Білорусії й узяти частину Литви разом із столицею містом Вільно.

У південній Білорусії Іван Золотаренко запроваджував козацький устрій. Було створено кілька білоруських полків. Виникла реальна можливість утворення українсько-білоруської федерації або окремої Білоруської держави. Проте це викликало невдоволення царя, який хотів приєднати всю Білорусію до Московії.

Воєнні дії в Україні. Восени 1654 р. воєнні дії розпочалися й на території України. У середині листопада 30-тисячна польська армія Станіслава Потоцького вдерлася на Брацлавщину. Похід тривав до весни 1655 р. Його наслідком стало спустошення Поділля: до середини лютого було зруйновано майже 50 міст.

У грудні 1654 р. польське військо об'єдналося з 30-тисячною татарською ордою й 15 січня підійшло до Умані, взявши місто в облогу. На допомогу Іванові Богуну, який керував обороною Умані, вирушили козацькі загони Хмельницького й 10–12-тисячне московське військо. Це змусило польсько-татарське командування зняти облогу й повернути армію назустріч українсько-московським силам.

Охматівська битва. 19 січня 1655 р. польсько-татарське військо взяло в облогу українсько-московський табір під Охматовим (нині Черкаська обл.). Облога тривала кілька днів й виснажила суперників. Особливо дошкуляли морози. Сучасники називали місце бою «полем дрожі», або Дрижополем, а битву під Охматовим — Дрижопільською битвою.

Охматівська битва завершилася незначною перевагою українського війська, але Богдан Хмельницький не зміг завдати вирішального удару польсько-татарській армії й звільнити від неї територію Брацлавщини.

ПОХІД НА ГАЛИЧИНУ

Навесні 1655 р. Богдан Хмельницький вирушив через Поділля на Галичину. Мета походу — визволити з-під польського панування західноукраїнські землі та об'єднати Україну в її етнічних кордонах. На початку серпня військо зупинилося під Кам'янцем-Подільським. Під час облоги міста Богдан прийняв шведського посла. Той повідомив про вступ 9 липня Швеції у війну проти Польщі. Хмельницький зі свого боку обіцяв шведському королю військову допомогу.

Україна й тогочасний світ

Улітку 1655 р. надзвичайно погіршилося внутрішнє становище Польщі. Розпочалася п'ятилітня доба занепаду й колотнечі, названа польськими істориками «Потопом». «Потоп» поставив Польщу на межу загибелі. У липні 1655 р. на територію Польщі увійшли війська Швеції — давнього суперника Польщі в боротьбі за балтійське узбережжя Східної Пруссії та Ліфляндії (сучасної Латвії). Шведський король Карл X Густав вдало скористався ситуацією: його похід на Польщу збігається в часі з військовою операцією українсько-московських військ на території Білорусії та Литви. Отже, Польща опинилася в умовах війни на два фронти. Це спричинило політичну кризу. Армія складала зброю перед шведами, а сам Ян Казимир був змушений тікати до Силезії, яка перебувала під владою Австрії. Тоді ж українсько-московські війська здобули Вільно, обложили Ригу. Литовські володарі брати Радзивілли поквапилися оголосити про прийняття шведського протекторату.

Скориставшись послабленням Речі Посполитої, бранденбурзький правитель Фрідріх Вільгельм I оголосив про відокремлення від неї Пруссії і остаточно об'єднав її з Бранденбургом в єдине королівство. Це сприяло піднесенню Пруссії та перетворенню її на велику державу Європи.

Протекторат — форма залежності, за якою одна держава (протектор) бере на себе здійснення зовнішніх відносин іншої держави (протегованої), захист її території й нерідко ставить під свій контроль її внутрішні справи.

Облога Львова та битва під Городком. 19 вересня 1655 р. українська армія вщент розбила польське військо коронного гетьмана Станіслава Потоцького під Городком, що за 25 км від Львова. Внаслідок цієї перемоги було звільнено значну частину Західної України. Того самого дня українська армія підійшла до Львова й узяла місто в облогу. Розуміючи, що штурм завдасть тяжких втрат не тільки мешканцям міста, а й війську, Богдан Хмельницький погодився на переговори з львівською владою. Невдовзі гетьман отримав викуп і відступив від міста.

Відхід Богдана Хмельницького від Львова зумовлений кількома причинами. Саме тоді постала потреба захищатися від татарської орди, що вдерлася в українські землі. Крім того, подальше перебування під Львовом могло призвести до загострення відносин зі Швецією, яка на той час захопила майже всю Польщу й більше не потребувала допомоги козаків. Непокоїла також можливість переходу міст Галичини під владу Московії.

Після битви під містечком Озерна 12 листопада 1655 р. було укладено угоду між гетьманом і кримським ханом. Та угода передбачала невтручання Криму у війну України й Московії проти Польщі. Договір дав можливість уникнути татарського нападу на українські та московські землі. Отже, незважаючи на складність ситуації, літньо-осіння кампанія 1655 р. для українсько-московського війська в Україні завершилася успішно.

ВІЛЕНСЬКЕ МОСКОВСЬКО-ПОЛЬСЬКЕ ПЕРЕМИР'Я 1656 р.

Наприкінці 1655 — у першій половині 1656 р. Богдан Хмельницький провадив надзвичайно активну дипломатичну діяльність: обмінювався посольствами зі шведським та польським королями, кримським ханом, молдавським господарем і трансільванським князем. Тим часом московський уряд, наляканий воєнними успіхами шведських військ у Польщі, розпочав активну підготовку до війни проти Швеції.

Польські дипломати, шукаючи порятунку для батьківщини, запропонували польську корону на випадок смерті Яна Казимира — цареві Олексію. Ця пропозиція спонукала Москву до переговорів із Варшавою, які закінчилися 24 жовтня 1656 р. Віленським перемир'ям. За ним воєнні дії між Річчю Посполитою й Москвою припинялися, обидві країни зобов'язувалися не розпочинати переговорів про мир зі Швецією, а натомість передбачалися спільні воєнні дії проти Швеції й Бранденбургу, обрання царя на польський трон.

Чим була зумовлена зміна зовнішньо-політичної орієнтації Богдана Хмельницького за останніх років гетьманування?

ДЖЕРЕЛА СВІДЧАТЬ!

Козаки послали на віленські переговори своїх послів, але їх до нарад не допустили. Повернувшись із Вільна, козацькі посли сказали: «Нині Військо Запорізьке в Україні пропало. Помочі нема нізвідки, і голови не маємо де притулити. Нічого не знаємо, яку угоду уклали з комісарами лядськими повно-

гладні царської величності посли. Бо не тільки не радилися вони з нами, а навіть здалеку до наметів посольських не допустили, наче собак до церкви Божої». Богдан Хмельницький відповів: «Я знаю, що робити! Нам треба відступити від руки царської і підемо туди, де Всевишній Владика бути скаже, — не тільки під володаря християнського, а хоч би й під самого бусурмана».

ЗМІНА ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОЇ ОРІЄНТАЦІЇ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Віленське московсько-польське перемир'я в гетьманській столиці було сприйняте як брутальне порушення договору 1654 р., власне, як зрада з боку царя. Гетьман вирішив шукати нових союзників проти Польщі. Реальними претендентами були Швеція і Трансільванія. Стосунки з Трансільванією Хмельницький установив ще 1648 р. Щоправда, вони були нерівними: то союзними, то напруженими, як це сталося після невдалого походу Тимоша Хмельницького у Молдавію восени 1653 р. 8 жовтня 1656 р. між Військом Запорізьким і Трансільванією було укладено угоду про військовий союз проти Речі Посполитої. Трансільванський князь Юрій II Ракоці обіцяв допомогти Хмельницькому відвоювати Галичину і частину Білорусії, визнавав за гетьманом титул князя та підтримав його намір передати цей титул синові Юрію.

Дипломатичні стосунки зі Швецією Богдан Хмельницький встановив у 1652 р. й провадив за наступних років. Вже у вересні 1655 р., коли розпочалася польсько-шведська війна, Хмельницький пропонував шведському королю Карлу Густаву союз проти Польщі з умовою, щоб усі руські (українські) землі Речі Посполитої були віддані Україні.

ДЖЕРЕЛА СВІДЧАТЬ!

У квітні 1657 р. до Хмельницького в Чигирин прибув посланець московського царя. Під час зустрічі з гетьманом він одразу висловив невдоволення царя союзом Хмельницького зі шведським королем і трансільванським князем. Богдан Хмельницький гнівно заперечив: «Від шведського короля я ніколи не відійду, бо є давня дружба, понад шість років: шведи люди правдиві: всякої дружби й приязні додержуються, слово своє тримають; а царська величність наді мною й над усім військом [українським] учинив немилосердя своє: помирившись із поляками, хотів було віддати нас їм у руки; а тепер слух до нас доходить, що государ послав з Вільна проти нас, шведів і угорців ляхам на допомогу 20 тисяч ратних людей».

ДІЇ УКРАЇНСЬКОГО ВІЙСЬКА АНТОНА ЖДАНОВИЧА в ГАЛИЧИНІ та ПОЛЬЩІ

Коли в грудні 1656 р. почався наступ трансільванського князя Юрія II Ракоці на Польщу, Хмельницький надіслав йому на допомогу козацькі полки, очолені київським

Трансільванія (Семиграддя)— історична область у Східних Карпатах; з 11 ст. належала угорським королям. Після розгрому угорських рицарів турецькою армією під Могачем (1526) і втрати Угорщиною незалежності Трансільванія з 1541 р. перебувала під протекторатом турецького султана. Наприкінці 17 ст. була передана Габсбургам. Тепер — автономна область на півночі Румунії.

Україна й тогочасний світ

У грудні 1656 р. Юрій II Ракоці підписав зі шведським королем трактат «вічного союзу». Тепер, за умови спільних воєнних дій України й Трансільванії, можна було сподіватися на допомогу Швеції, яка, не маючи договірних відносин із гетьманським урядом, підтримувала б трансільванців.

У 1656 р. зносини України зі Швецією стали регулярними, але шведи не хотіли віддавати українські землі, що були під Польщею, бо самі на них претендували. У січні 1657 р. шведські посли привезли проект союзницького договору, але з визнанням незалежної держави тільки на козацькій території (Наддніпрянщині). Хмельницький від договору відмовився. У червні до Чигирина знову прибуло шведське посольство. Воно повідомило, що король Карл Густав погоджується віддати гетьману українські землі під Польщею, частину Білорусії та Смоленськ, собі ж залишає землі Польщі.

полковником Антоном Ждановичем. Спершу українсько-шведсько-трансільванське військо діяло успішно: було здобуто Перемишль, Варшаву, Краків, Люблін, Брест та ін. Однак із середини травня його становище погіршилося. Невдачі раз по раз переслідували союзників. Через напад Данії на Швецію шведський король залишив Юрія Ракоці. Напруженими стали стосунки князя з козаками. Тому, довідавшись про вторгнення польського війська до Трансільванії, Юрій Ракоці, незважаючи на те, що було взято Варшаву, розпочав переговори з поляками. А 11–12 липня 1657 р., отримавши звістку про наближення татарської орди, яка могла відрізати йому зворотний шлях, і остаточно втративши надію на успішне завершення боротьби з Польщею, трансільванський князь капітулював. Козаки дізналися про наміри Юрія Ракоці напередодні капітуляції й, остерігаючись, що той видасть їх полякам, відійшли від нього.

БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ — ДЕРЖАВНИЙ, ПОЛІТИЧНИЙ І ВІЙСЬКОВИЙ ДІЯЧ

Похід проти Польщі не привів до остаточної перемоги над Річчю Посполитою. Коли ж звістка про самовільне повернення Ждановича в Україну дійшла до гетьмана, це завдало йому смертельного удару. 27 липня 1657 р. український гетьман помер.

ДЖЕРЕЛА СВІДЧАТЬ!

Збереглося чимало історичних джерел різних часів, у яких смерть Богдана Хмельницького витлумачується як трагедія народу, чим підкреслюється виняткове значення діяльності гетьмана для долі України. З великою емоційною силою описано ту сумну подію в історико-публіцистичному творі 18 ст. «Історія Русів»: «Лемент і плач челяді гетьманської і постріл з домової гармати сповістили в місті про смерть гетьмана. Військо й народ усякого рангу і стану виповнили враз дім гетьманський і його оточили. Плач і ридання роздирали повітря, журба поширювалась повсюдно і була невимовна. Всі оплакували його як рідного батька свого, всі кричали: «Хто тепер пожене ворогів наших і захистить нас од них? Згасло сонце наше, і ми зосталися в темряві на поталу вовкам ненажерливим!»

Ікона «Покрова», на якій зображено Богдана Хмельницького.

Богдан Хмельницький — одна з найяскравіших постатей української історії. Діяльність видатного гетьмана — далекоглядного політика, блискучого дипломата, великого полководця — не тільки визначила подальшу долю України, а й відчутно вплинула на європейське політичне життя, змінила його розвиток.

Основним здобутком діяльності Хмельницького стало відродження Української держави. Саме у відновленні незалежної держави, яка б об'єднала всі етнічні українські землі й була б спадкоємицею Київської Русі, вбачав гетьман результати очоленої ним Національно-визвольної війни. Тож розбудова держави, формування всіх її ланок відбувалися під особистим його керівництвом.

Безсумнівною заслугою Богдана Хмельницького було й те, що весь український народ, незважаючи на станові інтереси, виступив єдиною як ніколи силою в боротьбі за національне визволення.

За гетьманування Хмельницького на території Української держави були ліквідовані магнатське та шляхетське землеволодіння, фільварково-панщинна система господарювання, кріпосницькі відносини. Цілковита більшість селян отримала особисту волю, право спадкоємного володіння землею та сільськогосподарськими угіддями, а також можливість вступати до козацького стану. Зросла чисельність козацтва, яке стало привілейованим станом.

Хмельницький здобув визнання в Європі і як полководець. Він не тільки створив одну з найсильніших армій, зумівши належним чином озброїти її, а й збагатив військове мистецтво самобутніми тактичними прийомами, використовуючи які, завдав Польщі найважчих поразок за всю її історію. Битви під Жовтими Водами, Корсунем, Батогом стали неперевершеними зразками світового військового мистецтва.

Богдан Хмельницький відзначався також винятковими дипломатичними здібностями. Саме завдяки тому він домігся ізоляції Польщі й налагодив добрі відносини з багатьма сусідніми державами, забезпечив Україні допомогу Криму, домігся невтручання Туреччини й Трансільванії, змусив Молдавію розірвати союз із Польщею, готував союз зі Швецією, зав'язав дружні взаємини з Венецією, Австрійською монархією.

Іллінська церква в Суботові — усипальниця Богдана Хмельницького. Художник Тарас Шевченко.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ! 1. Коли і з якою метою було встановлено дипломатичні відносини між Україною та Московією? Як розвивалися ці відносини протягом 1648—1653 рр.? 2. Чому Богдан Хмельницький був змушений укласти союз з Московією? 3. Розкажіть про перебіг подій у Переяславі 8 січня 1654 р. 5. Які документи визначають зміст українсько-московської угоди 1654 р.? У чому значення українсько-московського договору 1654 р.? 6. Як розгорталися воєнні дії 1654 р. на території Білорусії? 7. Які причини походу Хмельницького на Львів 1655 р.? Назвіть його наслідки. 8. На яких умовах було підписано Віленське перемир'я? 9. Як відбувалася українсько-шведсько-трансільванська військова кампанія 1657р.? Чим завершилася? 10. У чому значення діяльності Богдана Хмельницького? Дайте характеристику гетьманові Богдану Хмельницькому як історичній особистості (див. пам'ятку на стор. 60).

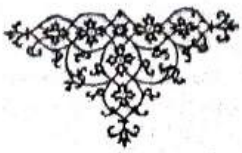

УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА – ГЕТЬМАНЩИНА за ГЕТЬМАНА ІВАНА ВИГОВСЬКОГО

Десь на заході дотлівало сонце. Червінною барвою засвітилося небо над Конотопом. Згасав день, та не вщухала битва. Смертоносним градом сипали гармати, тонко голосили кулі, лиховісно дзвеніла криця. Від зорі до зорі тривали криваві жнива. Гетьман Виговський на мить спинився, витер спітніле чоло. Раптом зовсім поряд важко гупнуло гарматне ядро. Нажаханий кінь несамовито смикнув вуздечку, проте замість стрибка хитнувся і впав, залитий кров'ю. «І цього разу я не твій, смерте», — тільки й устиг подумати гетьман, швидко схоплюючись на ноги.

— Не вбережеш, гетьмане, голови — з ким святкуватимемо перемогу? — гукали до Виговського козаки.

«А й справді, з ким?» — майнула думка в козацького керманича, і він рушив далі, аби власним оком охопити поле битви.

Під стінами Конотопа ще кипів бій, але несподіванок уже статися не могло: тієї вечірньої пори українська кіннота наздоганяла рештки московської армії, прагнучи вщент розбити сили московитів. Виговський радів, що вдалося здійснити задумане. «Може, зглянеться Всевишній над нашим безталанням, — думав гетьман, перебираючи в пам'яті подробиці дня. — Ех, коли б справді вдалося позбутися зрадливої опіки московського царя!» У листі до польського воєначальника Анджея Потоцького свої думки з приводу перемоги під Конотопом Іван Виговський виклав так: «Та нещасний я син матері моєї, Вітчизни, що мені випало бути в таких страшних приступах, протидіяти доволі потужному ворогові. Але якби я з ним не зійшовся відважно, то довелося б оплакувати втрату не тільки всього краю, а й нові, може, й непереборні труднощі для Вітчизни. Тож вчиню те, що мені сама річ і любов до Вітчизни кажуть».

Битва під Конотопом розпочалася 29 червня 1659 р. Того дня на Крупич-полі зійшлися недавні союзники: українська армія й військо московського царя. А все через те, що долю козацької України знову на свій розсуд взялися визначати в чужих столицях. Щоб уберегти незалежність батьківщини, гетьман Іван Виговський, наступник Богдана Хмельницького, мусив діяти рішуче. І знову заклекотіла війна.

СТАНОВИЩЕ В УКРАЇНСЬКІЙ ДЕРЖАВІ ПІСЛЯ СМЕРТІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Внутрішнє становище Української держави по смерті Хмельницького багато в чому зумовлювалося зовнішніми факторами. Розпалася коаліція проти Речі Посполитої. Трансільванія зазнала поразки. Бранденбургу вдалося досягти власної мети: бранденбурзький правитель відокремив від Речі Посполитої Пруссію й остаточно об'єднав її з Бранденбургом в єдине королівство. Швеція, перейнята війною з Данією, вивела війська з Польщі й невдовзі уклала мирні угоди з Московією та Річчю Посполитою.

Що ж до Польщі, то вона разом із Кримським ханством, аби відплатити українцям за поразки минулих літ, розпочала приготування до нової війни.

Вдався до наступу проти незалежності Української держави й царський уряд. Свідченням того стали вимоги, які привіз до Чигирина одразу по смерті Богдана Хмельницького царський посол. У них, зокрема, йшлося про те, щоб кількість реєстрових козаків становила тільки 12 тисяч, щоб усі податки надходили цареві, щоб над кожним полком стояв полковник-московитин, а старшина була московська, щоб по смерті козаків їхні діти ставали царськими підданими. Цар вимагав також, щоб Юрій Хмельницький, син Богдана, зі скарбами був відісланий до Москви, а київський митрополит став залежним від московського патріарха й висвячувався в Москві, залишаючись на митрополичій кафедрі за царським привілеєм.

На внутрішнє становище Української держави накладала свій відбиток і тривала війна. Незадоволення рядового козацтва й селянства невпинно посилювало роль певних кіл української козацької верхівки. Ситуація ускладнювалася поглибленням розбіжностей між прихильниками різних зовнішньополітичних орієнтацій, між правобережними та лівобережними полками.

ОБРАННЯ ГЕТЬМАНОМ ІВАНА ВИГОВСЬКОГО

Ще за життя Богдана Хмельницького, 5—11 квітня 1657 р., Старшинська рада винесла ухвалу про передачу влади після смерті гетьмана його 16-річному синові Юрію. Втілення тієї ухвали в життя означало б запровадження спадкоємності гетьманської влади, тобто встановлення в Україні монархічної форми врядування.

Одначе після смерті гетьмана Хмельницького ситуація змінилася. 23—26 серпня в Чигирині відбулася Старшинська рада, на якій гетьманом, до повноліття Юрася Хмельницького, було обрано генерального писаря Івана Виговського. На час обрання він був знаним політиком, талановитим організатором, блискучим дипломатом. Факти життя й діяль-

Іван Виговський.

УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА - ГЕТЬМАНЩИНА ЗА ГЕТЬМАНА ІВАНА ВИГОВСЬКОГО. 1657-1659 рр.

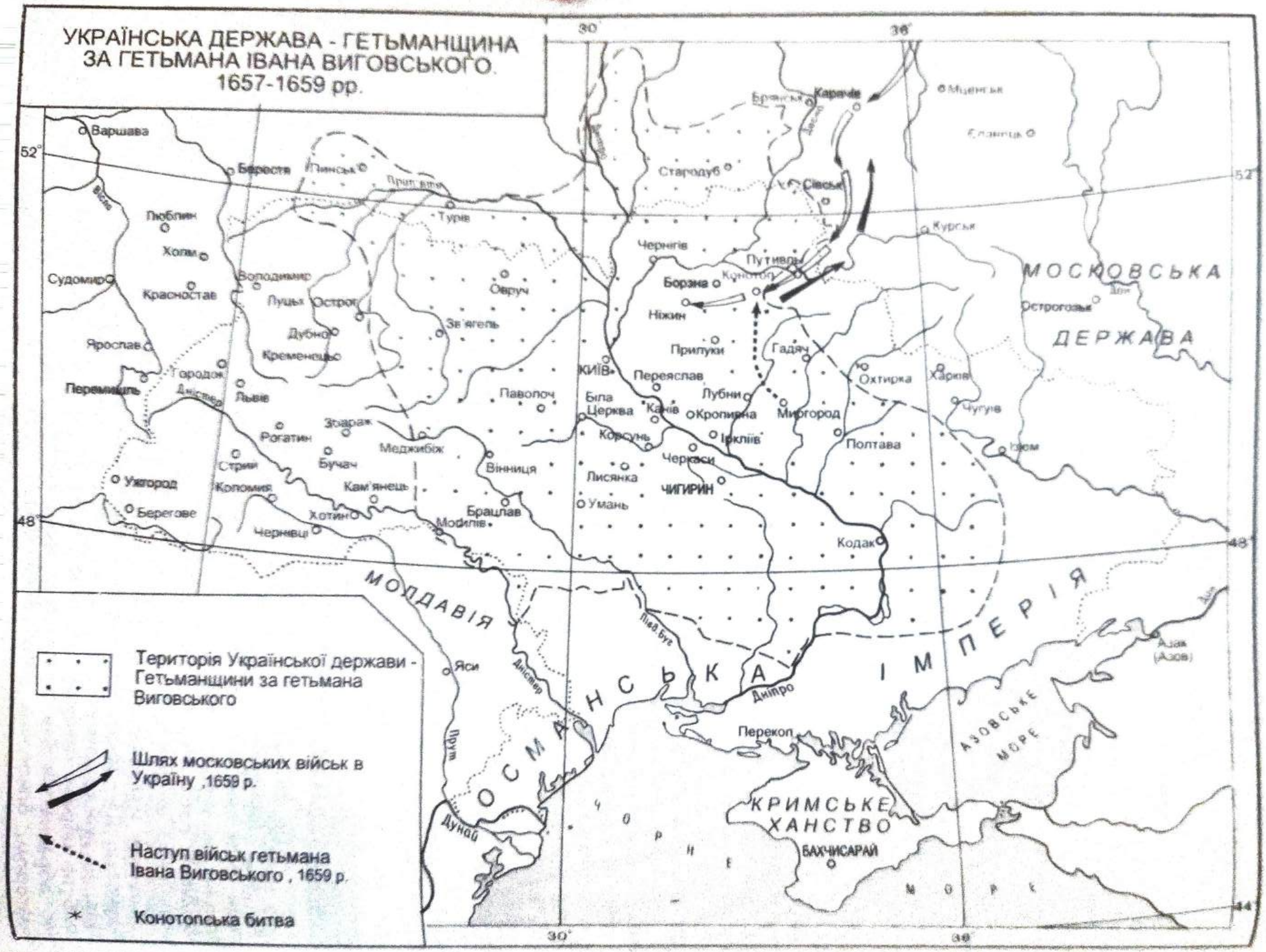

ності Івана Виговського переконують, що він не мав серйозних суперників стосовно оволодіння гетьманською булавою.

ОСОБИСТІСТЬ
Іван Виговський

Генеральний писар Іван Виговський переглядав листи, отримані останнім часом від іноземних володарів і їхніх послів. «Ваша світлість», «світлий та вельможний», «найсвітліший», — так зверталися чужинці до гетьмана Хмельницького. Дипломатична стриманість, обережність, а часом і лукава підступність вчувалися в тих звертаннях. Не з власного бажання, а з примусу гарячої криці козацьких шабель визнавали родовиті чужоземці керманича покозаченої України рівнею собі. Тому так багато прихованих ворогів у відновленої Української держави. Тож доводиться пильнувати, вміти читати між рядками, мислити глибоко, очі всюди маючи...

Двері гетьманської канцелярії рипнули.

— Здоров був, козаче, — привітався Виговський із давнім знайомим. — Як там у землі лядській? Що нового чути від пана короля?

Прибулець за звичкою уважно оглянув світлицю. Пересвідчившись, що генеральний писар сам, витягнув із шапки згорнуті папери.

— Вчасно привіз. Сьогодні саме Хмельницький матиме зустріч із польськими послами. Не завадить гетьманові знати про плани польського уряду, — говорив Виговський, розгортаючи донесення.

То були шифровані звіти козацького вивідувача Василя Верещаки — особистого камергера Яна Казимира. Молодий українець користується особливою довірою короля й разом з ним буває на всіх таємних нарадах в королівському палаці. Василеві повідомлення Хмельницький цінує надзвичайно.

— Зайдеш за гетьманськими грамотами ввечері, — проводжаючи гостя, мовив генеральний писар. — Подивимося, якої нам заспівають посли його величності під час обіду.

Не тільки не мав Виговський своїх агентів — друзів, як називав він українських розвідників. Діяли козацькі вивідувачі у Львові, Кам'янці-Подільському, Перемишлі, Кракові, Варшаві, Відні та інших містах і країнах, співпрацювали зі шведськими й трансільванськими розвідниками на території Речі Посполитої, Чехії, Моравії, Сілезії, Австрії, у країнах Балканського півострова. Вражений обізнаністю українського уряду про польські справи, дипломат Речі Посполитої доповідав з Чигирина на початку 1651 р., що через канцелярію Виговського «Хмельницький знає про все, що коїться у Варшаві, і має таких, котрі доповідають йому про найменші події». Мережа української розвідки при королівському дворі у Варшаві, створена Іваном Виговським, була надзвичайно надійною. Навіть і через чверть століття висловлювалися скарги, що козаки дізнаються про всі задуми короля.

Іван Остапович Виговський походив зі старовинного роду української православної шляхти. Освіту здобув у Києво-Могилянській академії. Знав кілька мов, зокрема й латину, був прекрасним каліграфом. Національно-визвольна війна застала Виговського на польському боці — він був ротмістром кварцяного війська. Під час Жовтоводської битви потрапив до татарського полону. Тричі тікав, тричі його ловили ординці і, напевно, стратили б, якби не Богдан Хмельницький, що викупив Виговського з неволі. Відтоді перебував при гетьманові, присягнувши бути вірним йому до смерті. Незабаром став генеральним військовим писарем і найближчим сподвижником Хмельницького.

Протягом 1648 р. Виговський розбудував адміністративний і дипломатичний штаб Хмельницького, своєрідне міністерство зовнішніх та внутрішніх справ — Генеральну військову канцелярію. Очолюючи її аж до смерті гетьмана, незмінний генеральний писар був ізаємничений у найсекретніші справи. Як писав один із сучасників, жоден полковник не знає, що думає Хмельницький, це знає тільки один Виговський. Хмельницький і Виговський діяли узгоджено, причому гетьман у політиці дотримувався більш жорсткої лінії. Виговський був гнучкішим, і це створювало додаткові можливості для дипломатичних комбінацій.

ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА ІВАНА ВИГОВСЬКОГО

У зовнішньополітичній діяльності новообраний гетьман прагнув продовжувати політику Богдана Хмельницького, спрямовану на досягнення цілковитої незалежності Української держави, на зміцнення її міжнародного авторитету.*

Уже на Корсунську раду в жовтні 1657 р. прибули посли Швеції, Польщі, Австрії, Туреччини, Криму, Трансільванії, Молдавії, Валахії. Там був остаточно оформлений договір зі

Швецією. Він передбачав створення українсько-шведського військово-політичного союзу, який мав забезпечити незалежність і територіальну цілісність України. Рада ухвалила також відновити союзи з Туреччиною та Кримським ханством й укласти перемир'я з Польщею.

Водночас гетьман Виговський намагався уникнути ускладнень у відносинах із Москвою. До царя було відправлено посольство з повідомленням про обрання нового гетьмана. У Москві довго зволікали з визнанням Виговського за гетьмана, вимагаючи від нього багатьох поступок, насамперед введення до найбільших українських міст — Переяслава, Ніжина й Чернігова — московських залог на чолі з воєводами. Це дало б змогу Москві втручатись у внутрішні справи України та обмежувало б її незалежність. Вимагалося також проведення повторних виборів за участю царських представників. Виговський мусив погодитися з царськими вимогами, сподіваючись, що на тому зазіхання Москви припиняться.

Після лютневої ради 1658 р. в Переяславі, яка підтвердила обрання Виговського гетьманом, воєводи отримали дозвіл прибути на Україну.

Це цікаво!

Рід Виговських залишив невибувний слід в історії України. Батько майбутнього гетьмана Остап служив у Київського митрополита Петра Могили й знався з Адамом Киселем. За років Національно-визвольної війни Остап Виговський підтримав повстанців, а згодом його призначили на посаду намісника київського замку. У сім'ї Остапа Виговського було багато дітей. Джерела повідомляють про синів — Івана, Данила, Костянтина, Федора — і двох дочок. Данило Виговський став полковником, як наказний гетьман 1655 р. керував походом українців на Люблін, був зятем Богдана Хмельницького. Загинув 1659 р., коли, поранений, потрапив у полон до московитів. Костянтин Виговський служив спочатку Кисілю, потім перейшов на бік повстанців, ставши пінським і туровським полковником, генеральним обозним. Після поразки брата-гетьмана постригся в ченці. Федір Виговський був українським дипломатом ще за Хмельницького, брав участь у посольствах до Москви. Зять Виговського, чоловік його дочки Мар'яни, Михайло Гунашевський, був київським та перемишльським православним протопопом, але найбільш уславився як автор знаменитого Львівського літопису.

ВНУТРІШНЯ ПОЛІТИКА

Своєю внутрішньою політикою Іван Виговський прагнув задовольнити передусім інтереси старшинської верхівки та української покозаченої шляхти, тобто діяв, як і більшість володарів західних держав. Щедрі дарунки земельних наділів та привілеїв можновладцям спричинили невдоволення незаможного козацтва й селянства. Зростанням внутрішнього напруження скористалися полтавський полковник Мартин Пушкар, який сам прагнув гетьманської булави, та запорізький отаман Яків Барабаш. За підтримки Москви їм вдалося організувати заколот. Заколотники розбили під Полтавою полковників Івана Богуна та Івана Сербина й оволоділи територією Полтавського та Лубенського полків.

Заклики Виговського покласти край громадянській війні не діяли. Отож він мусив вжити рішучіших заходів. У травні 1658 р. гетьманське військо розбило під Полтавою загони заколотників. Пушкар загинув у бою, а Барабаш був узятий у полон і страчений. Після придушення заколоту московський уряд, що підтримував Пушкаря й Барабаша, почав відверто втручатися в українські справи, надаючи противникам гетьмана матеріальну підтримку.

ГАДЯЦЬКИЙ ДОГОВІР
6 вересня 1658 р.

Подвійна гра Москви, яка задля власних інтересів розпалювала заколот Пушкаря, засвідчила прагнення московського уряду підкорити Україну. Це змусило Виговського вкотре замислитися над пошуком іншого союзника. Після довгих вагань він вирішив звернутися до Речі Посполитої.

У місті Гадячі *6 вересня 1658 р.* між Україною й Польщею було укладено договір, що був названий *Гадяцьким.* Згідно з ним, Україна, Польща й Литва утворювали федерацію трьох самостійних держав, об'єднаних лише спільно обраним королем. Україна в межах Київського, Чернігівського й Брацлавського воєводств ставала незалежною державою під назвою Великого князівства Руського.

Найвища законодавча влада у Великому князівстві Руському мала належати депутатам від усіх земель князівства, а виконавча — зосереджуватися в руках гетьмана, який би обирався довічно й затверджувався королем. Передбачалося, що Велике князівство Руське матиме власні судову й фінансову системи, йшлося про створення власної монетарні. Українське військо мало налічувати 30 тисяч козаків і 10 тисяч найманого війська. Церковну унію належало скасувати в усіх трьох державах. Православна церква мусила мати такі самі права, як і римо-католицька. Передбачалося заснування двох університетів, причому один із них отримував статус академії (Києво-Могилянська академія), а також колегіумів, гімназій, різних шкіл і друкарень. Запроваджувалася цілковита свобода слова й друку.

Гадяцький договір був більш виважений і стрункий, ніж договір 1654 р. Та, на жаль, його не вдалося втілити в життя, тим більше, що Польща і не збиралася дотримуватися його.

Зверніть увагу!

З підписанням Гадяцького договору 1658 р. можна говорити про закінчення Національно-визвольної війни. Саме тоді, і формально, і фактично, було припинено війну проти Речі Посполитої, саме тоді виникла нова політична реальність. Україна, на жаль, у той час не зберегла державної незалежності у боротьбі проти агресії Московської держави і з 1659 р. була включена до її складу як автономна політична одиниця. Далі почався новий етап національно-визвольної боротьби українського народу, більше знаний під назвою Руїна.

МОСКОВСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА 1658—1659 рр.

Гадяцький трактат спонукав московського царя до дій у відповідь. Спеціальною грамотою цар Олексій звернувся до українського народу. Він закликав до непокори гетьманові. Зі свого боку, Виговський розіслав *Звернення до європейських дворів*, яким сповіщав про розрив із Москвою та про причини такого розриву.

ДЖЕРЕЛА СВІДЧАТЬ!

У «Зверненні уряду Гетьманщини до європейських монархів 1658 р.», зокрема, говорилося: «Ми, все Військо Запорізьке, повідомляємо і перед Господом та всім світом свідчимо цією нашою щирою та відвертою заявою: у нашої війни, розпочатої та проведеної з поляками, не було іншої причини, ані іншого завдання й мети, крім оборони Святої східної Церкви, а також нашої давньої свободи, яку ми палко любили, спільно з безсмертної пам'яті нашим Гетьманом Богданом Хмельницьким та Іваном Виговським, нашим писарем. Свої приватні справи ми тримали осторонь заради слави Божої та загального добра. Через що передусім ми уклали дружбу з татарами та найсвітлішою королевою Швеції Христиною, а тоді з найсвітлішим королем Швеції Карлом Густавом. Їм усім ми зберегли вірність постійну. Навіть із поляками ми не наважилися розривати будь-коли угоди, але до всіх нашу вірність, договори та угоди ми зберегли непорушно. Ми прийняли захист Великого князя Московії не для чогось

Як у документі пояснюються причини розриву з Московією?

іншого, як тільки для того, щоб із Божою поміччю здобуту та захищену великим і багаторазовим кровопролиттям нашу свободу зберегти й примножити для себе й для наших нащадків. І тому наше військо першим було в підкорення Литви Великим князем Московії разом із нашим полковником Ніжинського полку Золотаренком, запевнене численними обіцянками й посулами Великого князя Московії, та через спільну релігію і непримусовий добровільний перехід наш під його владу. Ми сподівалися, що він поставиться до нас справедливо, доброзичливо, милостиво, що поводитиметься з нами чесно та не замислить нічого проти нашої свободи, але що, навпаки, надалі діятиме згідно зі своїми обіцянками. Проте (о марні сподівання!) того найблагочестивішого Володаря, найрелігійнішого, найдоброзичливішого, правителя його держави та перші люди Московії налаштовували на те, щоб спершу того року, коли обговорювався мир між Польщею і Москвою, домовитися щодо сподівання заволодіти Королівством Польщі, а також і про наше пригноблення й підкорення: московити пообіцяли полякам, що ми розірвемо дружбу зі шведами і почнемо з ними війну за бажанням Великого князя; свої плани вони будували на тому, щоб нас, зайнятих війною зі шведами, можна було легко захопити та уярмити...»

На початку весни 1659 р. понад 100 тисяч російських вояків на чолі з князем Олексієм Трубецьким рушили на Київ. Під містом Срібним їм стали на перешкоді загони прилуцького полковника — майбутнього гетьмана — Петра Дорошенка, а під Конотопом — козаки чернігівського й ніжинського полків під командуванням ніжинського полковника Григорія Гуляницького. Московська армія розділилася. Частина рушила до Срібного, розбила прилучан, захопила й спалила місто, перебивши всіх його мешканців. Інша частина майже одночасно обложила Конотоп. Облога тривала близько двох місяців. Виговський протягом цього часу готувався до вирішального бою. Гетьман зібрав чимале військо — близько 60 тисяч вояків. Крім того, вдалося домовитись із кримським ханом про допомогу 40-тисячної орди.

Виговський не дуже поспішав під Конотоп, очікуючи на прихід хана. Коли ж кримські війська підійшли на Крупичполе, що під Конотопом, події одразу стали розгортатися швидше. 24 червня під Шаповалівкою Виговський розбив численний ворожий роз'їзд. Головна битва відбулася 28—29 червня.

Доведіть, що виступ гетьмана Виговського та більшості старшини проти Москви не порушував договірні статті українсько-московського договору 1654 р.

Конотопська битва (28—29 червня 1659 р.). Виговський підійшов до Соснівської переправи під Конотопом і вдарив на 15-тисячний московський загін, який боронив її. Частина українського війська змусила московитів відступити, а інша, переправившись через міст, почала громити його. Орда тим часом потай залишалася за річкою Соснівкою. Побачивши, що українців небагато, князь Пожарський наказав основним силам свого війська їх переслідувати. Переправляючись через річку, московити розтягнулися: коли

передові загони дісталися протилежного берега, задні лише готувалися до переправи.

Раптом розлилася річка, яку встигли загатити козаки Виговського, водночас зруйнувавши міст. Багнисті береги ріки перетворилися на «справжні конотопи». Важка московська кіннота загрузала в багні і втрачала час. Саме тоді українське військо розвернулося й рушило в контратаку: вдарили козаки із засідок, примчала поділена на дві частини орда. Узята в кільце російська армія опинилася в безнадійному становищі. Врятуватися міг тільки той, хто мав би «крилатих коней».

Тим кіннотникам Пожарського, котрим вдалося вирватися з кільця, довелося відбиватись аж до стін Конотопа. Надвечір розбита армія московитів почала відходити від міста.

Побачивши, що облогу знято, з Конотопа ударив полк Гуляницького. Козакам вдалося захопити частину московської артилерії. Здобув Гуляницький і московський обоз.

Тим часом Виговський підійшов упритул до ворожого табору. Гетьман наказав своєму війську стати табором. Бій під стінами Конотопа був дуже жорстокий. Московське військо не витримало й почало відступати до Путивля. Українські козаки й татари переслідували московитів ще й протягом наступного дня.

Московське військо зазнало нищівної поразки. Князя Пожарського було взято в полон. Потрапили в полон й інші воєначальники.

КІНЕЦЬ ГЕТЬМАНУВАННЯ ВИГОВСЬКОГО

Гучна перемога під Конотопом не поклала край розбрату в Україні. Поміж українців не було єдності щодо подальшої долі батьківщини. Незалежну Україну кожне угруповання розуміло по-своєму, обстоюючи передусім власні інтереси. Отож одразу після Конотопської битви вибухнуло нове антиурядове повстання, на чолі якого було поставлено Юрася Хмельницького. Рядові козаки й селяни підтримали його, бо боялися, що разом із запровадженням Гадяцького трактату повернуться національно-релігійні утиски й панщина. Лави повстанців збільшували й ті, що не хотіли послаблення Москви як імовірного союзника в боротьбі проти Польщі. До повстанців прилучалися мешканці Лівобережжя, бо боялися можливої війни з Московією, яка розгорталася б на їхній землі. У вересні 1659 р. під Германівкою на Київщині відбулася козацька рада. Козаки відмовилися визнати Гадяцький трактат, виступили проти союзу з польським королем і висловили недовіру гетьманові Виговському. Після ради Виговський, не бажаючи Україні шкоди, яку б заподіяла *громадянська війна*, зрікся булави й подався на Волинь, що тоді перебувала під владою

Це цікаво!

Видатний російський історик Сергій Соловйов про поразку московського війська під Конотопом писав: «Краса і гордість московської кінноти, яка щасливо закінчила походи 1654—1655 років, зникла в один день; ніколи після цього цар московський не мав можливості вивести на поле таке блискуче військо. В траурному одязі вийшов Олексій Михайлович до народу, і жах охопив Москву. Удар був ще важчий тому, що його не чекали; він стався після гучних перемог!...»

Зверніть увагу!

Конотопська битва є яскравим прикладом справедливих війн — війн, спрямованих на визволення свого народу від іноземного панування, війн за оборону власної незалежної держави. Битва ця була й залишається одним із славних символів національно-визвольної боротьби українського народу, вона засвідчила надзвичайний героїзм і високий рівень військового мистецтва збройних сил України.

польського короля, а гетьманом було обрано Юрія Хмельницького.

Нетривале гетьманування Івана Виговського було сповнене важких випробувань. Найтяжче серед них — громадянська війна, яку козацький літописець охарактеризував як «новий великий вогонь внутрішніх чвар та кровопролиття, що спалював людське добро й знищував усе під корінь». Це добре усвідомлював Виговський: не бажаючи продовжувати братовбивчу війну, він зрікся гетьманства. Щоправда, злагода й тоді не запанувала в Україні. Бо наступникам Виговського, які відзначалися меншим політичним досвідом, теж не вдалося покласти край втручанням Московського царства та Речі Посполитої у внутрішні справи України. Врешті, їхнє втручання та брак єдності серед козацької старшини — провідної української верстви — призвели до втрати Україною державної незалежності.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ! 1. Де й коли відбувалося обрання Виговського гетьманом? 2. Якого зовнішньополітичного курсу дотримувався Виговський? Як складалися відносини Виговського з Московією? Що передбачав укладений Виговським договір зі Швецією? 3. Які основні напрями внутрішньої політики Виговського? 4. Чим закінчився заколот Пушкаря й Барабаша? Яку роль відігравала Москва в цьому антидержавному акті? 5. Схарактеризуйте умови Гадяцького договору. 6. Які наслідки мало підписання Гадяцького договору? 7. Чому, незважаючи на перемогу під Конотопом, Виговському не вдалося уникнути спалаху громадянської війни й утримати гетьманську булаву? Як оцінюють Конотопську битву сучасні дослідники?

ПОРУШЕННЯ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ЦІЛІСНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ — ГЕТЬМАНЩИНИ. АНДРУСІВСЬКА УГОДА

Раду в Ніжині призначили на 17 червня 1663 р. Посеред майдану поставили стіл, біля нього крісло для князя-московита, царського представника. Неподалік напнули чорний царський намет, за яким розташувалося озброєне московське військо.

І ось вдарили в котли. Козаки почали збиратися в коло.

— Здоров був, Петре, — гукнув земляка запорожець. — Бачу, сподіваєтеся полком перемогти зі своїм Сомком.

— Та й ви, запорожці, гаразд дбаєте про свого кошового — Іванця Брюховецького, — відповів той. — Онде як шаблі запорізькі горять на сонці.

— Проте й ваші пилом не припали, — відрубав запорожець і стиснув правицею шаблю.

— Побійтеся Бога, то ж гріх великий шаблю на брата підносити, — мов з-під землі виріс кобзар і затулив собою одного з козаків, що сперечалися. — Що то за часи настали для бідної України?! Замість захищати матір-удовицю, б'ються між собою її діти. Правду кажуть: риба гниє з голови. Погляньте лишень на своїх гетьманів — вовком один на одного дивляться і не про землю рідну думають, а лиш про те, як звести свого суперника зі світу. Все, як у тій лядській приказці: два коти не можуть жити в однім мішку...

Протистояння козацьких угруповань Лівобережної України під час Ніжинської ради 1663 р., відомої під назвою Чорної, завершилося обранням на гетьманство Івана Брюховецького. Розповідаючи про ту раду, український козацький літописець згодом написав: «Погляньте на нещастя матері вашої і крайню погибель вітчизни вашої!», бо була вона подією, що призвела до подальшого загострення міжусобної боротьби, до розчленування території Української держави. З огляду на це Чорна рада — наслідок невдалих заходів гетьманів, наступників Богдана Хмельницького, які не змогли покласти край втручанням у внутрішні справи України сусідніх держав, насамперед Московського царства й Польщі. Втручання Москви в українські справи особливо посилилося за Юрія Хмельницького.

ПОЧАТОК ГЕТЬМАНУВАННЯ ЮРІЯ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Юрій Хмельницький.

Обраний 28 вересня 1659 р. гетьманом, Юрій Хмельницький разом із булавою перебрав на себе тягар відповідальності за долю збудованої його батьком Української держави, становище якої на той час украй погіршилося. На Лівобережжі перебували російські залоги, відтак відносини з Московією за будь-якого моменту могли загостритися до стану війни. Отож новообраний гетьман мусив порозумітися з московським царем. Одначе небажаним був і розрив договору з Варшавою, оскільки загрожував війною з Польщею та союзним їй Кримським ханством.

Підготовка нового договору з Московією. Своє гетьманування Юрій Хмельницький вирішив розпочати укладанням нового договору з Московією. Він прагнув рівноправних і взаємовигідних умов, які дали б змогу зберегти незалежність Української держави в конфедерації з Московією.

Проте переговори, що відбулися *17 жовтня 1659 р. в Переяславі*, мали для України небажані результати. Тиск московських воєвод і присутність 40-тисячного московського війська змусили Юрія Хмельницького й старшину підписати варіант договору, запропонований царськими дипломатами-воєначальниками. При цьому представники московського царя вдалися до брутальної брехні, подаючи свої статті як ті, що їх уклав Богдан Хмельницький.

Укладення Переяславських статей Юрія Хмельницького з царським урядом 1659 р. Договір, укладений Юрієм Хмельницьким, на відміну від договору 1654 р., був нерівноправним. Згідно з *Переяславськими статтями 1659 р.*, московські воєводи одержували право прибути з залогами не тільки до Києва, а й до Переяслава, Ніжина, Чернігова, Брацлава й Умані. Гетьманському урядові заборонялося вести самостійну зовнішню політику, а саме: укладати міжнародні договори, приймати іноземних послів тощо. Київський митрополит повинен був визнати зверхність московського патріарха (Українська православна церква відкинула цю статтю як неправомірну). Окрім того, заборонялося без царського дозволу переобирати гетьмана, а також оголошувати війну або посилати полки на допомогу сусіднім державам. Гетьман втрачав право самостійно призначати й звільняти генеральну старшину і полковників. З-поміж умов, нав'язаних московитами, була й така: для українців, які відмовлялися присягати на вірність цареві, передбачалася смертна кара.

Зверніть увагу!

Переяславський договір 1659 р. закріплював зміну українсько-московських політичних відносин. Українська держава втрачала незалежність, перетворюючись на *автономну* частину імперії. І хоч та автономія була тоді ще доволі широкою, проте дії царату однозначно свідчили, що наступ на незалежність України триватиме.

Автономія — самоврядування певної частини держави, що здійснюється на основі загальнодержавного закону.

ЧУДНІВСЬКА КАМПАНІЯ 1660 р. ТА УКЛАДЕННЯ НОВОГО УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО СОЮЗУ

Доведіть, що підписання Переяславських статей 1659 р. було великою політичною помилкою гетьмана.

Наступним зовнішньополітичним заходом Юрія Хмельницького став похід українсько-московських військ на Західну Україну. Мета походу — звільнити західноукраїнські землі з-під влади Польщі. Очевидним, одначе, був той

факт, що дві інші учасниці операції — Польща та Московія, які розірвали перемир'я й поновили воєнні дії за досягнення остаточного панування в Україні, докладуть зусиль, аби перешкодити об'єднанню й зміцненню України.

План українсько-російської операції передбачав воєнні дії двома окремими групами військ. Перша група, кількістю 40 тисяч вояків, очолена київським воєводою Шереметьєвим, складалася з московської армії та лівобережних полків під проводом наказного гетьмана Тимоша Цицюри. Ці сили в серпні — вересні 1660 р. рушили на Волинь назустріч 70-тисячній польсько-татарській армії. Другу групу — правобережні полки на чолі з Юрієм Хмельницьким — було залишено для боротьби проти ординців, аби не допустити їх об'єднання з поляками.

Польське командування вирішило перехопити ініціативу та розбити українсько-московські війська кожне окремо. Водночас було зроблено все, щоб використати незадоволення козаків Переяславським договором 1659 р. і перетягти їх на свій бік.

Вдалі дії поляків змусили армію Шереметьєва відступити з-під Любара до містечка Чуднів. Туди мав прибути Юрій Хмельницький. Справді, на початку жовтня очолене ним військо прибуло до Слободищ, за 20 км на схід від Чуднова. Щоб не дати силам Шереметьєва об'єднатися з Хмельницьким, частина польського війська залишилася під Чудновом, а інша рушила навперейми Юрію Хмельницькому та раптово й потужно вдарила по українських військах. Після кривавої битви Юрій Хмельницький під тиском старшини, невдоволеної політикою Москви, розпочав переговори про перемир'я, які завершилися 7 жовтня підписанням угоди.

Дізнавшись про події під Слободищами, польські війська посилили штурм табору Шереметьєва, і той був змушений капітулювати, тим більше, що козаки Цицюри залишили його. Найголовнішим пунктом умов капітуляції була відмова Шереметьєва від імені царського уряду від зазіхань на Україну.

Слободищенська угода 1660 р. розроблялася на основі Гадяцького договору. Щоправда, його текст зазнав суттєвих змін. Було усунуто статтю про Велике князівство Руське. Передбачалося повернення польській шляхті й магнатам усіх маєтностей в Україні. Окрім того, зазначалося, що гетьман позбавляється права зовнішньополітичних зносин і зобов'язується надавати військову допомогу Польщі в її війнах з іншими державами. За цією угодою Українська держава ставала тільки *автономною* частиною Речі Посполитої.

Вплив Слободищенської угоди на внутрішнє становище Української держави. Нова угода з Польщею не була сприйнята більшою частиною лівобережного козацтва. Рядові козаки й старшина відмовлялися визнавати владу Юрія Хмельницького. Лівобережні полки, спочатку Переяславський, Ніжинський, Чернігівський, а навесні 1661 р. й Лубенський, Прилуцький та Миргородський, склали присягу цареві. Рух проти Хмельниченка очолив його дядько Яким

Це цікаво!

Юрій Хмельницький був наймолодшою дитиною Богдана Хмельницького та його першої дружини Ганни Сомко. Гетьманич отримав непогану домашню освіту, був добре обізнаний зі Святим Письмом, знав кілька мов — грецьку, латинську, польську. Вчився Юрій Хмельницький у Києво-Могилянській академії, але недовго, бо через погіршення здоров'я Богдан повернув сина до Чигирина, де той продовжив навчання.

Ім'я гетьманича в джерелах дедалі частіше згадується після 1653 р., коли по загибелі старшого брата Тимоша він став єдиним спадкоємцем Богдана. Старий гетьман готував ґрунт для передачі булави Юрію, зокрема призначив 16-літнього сина наказним гетьманом в одному з відповідальних походів. Але до булави треба голови, як мовиться в народнім прислів'ї. Юрій Хмельницький міг стати добрим ученим, письменником, але зовсім не здатний був до ролі гетьмана та військового діяча.

Чому Слободищенський договір дослідники вважають межею, після якої Українська козацька держава розпалася на Лівобережну й Правобережну Гетьманщини?

Сомко, який прагнув посісти гетьманство. Проте Сомко був не єдиним претендентом на гетьманську булаву. Гетьманування домагався й ніжинський полковник Василь Золотаренко. У Москві вдало скористалися з міжусобної боротьби в Україні. Підтримуючи то одного, то іншого претендента, московський уряд загострював ситуацію й водночас посилював свою владу на Лівобережжі. Найбільшу прихильність московського царя мав Іван Брюховецький — тоді кошовий отаман Запорізької Січі.

Не бажала відмовлятися від українських земель і Польща. Втручання іноземних держав у протистояння різних козацьких угруповань у боротьбі за гетьманську булаву призвело до поділу України на Лівобережну й Правобережну, що боролися між собою: одна на боці Москви, інша — на боці Польщі. Отже, в Україні вибухнула нова громадянська війна.

Зверніть увагу!

Слободищенська угода не принесла Україні миру, не поліпшила її становища, а ще більше ускладнила його, бо створювала загрозу перетворення території українських земель на арену жорстокої боротьби між Московією та Річчю Посполитою.

ЗРЕЧЕННЯ ЮРІЯ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО. ОБРАННЯ ГЕТЬМАНОМ ПАВЛА ТЕТЕРІ

Прагнення Юрія Хмельницького придушити антигетьманські виступи під час осіннього походу 1661 р. закінчилися невдачею. Влітку 1662 р. на Лівобережжі за підтримки польсько-татарських частин він здійснив останню спробу відновити свою владу на Лівобережжі. 12 червня відбувся бій під Переяславом, а потім настав період невдалої облоги міста. Юрій Хмельницький врешті відступив. Сили Якима Сомка, підтримані московськими військами, завдали Хмельниченку болючої поразки під час його повернення на правий берег. За таких обставин молодий гетьман остаточно вирішив зректися булави, згадавши свою обітницю, яку склав під час битви під Слободищами. Скликана на початку січня 1663 р. рада в Чигирині обрала гетьманом *Павла Тетерю*, а Юрій Хмельницький незабаром постригся в ченці під ім'ям Гедеона, став ігуменом монастиря в Корсуні.

Зверніть увагу!

Після відмови Юрія Хмельницького від гетьманства 1663 р. державна територія України поділилася на Правобережну та Лівобережну Гетьманщини. На правобережні полки через гетьмана Тетерю намагалася впливати Польща, прагнучи відновити й утвердити там свою владу. Лівобережні козаки дедалі більше підпадали під владу Москви, яка прагнула поставити на гетьманство вигідного для себе претендента.

БОРОТЬБА ЗА ВЛАДУ НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ

Обрання гетьманом Якима Сомка. На Лівобережній Україні в квітні 1662 р. переяславський полковник Яким Сомко скликав у Козельці Старшинську раду. Рада обрала Сомка гетьманом. Проте обіймав він цю посаду лише місяць, бо московський уряд, не довіряючи Сомку, не визнав законності його обрання. У Москві гетьманом воліли бачити запорізького отамана Івана Брюховецького.

Заходи Брюховецького в боротьбі за гетьманство. Іван Брюховецький не був випадковою кандидатурою на володаря гетьманської булави. До цієї посади він прокладав собі шлях дипломатичними способами протягом кількох років. Налагодивши тісні зв'язки із впливовими московськими урядовцями, він зміг переконати царя у своїй відданості московському престолу. Вдаючись до хитрощів, підлещую-

Зверніть увагу!

Від скликання загальних (чорних) рад поступово відмовилися ще за часів Богдана Хмельницького, бо на них сходилася надзвичайно велика кількість осіб. Обговорювати важливі державні справи та виносити виважені ухвали було складно.

чись до найвпливовіших осіб, легко погоджуючись на поступки в стосунках України з Московією, він отримав те, чого не мали інші претенденти на гетьманство в Лівобережній Україні, — підтримку московського царя, а відтак і військову допомогу.

Як досвідчений політик, Брюховецький розумів, що якою б великою не була московська підтримка, все-таки обирати на гетьманство його має козацтво. Зваживши на внутрішньополітичну ситуацію, він здійснив безпомилковий захід — нещирими обіцянками прихилив на свій бік Запорізьку Січ, козацькі низи й міщанство. Він гнівно засуджував політику козацької старшини, яка, прагнучи багатства, визискувала «чернь». У своїх заявах Брюховецький обіцяв у разі обрання його гетьманом відновити справедливість — поліпшити становище козацьких низів та селянства. Не оминув своєю увагою і міщан. Їм він обіцяв надати права самоврядування. Упевнившись, що має на кого спертися в Україні, Брюховецький звернувся до царя з проханням дозволити скликати загальну (чорну) раду.

Чорна рада в Ніжині. *17—18 червня 1663 р.* в Ніжині зібралася рада, в якій взяли участь разом із козаками селяни та міські жителі. Спираючись на підтримку козацьких низів, які рішуче виступили проти старшини, а також під тиском московських військ Іван Брюховецький здобув перемогу над Сомком.

Звернiть увагу!

Чорна рада в Ніжині стала подією, що вперше виразно проілюструвала такий спосіб обіймання влади, який ґрунтувався не на об'єднанні суспільства, а на протиставленні різних суспільних верств, їх зіткненні й розпалюванні ворожнечі між ними. Недарма кілька старшин — суперників Брюховецького, в тому числі Сомко й Золотаренко, були за кілька днів по тому страчені у Борзні.

ДЖЕРЕЛА СВІДЧАТЬ!

На основі розповідей літописців український письменник Пантелеймон Куліш у своєму романі «Чорна рада» відтворив ту історичну подію. «...Ось ударили голосно в бубни, засурмили в сурми. Виходить із царського намету боярин, князь Гагін, з думними дяками. У руках царська грамота. Його підручники несуть царську корогов козацькому війську, кармазин, оксамит, соболі од царя у подарунок старшині з гетьманом. Усі посли, по-московському звичаю, з бородами, у парчевих соболевих турських шубах; на ногах у князя гаптовані золотом, виложені жемчугом сап'янці. Поклонились обом гетьманам і козацтву на всі чотири сторони. Усі втихли, що чутно було, як бряжчали в бояр шаблюки на золотих ланцюгах коло пояса. Перехрестивсь князь великим хрестом, од лисини аж за пояс, потряс головою, щоб порівнялись сивії патли, підняв грамоту високо — два дяки йому руки піддержували — і почав вичитувати царське ім'я.

Як ось позад брюховців сільська голота, не чуючи нічого, що читають, почала гукати:

— Івана Мартиновича волимо! Брюховецького, Брюховецького волимо!

А Сомкове козацтво заднє, чуючи, що оглашають гетьманом Брюховецького, собі почало гукати:

— Сомка, Сомка гетьманом!

І по всьому полю зчинивсь галас несказанний. Тоді й передні бачать, що всім байдуже про царську грамоту, почали

оглашати гетьманів — усе ближче, все ближче, аж поки дійшло до самої первої лави.
— Брюховецького!
— Сомка!...
І зачепились. Хто шаблею, хто кием, хто ножакою.
— Стійте, стійте лавою! — крикне Сомко на своїх.— Даймо шаблями їм одвіт!..
А запорожці схопили Іванця за руки да вже й на стіл саджають, і булаву, й бунчук до рук дають. Зіпхнули й князя з думними дяками.
— Гетьман, гетьман Іван Мартинович! — кричать на все горло...
І кинулись купою [сомківці] до столу. Січуть, рубають низовців, саджають на столець Сомка. А запорожці, як злії оси, не боячись нічого, з одними киями да ножаками, лізуть і б'ють Сомкову сторону. Вирвали в Сомка бунчук і переломили надвоє, одняли й булаву.
Оглянеться Сомко, аж при йому тілько зо жменю старшини.
— Ей,— каже,— годі! Нема тут наших!
Старшина гляне, аж кругом самі запорожці...»

Це цікаво!

Павло Тетеря походив із української київської шляхти. Він народився у 20-х роках XVII ст. Діставши освіту, згодом був підписком (канцеляристом) у Луцькому гродському суді. У 1648 р. приєднався до Богдана Хмельницького. З 1649 р. — переяславський полковий писар, з 1653 р. — переяславський полковник. Павло Тетеря мав неабиякий хист дипломата, за що його особливо цінував Богдан Хмельницький. Перебуваючи в Чигирині при гетьманові, він брав участь майже в усіх дипломатичних переговорах. Так, 1649 р. був головою посольства до трансільванського князя — Юрія II Ракоці; 1652 р. супроводжував Тимоша Хмельницького в подорожі до Ясс, коли той мав одружитися з дочкою молдавського господаря. У 1654 р. разом із Богдановичем-Зарудним очолив посольство до Москви, де обговорювався й затверджувався українсько-московський договір. Тетеря був одним із авторів Гадяцької 1658 р. та Слободищенської 1660 р. угод. Після загибелі Данила Виговського (брата гетьмана Івана Виговського) одружився з його вдовою — дочкою Богдана Хмельницького Катериною.

ПОЛІТИКА ПАВЛА ТЕТЕРІ (1663—1665)

Павло Тетеря, спираючись на підтримку Польщі, сподівався поширити свою владу на Лівобережжя. Похід на Лівобережну Україну розпочався восени 1663 р. У ньому взяли участь 22-тисячна польська армія, 15-тисячне військо правобережних козаків та близько 40 тисяч татар. 13 листопада об'єднані війська перейшли Дніпро. Похід здійснювався кількома колонами. Король впевнено просувався на північний схід, майже не стикаючись із опором: з-поміж його полководців були й герої Національно-визвольної війни — Іван Богун, Тиміш Носач. Тетеря просувався південніше, за всяку ціну ухиляючись від об'єднання з королівською колоною. Наказ короля правобережний гетьман виконав, лише надавши допомогу в облозі Глухова. З-під Глухова Павло Тетеря поквапом повертався на Правобережжя, бо там спалахнуло антигетьманське повстання. Становище польсько-українських сил, очолених королем, почало погіршуватися. Дошкуляла зима. Почався голод. Жорстоке поводження поляків спричинило опір лівобережного козацтва. Тож на військовій раді в лютому 1664 р. прийняли рішення повертатися до Польщі. Усі невдачі походу були приписані Іванові Богуну, якого звинуватили в таємних зв'язках із московитами й розстріляли. Не бажаючи зрікатися Лівобережжя, король залишив там загони під орудою Стефана Чарнецького, відомого своєю жорстокістю у ставленні до козаків.

Такий перебіг подій ускладнив становище Павла Тетері. Антигетьманське та антипольське повстання набирало розмаху. До нього прилучилися запорожці й дехто з лівобережних полковників.

Протягом 1664 р. на Правобережжі точилися братовбивчі бої. За участь у змові було заарештовано рік тому обраного Київського митрополита Йосипа Тукальського та архімандрита Свято-Онуфрієвського монастиря Гедеона (Юрія) Хмельницького, полковника Григорія Гуляницького, яких незабаром ув'язнили в колишній столиці хрестоносців Тевтонського ордену — Мальборку (Марієнбурзі), а також І.Виговського, якого засудили до страти. Каральні заходи не додали популярності Павлові Тетері. Прірву між ним та козаками поглиблювали й дії Чарнецького. Повстання поширювалося...

Павло Тетеря.

Зречення Тетерею гетьманської булави. За таких обставин у липні 1665 р. Тетеря втік до Польщі. У польського короля він просив допомоги, не втрачаючи надії повернути владу військовою силою. Одначе до осені 1665 р. колишній гетьман втратив на Правобережній Україні останніх прибічників. Гетьманську булаву отримав *Петро Дорошенко*, остаточне затвердження якого відбулося на Генеральній Раді в *січні 1666 р.* в Чигирині.

Тим часом Тетеря законфліктував у Польщі з новим королем Михайлом Вишневецьким та його оточенням і втік до Молдавії. Там він налагодив зв'язки з турецьким султаном та намагався спонукати його на похід проти Польщі. За це був отруєний польськими агентами.

ПОЛІТИКА ІВАНА БРЮХОВЕЦЬКОГО (1663 — 1668)

Перейнявши владу, Брюховецький дуже швидко зрікся передвиборних обіцянок. Щоб позбутися непотрібного тиску з боку запорожців, новий гетьман розділив їх на невеликі загони й розташував по всьому Лівобережжю. Брюховецький добре усвідомлював, яку силу має Запоріжжя, тому й прагнув, ставши гетьманом, тієї сили позбутися, щоб одноосібно вирішувати державні справи. З цією метою він звертався навіть до московського царя, аби той заборонив запорожцям зноситися з Москвою та зобов'язав би їх вдаватися до посередництва гетьманського уряду.

Іван Брюховецький.

Разюче відрізнялася від передвиборних обіцянок політика Брюховецького й щодо міщан. Гетьман наказав збирати з жителів міст податок на власну користь. Усупереч попереднім запевненням прагнув обмежити міське самоврядування. Для цього наказав здійснити перереєстрацію всіх привілеїв, наданих містам за попередніх часів польськими королями, і зменшити кількість міст, які б жили за магдебурзьким правом.

Заходи щодо міст мали на меті упокорити міське населення, підпорядкувати його гетьманові та поступово обмежити права козацтва. Свідченням того стали слова Брюховецького, який у розмові з царським посланцем

Йосип Нелюбович-Тукальський.

повідомляв: «Багато козаків пишуться в міщани, а я тому й радий, сподіваюсь, що за декілька років зроблю всіх козаків міщанами: так і смути буде менше».

Владний і честолюбний, Брюховецький не відмовлявся від планів об'єднання українських земель під однією булавою. У цьому переконує його участь у воєнних діях 1663—1665 рр. Відбивши наступ польського короля на Лівобережжя, Брюховецький звернувся з універсалами до мешканців Правобережної України й закликав їх виступати проти гетьмана Тетері та короля, об'єднуватися з лівобережним козацтвом. Згодом Брюховецький на чолі своїх військ переправився через Дніпро й захопив кілька правобережних міст, одначе після невдалої облоги Чигирина повернувся на лівий берег.

Підписання нового Московського договору 1665 р. У своїй діяльності Іван Брюховецький спирався на підтримку Москви. Він вдавався до чималих поступок московському урядові. У *1665 р.* Брюховецький — перший із українських гетьманів — поїхав до Москви «побачити пресвітлі очі государя». Там він погодився підписати новий договір.

За «*Московськими статтями*» московські воєводи й залоги отримували право перебувати майже в усіх великих містах. Збирання податків покладалося на московських воєвод, а збори повністю мали надходити до царської казни. Вибори гетьмана могли відбуватися лише з дозволу царя та за присутності царського представника. Гетьманський уряд позбавлявся права на проведення самостійної зовнішньої політики.

Доведіть, що підписаний Брюховецьким договір з Москвою в жовтні 1665 р. істотно обмежував суверенні права Гетьманщини. Порівняйте його з попередніми українсько-московськими договорами.

«Московські статті» істотно обмежували автономію Лівобережної Гетьманщини, посилювали її залежність від московського царя. За підписання цієї угоди Брюховецький отримав боярство, численні маєтки та дочку князя Довгорукого за дружину.

АНДРУСІВСЬКА УГОДА

Тим часом Московія та Річ Посполита розпочали переговори. Закінчуються вони підписанням 30 січня 1667 р. в Андрусові (поблизу Смоленська) перемир'я. За умовами Андрусівського договору воєнні дії між Річчю Посполитою й Московією припинялися. Встановлювалося перемир'я на 13 з половиною років. Під владою Московської держави залишалася Лівобережна Україна, поверталися Сіверщина, Смоленщина та на два роки Київ. За Польщею закріплювалися землі Білорусії й Правобережної України. Запорізька Січ переходила під контроль обох держав.

Чому Андрусівське перемир'я український козацький літописець назвав «Андрусівським торгом»?

Андрусівський договір, який здебільшого стосувався України, був укладений таємно, без погодження з українською стороною. Він перекреслював більшість здобутків україн-

ського народу, завойованих майже 20-літньою боротьбою за національне визволення, узаконював і закріплював насильницький поділ українських земель між Польщею та Московією.

Кінець 50-х — перша половина 60-х років 17 ст. для України були, без перебільшення, трагічними. Безперервно точилася громадянська війна. За володіння гетьманською булавою одночасно боролося кілька претендентів різних політичних угруповань та зовнішньополітичних орієнтацій. Наслідком постійного втручання у внутрішні справи України іноземних держав, залучення їх військової сили були майже безперервні військові дії, через які спустошувалися цілі регіони, руйнувалося й без того занедбане господарство, масово гинули люди. Україна втрачала державну незалежність і економічну потугу. Та найтяжчий наслідок того періоду української історії — втрата територіальної цілісності Української держави. Дніпро, який з'єднував Україну, розділив Гетьманщину на Лівобережну та Правобережну.

Закріплений Андрусівським договором насильницький поділ українських земель між Московією та Польщею надзвичайно ускладнював визвольні змагання українців, адже відтепер для побудови незалежної держави потрібно було долати опір двох, ворожих одна одній, держав. Перебування у складі різних держав під впливом різних культур загрожувало розколом українському народу. Саме тому найголовніше завдання українських державців за подальших років — домогтися скасування умов Андрусівського договору та об'єднати Українську державу під владою одного гетьмана.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ! 1. Якими заходами розпочав своє гетьманування Юрій Хмельницький? 2. Що становив собою порівняно з договором 1654 р. Переяславський договір 1659 р.? За яких обставин він був підписаний? 3. Що передбачали Переяславські статті Юрія Хмельницького? 4. Схарактеризуйте Чуднівську кампанію Юрія Хмельницького та її результати. 5. Розкрийте зміст Слободищенського договору. Які наслідки мав цей договір? 6. Чию підтримку мав і яку політику провадив гетьман Тетеря? 7. Як розгорталися події на Лівобережній Україні протягом 1662—1663 рр.? Чим вони закінчилися? 8. Які події в історії Лівобережної України пов'язані з ім'ям Івана Брюховецького? 9. Що передбачав Андрусівський договір? Чому Андрусівське перемир'я стало великою трагедією українського народу?

Понад місяць тривала облога. Чигирин запекло боронився, ніби знав: доки стоятиме велична столиця гетьмана Богдана, доти житиме козацька віра в те, що ще не згасла навік ясна зоря вільної воленьки, що минуться часи незгоди й засяє вона над Україною, як за Богдана Хмельницького.

Певно, думали так скрізь по українських землях, бо звістка про те, що знову йде до Чигирина турецька армія, не залишила байдужими ні Правобережжя, ні Лівий берег. Чернігівський архієпископ Лазар Баранович наказав щодня молитися в церквах за перемогу в чигиринській війні й оголосив триденний піст — кожного тижня в понеділок, вівторок і середу. Гетьман Лівобережжя своїм універсалом наказав пильнувати, щоб розпорядження архієпископа точно виконувалися. Ота всеукраїнська молитва, може, й додавала сили чигиринцям, про звитягу яких чутки рознеслися аж за кордон. Француз — сучасник тих подій — писав: «Турки заявили, що вони зазнали надто великих втрат і ніколи не зустрічалися з таким сильним опором, який вчинили козаки, котрі, втративши одну руку, продовжували битися другою, доки не вмирали».

Від вогню й диму не було видно неба.

«Ех, не встоїмо, браття, — журилися козаки. — Прощавай, Чигирине, прощавай, столице козацькая...»

«Паде Україна тогобічна, — писав пізніше літописець. — Як стародавній великий город Вавилон... Через незгоду тодішню козаки всі пропали, самі себе звоювали».

12 серпня 1678 р. турецьке військо вдерлося до Чигирина. Зайнялися порохові склади — страшний вибух струсонув землю. Злетів у повітря верхній за́мок. Упав Чигирин. Криваві війни спустошили Правобережжя. У краї панувала Руїна.

Серед найвизначніших особистостей доби Руїни був гетьман Петро Дорошенко.

ГЕТЬМАН ПЕТРО ДОРОШЕНКО І ДЕРЖАВНИЦЬКИЙ НАПРЯМ ЙОГО ПОЛІТИКИ

Гетьманство Петра Дорошенка на Правобережжі (1665 — 1676) розпочалося за надзвичайно складних умов. Україна була поділена на дві Гетьманщини. Особливо страхітливого спустошення зазнало Правобережжя, де внаслідок воєнних дій і громадянської війни було знищено 65—70 відсотків населення.

Тому Дорошенко насамперед вдався до заходів, спрямованих на поліпшення внутрішнього становища. Він усіляко заохочував заселення спустошених південних районів Правобережжя, послідовно захищав інтереси козацького стану. Щоб позбутися залежності гетьмана від старшини, прагнув запровадити довічну гетьманську владу. Створив постійне *наймане військо*, яке налічувало близько 20 тисяч так званих *сердюків*. Великою духовною підтримкою став для гетьмана приїзд до Чигирина православного Київського митрополита Йосипа Нелюбовича-Тукальського, палкого поборника самостійності України, який улаштував свою митрополичу резиденцію в столиці Української гетьманської держави.

Та головний сенс власної діяльності Петро Дорошенко вбачав у зміцненні своєї влади на Правобережжі та поступовому об'єднанні всіх українських земель в межах однієї держави. Через це дійшлося до війни між Річчю Посполитою і Україною. У лютому 1666 р. Старшинська рада підтримала політичну програму, висунуту Дорошенком. Було ухвалено вигнати поляків з України, укласти союз із кримським ханом, виступити на Лівобережжя, щоб об'єднати його з Правобережжям під владою одного гетьмана — Дорошенка. 9 грудня 1666 р. Дорошенко разом із загонами татар знищив 6-тисячний польський загін під Браїловом на Брацлавщині. Одначе той вдалий виступ не поклав край розбрату в Україні, а лише пришвидшив її поділ.

Звістка про підписання Московією та Польщею Андрусівського договору боляче вразила правобережного гетьмана й спонукала його до відновлення воєнних дій із Польщею.

Підгаєцька облога 1667 р. Боротьбу за визволення Правобережної та Західної України з-під влади Польщі Дорошенко розпочав у другій половині вересня 1667 р. У похід вирушили 24 тисячі козаків, 20 тисяч ординців під проводом калги-солтана Крим-Гірея та 3 тисячі турецьких яничар. Поблизу Підгайців (на Галичині) союзники оточили польську армію. Облога тривала два тижні, але, коли сили поляків майже вичерпались, у перебіг подій втрутилися запорожці. Іван Сірко та кошовий Іван Рог повели запорожців у похід на Крим. Це спричинило паніку серед союзників Дорошенка. Ординці почали тікати додому. За таких обставин Крим-Гірей розпочав переговори з польським командуванням. Не маючи вибору, Дорошенко теж погодився на переговори й 9 жовтня 1667 р. був змушений укласти з поляками невигідну мирну угоду, яка передбачала, зокрема, визнання влади польського короля.

Петро Дорошенко.

Зверніть увагу!

Роки гетьманування Петра Дорошенка збіглися з одним із найтяжчих і найтрагічніших періодів української історії — Руїни. Українські землі були окуповані військами сусідніх держав. Україна стала ареною боротьби між ними. В самій Україні не припинялася міжусобиця, панували безлад, беззаконня, винищувалися маси людей та матеріальні й духовні набутки попередніх поколінь. Були періоди, коли в Україні змагалися гетьмани кількох орієнтацій.

Калга-солтан — титул старшого брата або старшого сина кримського хана, який був його співправителем і першим спадкоємцем.

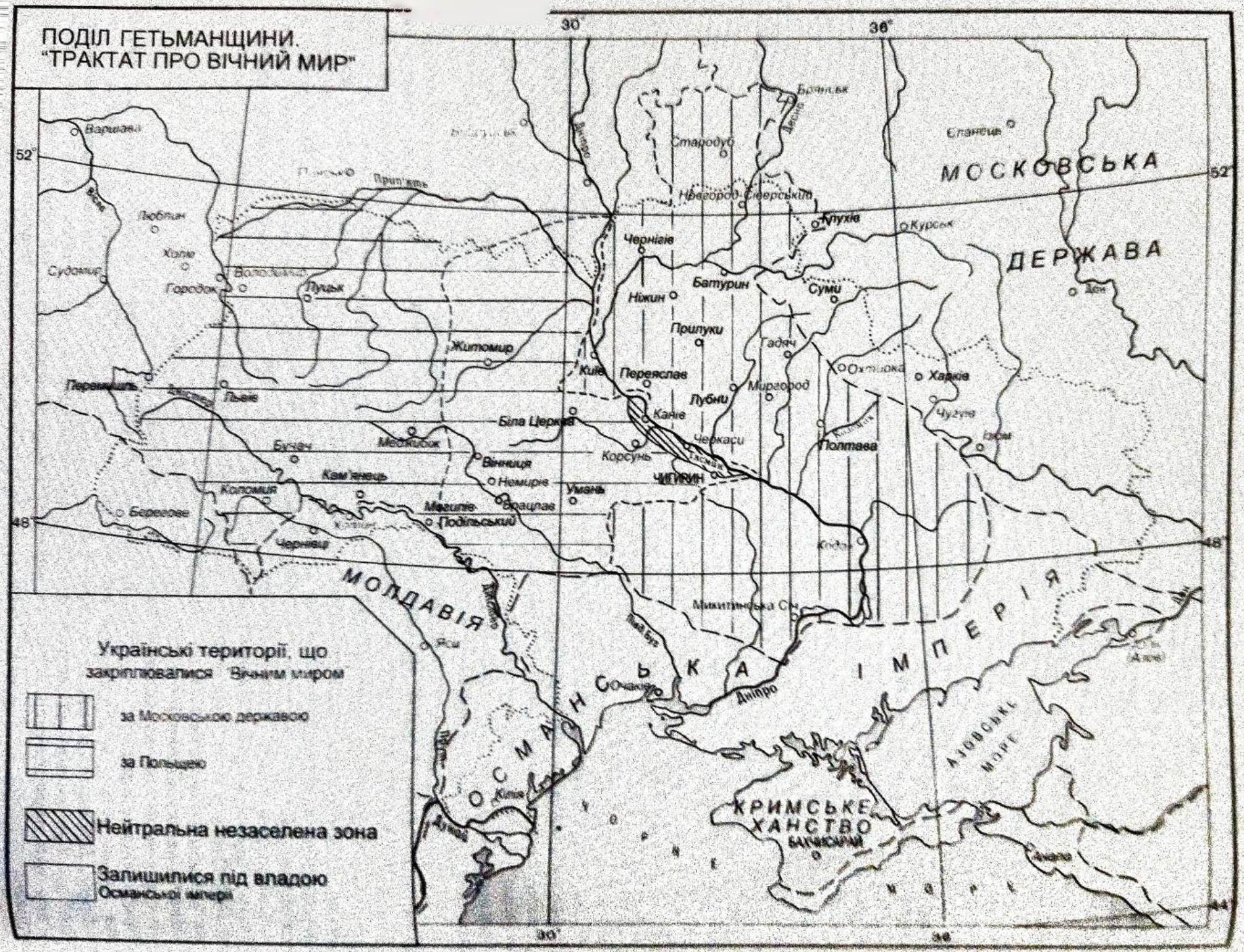
ПОДІЛ ГЕТЬМАНЩИНИ.
"ТРАКТАТ ПРО ВІЧНИЙ МИР"
Українські території, що закріплювалися "Вічним миром"
за Московською державою
за Польщею
Нейтральна незаселена зона
Залишилися під владою Османської імперії
МОСКОВСЬКА ДЕРЖАВА
МОЛДАВІЯ
ОСМАНСЬКА ІМПЕРІЯ
КРИМСЬКЕ ХАНСТВО
АЗОВСЬКЕ МОРЕ
Варшава
Люблін
Хелм
Судомир
Городок
Луцьк
Житомир
Перемишль
Львів
Бучач
Коломия
Кам'янець
Берестечко
Чернівці
Медобоки
Вінниця
Немирів
Умань
Брацлав
Могилів Подільський
Київ
Переяслав
Канів
Корсунь
Біла Церква
Черкаси
Чигирин
Лубни
Миргород
Полтава
Гадяч
Ромни
Сулиця
Сейм
Ворскла
Харків
Чугуїв
Суми
Ніжин
Батурин
Чернігів
Прилуки
Новгород-Сіверський
Стародуб
Брянськ
Путивль
Курськ
Єлецьк
Дон
Дніпро
Десна
Припять
Буг
Сян
Дністер
Прут
Сочава
Кілія
Дунай
Мікитинська Січ
Кодак
Ясси
Молдавська
Білгород
Аккерман
Ізмаїл
Бахчисарай
Азов
Дон
52°
48°
44°
30°
36°

ПРОГОЛОШЕННЯ ПЕТРА ДОРОШЕНКА ГЕТЬМАНОМ КОЗАЦЬКОЇ УКРАЇНИ

На початку 1668 р. на Старшинській раді в Чигирині правобережний гетьман знову порушив питання про об'єднання Гетьманщини. Цього разу під *протекторатом* Туреччини. Таке саме рішення ухвалила й рада на Лівобережжі.

Лівобережну Україну, а також Слобожанщину охопило антимосковське повстання. Цікаво, що очолив його сам Брюховецький, який намагався в такий спосіб утримати владу. В результаті повстання на початку березня 1668 р. більшість міст Лівобережжя було звільнено від московських залог. Іван Сірко звільнив усю Слобідську Україну, крім Харкова, від московитів. Це спонукало Дорошенка виступити в похід з надією на возз'єднання українських земель. У червні 1668 р. він переправився через Дніпро й вирушив назустріч Брюховецькому. 8 червня в таборі під Опішнею, що на Полтавщині, козаки зчинили бунт, вбили Брюховецького, а Дорошенка обрали гетьманом обох боків Дніпра.

Щоб контролювати ситуацію на Лівобережжі, Дорошенко розташував у найбільших містах свої залоги. Вся Україна опинилася в його руках.

Та закріпити владу новообраному гетьману на Лівобережжі не вдалося. З півночі загрожувала Московія, на заході пішли в наступ війська Речі Посполитої. До того ж, запорожці висунули свого претендента на булаву — племінника Брюховецького Петра Суховія. Все це змусило Дорошенка повернутися на Правобережжя. На лівому боці Дніпра наказним гетьманом залишився чернігівський полковник Дем'ян Многогрішний.

Дем'ян Многогрішний.

Це цікаво!

Дем'ян Многогрішний походив із селянської родини з-під містечка Короп на Чернігівщині. Покозачився під час Національно-визвольної війни, упродовж якої виявив неабиякі організаторські здібності. Брав участь у багатьох битвах.

Гетьманування Многогрішного було коротким і закінчилося трагічно: за підозрою в невірності московському цареві його, наче царського холопа, таємно арештували й вивезли до Москви. Там піддали жорстоким тортурам і засудили до страти. Коли кат був готовий виконати вирок, кару скасували, замінивши довічним засланням. Через 15 років колишнього гетьмана звільнено, він відбував військову службу в Східному Сибіру. Супроводжував російських дипломатів, брав активну участь у заселенні Сибіру. Наприкінці життя постригся в ченці. Помер близько 1707 р.

ГЕТЬМАНУВАННЯ ДЕМ'ЯНА МНОГОГРІШНОГО (1669 — 1672)

Тільки-но Петро Дорошенко восени 1668 р. з військом залишив Лівобережжя, на Сіверщину (Ніжин та Чернігів) рушила московська армія на чолі з воєводою Ромодановським. Становище Многогрішного було складним, оскільки Дорошенко допомоги не міг надіслати. Тиск промосковської частини старшини змусив Многогрішного вдатися до переговорів із царським урядом.

Обрання Многогрішного гетьманом Лівобережжя. Переговори тривали всю осінь 1668 р. Врешті-решт Многогрішний погодився на повернення під зверхність царя за умови виведення московських залог з українських міст. Козацька Україна знову розпалася на дві Гетьманщини. Переговори між московським урядом і Многогрішним завершилися укладанням Глухівських статей і проголошенням *9 березня 1669 р.* на Генеральній раді в Глухові Многогрішного гетьманом Лівобережної України.

Підписання Глухівських статей Многогрішного з царським урядом 1669 р. За *Глухівськими статтями*, що складалися з 27 пунктів, московські воєводи лишалися

Іван Самойлович.

Це цікаво!

Іванові Самойловичу — людині гнучкого й дипломатичного характеру — вдалося утримувати гетьманську булаву впродовж 15 років.

Він походив із родини священика. Освіту здобув у Києво-Могилянській академії. Духовна кар'єра не приваблювала Івана Самойловича, і він вступив до козацького війська Лівобережної України. Освічений і здібний юнак, отримавши старшинське звання, незабаром обійняв посаду наказного полковника Прилуцького полку. Був також сотником Красноколядинської сотні Чернігівського полку, а потім чернігівським полковником. За гетьманування Многогрішного перебував на посаді генерального судді Лівобережної Гетьманщини.

Гетьманування Івана Самойловича закінчилося так само трагічно: він був заарештований і засланий разом із усією родиною до Тобольська, де й помер 1690 р.

тільки в п'яти містах. Причому вони не мали права втручатися у справи місцевого управління. Встановлювався козацький реєстр кількістю 30 тисяч козаків. Гетьман також мав право утримувати одну тисячу *найманого війська* — так званих *компанійців*. Податки мала збирати тільки старшина. Такі поступки з боку Москви були зумовлені її прагненням запобігти новим проявам козацького незадоволення. Проте деяке пом'якшення було тимчасовим і досить обмеженим. Адже й ця угода забороняла гетьману вступати в зносини з іншими державами, крім того, ускладнювався перехід селян до козацького стану.

Заходи Многогрішного щодо реорганізації державного життя Лівобережної Гетьманщини. Обраний гетьманом, Многогрішний намагався захищати державні інтереси України, прагнув об'єднати українські землі під однією гетьманською булавою. Виступаючи проти рішень Андрусівської угоди, він домігся, щоб Київ із передмістям залишився у складі Лівобережної України. Одним із напрямів діяльності Многогрішного було зміцнення гетьманської влади й поступове ослаблення ролі козацької старшини. Саме з цією метою й було створено наймане військо.

Дем'ян Многогрішний гетьманував на Лівобережжі упродовж чотирьох років *(1669 — 1672)*. Він обстоював *автономію* України, намагався подолати промосковські настрої серед козацької старшини. З цією метою вдався до заміни ненадійних полковників вірними собі людьми, насамперед братом Василем. Це не могло не спричинити невдоволення козацької старшини. Обурювало передусім надмірне прагнення гетьмана до особистого збагачення, а також те, що він не рахувався зі Старшинською радою — сам вів переговори з московськими послами, без військового суду карав навіть полковників, роздавав урядові посади своїм родичам. У березні 1672 р. генеральна старшина таємно схопила братів Многогрішних у батуринському замку, звинуватила в дружніх стосунках із Дорошенком і в зраді цареві та відправила їх до Москви.

ОБРАННЯ ГЕТЬМАНОМ ЛІВОБЕРЕЖЖЯ ІВАНА САМОЙЛОВИЧА (1672 — 1687)

16 — 17 червня 1672 р. в Козацькій Діброві між Конотопом і Путивлем відбулася Генеральна військова рада. На раді, за згодою московського князя Григорія Ромодановського, гетьманом був обраний генеральний суддя *Іван Самойлович*. Окрім того, у Козацькій Діброві відбулися переговори між гетьманським і московським урядами, під час яких було укладено угоду, відому під назвою Конотопських статей.

Підписання Конотопських статей Самойловичем і царським урядом 1672 р. 10 пунктів нової угоди доповнювали Глухівські статті й порівняно з ними ще більше обмежували владу гетьмана. За *Конотопськими статтями*, гетьманові заборонялося без царського указу й

Старшинської ради висилати посольства до іноземних держав, а також підтримувати відносини з Дорошенком. Нова угода не дозволяла гетьманові позбавляти старшину посад, карати без згоди Старшинської ради або вироку військового суду. Козацькі посли не мали права брати участь у переговорах із представниками польського уряду в Москві у справах, які стосувалися України.

Внутрішня політика Івана Самойловича. Характерною рисою 15-літнього гетьманування Івана Самойловича було його прагнення створити аристократичну державу з міцною гетьманською владою. Шлях до здійснення своєї мети він убачав в обмеженні права козацьких низів втручатися в державні справи. Саме тому Самойлович припинив скликання Генеральної військової ради, а всі державні справи вирішував з Радою старшин. Формуванню аристократії сприяло започатковане Самойловичем *бунчукове товариство*. То була особлива привілейована група козацької еліти, до складу якої входили сини старшин. Бунчукові товариші, перебуваючи в гетьманському оточенні, з юнацьких років готувалися зайняти керівні військові та адміністративні посади.

Своєю внутрішньою політикою Самойлович обстоював старшинські інтереси, сприяв зростанню старшинського землеволодіння. Усупереч намаганням старшини й Конотопським статтям для забезпечення порядку в Гетьманщині він утримував наймане (компанійське та сердюцьке) військо. А з часом сформував ще кілька охочих полків.

Як і деякі його попередники, прагнув закріпити спадковість гетьманської влади. Тут гетьман дбав про своїх синів, яким надавав найвпливовіші посади в гетьманському уряді й великі маєтки. Самойлович рішуче протидіяв спробам запорожців здобути політичну окремішність, намагався прилучити під свою булаву Правобережну Україну, не випускав з уваги й західноукраїнські землі. Так, у зверненні від 31 травня 1686 р. до польського короля Самойлович обумовив права Війська Запорізького на Правобережну Україну. У листуванні з царем гетьман радив йому висунути претензії до Польщі й щодо західних українських земель.

У *зовнішній політиці* Самойлович орієнтувався на Москву та вороже ставився до Польщі й Туреччини, був противником московсько-польської згоди на основі поділу України. Водночас прагнув порозуміння Московської держави й Гетьманщини з Туреччиною та Кримом.

Бездумна орієнтація на Москву спонукала Самойловича до помилкового заходу: він доклав усіх зусиль, щоб новим Київським митрополитом було обрано його родича, промосковськи налаштованого єпископа Гедеона Четвертинського, а пізніше — до незаконного перепідпорядкування Київського митрополита московському патріарху. Це означало кінець фактичній незалежності Української православної церкви, перетворення Київської митрополії на звичайну єпархію російського патріархату, відкрило нові

Це цікаво!

За гетьманування Самойловича, в умовах відносної стабілізації життя на Лівобережній Україні швидко відроджувалося занепале під час Руїни культурне життя. Найбільші зрушення сталися в архітектурі й будівництві. Фундаторами соборів і церков були гетьман, старшина, заможні міщани. Зокрема, Самойлович був фундатором Троїцького собору Густинського монастиря під Прилуками, збудованого протягом 1674—1676 рр. Визначними пам'ятками тих часів стала мурована церква Іоанна Предтечі в Стародубі, Трапезна Троїцького монастиря в Чернігові (1677 — 1679). З 1679 р. розпочалося будівництво Троїцького собору в Чернігові, а з 1682 р. — спорудження під керівництвом Й.Баптиста Преображенського собору Мгарського монастиря біля Лубен (обидва собори остаточно добудовані за гетьмана Мазепи).

Преображенський собор Мгарського монастиря.

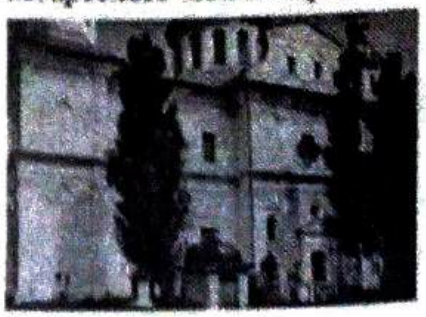

шляхи для русифікації українців. Помилковість такого заходу визнавав потім і сам Самойлович, але було вже пізно.

Троїцький собор у Чернігові.

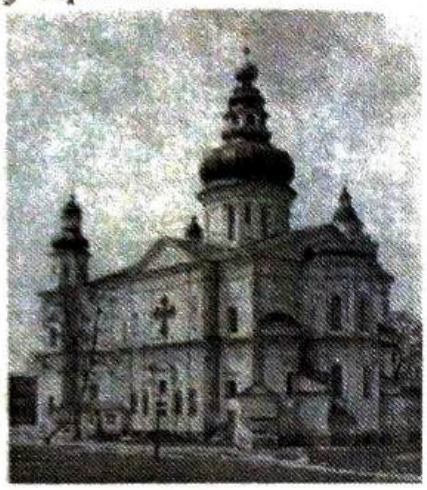

ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНИЙ СОЮЗ ГЕТЬМАНА ПЕТРА ДОРОШЕНКА З ТУРЕЧЧИНОЮ

Нова політична ситуація вимагала від Дорошенка рішучих дій. Втрата гетьманства на Лівобережжі й послаблення впливу на Правобережній Україні, боротьба за гетьманську булаву з Суховієм, а також загроза з боку Польщі й Криму спонукали його до тіснішого зв'язку з Туреччиною. Саме за допомогою Туреччини він сподівався відкинути умови Андрусівської угоди й подолати зазіхання Речі Посполитої на Правобережну Україну, а потім об'єднати Правобережжя з Лівобережжям в одну козацьку державу.

У березні 1669 р. гетьман скликав під Корсунем Старшинську раду. Окрім представників правобережних полків, у ній взяли участь козаки Лівобережжя й Запоріжжя. Рада ухвалила прийняти турецький протекторат, але присягнути відмовилася. Султану було запропоновано текст договору. Він, зокрема, передбачав об'єднання всіх українських земель в одній Українській гетьманській державі. Гетьман мав обиратися довічно. Населення України усувалося від сплати податків і данини султанові. Православна церква зберігала автономію під зверхністю константинопольського патріарха. Турки й татари, що прибували в Україну, позбавлялися права будувати мечеті, брати ясир, руйнувати поселення тощо. Передбачалося також, що султан і хан не могли без відома українського уряду укладати договір із Московією та Польщею.

ДЖЕРЕЛА СВІДЧАТЬ!

Про Корсунську раду залишилося свідчення очевидця тих подій: «Гетьман Дорошенко, прибувши на раду, яка відбувалася під Корсунем, у полі, поклав на коня булаву й бунчук і сказав: «Панове полковники і сотники! Мав досі клейноди Війська Запорізького в руках своїх, але, видячи коливання ваші, вам самим віддаю на цій раді. Ви ж, кому хочте, віддайте». У відповідь усі козаки крикнули: «Не хочемо нікого, тільки тебе, Петра Дорошенка!» Після цього Дорошенко знову взяв до рук булаву й бунчук та виголосив промову, наприкінці якої поставив питання про зовнішньополітичну орієнтацію: бути «чи при Москві, чи при Турчині». Рада схилилася на бік Османської імперії, і тоді було послано в місто за турецьким послом, який відразу ж прибув. Почувши на власні вуха рішення ради, посол подарував Дорошенку каптан і золотоголову ферязь, підшиту білим хутром, пообіцяв повернути з Криму взятий татарами український ясир, надати допомогу військом, гарматами, боєприпасами, ствердив іменем султана козацькі права й вольності, а також попросив вислати посольство до султана. Після цього турецький посол виїхав на Запорізьку Січ із листами від ради, щоб схилити й запорожців на бік Туреччини. Дорошенко ж розіслав по полках свої універсали про нову зовнішньополітичну орієнтацію. На раді перебували молдавський та польський посли, причому останній (від коронного гетьмана) намагався

Троїцький собор Густинського монастиря.

перетягти Дорошенка на бік польського короля... На раді в Корсуні були також Київський митрополит Йосип Нелюбович-Тукальський та Юрій Хмельницький.

Одначе не все козацтво й не всі селяни Правобережжя підтримали таку угоду. Рішення старшини засудили й запорізькі козаки. Противники Дорошенка поширювали чутки, що він «запродав Україну в турецьке ярмо».

БОРОТЬБА ЗА ГЕТЬМАНСТВО МІЖ ДОРОШЕНКОМ, ПЕТРОМ СУХОВІЄМ ТА МИХАЙЛОМ ХАНЕНКОМ

За таких умов Дорошенкові вдалося влітку 1669 р. посилити свої позиції й утримати гетьманство на Правобережжі. Гетьманську булаву він мусив виборювати, долаючи, з одного боку, зазіхання Суховія, а з іншого — «новообраного гетьмана», уманського полковника Михайла Ханенка, владу якого визнали кілька правобережних полків і Січ. Боротьба за гетьманство з останнім вплинула на зовнішньополітичний курс Дорошенка. Ханенко мав підтримку польського уряду, і саме з ним у вересні 1670 р. Польща підписала в Острозі вкрай невигідну для України угоду, яка не лишала й натяку на автономію та майже відновлювала становище України до 1648 р. Підтримка польським урядом гетьмана Ханенка й укладення з ним угоди означали для Дорошенка неможливість укладення будь-якого договору з Польщею.

Обрання Ханенка загострило ситуацію на Правобережжі. Розпочалася кривава війна між прихильниками Ханенка й полками Дорошенка, а 1671 р. розгорілася українсько-татарсько-польська війна. На початку серпня 12-тисячна польська армія під орудою коронного гетьмана Яна Собеського розгорнула воєнні дії проти України. Польське військо вступило на землі Поділля. З великими втратами Собеський і Ханенко завоювали землі над Бугом — від Меджибожа до Брацлава. Українські залоги, до складу яких входили й запорожці та міщани, чинили опір завойовникам, вели з ними нерівну боротьбу. На середину жовтня Річ Посполита встановила своє панування майже над усією територією Брацлавщини, а наприкінці жовтня король Михайло Вишневецький офіційно затвердив правобережним гетьманом Михайла Ханенка.

ПОХІД СУЛТАНСЬКОГО ВІЙСЬКА НА УКРАЇНУ

Наприкінці травня 1672 р. 100 — 120-тисячна армія, очолювана султаном Мухамедом IV, рушила в похід на Брацлавщину. Так на Правобережжі розпочалася ще одна війна — тепер турецько-польська. Найстрашнішим було те, що українці брали в ній участь у складі обох армій: Дорошенко зі своїми військами воював на боці Туреччини, Ханенко — на боці Польщі.

Це цікаво!

Ульрик Вердум, автор «Щоденника виправи Яна Собеського з року 1671», присутній на виборах гетьмана Ханенка, подав опис його зовнішності та деякі факти з біографії: «Була це людина років сорока, середньої, але кремезної статури, з жовтим обличчям і кучерявим, чорним, як смола, волоссям, так що виглядав доволі мужикувато, але сміливо і войовничо. Ті, що постійно мають з ним діло, кажуть, що він виявляє більше серця, ніж розуму, і взагалі не відзначається якимись особливими здібностями. Він народився в Умані, одному з найважливіших міст України, був там полковником, але потрапив у неласку до Дорошенка і перейшов до запорожців разом з іншими, що втекли від правобережного гетьмана.

Михайло Ханенко.

Ян Собеський.

Петро Дорошенко, дочекавшись татар, перейшов у наступ і 8 липня під Четвертинкою розбив підрозділи польського війська та загони Ханенка. 18 серпня 1672 р. об'єднані українсько-турецько-татарські сили здобули потужну Кам'янець-Подільську фортецю і рушили на Галичину. На початку вересня було взято в облогу Львів. Не маючи засобів для продовження війни, польський уряд *18 жовтня 1672 р.* уклав у *Бучачі мирний договір.*

Бучацький мирний договір 1672 р. За цим договором Польща віддавала Туреччині все Подільське воєводство з Кам'янцем. Брацлавщиною й південною Київщиною мав опікуватися Дорошенко під протекторатом Туреччини. У складі Польщі лишалися Галичина, Волинь та північна Київщина.

Бучацький договір не приніс Правобережжю бажаного миру, адже Польща не збиралася відмовлятися від українських земель і шукала приводу, аби повернути їх собі. Водночас Московія сприйняла Бучацький договір як зречення Польщею прав на Правобережну Україну.

Які гетьмани були при владі на Лівобережній Україні тоді, коли на Правобережжі гетьманував Дорошенко?

Походи проти Дорошенка московської армії та полків лівобережного гетьмана. Царський уряд вирішив скористатися можливістю, не порушуючи Андрусівського перемир'я, захопити Правобережжя. Шляхом переговорів досягти згоди з цього питання не вдалося, і цар наприкінці 1673 р. наказав Ромодановському й Самойловичу розпочати воєнний наступ проти Дорошенка. До початку березня 1674 р. війська московського воєводи й нового лівобережного гетьмана оволоділи основними містами Правобережної України. 16 — 17 березня в Переяславі відбулася рада, на яку прибула старшина десяти правобережних полків. На раді Ханенко поклав гетьманську булаву, Дорошенка формально було усунуто від влади, а гетьманом обох боків Дніпра проголошено Самойловича. Це означало державне об'єднання обох частин України під однією булавою. Проте вдалою цю подію назвати не можна, оскільки вона спричинила турецьку агресію, внаслідок якої населення Правобережжя зазнало нових страждань та лиха.

Кам'янець-Подільська фортеця. 14 — 16 ст.

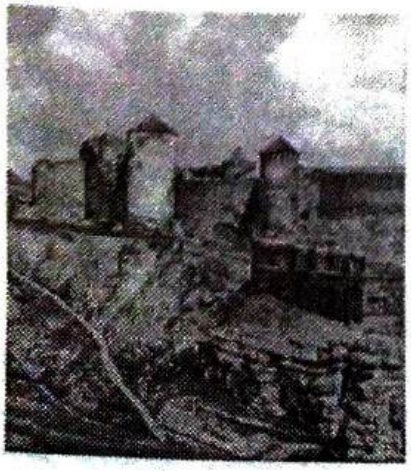

Петро Дорошенко з кількома тисячами сердюків перебував у Чигирині. У липні місто взяли в облогу московсько-українські війська. Облога тривала два тижні. Та звістка про те, що на допомогу Дорошенкові вирушила турецька армія, яка на своєму шляху вигубила Ладижин і Умань, змусила московсько-українські сили відступити від Чигирина й повернутися на Лівобережжя.

Руїна Правобережжя. Ціною надзвичайної жорстокості Правобережжя вдалося повернути під владу Дорошенка. Проте ситуація в краї залишалася складною. Роки виснажливої війни перетворили українські міста та села на правому березі Дніпра на суцільну руїну. Турецькі залоги, що розташувалися у стратегічно важливих містах, вимагали сплати данини турецькому султанові, руйнували церкви або перетворювали їх на мечеті, грабували й захоплювали в полон населення.

Такі обставини не додавали популярності Дорошенкові. Його залишили навіть сердюки та найближчі родичі. Аби повернути втрачену довіру, Петро Дорошенко вирішив зректися турецького протекторату. Після тривалих вагань гетьман з усіх бід обрав тоді московську. Московський уряд вимагав від Дорошенка зректися булави й присягнути йому на лівому березі Дніпра в присутності Ромодановського й Самойловича. Дорошенко змушений був погодитися з вимогою московитів. Коли у вересні 1676 р. московська армія й козаки Самойловича взяли в облогу Чигирин, він виїхав до табору Ромодановського й Самойловича і 19 вересня здав клейноди та присягнув на вірність цареві.

Наступного місяця гетьманські клейноди з тріумфом ввозили до Москви — прапори волочили по землі, а булави й бунчук несли головами вниз. У Кремлі їх склали до ніг царя, що сидів на троні, той звелів на три дні виставити усе для показу народові, а потім передати на схов до Збройової палати.

Які обставини спонукали Дорошенка до укладення військово-політичного союзу з Туреччиною? Чи мав перспективи такий союз? Чому Петра Дорошенка називають Сонцем Руїни?

ОСОБИСТІСТЬ
Петро Дорошенко

«Геть самотній», — картав себе Петро Дорошенко, повертаючись після жалобної відправи до гетьманської садиби. Він уже звик до втрат: протягом кількох останніх років кожного дня хтось полишав його. Та смерть митрополита Йосипа Нелюбовича-Тукальського, найщирішого Дорошенкового приятеля й порадника, боляче вразила й знесилила гетьмана. Як боротися, коли не лишилося жодного з учорашніх прихильників, а саме гетьманове ім'я сприймається українцями майже як прокляття? І не виправдаєш себе, затаврувавши відступників звичайним «зрада»! Адже не може бути зрадником весь народ?!

Наступного дня Чигирин дізнався про наміри Петра Дорошенка зректися булави. А незабаром до гетьманської столиці прибув загін із п'ятисот запорожців на чолі з Іваном Сірком. Кошовий отаман мав прийняти від Дорошенка булаву й інші клейноди. 10 жовтня 1675 р. чигиринські козаки, міщани, старшина й духовенство зібралися на великому майдані.

— Бачить Бог, не хотів Дорошенко лиха Україні, — гомоніли люди.

— У недобру годину отримав булаву...

— А що звернувся за допомогою до турецького султана, то це тільки тому, що сподіватися на підтримку більше було нізвідки.

— Що й казати: від добра добра не шукають.

Над майданом голосили дзвони й тривожно гули литаври. Гетьман Дорошенко, а з ним і всі чигиринці схилили голови перед Святим Письмом та визнали себе винними перед запорожцями за те, що уклали союз із Туреччиною та Кримським ханством. Потім Петро Дорошенко віддав Сіркові гетьманську булаву, бунчук і прапор.

— Закотилося наше сонечко, — журилися чигиринські козаки. — Не став його вогонь благодатним для України, бо що може зродитися на безплідній руїні?

Сонце стояло на вечірньому прузі. Згасав ще один день. Чигирин, заколисаний смутком, немов сирота, німотно плакав над своїм безталанням. Тихому надвечір'ю й зажуреному місту звіряв колишній

Петро Дорошенко народився в Чигирині 1627 р. й був онуком Михайла Дорошенка, того самого гетьмана Війська Запорізького, котрий уславився походом на Крим 1628 р. та на Москву за років Смути. Батько Петра, Дорофій, був козацьким полковником.

Петро Дорошенко отримав добру освіту, навчаючись, імовірно, у Києво-Могилянській академії. За часів Національно-визвольної війни обіймав посаду прилуцького полковника, був одним із наймолодших сподвижників Хмельницького.

Про життя Петра Дорошенка після зречення гетьманства збереглося небагато свідчень. Відомо, що невдовзі після втрати гетьманської булави він переїхав з сім'єю на Лівобережжя, де за згодою Самойловича оселився в містечку Сосниця. У березні 1677 р. за наказом царського уряду прибув до Москви. На чужині перебував до смерті, й жодні клопотання не допомогли Дорошенкові повернутися на Батьківщину. Помер 9 листопада 1698 р.

гетьман свої думи, жаль і віднай: «Коли Божою волею був я примушений взяти цей печальний уряд і держав його близько десяти років, не в чому іншому був мій замір, а тільки в тому, щоб помножити вольності Запорізького Війська та заховати безпеченство й цілість Отчизни... Тому не тільки з християнами, але й з бусурменськими народами намагався поводитися прихильно та заїдно, щоб Україну бачити в бажаному мирі».

Ніч насувалася невпинно, невідворотно. Ще мить — і сонце закотилося за обрій.

Зверніть увагу!

Політична діяльність Петра Дорошенка дає підстави стверджувати, що він був одним із найвидатніших державних діячів України, великим патріотом, невтомним борцем за незалежність і територіальну цілісність держави.

Його трагедія як політика не була наслідком власних грубих прорахунків, надмірного честолюбства чи інших особистих вад, а стала, власне, відображенням великої трагедії українського народу другої половини 17 ст., коли він став жертвою агресивної політики Речі Посполитої, Московії та Туреччини, які намагалися не допустити утвердження незалежної Української держави.

ДРУГЕ ГЕТЬМАНУВАННЯ ЮРІЯ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Зречення Дорошенком гетьманства Туреччина сприйняла як подію, що суперечила її політичним планам, бо розраховувала на володіння значною частиною України. Вихід з такої невигідної ситуації султан знайшов в особі Юрася Хмельницького. У зв'язку з подіями в Україні його було звільнено зі стамбульської в'язниці Єдикуле та проголошено князем Сарматії (України). *Навесні 1677 р.* Юрій Хмельницький із загонами турецького війська вирушив в Україну. Зупинившись у Немирові, він почав розсилати універсали з вимогою визнати свою владу. Такі дії Хмельниченка перешкоджали намірам Самойловича об'єднати обидва береги Дніпра під своєю булавою. Центром військового протистояння двох гетьманів стала колишня гетьманська столиця — Чигирин.

ЧИГИРИНСЬКІ ПОХОДИ

У *1677 р.* відбувся так званий *перший чигиринський похід* 60 — 90-тисячного турецько-татарсько-ногайського війська. Ту загарбницьку щодо України акцію Туреччина виправдовувала прагненням повернути землю й булаву Юрію Хмельницькому. Турецький уряд намагався використати популярність імені Хмельницького, аби прихилити на свій бік українську людність і нейтралізувати козацтво. Перший удар турки вирішили завдати саме Чигирину, бо місто мало важливе стратегічне значення: було гетьманською резиденцією та найміцнішою фортецею на перехресті важливих шляхів углиб України, Польщі й Московії. У Чигирині розташовувався численний козацько-московський гарнізон. Власне, він захищав фортецю протягом кількатижневої облоги. Коли ж до міста підійшли головні об'єднані українсько-московські сили на чолі з Ромодановським і Самойловичем, турки змушені були відступити.

Невдале завершення походу 1677 р. не змінило намірів турецького султана оволодіти Чигирином та всією Правобережною Україною. Це добре розуміли Самойлович та московські воєначальники. Проте якщо для українців оборона Чигирина була справою честі, то в Москві до неї поставилися байдуже. Саме тому головнокомандувач московського війська боярин Ромодановський, вирушаючи в Україну,

отримав таємну інструкцію: у разі неможливості втримати Чигирин — зруйнувати його укріплення й вивести військові сили з фортеці.

8 липня 1678 р. 200-тисячна турецько-татарська армія взяла Чигирин в облогу. Загарбники вели безперервні гарматні обстріли, вдавалися до численних штурмів. Більше місяця, відчайдушно захищаючись, чигиринська залога чекала на прихід сил Ромодановського, одначе той до козацької столиці не квапився. Врешті московські війська підійшли до Чигирина. Проте, так і не надавши його захисникам потрібної допомоги, почали готуватися до відступу. Начальникові чигиринського гарнізону наказали підпалити порохові склади й прориватися з оточення. Тож, коли турецькі війська вдерлися до міста, пролунав вибух. Чигирин перетворився на руйновище. Відбиваючи шалений натиск турків і татар, об'єднане московсько-українське військо відійшло до Дніпра.

«Великий згін» 1678 — 1679 рр. Втрата Чигирина унеможливлювала для Самойловича утримання Правобережжя. Щоб уникнути загрози нападу турків на Лівобережну Україну й перешкодити Юрію Хмельницькому збільшувати лави своїх прибічників за рахунок правобережних мешканців, Самойлович віддав наказ силоміць перегнати (звідси й «згін») населення, що залишилося, на лівий берег. Знелюднені середня й південна Київщина фактично перетворилися на пустку.

Отже, влада Хмельниченка поширювалася лише на сплюндроване Поділля. Там він здійснював деспотичне правління, страчував навіть близьких прихильників і радників, накладав важкі податки на населення. Нарешті вчинки Юрія обурили самих турків, і вони стратили його в Кам'янці наприкінці 1685 р.

БАХЧИСАРАЙСЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР 1681 р.

Війни 70-х років між Московією та Туреччиною й Кримським ханством за володіння землями Правобережної України завершилися підписанням у Бахчисараї *13 січня 1681 р.* мирної угоди між цими державами. *За Бахчисарайським перемир'ям* кордон між Туреччиною та Московською державою встановлювався по Дніпру. Туреччина приєднувала північну Київщину, Брацлавщину й Поділля, а Московія — Лівобережну Україну й Київ. Протягом 20 років територія між Бугом та Дніпром (тобто середня й південна Київщина) мала бути незаселеною.

Чигирин.
Мал. Т.Г.Шевченка.

ПІДПИСАННЯ «ВІЧНОГО МИРУ» МІЖ ПОЛЬЩЕЮ ТА МОСКОВІЄЮ, ЙОГО НАСЛІДКИ ДЛЯ УКРАЇНИ

Бахчисарайське перемир'я між Московією та Туреччиною не було остаточним, бо не відповідало інтере-

сам Речі Посполитої. Скориставшись поразкою численного турецького війська, завданого силами країн Священної ліги під Віднем 1683 р., Польща відновила своє панування над більшою частиною Правобережної України.

6 травня 1686 р. у Москві між Польщею та Московією було укладено новий договір — *«Трактат про вічний мир»*. За «вічним миром», тобто таким, який не передбачав обмеження в часі, Польща визнавала за Московським царством Лівобережну Україну, Київ, Запоріжжя, Чернігово-Сіверську землю з Черніговом і Стародубом. Крім того, польська сторона відмовлялася від зазіхань на Київ, за що отримувала відшкодування. Отже, договір 1686 р. закріплював за Московією право на володіння Лівобережною Гетьманщиною. Брацлавщина та південна Київщина ставали нейтральною незаселеною зоною між двома державами. До Польщі відходили північна Київщина, Волинь і Галичина. Поділля лишалося під владою Туреччини, щоправда, недовго, бо 1699 р. також було приєднане до Польщі.

«Вічний мир» набагато ускладнював ситуацію в Україні, послаблюючи національно-визвольний рух, оскільки утверджував насильницький поділ українських земель між кількома державами.

КРИМСЬКИЙ ПОХІД 1687 р. УСУНЕННЯ ІВАНА САМОЙЛОВИЧА ВІД ВЛАДИ

Уклавши «вічний мир» з Польщею, Московія приєдналася до держав, які вели боротьбу проти Туреччини та її васала — Кримського ханства. Зобов'язання перед антитурецькою коаліцією — *Священною лігою* — у складі Австрії, Венеції та Речі Посполитої, а також власні плани, що передбачали ліквідацію турецько-татарських володінь на Чорному та Азовському морях й отримання в майбутньому виходу до Чорного моря, спонукали Москву до війни. *У травні 1687 р.* 100-тисячна московська армія рушила на Крим. Похід очолив фаворит цариці Софії, найвпливовіша людина в Московії — Василь Голіцин. Окрім здійснення далекоглядних планів, цей похід повинен був попередити можливий турецько-татарський наступ на московські землі. По дорозі до армії Голіцина приєдналося 50-тисячне військо українських козаків на чолі з Самойловичем. І хоч які на цю воєнну кампанію покладалися великі надії, проте спільному українсько-московському війську не вдалося навіть досягти Криму. Через пожежу в степу, нестачу продовольства, води й корму для коней Голіцин наказав військові повернути.

Фаворит — особа, що користується чиїмось покровительством.

Не визнаючи власних прорахунків, Голіцин шукав винуватців невдалого походу, а тому легко переклав відповідальність на Самойловича. Адже гетьман критикував царициного фаворита за неправильне здійснення походу й взагалі виступав проти укладення московським урядом «вічного миру» з Польщею й союзу з нею проти Туреччини та Криму. Становище Самойловича стало непевним. Воно ускладнювалося ще й позицією козацької верхівки, яку відштовхували

від гетьмана його зарозумілість, необмежене самозбагачення й прагнення зробити гетьманську булаву спадковою. Отож особиста зацікавленість Голіцина й незадоволення старшини призвели до усунення Самойловича від влади. У липні 1687 р. в таборі на річці Коломак Івана Самойловича було звинувачено в зрадницьких контактах із кримським ханом і в спаленні степів, заарештовано та відправлено до Сибіру. Натомість козацька рада, що відбулася 25 липня 1687 р., обрала гетьманом генерального осавула *Івана Мазепу*.

60—80-ті роки 17 ст. — надзвичайно складний період в історії України: доба Руїни. Позбавлена територіальної цілісності, знесилена й спустошена довготривалою громадянською війною та воєнними операціями іноземних держав, Українська держава всупереч прагненням лівобережних та правобережних гетьманів лишалася роз'єднаною й дедалі більше підпадала під владу іноземних держав. При цьому і Річ Посполита, і Московія, і Туреччина разом із залежним від неї Кримським ханством прагнули будь-що перешкодити Україні здобути самостійність. Отож розрахунки українських гетьманів на військову підтримку когось із сильних сусідів виявилися марними. Відносна стабілізація ситуації на Лівобережній Україні за гетьмана Самойловича зовсім ще не означала зміцнення незалежності, бо наступ на суверенні права України з боку царату посилився. Сподівання ж правобережного гетьмана Петра Дорошенка вибороти Україні незалежність у спілці з Туреччиною й Кримським ханством стали для українців справжньою трагедією. Колись квітучий край перетворився на пустку. Десятиліття відчайдушної боротьби за об'єднання Української держави під однією гетьманською булавою виявилися безрезультатними.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ! 1. Яких першочергових заходів, спрямованих на поліпшення внутрішнього становища на Правобережжі, ужив Дорошенко? До яких дій він вдався, дізнавшись про Андрусівську угоду? 2. Які наслідки мало антимосковське повстання на Лівобережжі 1668 р.? 3. До яких заходів удався Многогрішний для реорганізації державного життя Лівобережної Гетьманщини? Чому старшина була незадоволена внутрішньою політикою Многогрішного? 4. Якою була внутрішня й зовнішня політика Самойловича? 5. Які результати мав похід об'єднаного турецько-татарсько-українського війська на Поділля 1672 р.? На яких умовах було укладено Бучацький мирний договір? 6. Дайте оцінку діяльності Дорошенка. 7. У який спосіб Юрій Хмельницький вдруге став гетьманом? До чого це призвело? 8. Що мало на меті турецько-татарське командування, здійснюючи в 1677—1678 рр. походи на Чигирин? Як вони відбувалися? 9. Між якими державами було укладено 1686 р. «вічний мир»? У чому його зміст і які наслідки для України? 10. Чому 60—80-ті роки 17 ст. називають добою «Руїни»?

Чигирин.

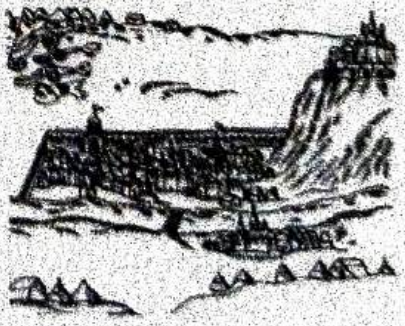

— Не має долі Україна, — журилися козаки-запорожці, — і на Січі безталання. Взяли нас під свою руку і цар московський, і король польський, та що з того... Не маємо шани, нам належної, ні з того, ні з того боку — тільки й гадки в обох, щоб Січ підкорити.

— Розпитаймо, браття, посланців козацьких, чи не чути чого про отамана нашого Сірка, — дійшла згоди рада. — Чи довго ще йому поневірятися на засланні, в чужині сибірській?

— Від самого Сірка не отримали ми звістки, — доповідали кошові посланці. — Проте знаємо напевно, що клопочеться за нього перед царем московським польський король. Бояться поляки наскоків бусурманів, просять у Січі допомоги, бо знають, що ніхто краще запорожців не впорається з ординцями. Тому й Сіркового звільнення домагаються.

— А що цар? — розпитувало товариство.

— Схоже, й московити до смерті бояться турецької навали. Як почув цар, що вже вдерлися турки на Поділля, що здобули Кам'янець і лаштуються рушити на Київ, наказав готуватися до війни.

— Знаємо ми ті царські приготування, от тільки чомусь нас, запорожців, розпитують вінценосці про бойове облаштування Січі.

— А ми й доповімо, якщо ваша воля на те буде, — відказали посланці й прочитали раді підготовлений звіт московському урядові: «Фортеця Січ з її земляним валом стоїть у гирлах Чортомлика й Прогною, над річкою Скарбною. Заввишки вал у 6 сажнів; з поля, з Сумського боку й від Базавлука, на валу влаштували частокіл і бійниці. З іншого боку, від гирла Чортомлика й від річки Скарбної, до валу влаштовано дерев'яні, насипані землею коші. У тій фортеці вежа, а в тій вежі є бійниці, а перед тією вежею, за ровом, споруджено земляну фортецю з вікнами для гармат... Наближення неприятелів до фортеці Січ можна сподіватися в літній час лише з поля, а з трьох боків, через ріки, ніяких дій проти неї чинити не можна. У зимовий час запорожці на тих ріках невпинно збивають кригу...»

Бурхливі події середини 17 ст., що невпізнанно змінили життя України, були безпосередньо пов'язані із Запоріжжям. Щоправда, за роки Національно-визвольної війни центр боротьби за державну

незалежність України було перенесено з Січі на «волость», де утворилася козацька держава на чолі з гетьманом Богданом Хмельницьким. Це зумовило зміни в становищі Запорізької Січі.

ЗАПОРІЗЬКА СІЧ У СКЛАДІ ГЕТЬМАНЩИНИ

На початок Національно-визвольної війни Запорізька Січ містилася на Микитиному Розі. Саме там Богдан Хмельницький займався підготовкою повстання проти Речі Посполитої.

Запорізька Січ під час Національно-визвольної війни. Запорізькій Січі належала провідна роль у підготовці та розгортанні Національно-визвольної війни українського народу проти польського панування. Запорожці брали участь у військових діях проти Речі Посполитої. Досвід державного життя, що впродовж багатьох десятиліть нагромаджувався на Запоріжжі, був творчо використаний Богданом Хмельницьким. На звільнених територіях впроваджувався козацький устрій.

Одначе за умовами Зборівського договору 1649 р. багато запорожців опинилося поза козацьким реєстром. Це спричинило невдоволення січовиків та загострення їхніх стосунків із гетьманською владою. Не оминув запорожців і тяжкий для України Білоцерківський договір. Не випадково січовики брали участь у виступах козацтва проти старшини й гетьмана. Напружені стосунки Запорізької Січі з гетьманським урядом спричинилися до зміни місця її розташування. *1652 р.* запорожці перенесли свою столицю з відкритого перед степом Микитиного Рогу ближче до Дніпрових плавнів, неподалік гирла *річки Чортомлик.*

Із кожним роком війни кількість мешканців Запоріжжя зростала. Знаходили там притулок виснажені війною козаки, колишні селяни й міщани. Це викликало занепокоєння Хмельницького, який був готовий повернути втікачів силою. Прояви невдоволення на Запоріжжі за часів Богдана Хмельницького вдавалося пригасити, вони ніколи не набували загрозливого характеру.

Одначе й надалі стосунки Запорізької Січі з гетьманською владою складалися непросто, часом загострювалися аж до збройних виступів. Особливо виразно це виявилося після смерті Богдана Хмельницького, коли посилилося втручання іноземних держав у внутрішні справи України, коли розгорілася боротьба за гетьманську булаву та почала зміцнюватися влада старшини, яка часто-густо нехтувала інтересами козацьких низів.

Запорізька Січ та Руїна. За умов наступу на українську державність з боку Москви, Речі Посполитої, Туреччини й Криму та через неспроможність українських гетьманів —

Зверніть увагу!

Запорізька Січ, закладена в гирлі річки Чортомлик, існувала протягом 1652—1709 рр. В історичній літературі її називають Чортомлицькою. Зберігся докладний опис тієї Січі, поданий 1672 р. козацькими посланцями, що прибули до Москви.

Запорізька Січ входила до козацької держави Гетьманщини як автономна одиниця, підпорядковувалася безпосередньо гетьманові, не належала до жодного з полків. У ній запорожці обирали власного кошового отамана.

На основі замальовки на початку параграфа розкажіть про облаштування Чортомлицької Січі.

Іван Сірко.

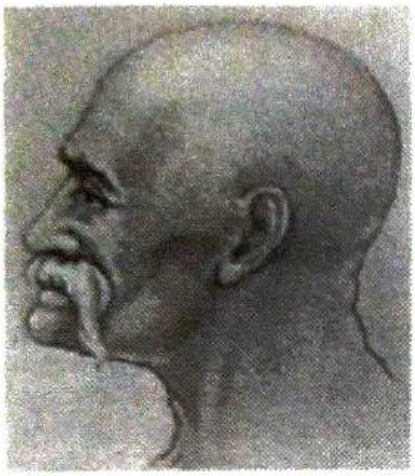

наступників Хмельницького — захистити незалежність своєї землі Запорізька Січ прагнула повернути собі провідну роль у житті України. При цьому запорожці не завжди виявляли мудрість і політичну далекоглядність, а часом навіть ставали на бік відвертих ворогів Української держави, позбавляючи підтримки гетьманів, які своїми діями домагалися її збереження. Так було, зокрема, під час гетьманування Івана Виговського, коли запорожці стали на бік заколотника Якова Барабаша. Підтримка запорожців допомогла здобути гетьманську булаву Іванові Брюховецькому. Не більшою розважливістю відзначалися дії січовиків і під час гетьманування Петра Дорошенка. Запорожці вдавалися до інших спроб утвердити владу в Гетьманщині, обстоюючи своїх претендентів на гетьманство, зокрема Михайла Ханенка, Петра Суховія. На жаль, жоден із них не мав належного авторитету в Україні. Крім того, усі вони мали різні зовнішньополітичні орієнтації, через що вир громадянської війни ставав дедалі небезпечнішим.

Особливо ускладнилося становище Запорізької Січі після *Андрусівського перемир'я.* Ні Річ Посполита, ні Московія не хотіли втрачати Запоріжжя. Врешті, над Запорізькою Січчю був установлений контроль ворожих одна одній держав. За умовами Андрусівського перемир'я Січ повинна була надавати військову допомогу і одній, і другій, у той же час кожна з них прагнула ліквідації Української гетьманської держави.

Участь запорожців у війнах із Польщею, Османською імперією та Кримським ханством. Попри часом суперечливі дії Січі у внутрішньоукраїнських справах запорожці ніколи не зраджували свого покликання — боротися із загарбниками українських земель. У другій половині 17 ст. Запорізька Січ уславилася своєю участю в численних військових операціях.

Керівником і організатором більшості тогочасних походів був *Іван Сірко.*

ДЖЕРЕЛА СВІДЧАТЬ!

Іван Сірко ще за життя став героєм безлічі легенд. Народ із безмежною шаною ставився до свого оборонця. Тому й наділяв його надприродною силою. Так, наприклад, одна з легенд розповідає, буцімто жив легендарний кошовий двісті десять років. Тричі заглядала Сіркові смерть у вічі, й тричі його рятувала жива вода. А коли настала пора прощатися козакам з їхнім улюбленим ватажком, то, віддаючи йому останню шану, землю на Сіркову могилу насипали шапками, кожного разу низько вклоняючись кошовому отаману. Правицю ж Сіркову ще сім років після його смерті брали в походи, оберігаючи себе від поразки, бо вірили, що добре пам'ятають турки й татари руку Івана Сірка.

Фольклорна традиція пов'язує з ім'ям Івана Сірка й написання легендарного листа турецькому султанові. Народні перекази свідчать, що у відповідь на вимогу турецького султана Магомета IV визнати залежність України від

Туреччини й підкоритися йому, «непереможному лицарю», запорожці на чолі з Іваном Сірком склали той дотепний лист. У ньому, зокрема, говорилося:

«Запорізькі козаки турецькому султану. Ти — шайтан турецький, проклятого чорта брат і товариш і самого люципера секретар! Який ти в чорта лицар? Чорт викидає, а твоє військо пожирає. Не будеш ти годен синів християнських під собою мати; твого війська ми не боїмось, землею і водою будем битися з тобою. Вавилонський ти кухар, македонський колесник, єрусалимський броварник, александрійський козолуп, Великого й Малого Єгипту свинар, вірменська свиня, татарський сагайдак, кам'янецький кат, подолянський злодіюка, самого гаспида внук і всього світу й підсвіту блазень, а нашого Бога дурень, свиняча морда, кобиляча с...а, різницька собака, нехрещений лоб, хай би взяв тебе чорт! Отак тобі козаки відказали, плюгавче! Невгоден єси матері вірних християн!

Числа не знаєм, бо календаря не маєм, місяць у небі, год у книзі, а день — такий у нас, як і у вас, поцілуй за те ось куди нас...!

Кошовий отаман Іван Сірко зо всім кошем запорізьким».

Походи на чолі з Іваном Сірком. Своїми блискучими походами Іван Сірко зажив слави непереможного полководця. Вважалося, що ніхто краще не може протидіяти турецько-татарським загарбникам. Не випадково, коли 1672 р. Івана Сірка за намовою недоброзичливців було ув'язнено й відправлено до Сибіру, про його звільнення клопотався сам польський король Ян III Собеський. Повернувшись із заслання, кошовий отаман з головою поринув у вир воєнних дій козацтва й невдовзі навіть оволодів молдавським престолом. Залишивши Молдавію, Сірко й надалі завдавав дошкульних ударів турецько-татарським загарбникам, здобував турецькі фортеці, ходив до Криму через Сиваш, першим в історії військового мистецтва переправившись через Гниле море.

ДЖЕРЕЛА СВІДЧАТЬ!

Польський хроніст Веспасіан Коховський у своїй хроніці дав таку характеристику Сірку: «Страшний був орді, бо був досвідченим у воєнних акціях і відважним кавалером, перевищуючи цим Дорошенка. А в Криму його ім'я наводило такий пострах, що орда щоденно пильнувала й була готова до бою, ніби Сірко вже напав. Навіть дітей татарських, коли вони плакали і їх не могли заспокоїти, лякали Сірком, кажучи: «Сірко йде», і при цих словах діти замовкали, не плачучи більше. Сірко був гожий чоловік, воїнської натури, не боявся ані сльоти, ані морозу, ані сонячної спеки. Він був чуйним, обережним, терпляче витримував голод, був рішучим у воєнних небезпеках і завжди тверезим. Влітку він перебував на порогах [Дніпрових], а взимку — на українському прикордонні. Він не любив марнувати час або упадати коло жіноцтва, постійно бився з татарами, проти яких мав природну й невблаганну ненависть. На обличчі він мав природний знак, ніби шмат пурпуру».

Могила Івана Сірка біля Чортомлицької Січі.

ОСОБИСТІСТЬ
Іван Сірко

Народився Іван Сірко, ймовірно, на початку 17 ст. на Вінниччині в родині дрібного українського шляхтича. Про його життя й діяльність за періоду до Чортомлицької Січі збереглося мало відомостей. З майбутнім українським гетьманом Богданом Хмельницьким ще 1646 р. був у Франції, де разом з армією принца Конде воював під Дюнкерком. Історичні документи свідчать про участь Івана Сірка в Національно-визвольній війні, зокрема в битві під Жванцем восени 1653 р. Не менше 15 разів його обирали кошовим отаманом на Запоріжжі. Він був видатним полководцем, який провів понад 60 битв проти військ Османської імперії, Кримського ханства та ногайських орд і жодного разу не зазнав поразки. Листувався з гетьманами України, правителями Московії, Речі Посполитої, Криму й Туреччини. Про нього писали тогочасні європейські газети, літописці й хроністи багатьох країн, його оспівували українські й зарубіжні поети. Сірко — герой багатьох народних дум, легенд і переказів.

— Оце, козаче, і є Сиваш, або по-нашому Гнаше море, — кремезний запорожець притримав коня й повів рукою в бік тонкої зеленавої смужки на обрії. — Саме тут надумав батько Сірко переправитись у володіння кримського хана.

— Хоч воно й не зовсім море, але й ми не качки, — жартував молодий козак. — Щось не бачу я ні байдаків, ні якоїсь деревини, придатної на пліт. Перелітатимемо його, чи що?

— Дотепний ти, Петре, та не дуже мудрий. Кажу тобі: менше базікай, а більше слухай і запам'ятовуй. Може, на старість буде як знахідка. Знав би, скільком татарським бранцям цей болотистий Сиваш подарував волю! Є тут місця, де можна не те що конем, а пішки перейти на кримський берег. Кримчаки ж нас звідси не сподіваються. Тому й вирішив Сірко йти не на Перекоп, де понабудовувано таких фортець, що не зруйнувати їх і найбільшими гарматами, а сюди — до Гнилого моря.

— Виходить, що захопить ворога кошовий Сірко зненацька. Знову казатимуть татари, що запорізький отаман — чарівник і характерник, — засміявся Петро.

— Не знаю, що казатимуть татари, але правда те, що більшою воїна не було й не буде на Запоріжжі.

— Чув, — не вгавав Петро, — що кошовий Сірко, навіть скачучи на коні, влучно б'є птаха в небі, а звіра в полі; ворожі ж кулі ловить начебто голими руками й назад у ворога кидає.

— Багато різного люди говорять...

— А це правда, що Сірко навіть із зав'язаними очима дорогу в степу може знайти? — допитувався молодий козак.

— Цього не знаю. А от що бачив, те бачив: йдучи в похід, вистрелить Сірко з лука, а на зворотному шляху неодмінно знайде свою-таки стрілу.

Щохвилини козаків на березі Сиваша більшало й більшало.

Незабаром почалася переправа.

Той похід відбувався 1675 р. і був щасливим для запорожців. Їм вдалося тоді наскочити на Крим несподівано. Кримський хан ледве встиг втекти в гори. Визволивши з неволі багатьох земляків, козаки повертались додому. Попереду, як завжди, Іван Сірко — найлегендарніший отаман за всю історію Запорізької Січі.

У чому виявився полководницький талант Івана Сірка під час походу на Крим 1675 р.?

Здійснюючи численні воєнні операції проти Туреччини й Криму, Іван Сірко ніколи не відкидав можливості мирного розв'язання проблем міждержавних відносин. Джерела свідчать про гнучку дипломатичну діяльність кошового отамана, який особисто листувався з найвпливовішими тогочасними політиками.

Збагатившись досвідом переможних походів, очолюваних Іваном Сірком, запорожці гідно продовжили справу легендарного кошового й після його смерті (Іван Сірко помер 1 серпня 1680 р.). Вже через два роки вони відзначилися блискучими перемогами на теренах Європи. Запорізькі козаки були учасниками битви під стінами Відня, де німецько-польське військо боронило столицю Австрійської імперії від турецьких нападників.

Наприкінці 17 — на початку 18 ст. запорізькі козаки брали участь у кримських походах 1687 й 1689 рр., в азово-дніпровських походах 1695 — 1696 рр., допомагали поль-

ському королю Яну III Собеському битися з турками та ординцями в Подністров'ї та Нижньому Подунав'ї.

ПОЛІТИКА МОСКОВСЬКОГО УРЯДУ ЩОДО ЗАПОРІЗЬКОЇ СІЧІ

Царський уряд завжди ставився до Запорізької Січі упереджено, вбачаючи в ній загрозливе для себе вогнище вільнодумства й свободи. Саме тому Москва прагнула підкорити Січ, аби якнайбільше використати її військові та економічні можливості. Першим заходом у здійсненні тих підступних намірів стало *розташування на Січі московської залоги*, яка з'явилася на Чортомлицькій Січі *1663 р.* Приводом для її розташування проголошувалася спільна боротьба проти турецько-татарських нападників. Московитам наказувалося діяти разом із запорожцями проти кримських та ногайських орд, причому начальник залоги був зобов'язаний узгоджувати свої дії з кошовим отаманом. На залогу покладалася також організація розвідки: збирання інформації про внутрішнє становище Кримського ханства й ногайських орд, про їхні зовнішньополітичні плани, а також про події, що відбувалися в Польщі, Туреччині та ін. Повноваження начальника залоги поширювалися лише на його вояків: за рішенням січової влади йому заборонялося втручатись у внутрішні справи Січі. Проте, крім оприлюднених наказів царського уряду, були ще й таємні настанови. Згідно з ними командувач залоги був зобов'язаний стежити за всіма подіями, що відбувалися на Запоріжжі, мав доповідати в Москву про стосунки Запорізької Січі з гетьманами, окремими старшинськими угрупованнями Гетьманщини, про всі дипломатичні зносини січовиків.

За умовами Андрусівського перемир'я про подвійний московсько-польський контроль над Запоріжжям, 1667 р. царську залогу із Січі було виведено. Одначе це не поклало край втручанням царату у внутрішні справи Січі. Адже поступове обмеження державницьких прав України, прагнення царського уряду поширити свою владу на всі українські землі не могли не позначитися на Січі — осерді української державності.

ЕКОНОМІЧНЕ ЖИТТЯ ЗАПОРІЗЬКОЇ СІЧІ

Основою господарського життя Запорізької Січі, як і раніше, був *зимівник*. У другій половині 17 ст. господарська діяльність козаків пожвавилася. Щоправда, розвиток *рільництва* гальмувався постійною загрозою спустошливих наскоків татарських та ногайських орд, кочовища яких були розташовані в безпосередній близькості до Січі. Не сприяла розвиткові хліборобства, яке потребувало великої кількості робочих рук, і незначна заселеність запорізьких земель. Отож *панівною галуззю господарства було скотарство*, яким

Це цікаво!

Героєм оборони Відня (1683 р.), чиє ім'я й сьогодні з вдячністю пам'ятають мешканці австрійської столиці, був український козак *Юрій Кульчицький*. Про його подвиг сповіщали тогочасні європейські газети й навіть спеціальні брошури. Він чудово володів турецькою мовою. Отож кілька разів, переодягнувшись на турка, пробирався до турецького табору й повертався назад із важливою інформацією. Після перемоги під стінами Відня австрійський та польський монархи на знак вдячності подарували героєві трофейну турецьку каву. Юрій Кульчицький залишився у Відні й відкрив там кав'ярню — першу в Європі. Саме він запровадив підсолодження кави цукром і цим зробив її неймовірно популярним напоєм.

Пригадайте, що таке зимівник? Чим займалися козаки в зимівниках? Чому зимівники вважають найпрогресивнішою формою тогочасного господарювання?

Представники торгового люду в Україні.

Українці.

Поляк.

козаки займалися здавна. Особливого поширення в другій половині 17 ст. набуло конярство.

Розвивалися також *промисли*, зокрема рибальство, мисливство та бджільництво. Місцями промислів були лимани Тилігула й Куяльника, Дніпра й Дністра та узбережжя Азовського моря. Крім запорожців, промислами на Запоріжжі влітку займалися козаки Лівобережжя й Правобережжя, а також селяни й міщани з усіх українських земель.

Значного рівня досягло на Січі й *ремісниче виробництво*. Серед козаків було чимало вправних ковалів, корабелів, зброярів тощо.

Здавна у світі славилися запорізькі *кораблі*. Січ здебільшого сама забезпечувала себе морськими та річковими суднами. Вправність запорізьких корабелів була добре знана в Європі. Відомо, що запорожці на прохання царя відрядили до Москви досвідчених майстрів корабельної справи.

Запорізькі козаки зазвичай самі себе забезпечували боєприпасами. Отож на Січі розвивалися ремесла, пов'язані з виробництвом пороху, залізних та свинцевих ядер для гармат.

Особливе місце в господарському житті Чортомлицької Січі посідала *торгівля*. Це зумовлювалося насамперед особливостями січового виробництва, яке часто діяло за воєнних обставин. Усі товари, які запорожці не мали змоги виготовити самі, вони купували. Найголовнішим і найдорожчим товаром для січовиків був хліб.

Крім продовольчих товарів, запорожці купували зброю, боєприпаси, сукно, папір тощо. Продавали ж мед, шкури, хутро, рибу, віск, велику рогату худобу та коней.

Головними торговельними партнерами Запорізької Січі були Лівобережна Україна, московські міста. Непостійні торговельні стосунки січовики підтримували з Польщею, Кримом і Туреччиною.

Розвиткові торгівлі на Запорізькій Січі сприяло й те, що через її територію пролягали важливі торговельні шляхи, зокрема єдиний більш-менш безпечний шлях на Крим через Перекоп. Інший великий торговельний шлях ішов із Січі на Очаків.

Запорожці збирали з купців мито на перевозах і поромах, стягували всілякі збори й подарунки за надання провідників, охорони тощо.

Ясна річ, що торгівля була жвавою за мирного часу. Під час воєнних дій вона занепадала.

Згадайте, як називається козацький морський човен? Що дізналися про спорудження козацьких човнів? Хто з сучасників-чужинців залишив цікаві свідчення про майстерність запорізьких корабелів?

Запорізька Січ у другій половині 17 ст. відігравала важливу роль у житті України. І хоча зі створенням Української гетьманської держави центр українського політичного життя перемістився із Запоріжжя до гетьманських столиць на Лівобережній та Право-

бережній Україні, проте Січ ніколи не залишалась осторонь тогочасних подій. Усі незгоди, які переживала Україна, зачіпали й Січ, набуваючи нерідко трагічної гостроти. Втручання запорожців у боротьбу за гетьманську булаву, як правило, вирішувало справу. Одначе позиція Запорізької Січі не завжди була далекоглядною: часом за її підтримки до влади приходили люди, які були аж надто далекими від того, щоб обстоювати інтереси України. Через те втручання в українські справи Московії, Речі Посполитої, Туреччини посилювалося, а ситуація в Україні загострювалася.

Особливо важке становище Запорізької Січі склалося після Андрусівського перемир'я, коли на Запоріжжі встановився контроль двох ворожих одна одній і ворожих щодо Січі держав — Московії та Речі Посполитої. Але навіть і за таких обставин Січ невтомно боронила рідну землю від руйнівних наскоків ординців, звільняла з турецько-татарсько-ногайського полону тисячі українських бранців, залишаючись, як і за давніх часів, потужною військовою силою.

Турки.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ! 1. Як складалися стосунки Запорізької Січі з Гетьманщиною? У чому вони виявлялися? 2. У чому полягала історична місія Запорізької Січі? 3. Чому Іван Сірко зажив слави найлегендарнішого кошового отамана? Що ви дізналися про нього? 4. Які особливості господарського життя Запорізької Січі в другій половині 17 ст.? 5. З якою метою царський уряд розташовував на Січі свої залоги?

— Куди ми оце мандруємо? — допитувалося вертляве хлопченя, раз по раз зістрибуючи з воза.
— Посидів би ти, Миколко, — старий козак ласкаво покуйовдив онукові чубчика. — Ще настрибаєшся, бо мандрівка в нас далека.
— Куди ж? — не вгавав хлопець.
— Туди, де ліси повняться звіриною, а ріки — рибою, де незаймані й цілющі трави... До багатших місць, хлопче.
— А хіба нам було погано вдома? Тож і в нас — ліси, луки, річки.
— Риба шукає, де глибше, а чоловік — де краще. Сиділи б, певно, ми віками на рідній землі, як наші діди й прадіди, коли б не війна та злидні. Не знаю тільки, чи знайдемо ті добра, на які сподіваємося.
— Не завдавайте, тату, жалю, — озвалася до батька молодиця. — Хоч світу побачимо.
— Може й так... — похилив голову старий козак і стиха заспівав:

Покинь батька, покинь матір, покинь всю худобу,
Іди з нами, козаками, на Украйну, на слободу.

Незабаром валка з кількох десятків возів дісталася місця. На давньому городищі, що лежало пусткою через руйнівні наскоки ординців, козаки-переселенці збудували фортецю. Так постало ще одне слобідське місто.

Нащадки перших поселенців у 1705 р. писали про те, як закладалися слобідські міста: «Наші діди, батьки, брати й родичі, і ми самі поприходили з різних гетьманських і задніпрянських міст на заклик білгородських та курських воєвод, котрі забезпечували нас царським словом — не однімати від нас наших вільгот. Вони веліли селитися нам, щоб ми захистили собою московські українні городи по Білгородській лінії — в диких степах, на татарських займищах, котрими ходили татари під оці городи. І для збільшення населення в цих нових містах наказано було нам призивати на життя свою братію — українців. Ми збудували Суми, Суджу, Миропілля, Краснопілля, Білопілля та інші міста, а до них — повіти, села й хутори. І ми вірою та правдою служили. І тоді, як татари приходили плюндрувати московські українні городи, ми не приставали ні до якої зради. За те й пожалувано нас усякими вольностями й дозволено займанщини займати, пасіки й усякі ґрунти заводити й усякими промислами промишляти без чиншу, за старим українським звичаєм». Поданий документ повідомляє, як відбувалося залюднення українцями регіону, що набув назву Слобідської України.

Зверніть увагу!
Територія Слобідської України займала сучасні Харківську, Сумську, північ Донецької та Луганської областей, а також південну частину Воронезької, Курської та більшу частину Білгородської областей теперішньої Російської Федерації.

УКРАЇНСЬКА КОЛОНІЗАЦІЯ ЗЕМЕЛЬ У ВЕРХІВ'ЯХ ПСЛА, ВОРСКЛИ, СІВЕРСЬКОГО ДІНЦЯ

На схід від Гетьманщини, на кордоні з Московією розляглися незаймані землі. Колись ті землі належали Чернігово-Сіверському князівству. Були вони залюднені й обжиті. Проте в 13 ст. зазнали спустошливих наскоків ординців. Степові завойовники вздовж річок уторували тут шляхи для своїх нападів на Україну й Московію. Саме тому багатий край тривалий час лишався занедбаним і знелюдненим.

Від 30-х років 17 ст. сюди потяглися валки українських переселенців, які залишали благодатні рідні місця після невдалих повстань, через війни, визиск чужинців. Царський уряд, зацікавлений у залюдненні порубіжних земель, всіляко заохочував переселення українців, покладаючи на них справу захисту московських кордонів від руйнівних ударів зі степу.

Заснування й розвиток слобідських міст. Масові переселення українців припадають на середину 17 ст. Складність внутрішньої ситуації, пов'язаної з Національно-визвольною війною, змушувала родини, а то й цілі села залишати рідні місця й вирушати в небезпечну дорогу. Так, 1652 р. тисяча козаків під проводом полковника Івана Дзиковського з жінками й дітьми вирушили з-під Острога на Волині. Недалеко від Дону, на річках Тиха Сосна й Острогоща, вони заснували місто Острогозьк (його звали ще Рибним — через Рибне озеро і рибний торг). Полковник Дзиковський привів із собою всю полкову старшину: обозного, писаря, осавулів, а також двох священиків. Переселенці прибули з усім господарством, що полегшувало життя на новому місці.

Інший великий гурт переселенців із міста Ставищ Білоцерківського полку на чолі з Герасимом Кондратьєвим того самого року заснував місто Суми. Року 1654-го на городищі, де зливалися річки Лопань і Харків, було закладено місто Харків.

Подібну історію заснування мали й такі міста, як Салтів, Мурафа, Охтирка, Балаклія, Ізюм та багато інших. Одночасно з містами закладалися села. У них, як правило, оселялися невеликі групи переселенців з різних земель України. Позаяк поселення, що виникали, були звільнені від податків, то й називалися вони за давньою українською традицією *слободами*. Звідси походить і назва цілого регіону — *Слобідська Україна* або *Слобожанщина*.

Життя на новому місці: умови й права. Залишали обжиті місця й вирушали в небезпечну подорож здебільшого заможні козацькі родини. Заохочувані царським урядом, вони отримували певні привілеї. До головних з-поміж них належало *право займанщини*. Кожен переселенець привласнював собі стільки землі, лісу, сінокосів, скільки міг обробити.

Зайнята земля не обкладалася податком. Так само не бралися податки і з господарських промислів. Замість сплати

Святогірський монастир на Донеччині. 17 ст.

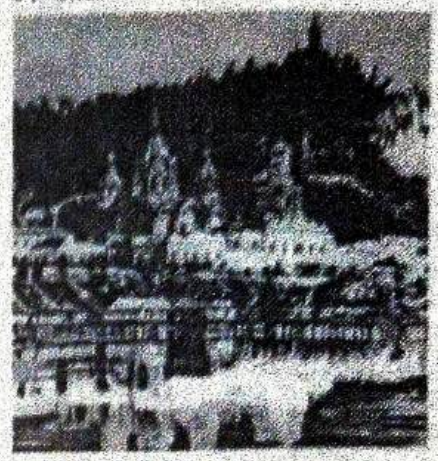

Це цікаво!

Із переселенням українців до Слобідської України там з'являються й монастирі. Деякі з них виникли ще до початку масової колонізації. Так, наприклад, 1624 роком датується перша звістка про Святогірський монастир на Сіверському Дінці (Донецька область). Року 1652-го було закладено чоловічий монастир в Острогозьку. Незабаром тут постав і жіночий монастир. Поступово майже в усіх значних містах Слобожанщини діяли монастирі. Вони брали участь як у колонізації краю, так і в його обороні, бо були не тільки духовними осередками, а й піклувалися про хворих і поранених.

Зверніть увагу!

Протягом другої половини 17 ст. посилився наступ російського царату на українську державність. Це не могло не позначитися на адміністративно-політичному устроєві. Свою владу на Гетьманщині царський уряд здійснював через Посольський приказ. Протягом 1654 — 1662 рр. в його складі працювала Канцелярія з малоросійських справ. У 1662 — 1722 рр. діяв спеціальний Малоросійський приказ. Ці установи пильно стежили за діяльністю військово-адміністративних органів Гетьманщини. Малоросійський приказ втручався у вибори нового гетьмана та козацької старшини, підтримуючи одних претендентів і позбавляючи влади інших; збирав відомості про політичну ситуацію в Україні, не гребуючи й такими брудними засобами, як доноси.

Полковник.

податків українські переселенці зобов'язувалися відбувати військову службу.

Найприбутковішим промислом у Слобідській Україні було вільне винокуріння. До прибуткових промислів належали також дігтярство, бджільництво, виварювання селітри. Привілеєм українських переселенців було також право на млинарство та безмитну торгівлю, яке разом із винокурінням заміняло грошову винагороду за військову службу.

Численних переселенців із Лівобережжя та Правобережжя приваблювало також право на козацьке самоврядування, яке царський уряд на початку колонізації зберігав за українцями. Визнання переселенцями влади царя виявлялося в складанні присяги.

Права українських поселенців закріплювалися царськими жалуваними грамотами.

Отже, протягом другої половини 17 ст. поряд із Лівобережною Гетьманщиною постала нова козацька Україна — Слобідська.

Козацький устрій Слобідської України та Лівобережної Гетьманщини хоча й був подібний, проте мав і посутні відмінності.

АДМІНІСТРАТИВНО-ПОЛІТИЧНИЙ УСТРІЙ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ ГЕТЬМАНЩИНИ ТА СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ

Адміністративно-територіальний устрій Гетьманщини, що склався протягом Національно-визвольної війни, зберігався майже без змін. Наприкінці 17 ст. існувало десять полків, які одночасно були й адміністративно-територіальними та військовими одиницями: Стародубський, Чернігівський, Ніжинський, Прилуцький, Київський, Переяславський, Лубенський, Миргородський, Гадяцький, Полтавський. Полки очолювали полковники. Їм підлягала полкова старшина у складі осавула, писаря, хорунжого, обозного, судді. Кожен полк поділявся на сотні, очолювані сотником і сотенною старшиною. Найнижчою ланкою козацького адміністративного устрою була сільська козацька громада на чолі з отаманом. Селяни, які часто проживали поряд або впереміш із козаками, створювали власну громаду, очолювану старостою.

Адміністративно-територіальний устрій Слобідської України був подібний, хоча існували й певні відмінності. На території Слобідської України сформувалося *п'ять козацьких полків* — Острогозький, Харківський, Сумський, Охтирський та Ізюмський. Ці полки, як і в Гетьманщині, були не тільки військовими, а й адміністративно-територіальними одиницями. Полки поділялися на сотні. Полком керував *полковник* із полковою *старшиною*. Посада полковника була виборною. Він керував адміністрацією полку, стверджував

судові постанови, роздавав поселенцям вільні землі, а також командував полком під час походів. Полковників обирали довічно. Крім того, в Слобідській Україні нерідко траплялось успадкування посади полковника. Це зумовлювалося особливостями заселення нових земель: полковники, як правило, були ватажками переселенських груп. Вони мали надзвичайний авторитет, бо були фактично засновниками полків. Так, наприклад, 8 родів дали 26 полковників. Такого не було в Гетьманщині.

Органи державної влади Лівобережної Гетьманщини. Місце Загальної військової ради ще за Богдана Хмельницького заступила *Старшинська рада*. До її складу входили гетьман та генеральна старшина — обозний, писар, двоє суддів, підскарбій, двоє осавулів, бунчужний, а також 10 полковників. Рада старшини встановлювала розміри податків, оренди, виносила ухвали з оборонних питань.

Безпосереднє діловодство покладалося на *Генеральну військову канцелярію*. Вона виникла за Богдана Хмельницького. Очолював Генеральну військову канцелярію генеральний писар, а безпосередньо керував нею гетьман. У Генеральній військовій канцелярії зосереджувалася військова, політична й міжнародна інформація з усієї України, а також з-за кордону. В цій установі розглядалися й вирішувалися важливі адміністративні, військові, фінансові питання. Звідси відправлялися численні посольства й гінці. Тут складалися гетьманські універсали, провадилося дипломатичне листування, переписувалися й копіювалися документи, розглядалися судові та цивільні справи козаків, селян, міщан.

Найвищою посадовою особою в Гетьманщині був гетьман. Його обирала вузька Старшинська рада, рішення якої схвалювало козацьке військо на Генеральній військовій раді. Влада гетьмана хоча й обмежувалася московським царатом, проте залишалася вагомою у вирішенні питань внутрішнього життя Лівобережної України. Повноваження гетьмана визначалися *спеціальними статтями (умовами)*, які укладалися між гетьманом і царем. Гетьман, зокрема, мав право надавати старшині у власність землю за службу — «військові заслуги», призначати на посади — «на уряди». Він визначав також напрями внутрішньої політики Гетьманщини, умови переговорів або листування з урядами інших держав. Для зміцнення особистої влади гетьман створював *наймане військо*, підпорядковане безпосередньо йому. Дорадчі права при гетьманові мала *Рада генеральної старшини*.

Особливості органів влади на Слобожанщині. У Слобідській Україні посади гетьмана не існувало. Не було й генеральної старшини. У цьому полягала ще одна особливість адміністративно-політичного устрою Слобожанщини, нав'язана царатом. Слобідські полковники підпорядковувалися безпосередньо білгородському воєводі.

Старшина.

Поміркуйте, чому московський уряд не дозволяв слобідським полкам обирати свого гетьмана?

Гетьман.

Кожний полк окремо і за різного часу одержував царську жалувану грамоту, в якій визначалися його права на козацький устрій, вільну торгівлю, звільнення від податків на землю тощо. Такі грамоти одержали Острогозький полк 1652 р., Харківський, Сумський і Охтирський 1669 р., Ізюмський полк у 1670 р. Вибраних у полках полковників погоджували з білгородським воєводою, який потім пропонував цареві схвалити їх. Кількісний склад козацьких полків не був постійний. Загальний склад — «реєстр» — усіх слобідських полків містив перелік козаків, які мали відбувати військову службу.

ПІДПОРЯДКУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕРКВИ МОСКОВСЬКОМУ ПАТРІАРХАТОВІ

Після смерті 1675 р. митрополита Йосипа Нелюбовича-Тукальського через втручання Москви тривалий час зволікали з виборами на митрополичу кафедру. Царський уряд прагнув використати ситуацію для досягнення своєї мети: вивести Київську митрополію із підпорядкування константинопольському патріархові, встановивши над нею зверхність московського патріарха.

Справу підпорядкування української церкви московському патріархатові можна було владнати швидше, коли б до неї прихильно ставився київський митрополит. Відтак на митрополичу кафедру шукали претендента, вигідного Москві. Нарешті його знайшли (ним виявився луцький єпископ Гедеон Четвертинський), і 19 червня 1684 р. зібрався церковний собор. За сприяння Москви єпископа Гедеона було обрано митрополитом. У жовтні того самого року новообраний митрополит поїхав до Москви, де патріарх Йоаким 8 грудня 1685 р. в Успенському соборі урочисто висвятив його. Тим часом московська дипломатія шукала засобів впливу на константинопольського патріарха, аби той дав згоду на перехід *Української православної церкви* в підпорядкування московському патріархатові. *У травні 1686 р.* константинопольський патріарх під тиском турецького уряду погодився на відокремлення української церкви від константинопольського престолу. Так, попри церковні закони, Київська митрополія була підпорядкована московському патріархові.

Зверніть увагу!

Підпорядкування української церкви Московському патріархату було важкою поразкою визвольних змагань українців. Бо від 1686 р. церква більше не надавала ідеологічної підтримки в боротьбі за державну незалежність України, а, навпаки, — поступово ставала слухняним знаряддям загарбницької політики московського царату, перетворювалася на засіб русифікації українців, позбавлення їх національної державницької ідеї.

СТАНОВІ ГРУПИ

Після Національно-визвольної війни українське суспільство зазнало великих змін. Насамперед зросла чисельність *козацтва*, яке перетворилося на привілейований стан. Козаки записувалися поіменно в урядових реєстрах і підлягали тільки владі гетьмана та старшини. Вони отримували право на вільне проживання в містах і селах, заняття ремеслом, торгівлею, промислами. Зберігався традиційний

козацький суд. Козаки звільнялися від податків, їхнім основним обов'язком була військова служба.

Козацтво — провідний стан і в Слобідській Україні. Козаки були землевласниками, працювали на землі у своїх власних господарствах, мали право вільно торгувати, не сплачували податків. Так само, як і в Гетьманщині, їхньою головною повинністю була військова служба. За першим наказом козаки мусили виступати в похід озброєними, з кіньми й утримувати себе та коней власним коштом.

Найчисленнішу групу становили городові козаки — так називали козаків, що мешкали в містах, містечках, селах, хуторах Гетьманщини й Слобідської України, на відміну від низових (запорізьких) козаків.

У другій половині 17 ст. з середовища козацтва виокремилася *козацька старшина*, яка посідала панівне місце в суспільстві.

У Гетьманщині зберігалася й *українська шляхта*. Щоправда, вона дедалі більше зливалася з козацькою старшиною внаслідок отримання старшинських урядів.

Привілейованим суспільним станом Гетьманщини було й *православне духівництво*, становище якого визначалося тим, що православ'я було державною релігією. Не випадково гетьмани всіляко підтримували церковні справи: чи то фундуючи будівництво храмів, чи то допомагаючи грошима монастирям, чи то дбаючи про поліпшення освіти священиків, чи сприяючи друкуванню церковних книг.

Селяни були численною верствою Гетьманщини. Після Національно-визвольної війни їхнє становище змінилося. Вони здобули особисту свободу, право змінювати місце проживання, вільно вступати до козацького стану (єдиною перешкодою для того було майнове становище, бо військова служба відбувалася за власний кошт).

Щоправда, з останньої чверті 17 ст. спостерігалося намагання козацької старшини обмежити перехід селян до козацького стану й поступово поновити їхню залежність. За ступенем особистої свободи селяни в Гетьманщині поділялися на кілька груп. Цілковиту більшість становили особисто вільні, що перебували у віданні Військового Скарбу. Групу залежних селян становили піддані старшини, монастирів і шляхти. Проте їхня залежність не мала нічого спільного з кріпацтвом. Лівобережна Гетьманщина *не мала кріпосного права*. Не існувало жодного законодавчого акта, котрий би запроваджував кріпосну залежність названої категорії селян. Усі залежні селяни зберігали можливість переходу від одного власника до іншого.

Особисту свободу зберігали селяни і в Слобідській Україні. Їхня відмінність від козаків полягала в тому, що вони платили податок до царського Скарбу.

Становище міщан у другій половині 17 ст. змінилося. Воно визначалося царськими грамотами й нормами магдебурзького права. Частина мешканців міст покозачилася (60-

Воскресенська церква в Сумах, збудована на початку 18 ст. коштом сумських полковників — Герасима Кондратьєва та його сина.

Свято-Преображенський собор в Ізюмі. Кінець 17 ст.

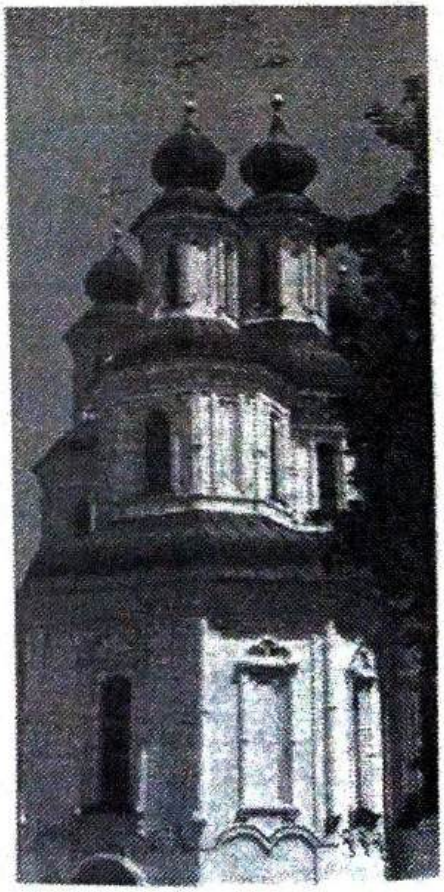

Покровський собор у Харкові. Кінець 17 ст.

80 відсотків). Натомість до міщан записувалися деякі селяни. Міщани отримали право вільно володіти землями, без обмежень займатися ремеслами, промислами, торгівлею. Вони сплачували податки й виконували повинності на користь держави, які, одначе, були значно меншими, ніж за Речі Посполитої.

Багато міщан було серед переселенців до Слобідської України. Вони, як і селяни, більше жили з хліборобства. Але займалися й ремеслами, запровадивши цеховий устрій, подібний до того, який існував у Гетьманщині.

ПОЗЕМЕЛЬНІ ВІДНОСИНИ В ЛІВОБЕРЕЖНІЙ ГЕТЬМАНЩИНІ ТА СЛОБІДСЬКІЙ УКРАЇНІ

Внаслідок Національно-визвольної війни в другій половині 17 ст. на чималій території України вдалося остаточно ліквідувати фільварково-панщинну систему господарювання та її основу — земельну власність королівщини, польських і українських магнатів та шляхти, а також католицької церкви. Було скасовано й кріпосницькі відносини. На зміну великому феодальному землеволодінню прийшло дрібне землеволодіння козаків і вільних селян.

Основна частина звільнених територій перейшла у власність Війська Запорізького та стала державною. Верховним розпорядником землі був гетьман, на місцях нею розпоряджалися полковники та сотники. У приватному володінні залишалися землі православних монастирів і вищого духовенства, дрібної шляхти, козаків, міщан, селян.

Козацька власність на землю складалася поступово. Козак отримував право користуватися землею, тільки вступивши до війська. Одночасно право земельної власності обмежувалося відбуванням власним коштом військової повинності на користь Війська Запорізького.

Сільськогосподарські роботи.

Жнива.

Ще за життя Богдана Хмельницького почало формуватися *старшинське землеволодіння*. Існувало дві його форми: приватне (спадкове) і рангове (тимчасове). Причому приватне старшинське землеволодіння формувалося повільніше. Спадкове право володіння землею за українсько-московською угодою 1654 р. надавалося лише гетьману.

Одним із способів збільшення старшинського землеволодіння лишалася *займанщина*. Інший спосіб — купівля землі в козаків і селян або у Військового Скарбу. У тимчасове користування старшина отримувала з державного земельного фонду землі, села, містечка на період обіймання певної посади (рангу).

Після смерті Хмельницького посилилося прагнення старшини та шляхти до привілейованого землеволодіння. Гетьманський уряд всіляко заохочував старшинське землеволодіння, бо вбачав у ньому основу економічної незалежності України, забезпечення якої за умов наступу московського царату

на автономію Української держави було першочерговим. Царський уряд зі свого боку підтримував панівне становище козацької старшини, сприяючи збільшенню її землеволодіння та привілеїв. Він прагнув козацьку старшину злити з російськими поміщиками, щоб зміцнити базу колоніального панування в Україні. Тому царський уряд обмежував право гетьмана роздавати маєтності, запроваджував порядок наділення й затвердження придбаних земель лише за царськими указами.

Сінокіс.

Землеволодіння в Слобідській Україні мало свої особливості. У другій половині 17 ст. там ще було багато незаселених земель і діяло право займанщини. Проте для врегулювання займанщини навколо села чи міста визначали певну земельну ділянку, яку й розподіляли поміж поселенців. Ділянки незайманої землі мав кожен полк. Право на них підтверджувалося царськими жалуваними грамотами. Розпоряджався тією землею полковник. Землю отримували не тільки козаки, а, за бажанням, і селяни. Та більшість селян відмовлялася від наділів з військового земельного фонду, оскільки це зобов'язувало їх записуватися в козаки й відбувати важку та небезпечну козацьку службу. Тому вони оселялися на землях полкової або сотенної старшини. Одержуючи у власність ділянку, селяни повинні були допомагати старшині обробляти землю.

РОЗВИТОК СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

Хліборобство було основою господарського життя Лівобережної Гетьманщини й Слобідської України. Крім зернового хліборобства, більшої ваги набуло вирощування городини й технічних культур, зокрема конопель. Посиленому розвиткові хліборобства сприяли нові форми землеволодіння, запроваджені внаслідок Національно-визвольної війни. Вільні хлібороби — козаки й селяни — дбайливо ставилися до своєї землі, плекали її та берегли як найбільше багатство. Збільшення хліборобської продукції досягалося також за рахунок освоєння пусток, луків, заболочених місць.

У великих старшинських та монастирських маєтках також обходилися без примусу — там використовувалася *наймана праця*, що давало змогу збирати гарні врожаї.

В останній чверті 17 ст. більшої ваги набуло **тваринництво**. У господарствах козацької старшини тримали тисячні отари овець, гурти великої рогатої худоби, табуни коней. З-поміж селянських та козацьких господарств часто траплялися такі, у яких налічувалося кілька десятків волів, кілька корів і коней. Висока продуктивність тваринницьких господарств зумовлювалася працею найманих робітників.

Зверніть увагу!

Господарська діяльність українців у другій половині 17 ст. відбувалася за вкрай несприятливих умов. Великої шкоди завдавали майже безперервні воєнні дії. Гальмівний вплив на сільське господарство мали й стихійні лиха (епідемії, напади сарани, несприятливі погодні умови).

Велика увага надавалася також виведенню нових порід худоби.

Це цікаво!

Право безмитної торгівлі, яке закріплювали за українцями Слобожанщини царські жалувані грамоти, сприяло розвиткові торгівлі. Тут відбувалося 200 ярмарків на рік. Умовно ті ярмарки можна поділити на три типи — великі, середні й дрібні. На великі приїздило багато купців з Московської держави, а також з інших країн, товар продавали крупними партіями. До великих належали чотири харківських і два сумських ярмарки. На них звозилося багато іноземного краму.

РОЗВИТОК РЕМЕСЕЛ І ПРОМИСЛІВ

У господарському житті України важливу роль відігравало *ремісниче виробництво.* Під час Національно-визвольної війни українські ремісники завоювали право вступати до будь-якого цеху й займатися всіма видами ремесел. Найпоширенішими серед ремесел були кравецтво, шевство, ткацтво, сукнарство, ковальство, зброярство, ювелірна справа, бондарство, гончарство тощо. У майстернях дедалі частіше використовувалася наймана праця, отож ремесло поступово перетворювалося на дрібнотоварне виробництво. Швидкими темпами розвивались і промисли, найпоширенішими з-поміж яких були бджільництво, винокуріння, млинарство, дігтярство, селітроваріння.

РОЗВИТОК ТОРГІВЛІ

В останній чверті 17 ст. пожвавилася торгівля. Центрами торгівлі залишалися міста. Особливо жвавою була торгівля між Лівобережною Україною, Слобожанщиною і Запоріжжям. Для того активно використовувалися водні шляхи Дніпром і Дністром та іншими річками. З утвердженням Української держави набула розмаху міжнародна торгівля. Гетьманські універсали заохочували вивіз товарів з України, проте обмежували вивіз коштовностей, коней, селітри. Також заборонялося продавати хліб до Польщі. Активно велася торгівля з Білорусією, Молдавією, Туреччиною, Кримом, постійні торговельні зв'язки встановилися з Московською державою. Війна з Річчю Посполитою тимчасово послабила торгівлю з Західною Європою. Вона відновилася після Національно-визвольної війни. З України вивозили продукцію сільського господарства та промислів, завозили сукно, оксамит, шовки, порцеляну, косметику, прикраси, зброю, медикаменти. З Криму й Туреччини до України потрапляли також папір, кава, прянощі, вина, волоські горіхи.

Міщанин.

Визвольні змагання середини 17 ст. не притлумили в нашого народу снаги до життя — спокійного, сповненого праці біля землі, задля дітей і внуків. Творча енергія тисяч українців знайшла свій вияв в освоєнні нових земель, свідченням чого стала поява Слобідської України. Споконвічні українські землі за віки спустошення дочекалися своїх господарів — і піднялися міста, розквітли сади, завирувало життя. Щоправда, політичні умови колонізації були

несприятливими. Втрачаючи власну державу, українці не почувалися цілковитими господарями на нових землях. Під тиском московського царату зазнавали змін і адміністративно-територіальний устрій, і господарська діяльність, і духовне життя.

Із поступовою втратою Україною державної незалежності козацький устрій, який зовні лишався незмінним, дедалі більше нагадував мертву декорацію, а реальну владу в Гетьманщині перебирали на себе царські урядовці. Представниками московського уряду були воєводи. За життя Богдана Хмельницького вони призначалися в Київ, пізніше з'явилися в усіх найбільших містах Лівобережжя. Повноваження воєвод із кожним роком розширювалися.

Царський уряд непокоїло, що український визвольний рух має підтримку православної церкви. На думку царських урядовців, православ'я в Україні мало виправдовувати їхню загарбницьку політику щодо українських земель. Тим часом наявність незалежної Київської митрополії суперечила таким переконанням. Тому Москва докладала чимало зусиль, аби підкорити Українську православну церкву Московському патріархату. Втрата духовного осердя завдавала великої шкоди визвольній боротьбі українців. Позбавлені власної церкви, українці підпадали під згубний вплив русифікації.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ! 1.Як відбувалося заселення Слобідської України протягом 17 ст.? Звідки походить назва Слобожанщина? Як виникали слобідські міста? 2. Які особливості мав адміністративний устрій у Слобідській Україні та в Лівобережній Гетьманщині? 3. Яких змін зазнала соціальна структура населення в другій половині 17 ст.? Як вони були пов'язані зі зрушеннями в господарському й державному житті? 4. Як змінювалися протягом другої половини 17 ст. земельні відносини? Назвіть особливості системи землеволодіння Слобідської України. Як відбувалось утворення гетьманського і старшинського землеволодінь?

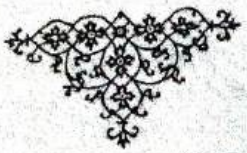

ХРОНІКА ПОДІЙ

1648 р., січень. Початок Національно-визвольної війни. Обрання гетьманом Богдана Хмельницького.

1648 р., травень. Битви на Жовтих Водах та під Корсунем.

1648 р. , серпень. Битва під Пилявцями.

1648 р., вересень — жовтень. Облога українським військом міст Львова та Замостя.

1648 — 1668 рр. Правління в Речі Посполитій короля Яна II Казимира.

1648 р., грудень. Урочистий в'їзд Б.Хмельницького до Києва.

1649 р., червень — серпень. Облога українським військом фортеці Збараж.

1649 р., серпень. Зборівська битва. Укладення Зборівського перемир'я.

1650 р., серпень. Перший молдавський похід.

1651 р., червень. Битва під Берестечком.

1651 р., вересень. Укладення Білоцерківського перемир'я.

1652 р., травень. Битва під Батогом. Похід у Молдавію.

1653 р. Походи українських полків під проводом Т.Хмельницького в Молдавію.

1653 р., вересень — грудень. Облога українським військом фортеці Жванець на Поділлі.

1654 р., березень. Укладення козацьким посольством договору з московським урядом.

1655 р., січень. Битва під Охматовим.

1655 р., липень. Початок шведсько-польської війни. Воєнні дії в Померанії. Падіння Варшави.

1655 р., вересень. Битва під Городком. Облога Львова союзною українсько-московською армією.

1656 р., жовтень. Укладення українсько-трансільванського союзу проти Польщі.

1656 р., жовтень. Підписання між Москвою і Річчю Посполитою перемир'я у Вільно.

1656 р., листопад. Приєднання Швеції до антипольського українсько-трансільванського союзу.

1656 — 1658 рр. Московсько-шведська війна.

1657 р., січень — липень. Воєнні дії союзного українсько-трансільванського війська проти Речі Посполитої.

1657 р., 27 липня. Смерть гетьмана Б.Хмельницького.

1657 — 1659 рр. Гетьманування Івана Виговського.

1658 р., вересень. Укладення українсько-польського перемир'я в Гадячі.

1658 р. Початок українсько-московської війни.

1659 р., червень. Конотопська битва.

1659 — 1663 рр. Гетьманування Юрія Хмельницького.

1659 р. Підписання Юрієм Хмельницьким Переяславських статей з московським урядом.

1660 р., вересень — жовтень. Чуднівська воєнна кампанія. Укладення Слободищенського трактату.

1663 — 1668 рр. Гетьманування І.Брюховецького на Лівобережній Україні.

1663 — 1665 рр. Гетьманування П.Тетері на Правобережній Україні.

1665 — 1676 рр. Гетьманування П. Дорошенка на Правобережжі.

1667 р., січень. Андрусівське перемир'я між Москвою та Річчю Посполитою.

1669 — 1672 рр. Гетьманування Дем'яна Многогрішного.

1669 р., березень. Визнання Петром Дорошенком протекторату турецького султана.

1672 — 1687 рр. Гетьманування на Лівобережній Україні Івана Самойловича.

1674 — 1696 рр. Правління Яна III Собеського в Речі Посполитій.

1677 — 1678 рр. Чигиринські походи турецько-татарсько-нагайських військ.

1681 р., січень. Укладення Бахчисарайського мирного договору.

1686 р., травень. Прийняття Московією та Польщею «Трактату про вічний мир».

1686 р. Підпорядкування Київської митрополії московському патріархату.

1687 р., травень — червень. Перший Кримський похід.

ПІДСУМКОВІ ЗАВДАННЯ

1. Аргументуйте твердження:

Головний здобуток Національно-визвольної війни — утвердження Української держави — Гетьманщини.

Українсько-московська угода 1654 р. — рівноправний договір двох незалежних держав.

Богдан Хмельницький — видатний політик і полководець, творець Української козацької держави.

Конотопська битва — приклад справедливих війн, спрямованих на визволення свого народу від іноземного панування та на оборону власної незалежної держави.

Гетьман Петро Дорошенко — борець за незалежність та територіальну цілісність Української держави.

Укладення Андрусівського договору — найтяжча подія в українській історії другої половини 17 ст., бо договір засвідчив втрату територіальної цілісності Української держави, узаконивши й закріпивши насильницький поділ українських земель між Польщею та Московією.

2. Які події з історії України другої половини 17 ст. пов'язані з іменами:

Богдан Хмельницький, Тиміш Хмельницький, Юрій Хмельницький, Максим Кривоніс, Іван Богун, Іван Виговський, Павло Тетеря, Іван Брюховецький, Іван Сірко, Петро Дорошенко, Іван Самойлович, Дем'ян Многогрішний?

3. Назвіть основні воєнні кампанії другої половини 17 ст. Які їх результати та наслідки?

Покажіть на карті напрями походів, місця головних битв.

4. Які міжнародні угоди були укладені гетьманським урядом у другій половині 17 ст.?

Розкрийте їхній зміст та вкажіть наслідки для Української держави.

5. З якими поняттями познайомилися під час опрацювання розділу? Дайте їм визначення.

6. Назвіть події другої половини 17 ст., які можна вважати доленосними в історії України.

7. Підготуйте плани відповідей на запитання. Розкрийте одну з тем:

Причини та початок Національно-визвольної війни українського народу середини 17 ст.

Місце України в міжнародних відносинах Європи часів Богдана Хмельницького.

Українсько-московський договір 1654 р.: причини та наслідки.

Адміністративно-політичний устрій Української козацької держави середини 17 ст. Зміни в соціально-економічних відносинах.

Основні напрямки державної політики гетьмана Івана Виговського.

Початок доби Руїни. Поділ Гетьманщини на Лівобережну та Правобережну.

Заходи гетьманів Дем'яна Многогрішного та Івана Самойловича щодо впорядкування державного життя Лівобережної Гетьманщини.

Запорізька Січ у складі Гетьманщини в другій половині 17 ст.

Нова козацька Україна — Слобожанщина.

РОЗДІЛ III

ГЕТЬМАНСЬКА УКРАЇНА у 18 ст.

ПОСТУПОВА ЛІКВІДАЦІЯ РОСІЙСЬКОЮ ІМПЕРІЄЮ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА
за ГЕТЬМАНУВАННЯ ІВАНА МАЗЕПИ

УКРАЇНА на ПОЧАТКУ ПІВНІЧНОЇ ВІЙНИ

ГЕТЬМАН ПИЛИП ОРЛИК
та ЙОГО КОНСТИТУЦІЯ УКРАЇНИ

ПОСИЛЕННЯ КОЛОНІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ
РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ щодо УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНА
Й АНТИКРІПОСНИЦЬКА БОРОТЬБА в УКРАЇНІ
середини та другої половини 18 ст.

ЛІКВІДАЦІЯ ГЕТЬМАНЩИНИ та ЗАПОРІЗЬКОЇ СІЧІ

КУЛЬТУРА УКРАЇНИ
другої половини 17 — 18 ст.

Козацька столиця, надійно захищена міцними фортечними мурами, вражала ошатними будинками, численними церквами й монастирями. З усього видно, що тутешній володар цінує красу й розуміється на мистецтві.

— Ну що, друже, довідався щось про володаря цих країв? Можемо сподіватися на заробіток? — мандрівні артисти-чужинці розпитували свого товариша, який спробував потрапити до гетьманського палацу.

— Дізнався тільки, — і то головне, що козацький гетьман не байдужий до краси й науки: скрізь у своїх володіннях закладає церкви й монастирі, відбудовує занедбані храми, підтримує своїм коштом школи й друкарні. У палаці його мешкає чимало іноземців: є в нього лікарі-німці, є й майстри з Італії. Сам багато читає різними мовами, має найкращу в цих землях бібліотеку, пише вірші, складає пісні.

— То, може, й нам спробувати найнятися до пана гетьмана. Що, як справді поталанить?

Порадившись, прусські музики вирішили звернутися до гетьмана Мазепи з листом. «Про милість твою, — писали чужинці, сподіваючись на заробіток, — і до нас, іноземців, дійшла слава... Тож зволь прийняти милостиво нас».

Про випадок з прусськими музиками, що прибули до Батурина, сподіваючись найнятися на службу до гетьмана Мазепи, повідомляє український козацький літописець Самійло Величко. Невідомо лише, чим завершилися клопотання іноземних артистів. Проте цей епізод переконливо свідчить: ім'я українського гетьмана було добре знане в тогочасній Європі. Іван Мазепа зажив серед сучасників слави могутнього, багатого й впливового володаря.

ІВАН МАЗЕПА — ЛЮДИНА Й ПОЛІТИК

Іван Степанович Мазепа народився на Київщині — в селі Мазепинцях неподалік Білої Церкви — у сім'ї українського шляхтича. Більшість істориків вважають датою народження гетьмана рік 1639-й.

Навчався Мазепа в Києво-Могилянській академії та єзуїтській колегії у Варшаві чи Полоцьку. Служив при дворі

польського короля Яна Казимира, який відрядив його завершувати освіту за кордон. Протягом 1656 — 1659 рр. перебував у Німеччині, Італії, Нідерландах, де вивчав іноземні мови (згодом володів десятьма мовами), військову справу, дипломатію. Після повернення з Європи 1659 р. також належав до оточення польського короля.

Як королівський повірений Іван Мазепа неодноразово виконував дипломатичні доручення в Україні. Так було, зокрема, у зносинах Яна Казимира з гетьманами України Іваном Виговським, Юрієм Хмельницьким, Павлом Тетерею.

1663 р. Мазепа повернувся до родинного маєтку в Білій Церкві. Згодом він з'явився в Чигирині й став одним із найближчих прибічників гетьмана Дорошенка. Незабаром обійняв посаду генерального писаря. Брав участь у війнах Дорошенка проти Польщі. Під час виконання дипломатичного доручення 1674 р. в Криму й Туреччині Мазепу захопили запорожці, і кошовий отаман Сірко відіслав його до Самойловича. Певний час служив простим козаком, але швидко вивищився завдяки власним здібностям. Від 1682 р. перебував на посаді генерального осавула в уряді лівобережного гетьмана.

Іван Мазепа.

ДЖЕРЕЛА СВІДЧАТЬ!

Про високий рівень освіченості Івана Мазепи та його великий політичний досвід свідчать спогади французького дипломата Жака Балюза, який 1704 р. зустрічався з гетьманом. Він, зокрема, писав: «...З Московщини я поїхав на Україну, країну козаків, де був кілька днів гостем володаря Мазепи, що виконує найвищу владу в цій країні. На кордоні мене зустріла почесна козацька варта і з великою пошаною допровадила до міста Батурина, де в замку має резиденцію володар Мазепа.

Він дуже любить оздоблювати свою розмову латинськими цитатами, а щодо досконалості знання цієї мови, то може суперничати з найкращими нашими отцями єзуїтами. Його мова взагалі добірна й чепурна; правда, під час бесіди більше любить мовчати та слухати інших. При його дворі — два лікарі-німці, з якими Мазепа розмовляв їхньою мовою, а з італійськими майстрами, яких є кілька у гетьманській резиденції, говорив італійською мовою. Я розмовляв із господарем України польською та латинською мовами, бо він запевняв мене, що недобре володіє французькою, хоча замолоду відвідав Париж і південну Францію, був на прийомі в Луврі, коли святкували Піренейський мир [з Іспанією 1659 р.]. Не знаю тільки, чи в цьому твердженні нема якоїсь особливої причини, бо сам бачив у нього газети французькі й голландські.

Мазепа вже поважного віку. Вигляд у нього суворий, тіло його міцніше, ніж тіло німецького рейтара, вершник з нього знаменитий. Його дуже шанують у козацькій країні, де народ, загалом волелюбний і гордий, мало зважає на тих, хто ним володіє. Привернув Мазепа козаків до себе твердою владою, великою воєнною відвагою та розкішними прийомами у своїй резиденції для козацької старшини.

Розмова з ним дуже приємна; має він великий досвід у політиці; на противагу московитам, стежить і знає, що

Які відомості з документа говорять про високий рівень освіченості та великий політичний досвід гетьмана Івана Мазепи? Які особисті якості сприяли тривалому перебуванню Мазепи при владі у козацькій державі?

діється в чужоземних країнах. Він показував мені свою колекцію зброї, одну з найкращих, що я бачив у житті, а також добірну бібліотеку, де на кожному кроці видно латинські книжки.

Кілька разів я дуже обережно навертав розмову на сучасну політичну ситуацію, але мушу зізнатися, що нічого певного з цього володаря не міг витягнути. Належить він до тих людей, що воліють або зовсім мовчати, або говорити й не сказати. Все-таки гадаю, що ледве чи любить московського царя, бо ні слова не сказав, коли я йому скаржився на московське життя. Однак щодо Корони польської Мазепа сказав, що вона, мовляв, іде, як у стародавньому Римі, до занепаду. Про шведського короля говорив із пошаною, хоч вважає його занадто молодим. Що особливо було мені приємно — це почуття пошани, яке Мазепа виявив до особи Його Величності [Людовика XIV], про якого багато розпитував мене та якому просив засвідчити свою пошану й відданість».

Надзвичайна освіченість, життєвий досвід, ґречність Івана Мазепи викликали захоплення й подив. Не дивно, що й для польських королів, і для українських гетьманів, і для московських бояр, а особливо князя Голіцина — найкультурнішої людини в Московщині, Мазепа був великим авторитетом і найпопулярнішою особою з-поміж козацької верхівки. Отож прихід його на гетьманство *1687 р.* був цілком закономірним.

ПІДПИСАННЯ КОЛОМАЦЬКИХ СТАТЕЙ 1687 р. З МОСКОВСЬКОЮ ДЕРЖАВОЮ

Своє гетьманування Іван Мазепа розпочав з підписання *Коломацьких статей*. Угоду між гетьманом і старшиною, з одного боку, та московськими царями Іваном і Петром Олексійовичами та царівною Софією, з іншого, було укладено *25 липня 1687 р.* Коломацька угода писалася на основі Глухівських статей Многогрішного (17 з 22 статей) з додатками, зробленими за гетьмана Самойловича. Деякі зміни, якими Коломацька угода відрізнялася від попередніх гетьманських статей (зокрема, статті 18 — 22), передбачали посилення в Гетьманщині влади царату й ще більше обмеження прав гетьмана й гетьманського уряду. За Коломацькими статтями, гетьман не мав права без царського указу позбавляти старшину керівних посад, а старшина своєю чергою — скидати гетьмана. Значно обмежувалося право гетьмана розпоряджатися військовими землями. Гетьманському уряду заборонялося підтримувати дипломатичні стосунки з іноземними державами. Передбачалося розміщення в гетьманській столиці — місті Батурині — полку московських стрільців. Окрім того, гетьман мав вдаватися до особливих заходів, аби «усіма силами з'єднувати в міцну й нерозривну згоду обидва руських народи»; щоб «Малоросію не називали землею Гетьманською, а лише визнавали землею, що перебуває в царській самодержавній владі». Пункт 19 Коломацьких статей до таких заходів відносив, зокрема, шлюби між українцями та московитами.

Зверніть увагу!

Коломацькі статті визнавали гетьманський уряд за слухняне знаряддя для здійснення в Україні московської політики, спрямованої на цілковиту ліквідацію Української держави, на ще більшу «прозорість» кордонів України з Московською державою, а також на поступове, але неухильне «розчинення» українців серед населення Московії.

УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА ЗА ГЕТЬМАНУВАННЯ ІВАНА МАЗЕПИ

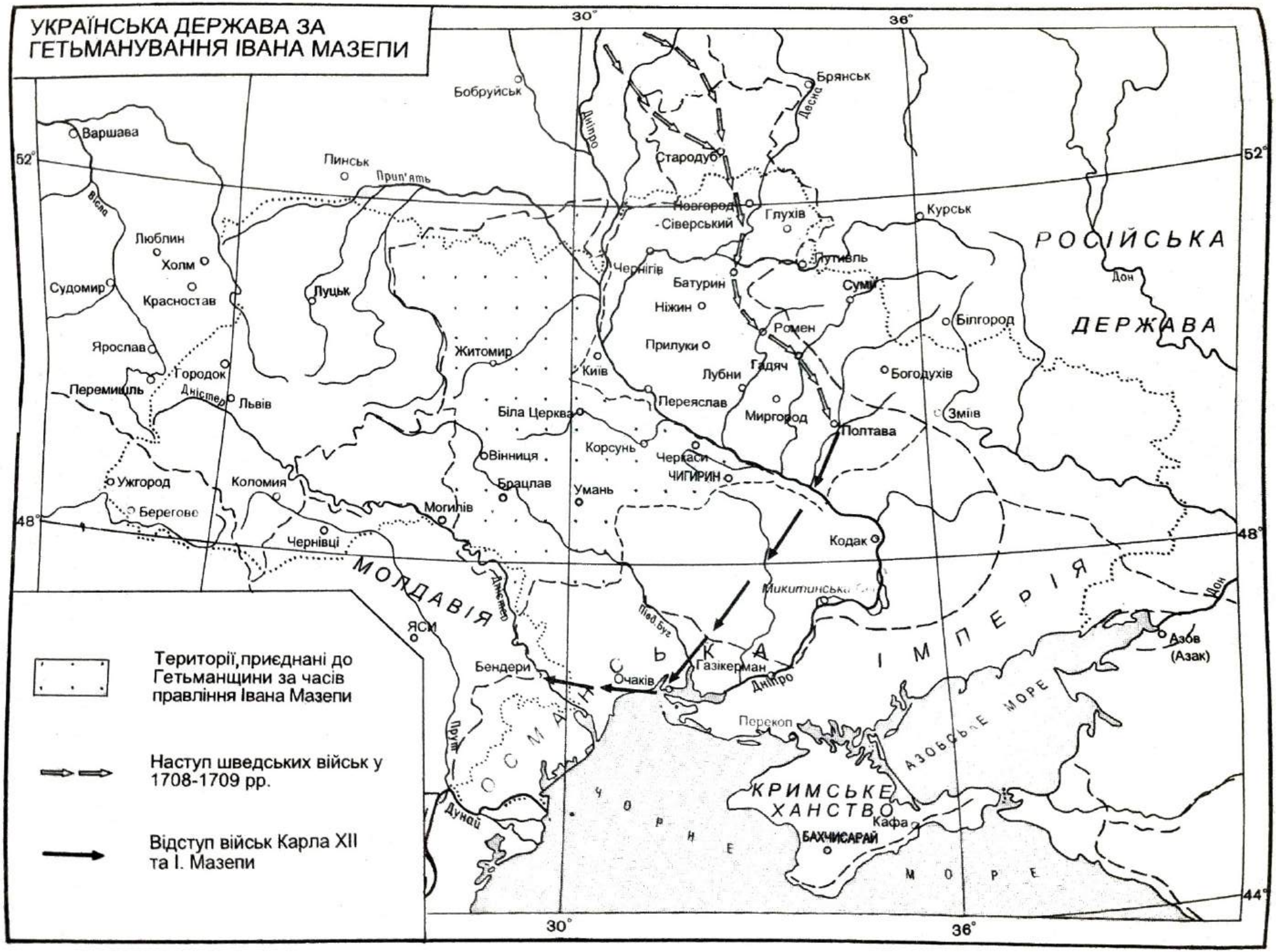

Головний корпус Києво-Могилянської академії. З гравюри І.Щирського.

Богоявленський собор Братського монастиря в Києві. Знищений у 1935 р.

ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА

Про напрями зовнішньополітичної діяльності Мазепи певною мірою свідчать Коломацькі статті. На початку гетьманування він вважав, що зможе втілити свої задуми щодо України тільки в спілці з Москвою, стосунки з якою, на його переконання, мали будуватися на засадах Українсько-московської угоди Богдана Хмельницького. За підтримки Москви Мазепа сподівався поширити територію Гетьманщини на відвойовану від Польщі Правобережну Україну, а також на степову смугу вздовж Чорного та Азовського морів, що перебувала у володіннях Криму й Туреччини. Питання вибору іншого союзника на той час не визріло, оскільки Мазепа не довіряв Польщі й негативно ставився до союзу з Кримом і Туреччиною.

ВНУТРІШНЯ ПОЛІТИКА

Ставши гетьманом, Мазепа домагався стабілізації українського політичного й економічного життя. Визначальною рисою його внутрішньої політики було прагнення об'єднати землі Лівобережжя, Правобережжя, Запоріжжя та Слобожанщини в єдиній Україні, яка уявлялася новообраному гетьманові як держава західноєвропейського зразка зі збереженням традиційного козацького устрою. Саме тому Мазепа докладав чимало зусиль, аби піднести роль українського гетьмана, всіляко підтримував козацьку старшину, не тільки заохочував її даруванням земель, а й прагнув взагалі чітко розмежувати козацтво й селянство. З цією метою він намагався отримати від царя дозвіл на перепис козаків, який мав документально засвідчити кількість козацьких родин та перешкодити в майбутньому переходу селян до козацького стану.

Мазепа продовжував розвивати започаткований Самойловичем напрям на створення козацької еліти запровадженням посад *бунчукових товаришів*. Крім бунчукових товаришів, в оточенні Мазепи з'явилися ще й *значкові* та *значні військові товариші*. За цими посадами гетьман закріплював особливі привілеї. Надзвичайно вимогливо ставився Мазепа до освіти майбутніх державних діячів, тому заохочував навчання молоді зі свого оточення в Києво-Могилянській академії та за кордоном.

Зверніть увагу!

Цілеспрямована й всеосяжна культурницька діяльність Івана Мазепи дає підстави говорити про неї не просто як про меценатство, а як про сплановану далекоглядну державну політику.

КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЯ ПОЛІТИКА

Одним із найважливіших напрямів внутрішньої політики Мазепи була культурно-просвітницька діяльність. У розвиток української освіти, науки, мистецтва, книгодрукування гетьман вкладав величезні кошти з державної скарбниці та власні, справедливо вважаючи, що лише в такий спосіб Україна може зрівнятися з європейськими державами.

Щедрі пожертви гетьмана Мазепи змінили архітектурні обриси багатьох міст, зокрема Києва, Чернігова, Переяслава, Глухова, Лубен, Батурина, Бахмача та ін. Дослідники й досі сперечаються про кількість церков, споруджених коштом Івана Мазепи. Адже багато з них не збереглися. Проте численні тогочасні свідчення переконують, що Мазепа фундував більше десятка нових храмів, сприяв відбудові багатьох церков княжої доби. Так, у Києві на кошти Мазепи було збудовано новий мурований Богоявленський собор Братського монастиря, величний Військово-Микільський собор з мурованою дзвіницею й трапезною палатою в Пустинно-Микільському монастирі, церкву Всіх Святих у Києво-Печерській лаврі. Розбудові Києво-Печерської лаври — головного осередку православ'я в Україні — Мазепа приділяв особливу увагу. Протягом 1698 — 1702 рр. коштом гетьмана було збудовано кам'яні фортечні мури з кам'яними вежами. За Мазепи було відбудовано лаврський Успенський собор, Троїцьку надбрамну церкву. Гетьман подарував лаврі великий дзвін і дав кошти на побудову мурованої дзвіниці. Крім лаври, він опікувався й іншими православними святинями. Зокрема, його турботами було відбудовано Софійський собор та Михайлівський Золотоверхий собор.

Внесок Мазепи в розвиток архітектури й будівництва настільки великий, що навіть тогочасний архітектурний стиль дослідники називають мазепинським бароко.

Інша царина культурницької діяльності Мазепи — друкарська справа. Видання мазепинської доби належать до найкращих українських книгодруків. Сам гетьман, маючи одну з найбагатших в Україні книгозбірень, обдаровував книжками з неї монастирі, церкви, окремих осіб.

Не менше, ніж церквами й монастирями, опікувався гетьман Києво-Могилянською академією: заклав підвалини під новий будинок академії, домігся підтвердження статусу академії, надавав їй у володіння села й землі, матеріально підтримував студентів. Академію стали навіть називати Могилянсько-Мазепинською.

Дбав Мазепа й про створення нових осередків культури, одним із яких став Чернігівський колегіум.

Військово-Микільський собор Пустинно-Микільського монастиря в Києві. Кінець 17 ст. Знищений у 1934 р.

Це цікаво!

Справжньою перлиною книгозбірні Мазепи було *Пересопницьке Євангеліє*. Окрема приписка на одній зі сторінок повідомляє, що гетьман передав Євангеліє Вознесенській церкві в Переяславі. Пізніше, коли в Переяславі було створено колегіум, книга потрапила до його бібліотеки. У 60-х роках 19 ст. разом із духовною семінарією, створеною на основі колегіуму, Пересопницьке Євангеліє перейшло до Полтави. Під час Другої світової війни музей згорів. Вважалося, що й Пересопницьке Євангеліє загинуло. Але цього не сталося. Тепер пам'ятка зберігається в Інституті рукописів Національної бібліотеки України ім. Володимира Вернадського.

Уже стало традицією, що тільки-но обраний Президент України присягає на Пересопницькому Євангелії.

ДРУГИЙ КРИМСЬКИЙ ПОХІД 1689 р.

Кримський похід московської армії 1687 р., в якому брали участь і козацькі полки, не був останнім. Протягом 1688 р. московське командування готувалося до нового наступу на Крим. На початку весни 1689 р. 112-тисячна московська армія під командуванням Голіцина та 40 тисяч українських козаків на чолі з Мазепою знову вирушили в похід на Крим. Здобувши перемогу в кількох битвах, московсько-українські війська підійшли до Перекопа, постояли добу під його мурами, а потім повернули назад. Такий перебіг подій засвідчив цілковитий провал далекосяжних загарбницьких

Троїцька надбрамна церква у Києво-Печерській лаврі.

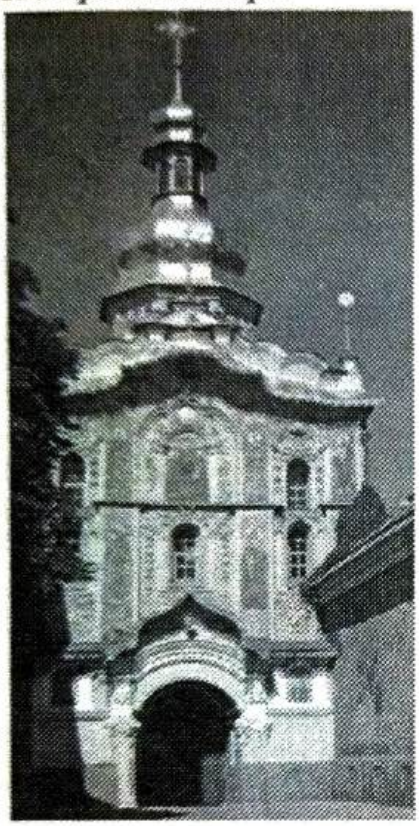

планів Москви й у другому Кримському поході. Невдале завершення цього походу багато в чому було зумовлене вкрай несприятливими обставинами, за яких він відбувався: гостра боротьба за владу між царівною Софією та прибічниками Петра І гальмувала мобілізацію, уповільнювала комплектацію війська; погана підготовка війська до незвичних умов походу, повільне просування армії, бездоріжжя, нестача корму для коней, води й продовольства, відверте небажання союзників допомагати. Отже, й другий Кримський похід нічого не дав Москві, крім величезних втрат і витрат.

ВЗАЄМИНИ ГЕТЬМАНА Й ЗАПОРІЖЖЯ

Запорізька Січ, яка в другій половині 17 ст. прагнула повернути собі провідне значення в житті України, рішуче протистояла гетьманському урядові. Приводом до спалаху незадоволення запорожців політикою Мазепи стало спорудження на території Запоріжжя московських військових баз, розташування московських залог у населених пунктах.

Так, наприклад, напроти Кодака на лівому боці Дніпра за царським наказом було збудовано Новобогородицьку фортецю з воєводою та царськими «ратними людьми».

На Січі не сприймали також аристократичну спрямованість політики Івана Мазепи та його промосковську орієнтацію. Щоправда, напруженість у стосунках гетьмана й Січі залишалася доти, доки Мазепа не засвідчив своїх намірів звільнити Україну від влади московського царя. Після цього Січ беззастережно перейшла на бік Мазепи, підтримувала його і за найскрутнішого часу.

ВІДРОДЖЕННЯ КОЗАЦЬКОГО УСТРОЮ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ

Через прагнення об'єднати всі українські землі під однією булавою Мазепа ніколи не випускав з уваги Правобережної України.

На кінець 17 ст. більшість земель Правобережжя лежала пусткою. Це непокоїло польський уряд, бо спустошені внаслідок кривавих воєн та масової втечі населення землі, до яких вільно потрапляли турецько-татарські орди, становили загрозу для поновлених східних воєводств. Єдиним надійним способом зменшення цієї загрози було заселення сплюндрованого краю. У зв'язку з цим польський король Ян III Собеський знову звернувся до козацтва. Заохочуючи заселення пусток, польський уряд рішенням 1685 р. надав козацтву «прадавні привілеї та вольності». Семен Палій, а також полковники Самійло Іванович (Самусь), Андрій Абазин та Захарій Іскра отримали привілеї, що узаконювали певні військово-адміністративні права козацької старшини на території Київщини та Брацлавщини. Таке рішення, на думку

сейму, мало запобігти поширенню влади лівобережного гетьмана на землі Правобережної України, що для польського уряду було небажаним і небезпечним.

Отож згідно з ухвалою польського уряду козаки заселяли спустошені землі, створювали там власний полково-сотенний устрій. Так *відродилося чотири полки:* Богуславський, Корсунський, Брацлавський, Фастівський (Білоцерківський). Відновлені полки були не тільки військовими, а й адміністративно-територіальними одиницями. Кожен із полковників заохочував заселення пусток, сприяв створенню в містах і селах органів козацького самоврядування, зокрема й козацьких судів.

СЕМЕН ПАЛІЙ

Під проводом фастівського полковника *Семена Палія* значна частина Правобережної України в останні десятиліття 17 — на початку 18 ст. фактично звільнилася від польської влади. Палій став господарем Київщини, Брацлавщини, Східної Волині й Центрального Поділля — так званої *Паліївщини*. Проте фастівський полковник прагнув звільнити з-під влади Польщі всю Правобережну Україну й потім об'єднати її з Лівобережною.

НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНЕ ПОВСТАННЯ 1702—1704 рр.

У 1699 р. Польща уклала мирну угоду з Туреччиною. Турецька загроза ослабла, отож відпала й потреба в козацтві. Сейм ухвалив ліквідувати правобережне козацтво, а відтак коронний гетьман наказав полковникам розпустити свої полки. Після захоплення польськими військами взимку 1702 р. кількох козацьких міст на Правобережній Україні у відповідь почалося повстання. Цей визвольний рух мав на меті звільнення Правобережної України від польського панування та об'єднання з Лівобережною Гетьманщиною.

У липні 1702 р. рух охопив Київщину, а на початку 1703 р. повстанці контролювали вже значну частину Правобережної України. Повстання поширилося на Волинь та Поділля, дійшло до Галичини. 15-тисячне військо, що було кинуте на його придушення, спинити визвольний рух не змогло.

Повстанці Палія об'єктивно ставали союзниками шведів, які на той час були в стані війни з поляками, адже в 1700 р. розпочалася Північна війна. Це занепокоїло Москву, яка одразу відгукнулася на прохання Августа II надати допомогу, але використала для цього війська Мазепи. Навесні 1704 р. війська гетьмана Мазепи перейшли Дніпро й зайняли Київщину та Волинь. Семена Палія заарештували й ув'язнили (через рік його було відправлено до Москви, а потім заслано до Сибіру). Польща, значну частину якої окупували шведські війська, не могла реально претендувати на Правобережну Україну. За таких обставин Правобережжя опинилося під владою Мазепи.

Семен Палій народився в 30—40-х роках 17 ст. в невеличкому містечку Борзна на Чернігівщині в міщанській родині. Його батько — Пилип — записався в козаки Ніжинського полку під час Національно-визвольної війни. До реєстру Ніжинського полку свого часу потрапив і Семен. Проте незабаром він опинився на Січі, де й отримав прізвисько Палій (його справжнє прізвище Гурко). Восени 1683 р. Семен Палій очолював загін запорожців, який допомагав королю Яну III Собеському в обороні Відня від турецьких військ. Про значення цієї допомоги Ян III говорив в одному з листів, де називав Семена Палія «віденським богатирем». Повертаючись з походу, Палій разом зі своїми козаками вирішив не йти до Січі, а залишитися на Правобережній Україні. Щоправда, того разу перебування на Правобережжі було нетривалим. Вдруге Палій прийшов на Правобережжя восени 1684 р. Відтоді розпочалося його активне урядування на посаді полковника.

Чому повстання 1702 — 1704 рр. на Правобережжі сприймалося сучасниками як продовження Національно-визвольної війни?

Об'єднання Правобережної і Лівобережної України за Мазепи тривало від 1704 р. до подій 1708—1709 рр.

Дзвіниця Софійського собору в Києві. Кінець 17 ст.

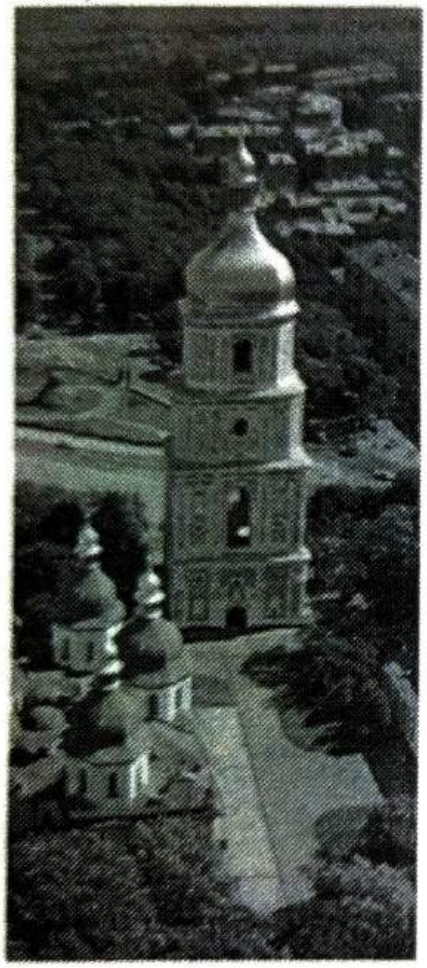

Визначальною рисою гетьманування Івана Мазепи було прагнення подолати наслідки Руїни: об'єднати всі українські землі під владою одного гетьмана, зберегти, бодай у вигляді автономії, українську державність, домогтися пожвавлення господарського життя й піднесення культури. Протягом двадцятилітнього перебування Мазепи при владі вдалося досягти стабілізації внутрішнього життя, а в зовнішній політиці — протидіяти наступові московського царату на українську автономію. Прагнення Мазепи створити власну еліту, його далекосяжна політика в царині культури та освіти забезпечили ще майже 80-літнє існування гетьманської держави, вплинули на весь подальший розвиток українського народу та його державницьких традицій, на формування національної культури. Доба Мазепи — це час відродження України, епоха її політичного, економічного й культурного поступу.

Водночас прорахунки Мазепи в соціальній політиці — передусім невміння знайти підтримку серед широкого народного загалу, а також складність зовнішньополітичної ситуації, що виявлялася в посиленні втручання в українське життя московського уряду, не сприяли здійсненню його грандіозних державницьких задумів.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ! 1. Які факти біографії Івана Мазепи свідчать, що його прихід на гетьманство був цілком закономірним? 2. Чим вирізняються Коломацькі статті Мазепи? 3. Назвіть основні напрями внутрішньої політики гетьмана Мазепи. Якого зовнішньополітичного курсу дотримувався Мазепа на початку свого гетьманування? 4. У чому полягала політика гетьмана Мазепи в галузі культури? Чому можна твердити, що культурницька діяльність Мазепи була не просто меценатством, а виявом одного з напрямів загальнодержавної політики? 5. Яким було становище на Правобережжі після Руїни? Чому польський уряд дозволив відновити козацтво? 6. Яку роль відіграв Семен Палій та його сподвижники в заселенні земель Правобережжя й у створенні полків? 7. У чому причини національно-визвольного повстання на Правобережжі проти Польщі в 1702 — 1704 рр.? Як відбувалося повстання та яку роль відіграв у ньому Іван Мазепа?

УКРАЇНА на ПОЧАТКУ ПІВНІЧНОЇ ВІЙНИ

Звістка про зруйнування Батурина вразила Європу. Шляхетних чужинців, які про криваві жахи війни звикли говорити розважливо й навіть спокійно, мовляв, на війні, як на війні, нечувана жорстокість царських військ в Україні приголомшила. «Жахлива різня», «Жінки й діти на вістрях шабель», «Ціла Україна купається в крові», «Меншиков уживає московського варварства», — такі назви мали статті тогочасних французьких газет про події на українських землях. Гетьманові Мазепі кожна з них була болісним докором. Хіба цього він прагнув, зважившись об'єднатися зі шведським королем для війни з Московією? «Не задля себе, а лише для вас усіх, для жінок і дітей ваших, для користі матері моєї Батьківщини — бідної України, всього Війська Запорізького та народу українського...», — переконував гетьман полковників і старшину, а перед очима чорніло згарище. Не було більше церков, не було урядових споруд і військового арсеналу, не було й гетьманського палацу. Зловісна пустка, моторошна тиша...

Щодня до гетьманського табору приходили ті, кому пощастило врятуватися. Страшну картину доповнювали їхні розповіді: «Меншиков звелів прив'язати до дощок трупи начальних козацьких людей і пустити по річці Сейму, щоб вони подали вістку про погибель Батурина».

Зруйнування Батурина в листопаді 1708 р., інші каральні заходи, до яких вдався Петро І, довідавшись про плани Мазепи звільнити Україну від влади царату, стали яскравим виявом жорстокої колоніальної політики царського уряду щодо українських земель.

Досвідчений політик, Іван Мазепа добре знав наміри царя перетворити Україну на частину Російської імперії. Тому наполегливо шукав шляхів розриву спілки з царем. Саме для здійснення своїх намірів гетьман і вирішив використати події Північної війни.

УЧАСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ПОЛКІВ У ПІВНІЧНІЙ ВІЙНІ

Інтереси Московії у війні проти Швеції за здобуття виходу через Балтійське море до Західної Європи ніяким чином не перетиналися з інтересами України. Козаки змушені

Україна й тогочасний світ

Активною учасницею європейської політики другої половини 17 — початку 18 ст. була Швеція, що досягла на той час неабиякої могутності: шведський король, заволодівши Прибалтикою, тримав під контролем Балтійське море. Це спричиняло опір її противників — Бранденбургу, Данії, Польщі, Московії, не могло не дратувати такі великі морські держави, як Англія, Голландія і Франція. Проте ці держави готувалися до так званої війни за іспанську спадщину (1701 — 1714) і не могли активно втручатися в боротьбу за Прибалтику.

На початку 18 ст. склалися сприятливі умови для антишведської коаліції. Користуючись цим, датський король зайняв Гольштейн, що був тоді союзником Швеції, польський король розпочав похід до Ліфляндії й узяв в облогу Ригу. Готувався до війни зі Швецією й цар Петро І. Коли у липні 1700 р. з Туреччиною було підписано мир, Петро І почав збирати війська поблизу шведського кордону. Війна Московії зі Швецією розпочалася 9 серпня 1700 р., а в історію увійшла під назвою *Північної*.

Драгуни — кінні солдати, які залежно від тактичних завдань та обстановки на полі бою могли вести військові дії й у пішому строю.

були, обстоюючи інтереси царя, воювати на територіях Московії, Прибалтики, Речі Посполитої. Ці походи були важким тягарем для козацтва. Адже вже перші бої принесли численні втрати. Так, у листопаді 1700 р. царська армія, до складу якої входив і 12-тисячний козацький корпус, зазнала поразки під Нарвою. Тоді загинуло кілька тисяч українців. Наклав головою і командувач козацького корпусу Іван Обидовський — небіж Івана Мазепи. До того ж, козаки за свою службу не отримували ніякої винагороди, а навпаки, терпіли від утисків і образ московських воєначальників. Жорстоке ставлення з боку командування й тяжкі умови служби спричиняли скарги й нарікання, а часом навіть самовільне повернення додому. До незадоволення спонукало й те, що дуже часто козаків використовували як дешеву робочу силу під час канальних і землерийних робіт, на будівництві нових доріг, фортець та інших укріплень.

Справжнім лихом стала Північна війна й для інших верств українського населення, бо саме його коштами споряджалися козацькі війська для щорічних походів на північ. Гетьманщина мусила також утримувати в ряді міст московську армію й воєнні гарнізони. З України у великих кількостях вивозився хліб та інші продукти. Все це призводило до занепаду господарства й торгівлі, посилювало незадоволення політикою московського царя.

Крім воєнних негараздів, козаків непокоїло обмеження царським урядом їхніх станових прав. Так, зокрема, гостру реакцію викликав указ 1705 р. про перетворення двох козацьких полків, висланих до Пруссії, на регулярні драгунські. Серед козацької старшини ширилися чутки про ще істотніші зміни: ліквідацію козацького самоврядування, насадження губернаторів і воєвод, переселення козацького війська до Московії тощо.

Непевність майбутнього примушувала старшину й гетьмана замислюватися над подальшою долею Гетьманщини. Охоплена антимосковськими настроями старшина тиснула на гетьмана. Та й сам Мазепа розумів згубність відносин України з Московією.

ПОШУКИ НОВИХ СОЮЗНИКІВ

Поклавши за мету звільнити Гетьманщину з-під влади Московії, Іван Мазепа в 1704—1705 рр. вдався до таємної дипломатії з противниками Москви. Так, зокрема, восени 1705 р. йому вдалося налагодити зв'язки з польським королем *Станіславом Лещинським*, якого було обрано 1704 р. тими угрупованнями, що підтримували шведського короля. Через Лещинського український гетьман сподівався налагодити стосунки з *Карлом XII*.

З 1706 р. Мазепі й справді вдалося через посередництво польського короля розпочати таємні зносини з Карлом. Головним мотивом, що спонукав гетьмана до серйозних

переговорів зі шведським королем, було порушення Петром I зобов'язання захищати Україну. Мазепа звернувся до царя, щоб той у разі вторгнення шведських і польських військ на територію Гетьманщини допоміг хоча б 10 тисячами регулярного війська. На що Петро I відповів: «Не тільки 10 тисяч, але й 10 чоловік не можу дати; як можете, самі бороніться». Після цього гетьман перестав вважати себе зобов'язаним зберігати вірність цареві.

Карл XII.

ПОХІД КАРЛА XII В УКРАЇНУ

У 1708 р. Карл XII розпочав здійснювати свій давній задум про похід на Московію. Похід мав відбутися в напрямку на Смоленськ і на Москву через територію Литви й Білорусії. Початок походу був вдалим. Проте після кількох невдач у серпні — вересні Карл XII відмовився від попереднього плану. Значні втрати в боях на білоруських землях, нестача продовольства й фуражу та неможливість поліпшити забезпечення армії (Петро I, відступаючи, наказав усе нищити, залишати шведам спустошений край, а населення вивозити) змусили Карла залишити територію Білорусії. Він вирішив повернути в Україну, сподіваючись тут забезпечити свою армію матеріально, зміцнити її сили за рахунок козацьких полків та військ Лещинського. Шведський король мав також надії на допомогу від кримського хана й турецького султана. Зміна планів Карла XII стала несподіванкою для Мазепи. Як свідчив Пилип Орлик, Мазепа, довідавшись, що війська шведського короля рушили в Україну, сказав: «Який нечистий жене його сюди? Він же приведе мені всю московську зграю!»

Такий розвиток подій гетьман вважав передчасним, бо перебування шведської армії на території України означало, що саме тут розгорнуться військові операції російсько-шведської війни. З огляду на це, домогтися звільнення України від влади царя ставало важче. Велика небезпека приховувалася також у тому, що в плани Мазепи була втаємничена лише найбільш віддана генеральна старшина, а рядове козацтво, нічого не відаючи про задуми гетьмана, готувалося до війни зі шведами.

Станіслав Лещинський.

ДЖЕРЕЛА СВІДЧАТЬ!

Англійський посол у Москві Вітворт у своєму звіті за 17 вересня 1708 р. писав, що «шведська армія стрічає по дорозі згарища й руїну та примушена продовжувати свій похід у голоді та в холоді. Правда, шведи йдуть на Москву, може, найкоротшою дорогою, але замість міст зустрічають багато рік, боліт і непрохідних лісів. Якщо б вони пішли через Україну, де багато харчів і багатих козацьких міст, у яких живе вільний народ, не надто прихильний до теперішнього уряду, щоб задля нього терпіти повне знищення, то старий генерал Мазепа мав би багато труду утримувати населення в лояльності й виконуванні своїх обов'язків».

АНТИКОЛОНІАЛЬНЕ ПОВСТАННЯ ІВАНА МАЗЕПИ ПРОТИ МОСКОВІЇ

Похід шведського короля на Москву через Україну підштовхнув українського гетьмана до рішучих дій задля звільнення Гетьманщини. Мазепа вирішив об'єднатися зі шведами для війни з Московією.

24 жовтня 1708 р. Іван Мазепа виїхав на зустріч з Карлом XII. З ним вирушили чотиритисячне військо, генеральна старшина та семеро з дванадцяти полковників.

ДЖЕРЕЛА СВІДЧАТЬ!

Як свідчать перекази, гетьман звернувся до свого війська з промовою. Автор «Історії Русів» — історико-публіцистичного твору кінця 18 ст. наводить слова Івана Мазепи:

«Ми стоїмо тепер, браття, між двома проваллями, готовими нас пожерти, коли не виберемо шляху для себе надійного, щоб їх обминути. Воюючі між собою монархи, що наблизили театр війни до границь наших, до того розлючені один на одного, що підвладні їм народи терплять уже і ще перетерплять безодню лиха незмірну. Моє міркування, коли Король шведський, завше непереможний, якого вся Європа поважає і боїться, подолає Царя російського і зруйнує царство його, то ми, з волі переможця, неминуче причислені будемо до Польщі і віддані в рабство полякам і на волю його створіння та улюбленця Короля Лещинського; і вже тут нема й не буде місця договорам про наші права та привілеї, та й попередні на теє договори і трактати самі собою скасуються, бо ми, природно, пораховані будемо як завойовані або зброєю підкорені, отже, будемо раби неключимі, і доля наша остання буде гірша за першу, якої предки наші від поляків зазнали з таким горем, що й сама згадка про неї жах наганяє. А як допустити Царя російського вийти переможцем, то вже лиха година прийде до нас од самого царя того; бо ви бачите, що хоч він походить од коліна, обраного народом з дворянства свого, але, прибравши собі владу необмежену, карає народ той свавільно, і не тільки свобода та добро народне, але й саме життя його підбиті єдиній волі та забаганці царській. Бачили ви й наслідки деспотизму того, яким він винищив численні родини найбільш варварськими карами за провини, стягнені наклепом та вимушені тиранськими тортурами, що їх ніякий народ стерпіти й перетерпіти не годен. Отже, зостається нам, браття, з видимих зол, які нас спіткали, вибрати менше, щоб нащадки наші, кинуті в рабство, наріканнями своїми та прокляттями нас не обтяжили».

Надвечір 28 жовтня гетьман прибув до шведського табору. Наступного дня відбулася зустріч Мазепи з Карлом XII.

Укладення українсько-шведського договору. 29—30 жовтня 1708 р. між Мазепою та Карлом XII було укладено договір. Короткий виклад (із шести пунктів) цієї угоди містить «Вивід прав України» — політичний документ, з яким у 1712 р. Пилип Орлик (генеральний писар за Мазепи, гетьман

у вигнанні), обстоюючи права України, звернувся до європейських монархів. Отож угода передбачала: Україна має бути незалежною і вільною; усі загарбані Московією землі, що колись належали «руському» народові, належить повернути українському князівству; шведський король зобов'язаний захищати країну від усіх ворогів і посилати допомогу, коли про це попросять гетьман і «стани»; Мазепа має бути довічним князем України; шведський король не має права претендувати на титул князя чи командувача збройних сил князівства; для стратегічних потреб шведське військо може займати п'ять українських міст (Стародуб, Мглин, Батурин, Полтаву, Гадяч).

МОСКОВСЬКА ПРОТИДІЯ

У відповідь на дії Мазепи Петро І звернувся до українців. У численних відозвах він звинуватив Мазепу в «зраді», у намірі віддати Україну Польщі, а православні церкви й монастирі — уніатам. Цар також наказував старшині й полковникам терміново зібратися в Глухові для обрання нового гетьмана. Водночас Петро І дав наказ Меншикову зруйнувати гетьманську резиденцію — Батурин.

Знищення Батурина московськими військами. Отримавши царський наказ, московські війська рушили на столицю Гетьманщини. У Батурині перебували значні військові сили, було чимало продовольства й боєприпасів. Місто захищали міцні укріплення. Отож усякі спроби швидко здобути Батурин виявилися безрезультатними: батуринці були готові захистити гетьманську столицю. Та через зраду полкового старшини Прилуцького полку Івана Носа, який вказав на потаємний хід, московським воякам 2 листопада вдалося потрапити до міста. У місті було влаштовано криваву різню: жорстоко вбито всіх його мешканців, навіть жінок і немовлят. Потім Батурин був ущент зруйнований.

Зверніть увагу!

Знищення Батурина та його мешканців було не лише помстою. Цим каральним актом Петро І намагався залякати українців й остаточно упокорити їх, позбавивши прагнень до волі.

ДЖЕРЕЛА СВІДЧАТЬ!

Біограф Карла XII Адлерфельт так описав знищення Батурина: «Цар, прагнучи помститися Мазепі, проти якого опублікував грізний маніфест, наказав Меншикову негайно заатакувати його столицю, поки шведи не прибули на допомогу. Меншиков напав на неї і здобув її. Потім дав наказ вимордувати всіх без різниці віку та плоті, а після нелюдської різанини силоміць вивів жінок, що ще лишилися живі... Він забрав звідти важкі гармати, а було їх близько сорока. Рівно ж по-варварському сплюндрував і спалив усе місто та млини».

Обрання гетьманом Івана Скоропадського. Згідно з іншим наказом царя, 6 листопада в Глухові відбулася Старшинська рада. Щоправда, на неї прибули тільки чотири полковники: стародубський — Іван Скоропадський, чернігівський — Павло Полуботок, переяславський — Степан Тамара

Зверніть увагу!

Церемонія заочної страти й проголошення анафеми мала засвідчити, що виступ проти волі царя — то злочин проти Бога. Дії Петра I були проявом жорсткої колоніальної політики Московії щодо України. Головна мета тих дій — посіяти відчуття провини та страху серед усього населення Гетьманщини, розколоти український народ, викорінити з його свідомості ідею національної самобутності та прагнення до незалежності. Від батуринських подій будь-які спроби національного звільнення брутально придушувалися й таврувалися як мазепинство.

та наказний ніжинський — Лук'ян Жураківський. Гетьманом було обрано *Івана Скоропадського*. Проте Петро I не довіряв Скоропадському, бо той був у дружніх стосунках з Мазепою. Тож на його обрання цар погодився лише тому, що іншим кандидатам довіряв ще менше: миргородський полковник Данило Апостол був у шведському таборі разом із Мазепою, а чернігівського полковника Павла Полуботка цар вважав «дуже хитрим», з якого може вийти «другий Мазепа».

Виборам гетьмана передувала церемонія «покарання» Івана Мазепи. Його подобу протягли вулицями Глухова до спеціально спорудженого ешафота. Перш ніж «стратити» опудало було зачитано список гетьманових «провин» та виголошено вирок. 12 листопада в присутності царя в глухівській Свято-Троїцькій церкві відбулося проголошення церковного прокляття. Одночасно анафему виголосили й у Москві в Успенському соборі.

ВІЙСЬКОВІ ДІЇ НАПРИКІНЦІ 1708—1709 рр.

У середині грудня 1708 р. почалися бої між московськими й шведськими військами. У них брали участь і козацькі частини обох гетьманів: Мазепи — на боці короля, Скоропадського — на боці царя. Бої точилися в районі Гадяча й Ромен, а згодом — на території Слобожанщини. Та з початком весни, через повінь і бездоріжжя, воєнні дії довелося припинити. Армія Карла XII з великими труднощами повернулася на Гетьманщину й розташувалася вздовж правого берега Ворскли. Сам король зі своїм штабом перебував у Великих Будищах.

Воєнні дії кінця 1708 — початку 1709 рр. не принесли шведам бажаних результатів. Адже, всупереч сподіванням, розбити московське військо не вдалося. Становище ж шведської армії значно погіршилося. Давалися взнаки сувора зима, воєнні невдачі, зволікання Криму й Туреччини з наданням допомоги. Відсутність в Україні більшої частини козацьких військ, жорстокі царські репресії проти населення не дали шведам можливості підвищити боєздатність своєї армії.

ПРИЄДНАННЯ ЗАПОРОЖЦІВ ДО ШВЕДСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО СОЮЗУ

Щоб якось поліпшити ситуацію, Іван Мазепа прагнув схилити на свій бік Запорізьку Січ, яка тоді ще не пристала до жодної зі сторін. Запорізьке 10-тисячне військо мало славу запеклих вояків, користувалося довірою та пошаною народу й могло стати тією силою, яка б допомогла шведам вийти зі скрути. Це добре розумів і Петро I, який протягом зими 1708 — весни 1709 р. наполегливо переконував запорожців не підтримувати Мазепу.

Із черговим посольством від гетьмана Мазепи на Січ прибули генеральний писар Пилип Орлик, генеральний суддя Семен Чуйкевич, київський полковник Костянтин Мокієвський та генеральний бунчужний Федір Мирович. Вони привезли гетьманський універсал та лист для всього Запорізького Низового Війська. У документах гетьман повідомляв про свій перехід на бік шведського короля. Мотивуючи власні дії, він прагнув також переконати запорожців, зокрема зазначивши, що ворожість московська «здавна була спрямована на Вітчизну, матку нашу, аби захопити її у владу... а, захопивши, в містах українських людей своїх посадити бажає, а наших людей українських, незносні й нестерпні здирства і грабунки їм завдавши, у Московщину на вічне тяжке й невільне мордерство намагається загнати... Отже, для того, щоб не занапастити Вітчизни й не віддати її у рабство й вічне невільниче володіння московської ненаситності, а також для того, щоб зберегти всю її цілісність від тієї ж московської знади... вирішили віддатися під протекцією, опіку й оборону шведського короля. А він зобов'язався не тільки звільнити від московського тиранського ярма Військо Запорізьке й народ український, а й зберегти його при стародавніх правах і вольностях».

Січова рада, заслухавши тексти документів й промову кошового отамана, вирішила підтримати Мазепу й перейти на бік шведського короля. 26 березня 8-тисячний загін запорожців на чолі з кошовим отаманом *Костем Гордієнком*, розбивши по дорозі підрозділи московської армії, прибув до Диканьки, неподалік Полтави. З Диканьки кошовий разом із Мазепою рушив до Великих Будищ, де 27 березня відбулася їхня зустріч з Карлом XII.

ЗРУЙНУВАННЯ ЧОРТОМЛИЦЬКОЇ СІЧІ

Відповіддю Петра I на приєднання запорожців до Мазепи й Карла було зруйнування Січі. Прямуючи на Січ, війська московського полковника Яковлева нищили козацькі містечка й села. Було спустошено й містечко Переволочну, де Ворскла зливається з Дніпром. Козацьку залогу, що розташувалася тут, московські вояки вирізали, а флотилію козацьких човнів спалили. 7 травня розпочалася облога Січі. Проте перша спроба захопити й зруйнувати Січ була невдалою, московити зазнали чималих втрат. Та незабаром на допомогу Яковлеву прийшов загін компанійського полковника Гната Галагана. Він добре знав Січ та її околиці і облудно обіцяв січовикам недоторка́нність. Це й вирішило справу. *14 травня 1709 р.* Січ без бою була захоплена. Виконуючи царський наказ, московський полковник стратив усіх полонених, а потім зруйнував січову фортецю, спалив курені й військові будівлі. Гармати, скарб і прапори було вивезено. Зруйнування Чортомлицької Січі й жорстока розправа над січовиками, як і спалення Батурина, мали ту саму мету — поставити українців на коліна.

Це цікаво!

Кость Гордієнко — кошовий отаман Запорізької Січі, друга після Івана Сірка найвидатніша постать за всі часи існування Запоріжжя. 1 січня 1709 р. Костя Гордієнка вшосте обрали кошовим отаманом. Був він мудрим політиком, відзначався хоробрістю й відчайдушністю. Понад усе дбав про збереження вольностей і незалежності Запоріжжя. Активно протистояв зазіханням Москви: дипломатичну й військову діяльність спрямовував на ліквідацію московських гарнізонів і поселень у межах Вольностей Війська Запорізького. Саме через таку незалежницьку й антимосковську політику він спочатку вороже ставився до гетьмана Мазепи.

ПОЛТАВСЬКА БИТВА 1709 р.

Навесні 1709 р. Карл XII відновив воєнні дії. Він вирішив розпочати наступ на Москву. Шлях шведів мав пролягати через Харків та Курськ. Щоб просуватися згідно з планом операції, шведським військам треба було знешкодити добре укріплену Полтаву. За порадою Мазепи Карл XII вирішив захопити місто. Шведська армія підійшла до Полтави наприкінці квітня. Карл XII сподівався взяти місто штурмом або ввійти в нього внаслідок переговорів. Однак досягти цього не вдалося. Тому 1 травня шведські війська змушені були розпочати облогу.

Тим часом до міста прибув Петро I з головними силами. Бойовий дух своєї армії цар вкотре підносить тим, що звинувачує й паплюжить Мазепу. Петро звертається до вояків з маніфестом, у якому таврує Мазепу «підлим зрадником». Проте цар тепер не стільки звинувачує його в «зраді» на користь Польщі, скільки в прагненні «відділити Україну від Росії» й «зробити з неї незалежне князівство».

27 червня відбувся генеральний бій. Він розпочався о 5-й годині ранку атакою шведської піхоти на московські редути (земляні укріплення). Близько 11 години битва закінчилася цілковитою поразкою шведів.

Причини поразки шведсько-українського війська. Серед причин поразки шведського війська історики називають передусім значну кількісну нерівність сил під Полтавою. Московська армія разом із українськими полками Скоропадського та Слобожанщини налічувала близько 50 тисяч вояків і 102 гармати, військо ж Карла XII налічувало лише 31 тисячу вояків та 6 гармат. Українські полки Мазепи безпосередньої участі в битві не брали: вони охороняли шведську армію від можливого обходу московським військом. Поразку спричинило також те, що Карл недооцінював сили російської армії. Молодий полководець занадто вірив у своє воєнне щастя. Не врахував він і того, що шведська армія була відірвана від баз постачання, що через дії царя неможливою ставала допомога з боку хана. До всього того Карл унаслідок поранення не зміг особисто керувати боєм.

Капітуляція шведського війська. Вцілілі шведські війська й козаки відступали берегами Ворскли до козацької фортеці Переволочної, сподіваючись скористатися для переправи через Дніпро козацькою флотилією, що розташовувалася там. Одначе після нападу військ Яковлева від флотилії лишилося кілька човнів. Вони й були використані для переправи на правий берег Дніпра Карла XII з кількома генералами і 3-тисячним загоном, а також Мазепи, Костя Гордієнка й кількох сотень козаків. 30 червня біля Переволочної з'явився Меншиков з 10-тисячним загоном вояків. Він примусив капітулювати решту шведської армії, що налічувала понад 13 тисяч. Про козаків в умовах капітуляції взагалі не йшлося. Їх Меншиков не вважав за рівноправних противників.

Зверніть увагу!

Полтавська битва змінила політичну карту Європи. Перемога Петра I висунула Росію на одне з провідних місць тогочасної європейської політики. Міць Швеції та Польщі було фактично назавжди підірвано. Для України ж наслідки Полтавської битви були вкрай несприятливими: російський уряд, що здобув перемогу, став на шлях ще більшого обмеження автономії Гетьманщини.

Олександр Меншиков.

Відступ шведського короля й українського гетьмана. Карл XII і Мазепа прямували до турецького кордону. 7 липня вони переправилися на правий берег Бугу, перетнули турецький кордон біля Очакова й рушили до Бендер. 1 серпня поранений Карл XII та хворий Мазепа зупинилися в передмісті Бендер. Тут, у Варниці, Іван Мазепа уже не вставав з ліжка, доживаючи останні дні. Помер він у ніч з 21 на 22 вересня. У тамтешній маленькій православній церкві відбулася жалобна відправа. Під час поховання з прощальним словом виступив Пилип Орлик: «Ім'я славетного гетьмана Івана Мазепи, — говорив він, — вічно житиме безсмертною славою в пам'яті нашого народу, бо він хотів дати йому змогу розвинути у повній свободі всі його безмежні можливості. Нехай ні військо, ні народ не втратять надії! Наша справа праведна, а праведна справа неодмінно перемагає».

Спочатку Мазепу поховали у Варниці. У березні 1710 р. його труну вивезли до православної землі — міста Галаца (нині Румунія) й там перепоховали в головній церкві монастиря св. Юрія.

Гетьманування Івана Мазепи — героїчна сторінка самовідданої боротьби українського народу за незалежність. Виявом цієї боротьби стало антиколоніальне повстання проти Московської держави, очолене Мазепою й підтримане Запорізькою Січчю під орудою кошового отамана Костя Гордієнка. Мудрий і розважливий політик, Мазепа йшов до повстання поступово. Стабілізація внутрішнього життя, цілеспрямована політика створення еліти й розвитку культури та освіти, об'єднання українських земель Лівобережжя й Правобережжя під однією гетьманською булавою, тонка дипломатична гра з європейськими володарями — усе це мало забезпечити Мазепі перемогу в його визвольних змаганнях. Проте складність ситуації, а також власні гетьманові прорахунки призвели до поразки. Великою мірою її зумовило те, що Мазепа втаємничив у свої плани лише вузьке коло сподвижників.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ! 1. Чим було зумовлене посилення антимосковських настроїв серед українців за років Північної війни? 2. До яких заходів вдався Петро I, дізнавшись про повстання Мазепи? 3. Які причини зруйнування Чортомлицької Січі 1709 р.? Як це відбувалося? 4. Що передбачав договір, укладений українцями з Карлом XII? 5. Що спричинило поразку шведського війська в Полтавській битві? Чому плани Мазепи не вдалося зреалізувати? 6. Послуговуючись матеріалами параграфа та висновками, складіть усне повідомлення «Роль Мазепи в українському національно-визвольному русі». 7. Схарактеризуйте Мазепу як історичного діяча.

Пилип Орлик.

гетьманську область, не були насильно змінені й порушені, — має про те ясновельможний гетьман старатися...»

Органи державної влади. Конституція Пилипа Орлика передбачала заходи, які б обмежували владу гетьмана, запобігали б утвердженню монархічної форми правління. Україна визнавалася республікою, де гетьманська влада обмежувалася постійною участю в Генеральній раді — законодавчому органі, що складається не тільки з генеральної старшини, полковників, сотників та полкової старшини, а й із заслужених козаків від кожного полку, а також із депутатів від запорізького козацтва. Передбачалися регулярні зібрання Генеральної ради (тричі на рік).

ДЖЕРЕЛА СВІДЧАТЬ!

«...Коли деякі Війська Запорізького гетьмани, привласнивши собі неслушно й безправно самодержавну владу, узаконили самовладно таке право: «Так хочу, так повеліваю!», — то через те самодержавство, невластиве гетьманському урядуванню, виросли численні в Запорізькому Війську незлагоди, руйнування прав та вольностей, посполите утяження, насильне й купне розкладення урядів військових: генеральної старшини, полковників та значного товариства. Отож ми, генеральна старшина, кошовий отаман і все Військо Запорізьке, домовилися й постановили з ясновельможним гетьманом таке право, яке має бути збережене постійно в Запорізькому Війську: щоб у Вітчизні нашій першими радниками була генеральна старшина... За ними, за звичайним порядком, слідують городові полковники, нехай вони будуть пошановані як публічні радники. Крім того, з кожного полку до загальної ради мають бути обрані за гетьманською згодою генеральні радники — по одній значній старовинній, доброзумній та заслуженій особі. І з тими всіма генеральними особами, полковниками й генеральними радниками мають радитися ясновельможний гетьман та його наступники про цілісність Вітчизни, її загальне добро і всілякі публічні справи, нічого без їхнього дозволу й поради не зачинаючи приватною своєю владою, не встановлюючи і до завершення не приводячи.

...У гетьманській резиденції тричі на рік має обиратися Генеральна рада: на Різдво, Великдень і Покрову. На ній, окрім названих вище представників, мають бути посли Запорізького Низового Війська, тобто Січі.

Між радами Україною правитиме гетьман з генеральною старшиною. Листи з інших держав гетьман повинен зачитувати старшині, так само й відповіді.

...А коли б щось було помічено в ясновельможного гетьмана супротивного, шкідливого правам та вольностям військовим, тоді ж таки генеральна старшина, полковники й генеральні радники матимуть силу вільними голосами чи то приватно, чи публічно на Раді його вельможності виказати і з'явити про порушення прав та вольностей вітчизняних без найменшого ушкодження високого лицарського гонору. На такі викази не має ясновельможний гетьман вражатися і чинити помсти, а дбатиме такі недоладдя справити».

Як Конституція Пилипа Орлика визначає повноваження гетьмана й Генеральної ради? Коли і з якою метою передбачалося скликання Генеральної ради? Чим повсюється потреба запровадження Генеральної ради?

Влада гетьмана. Гетьманові заборонялося підтримувати секретні зносини з іноземними державами та здійснювати таємне листування.

Передбачалося впровадження генерального суду, який мав би розглядати справи про гетьманові кривди та провини старшини. Причому гетьман не міг втручатися в діяльність того суду.

Обмеження влади гетьмана стосувалося й фінансової системи. Державна скарбниця й майно підпорядковувалися генеральному підскарбію, а також полковим підскарбіям (по дві виборні посади в кожному полку). На утримання гетьмана призначалися окремі землі. Важливі фінансові справи мали розв'язуватися тільки Генеральною радою.

Умовою, що обмежувала владу гетьмана, була виборність полковників і сотників. Гетьман лише їх затверджував.

Запорізька Січ. Кілька статей Конституції присвячувалися Запорізькому Війську. Отож було забезпечено права й привілеї запорожців, а також визначено особливий статус запорожців в українській державі. Гетьман зобов'язувався обороняти запорізькі володіння. Після закінчення війни він повинен домогтися, щоб запорізькі землі були звільнені від московських фортець і гарнізонів. Передбачалося повернення запорожцям міста Трахтемирова зі шпиталем і з перевозом на Дніпрі, а також Кодака, Келеберди, Переволочної, земель і млина над Ворсклою.

Державна релігія. Державною релігією оголошувалося православ'я, а Київська митрополія мала вийти з підпорядкування московському патріархові.

Спеціальна комісія мала здійснювати ревізію державних земель, якими користувалася старшина, а також повинностей населення. Гетьман забов'язувався захищати козацтво й усе населення від надмірних податків і повинностей, допомагати козацьким вдовам і сиротам.

Зверніть увагу!

«Конституція Пилипа Орлика» була першою в світі державною конституцією. Вона не тільки проголошувала незалежну Українську державу, а й закріплювала найпрогресивніші для того часу ідеї про державне життя.

Конституція обмежувала права гетьмана, передбачала створення представницького органу — Генеральної ради. У документі було закладено підвалини принципу розподілу влади на законодавчу, виконавчу та судову, запроваджувалась виборність посад. Статті Конституції Пилипа Орлика далекоглядно передбачили провідні засади розвитку демократичних держав.

СТВОРЕННЯ АНТИМОСКОВСЬКОЇ КОАЛІЦІЇ

Діяльність Пилипа Орлика на гетьманській посаді була спрямована на створення антимосковської коаліції.

Укладення нового українсько-шведського союзу. 10 травня 1710 р. Карл XII затвердив обрання Орлика гетьманом. Того самого дня було укладено новий договір між Україною та Швецією. У ньому підтверджувалися гарантії незалежності й самостійності України. Швеція зобов'язувалася забезпечити оборону й цілісність її території.

Укладення союзу з Кримським ханством. 23 січня 1711 р. Пилип Орлик уклав угоду з кримським ханом Девлет-Гіреєм. Угода передбачала спільне визволення Гетьманщини й Слобожанщини. При цьому особливо наголошувалося, що укладений договір продовжує традиції

союзу Богдана Хмельницького з ханом і ґрунтується на цілковитій незалежності України. Хан зобов'язувався не укладати миру з Москвою без згоди української сторони, гарантував спокій і безпеку населенню України під час воєнних дій: обіцяв не грабувати українські міста й села, не брати в українських землях ясир. Укладення кримським ханом угоди з Пилипом Орликом про спільні дії проти Москви не суперечило політиці Туреччини, яка сама 20 листопада 1710 р. оголосила війну Московській державі.

Отож вдалося створити антимосковську коаліцію у складі Швеції, Кримського ханства, Туреччини, уряду Орлика, а також польських сил, які підтримували Станіслава Лещинського. Союзниками було розроблено план військового походу на Правобережну Україну. Об'єднані сили кримського хана, поляків і козаків на чолі з Орликом мали примусити московські війська відійти з Правобережжя. Завершити операцію повинна була турецька армія.

ПОХІД ОРЛИКА НА ПРАВОБЕРЕЖНУ УКРАЇНУ

31 січня 1711 р. загони запорожців на чолі з Костем Гордієнком під загальним керівництвом Пилипа Орлика вирушили з Бендер. По дорозі до них приєдналися польські й татарські загони. Об'єднане військо швидко просувалося на Правобережжя. Українське населення з радістю зустрічало Орлика, без бою здавало міста. Правобережні полки, крім Білоцерківського, визнали Орлика за гетьмана й перейшли на його бік. Виступи проти московської адміністрації розпочалися і в Лівобережній Україні. Гетьман Лівобережжя Іван Скоропадський, стурбований ситуацією, вислав проти Орлика полки. Проте вони були розбиті під Лисянкою. Наприкінці березня війська Орлика підійшли під Білу Церкву — найміцнішу фортецю на Правобережжі — взяли її в облогу, проте невдовзі через брак важких гармат, потрібних для штурму, змушені були відступити. Подальшу долю походу визначили і наближення московського війська, і зрадливі дії татарського союзника. Наприкінці квітня Орлику й запорожцям довелося повертати до Бендер.

Що спричинило невдачу у військовому поході 1711 р.?

Згідно з планом спільних дій проти Москви, наприкінці січня 1711 р. хан з 50-тисячною ордою вийшов з Криму й рушив уздовж нижнього Дніпра, а потім повернув до Харкова. Майже не зустрічаючи опору, татари оволоділи Слобожанщиною. Та підійшовши до Харкова, ординці зненацька відступили й повернулися до Криму. Замість визволення ординський похід приніс на українські землі пограбування, пожежі; тисячі українців потрапили в полон.

ПРУТСЬКИЙ ПОХІД ПЕТРА І

Навесні 1711 р. розпочався московський контрнаступ. Цар Петро оголосив Туреччині війну. Московська армія вирушила через українські землі на Молдавію. Вступивши на територію Правобережної України, царські війська за наказом Петра нищили міста й села, катували місцеве населення, десятки тисяч людей переганяли в Лівобережну Україну.

У червні 1711 р. основні сили московського війська, які очолював сам Петро І, разом із загонами союзника — молдавського господаря, підступили до Ясс. На початку липня до району Фальчі підійшла турецько-татарська армія. 8 — 9 липня відбулася вирішальна битва. Армія Петра І була оточена. Їй загрожувала цілковита поразка. Одначе московське командування владнало справу: головнокомандувач турецької армії отримав великого хабаря й погодився на переговори.

ПРУТСЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР 1711 р., ЙОГО НАСЛІДКИ ДЛЯ УКРАЇНИ

Переговори між Московією й Туреччиною завершилися укладенням мирного договору. Його було підписано *12 липня 1711 р.* на річці Прут поблизу Ясс. За угодою московський уряд зобов'язувався передати Туреччині частину українських земель, зокрема Азовську фортецю з прилеглою територією. Москва обіцяла зруйнувати свої нещодавно збудовані фортеці — Таганрог, Кам'яний Затон на Дніпрі, Новобогородицьку фортецю в гирлі річки Самари (нині в межах Дніпропетровська), а також Кодак.

Окрім того, московський уряд брав зобов'язання не втручатися в польські справи, зрікався Запоріжжя та Правобережної України. Що ж до Лівобережжя, то стаття про нього була сформульована настільки двозначно, що кожна сторона могла тлумачити її по-своєму. За Прутським мирним договором Туреччина мала дозволити московській армії вивести свої війська з артилерією та обозом із Молдавії.

Прутський мир був невигідний для Москви. Саме тому, вирвавшись із оточення, Петро І порушив договірні умови. Це змусило Орлика вживати заходів, аби переконати турецький уряд не затверджувати документи угоди доти, доки Москва не виконає всіх своїх зобов'язань і не відмовиться від усієї України. Гетьман навіть погодився прийняти турецький протекторатй віддати свого сина Григорія заручником до кримського хана. Та турки під тиском Англії й Голландії схвалили договір.

Щоправда, під час *ратифікації* Прутського мирного договору в Стамбулі турецький уряд примусив Петра І терміново

Ратифікація — затвердження верховним органом державної влади міжнародного договору, після чого він набирає законної сили для даної держави.

виконати свої зобов'язання щодо Азова й Таганрога, а також розпочати виведення військ із Польщі й тих земель Правобережної України, що належали Польщі за договором 1686 р. 5 березня 1712 р. було видано фірман (указ) султана, за яким на Правобережну Україну й Запорізьку Січ поширювалася влада Орлика. Наступного місяця Туреччина підписала угоду з Московією: Лівобережжя з Києвом та його передмістями лишалося за Московською державою.

Ратифікація Прутського договору в такому вигляді стала тяжким ударом для Орлика та його сподвижників. Адже Україна залишалася розділеною, над Лівобережжям продовжувала панувати Москва. Влада ж Орлика над Правобережною Україною, отримана за султанським фірманом, через непоступливість Польщі була надто примарною: вже через два роки, у квітні 1714 р., між Туреччиною й Польщею було укладено договір, за яким Правобережна Україна залишалася за Польщею.

Отож сподівання Орлика на швидке звільнення України не здійснилися. Сам же він так і залишився гетьманом в еміграції, бо ні протекція шведського короля, ні союз з Кримом, ні визнання володарем Правобережної України з боку Туреччини, ні підтримка січового війська не вторували йому шляхів в Україну. У червні 1714 р. Орлик мусив виїхати з Бендер до Західної Європи.

Пилип Орлик (1672—1742) походив з давнього чеського роду. Під час гуситських війн предки Орлика виїхали з Чехії й опинилися в Польщі.
Майбутній гетьман народився 11 жовтня 1672 р. неподалік Вільна. Коли хлопчикові виповнився рік, загинув його батько. Отож вихованням сина опікувалася мати — українська православна шляхтянка. Клопотами матері Пилип отримав добру освіту, навчаючись спочатку в єзуїтському колегіумі у Вільні, а згодом, коли родина переїхала в Україну, — у Києво-Могилянській академії. Маючи незвичайні здібності, він зарекомендував себе одним із найкращих студентів. Орлик дуже любив риторику і був гарним промовцем, писав вірші, які друкувалися ще наприкінці 17 ст., глибоко цікавився філософією та літературою, вільно володів українською, польською, церковнослов'янською, болгарською, сербською, латинською, італійською, німецькою, шведською, давньо- й новогрецькою, ймовірно, турецькою мовами. Природно, що, обійнявши 1699 р. посаду в гетьманській канцелярії, він швидко долав службові сходинки й незабаром (1706) став генеральним писарем. Орлик був утаємничений у всі справи гетьмана Мазепи, підтримав його під час антимосковського повстання й пішов разом із ним у вигнання, до кінця залишаючись вірним ідеї визволення України.

ОСОБИСТІСТЬ
Пилип Орлик

Уже кілька днів року 1721-го Пилип Орлик переховувався в надійному місці неподалік Вроцлава. То була вимушена зупинка на шляху зі Швеції до турецьких володінь. Гетьман прагнув оселитися якомога ближче до козаків-запорожців, які, підтримавши Мазепу, так само, як і він, шукали притулку на чужині. Адже тільки разом із Запорізьким Військом можна ще раз спробувати вирятувати рідну землю з царської неволі. Становище України спонукає діяти рішуче й швидко. Не можна зволікати й дня! А тут така прикра зупинка... Гетьман нервував. Понад десять років царські агенти по всіх усюдах полюють за мазепинцями. Саме тому він змушений був переховуватися сам і дбати про безпеку родини: дружину й доньок ховав у католицьких монастирях різних країн Європи, сина Григора відправив вчитися до Лондона — подалі від московських кордонів.

Цього разу царський агент підійшов надто близько. Протягом останніх місяців Орлик постійно відчував чужу тінь за спиною. Отож і звернувся до свого далекого родича — впливового австрійського урядовця барона Орлика. Коли барон через власні зв'язки дізнався, що російські посли у Відні клопочуться перед владою про дозвіл на арешт гетьмана-вигнанця, то негайно надав своякові надійний прихисток.

Цілу ніч царський шпигун стукав у двері. Проте ні брутальна лайка й погрози, ні обіцянки дати великі гроші не зробили господаря поступливішим. Двері непрошеному гостеві не відчинили. Прислухаючись до нічного гвалту, гетьман Пилип Орлик розмірковував над долею України й своєю власною. Про останні події в щоденнику записав, що

московський цар... порушив небо і землю, щоб через платних шпигунів вислідити і знищити його.

СПРОБИ ОРЛИКА СТВОРИТИ НОВУ АНТИМОСКОВСЬКУ КОАЛІЦІЮ

На запрошення Карла XII Пилип Орлик з частиною старшини переїхав до Швеції. У 1720 р. перебрався до Німеччини, а згодом до Франції. З 1722 р. змушений переїхати на територію Туреччини, де й прожив 20 останніх років. Та де б не був Орлик, він і на мить не забував про головну мету своєї діяльності, яку вбачав у створенні антимосковської коаліції. Гетьман вважав, що тільки за допомогою іноземних держав можна звільнити Україну з-під влади Російської імперії та об'єднати всі українські землі в єдину сильну державу. Шукаючи підтримки таких європейських держав, як Англія, Франція, німецькі держави, Польща, Швеція, він надсилав до багатьох урядів листи-звернення, де порушував українське питання. Пилип Орлик не втрачав жодної нагоди, аби торкнутися теми України: чи то в безпосередньому спілкуванні з Карлом XII, Людовиком XIV, Августом II, Станіславом Лещинським, султаном і ханами, чи то зустрічаючись із провідними міністрами найавторитетніших держав.

Григір Орлик.

ГРИГІР ОРЛИК

Свою відданість ідеї незалежності України Пилип Орлик прищепив синові *Григору*, який після смерті гетьмана став лідером *української політичної еміграції*. Завдяки зусиллям Григора Орлика українська проблема ще тривалий час була предметом уваги європейської дипломатії.

Блискучий дипломат, він був міжнародним розвідником при дворах найвпливовіших європейських монархів. Сприяв вступу на престол короля Речі Посполитої і допомагав скинути його з престолу, був повіреним у справах короля Станіслава Лещинського, приятелем кримського хана, членом Таємного кабінету короля Франції Луї XV. Та головна справа Григора Орлика завжди залишалася незмінною — представляти інтереси України в Європі.

Гетьманування Пилипа Орлика просякнуто ідеєю звільнення України. Глибокодумний політик і тонкий дипломат, Орлик докладав зусиль для створення антимосковської коаліції. Попри несприятливі обставини йому вдалося знайти військову підтримку кількох держав і здійснити військову операцію, спрямовану на звільнення України. Складні й суперечливі міждержавні відносини перешкоджали успіхові. Зашморг бездержавності ставав дедалі сильнішим.

Це цікаво!

Григір Орлик володів польською, французькою, німецькою, татарською, турецькою мовами; писав і читав англійською, чудово знав латину. Він діяв у Скандинавії, Туреччині, Греції, Польщі. Кілька разів, виконуючи доручення батька, таємно побував на Запоріжжі і в Гетьманщині. Запропонував проекти створення Запорізької Січі з козаків-емігрантів на берегах Рейну. Місце було вдалим — біля легендарної скелі Лорелей, де й досі височать пороги. Тамтешня Січ мала захищати Францію від нападів німців.

Григір Орлик загинув 1769 р. на берегах Рейну. На той час він був маршалом французької армії. Його нащадки й досі живуть у Франції.

Внаслідок Прутського миру Правобережна Україна знову повернулася під владу Польщі. Та Пилип Орлик не втрачав надії звільнити Україну й невтомно шукав нових союзників у боротьбі з московським царатом. Втіленням державницьких прагнень гетьмана у вигнанні Пилипа Орлика стали «Пакти й конституції законів і вольностей Війська Запорізького» — документ, що накреслив шляхи визвольних змагань кільком наступним поколінням українців. Доля Пилипа Орлика — приклад служіння батьківщині, коли на її вівтар принесено і матеріальні вигоди, і родинне щастя, і саме життя. Прояви такого героїзму трапляються в різних народів. Вони завжди гідно пошановуються. Пам'ять про них передається із покоління в покоління як взірець високої звитяги. Тож шануймо і ми своїх героїв, будьмо гідні їхніх страждань і боротьби.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ! 1. Чому Пилипа Орлика називають продовжувачем справи Івана Мазепи? 2. Назвіть основні положення Конституції Пилипа Орлика. 3. Які норми Конституції Пилипа Орлика свідчать про її демократичний характер? 4. З якою метою Орлик прагнув створити антимосковську коаліцію? 5. Що передбачали угоди, укладені Орликом зі шведським королем та кримським ханом? 6. Як відбувався похід Орлика на Правобережну Україну 1711 р.? Які мав наслідки? 7. Що передбачав Прутський мирний договір та яке його значення для України?

ПОСИЛЕННЯ КОЛОНІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ щодо УКРАЇНИ

— Щось гамірно сьогодні в місті, — старий кобзар повернув голову до майдану й тримав її так, ніби пильно роздивлявся, що там відбувається.

А відбувалися й справді дивні події. Зранку-раненько, після трьох гарматних пострілів стала шикуватися навколо церкви Миколи Чудотворця російська залога. Звідусіль сходилися церковні достойники. Приходили й козаки — з тих полків, що кількома днями раніше розташувалися в передмісті.

— Що воно там діється? — нарешті спитав кобзар у свого поводиря.

— Не знаю. Кажуть, гетьмана будуть обирати.

— Отож збирається козацька рада?! — чи то запитуючи, чи то стверджуючи, мовив кобзар.

— Може, й рада, — відповів хлопець, — тільки з усього видно, що не козацька.

— Яка ж? Скільки ходжу по світі, про інші ради не чув. Та й козацьких вже давно не збирали.

— Тоді таки козацька, хоч мало на ній козаків і не вони заправляють.

— А хто?

— Воєвода московський та його помічники. Онде якою каретою, запряженою шістьма кіньми, приїхав один із них. У руках таріль срібну тримає, на якій папери лежать — царська жалувана грамота.

— Звідки ти знаєш, ледащо, що ті папери — грамота? — скипів кобзар.

— Усі так кажуть. Якби не грамота — то й гетьмана не обирали б, — хлопець ображено замовк, та раптом, побачивши ще одну розкішну карету, що з'явилася на майдані, додав: — А он і головний начальник московський приїхав, певно, й гетьмана з собою привіз...

За свідченням очевидців, після проголошення царської грамоти російський міністр Наумов звернувся до присутніх із промовою. На його тричі повторене запитання: «Кого обираєте собі гетьманом?» всі одностайно вказали на Апостола, якого той сам і привіз на раду. Так 1 жовтня 1727 р. було обрано гетьманом Данила Апостола й поновлено скасоване Петром I гетьманство. Щоправда, перебіг подій у Глухові під час обрання Данила Апостола мало нагадував давні козацькі ради. Небагато залишилося й гетьманських повноважень, а політика наступників Петра щодо України, хоч і була м'якшою, слугувала тій самій меті — цілковитому підкоренню козацької держави.

Згадайте!

Яку політику називають колоніальною?

Згадайте!

Як відбувалися козацькі ради за давнім звичаєм. Де в тексті підручника вам доводилося читати про перебіг подій під час козацьких рад? Зіставте замальовки. Як посилення колоніальної політики іноземних держав щодо України вплинуло на перебіг і повноваження козацьких рад?

Іван Скоропадський.

Це цікаво!

Іван Скоропадський народився 1646 р. в місті Умані, у козацько-старшинській родині. Дід майбутнього гетьмана — Федір брав участь у Національно-визвольній війні і загинув під час Жовтоводської битви. Про батька гетьмана — Іллю залишилося небагато свідчень. У середині 17 ст. він мешкав в Умані з трьома синами. Вже після смерті батька Іван і Василь (молодший, Павло, потрапив до татарського полону), натерпівшись чимало лиха, змушені були переселитися до міста Стародуба. Іван обійняв посаду в гетьманській канцелярії. Відтоді розпочалося його сходження по службових щаблях.

До Скоропадського прихильно ставився Іван Мазепа. Під час антимосковського повстання, очоленого Мазепою, стародубський полковник не зміг підтримати гетьмана, оскільки московські війська вступили до Стародуба. Отримавши булаву, він ніколи не таврував Мазепу «зрадником».

ТЕРОР В УКРАЇНІ ПІСЛЯ ПОЛТАВСЬКОЇ БИТВИ

Після Полтавської битви Україною прокотилася хвиля царського терору. Каральні заходи здійснювалися з надзвичайною жорстокістю. Вони стосувалися всіх сторін життя й мали найрізноманітніший вияв — від смертних вироків мазепинцям до заборони друкувати книжки українською мовою. Багато представників старшинської адміністрації було позбавлено урядових посад і маєтків. Натомість важливі посади надавалися чиновникам не з українців-патріотів, а з росіян, німців та ін., а також тій українській старшині, що була віддана цареві.

Чимало старшини було заарештовано й вислано до Сибіру. Висилали в Росію й сім'ї мазепинців, а на них самих влаштовували справжнє полювання в усіх країнах Європи. Приміром, племінника Мазепи Андрія Войнаровського було схоплено в Гамбурзі в жовтні 1716 р. Така сама доля спіткала й Григорія Герцика, якого заарештували у Варшаві. Країнами Європи нишпорили московські агенти у пошуках Пилипа Орлика та його родини.

Після Полтавської битви московські війська поводилися на українських землях як у завойованій країні. Від їхнього свавілля потерпали не тільки прихильники гетьмана, а й мирне населення.

Неймовірно тяжким випробуванням для українців стали примусові канальні роботи, спорудження фортифікаційних будівель, військові «низові» походи тощо. Дужих та заможних селян нерідко відправляли до Петербурга, Астрахані, на Кавказ, використовуючи як дешеву робочу силу. Так, у 1716 р. на спорудження каналу Волга-Дон біля Царицина було відправлено 10 тисяч козаків. У 1718 р. сюди надіслано новий відділ українських військ. Інший підрозділ того самого року будував укріплену лінію над річкою Терек на Кавказі.

Року 1721-го 10 тисяч козаків було відправлено на будівництво Ладозького каналу, а 1722 р. їм на зміну прийшло ще 10 тисяч козаків. Кількість тих, які поверталися з таких походів, становила від 30 до 60 відсотків, решта козаків та селян вмирала від нестерпних умов життя, епідемій, каліцтв тощо. Отож політика царського уряду призводила до поступового вимирання українського народу, бо чинилося фізичне винищення десятків тисяч людей.

Після Полтавської битви значно посилився наступ і на українську державність. Окрім прямого тиску, російська адміністрація, аби мати привід для втручання в українські справи, розпалювала ворожнечу між старшиною та гетьманом, між старшиною та селянами, прагнула створити враження, що все зле йде від гетьмана й старшини, а все добре — з Москви.

РЕШЕТИЛІВСЬКІ СТАТТІ

Гетьманування *Івана Скоропадського* (1708—1722), за традицією, мало розпочатися з підписання «статей». Але

Петро I відмовився зробити це, пояснивши таке своє рішення воєнними обставинами. Після Полтавської битви, 17 липня, Скоропадський, перебуваючи з козацьким військом у таборі під Решетилівкою, звернувся до царя з чотирнадцятьма пунктами статей. У них він просив підтвердити «права й вольності» Гетьманщини та розв'язати чимало важливих справ повсякденного життя.

У відповідь Петро надіслав іменний указ, що аж ніяк не нагадував міждержавні договірні статті. У царському указі «права та вольності» підтверджувалися в такому вигляді, який відповідав інтересам Московії. Згодом було обіцяно дати й статті. Що ж до інших питань, то цар відповів, що під час походів мусять бути під командуванням російських генералів не тільки рядові козаки, а навіть і гетьман. Воєводи перебуватимуть, сповіщав Петро, в українських містах, як і раніше; у справи українців вони не втручатимуться, крім таких «державних», як зрада (під зрадою розумілися будь-які дії, що суперечили бажанням царя). Гетьманові лицемірно вказувалося, що йому не личить, звертаючись до царя, згадувати про «козацькі вольності», бо український народ і так уже має стільки тих вольностей, як ні один народ у світі.

Важливою новиною було призначення царського *резидента* Ізмайлова при гетьманові. Йому надавалося право здійснювати контроль над гетьманом і урядом України.

Своєрідним додатком до указу були *явні й таємні статті Ізмайлову*. Ці статті називали землі Війська Запорізького «Малоросійським краєм», у якому царський резидент спільно з гетьманом мали утримувати все населення, зокрема бунтівників-запорожців, «у тиші й покорі великому государю». Наказувалося також «своєвольців викорінювати», не дозволяти їм селитися в одному місці, особливо на Січі. Іноземних посланців гетьман мусив приймати лише разом з Ізмайловим. Останній зобов'язувався одразу ж повідомляти цареві про візити й розмови, а також пересилати привезені послами листи.

Окрім того, резидент мав стежити, аби гетьман без дозволу царя не змінював посад у Генеральній канцелярії та не призначав нових полковників, не відбирав і не давав нікому маєтностей. Обов'язком резидента було пильнувати, щоб гетьманський уряд повідомляв царя про всі свої прибутки.

Гетьманською резиденцією було призначено *Глухів*, що містився майже на кордоні з Московією. Повідомлялося, що при гетьманові утримуватимуться два російських полки, але перебуватимуть вони у розпорядженні царського резидента.

Глухів — гетьманська столиця.

Резидент — представник держави на територіях, підвладних їй.

Поміркуйте, чому Петро I після подій жовтня 1708 р. не наважився скасувати гетьманство, хоча, як свідчать факти, ці наміри він мав?

Пригадайте, де, коли й за яких обставин відбулося обрання Скоропадського гетьманом.

Які пункти Решетилівських статей ставили гетьмана в залежність від царського уряду?

Якими пунктами цар намагався посіяти незгоду між гетьманом і старшиною?

ДЖЕРЕЛА СВІДЧАТЬ!

У «Таємних статтях Його царської Величності ближньому стольнику, панові Ізмайлову», зокрема, йшлося:

«1. Перебуваючи при гетьманові Скоропадському, пильно стежити, щоб ні він, гетьман, ні старшини, ні полковники не

мали ніякої схильності до зради й до підбурювання народу; щоб не було й листів до них з Туреччини, від татар, з Польської чи Шведської сторони, від зрадників донських козаків, а також від усіх, хто схильний до подібної зради; розвідувати про те різними шляхами, а дізнавшись, всіляко запобігати, для чого під його орудою наказано перебувати піхотним полкам, які раніше, за колишнього гетьмана, до тої його зради, перебували при ньому. Про все те писати Великому Государеві в Посольську похідну канцелярію...

2. Дізнатися достеменно, таємним способом, скільки за колишнього гетьмана... збиралося всіляких прибутків з усього Малоросійського краю та скільки збиратиметься тепер; довідатися також, які прибутки мають генеральна старшина й полковники.

3. Дослухатися розмов і довідуватися з них та з учинків, хто зі старшини та козаків прихильний до Великого Государя і якого уряду гідний».

Доведіть, що таємні настанови царському резидентові є виявом колоніальної політики, головний принцип якої — розділяй і володарюй.

Отож ні про яке підтвердження давніх прав і вольностей в указі Петра І не йшлося. Навпаки, заходи, що запроваджувалися, перетворювали колись автономну Українську державу на типову «окраїну Московії».

За подальших років державності України було завдано ще болючіших ударів. Року 1715-го за ініціативою резидента Протасьєва, який замінив Ізмайлова, було видано царський указ про вибори полкової старшини.

ДЖЕРЕЛА СВІДЧАТЬ!

Петро І.

У грамоті царя Петра І до гетьмана Івана Скоропадського про новий порядок заміщення старшинських урядів зазначалося: «Відомо стало Нам, Великому Государю, Нашій Царській Величності, що в Малій Росії підлеглі тобі полковники на різні полкові уряди та сотниками обирають і затверджують на свій розсуд, не сповіщаючи тебе, підданого Нашого...

Отож Ми, Великий Государ, Наша Царська Величність, клопочучись про наших підданих з малоросійського народу, наказуємо надалі козацьким полковникам полкову старшину й сотників самим не обирати й не затверджувати. Коли ж у якомусь полку вільним буде місце полкової старшини чи сотника, полковнику належить збирати раду й радитися з полковою старшиною та сотниками; і на тій раді зі згоди всіх вибрати на той уряд людей двох-трьох заслужених і вірних... писати про те тобі і їх самих до тебе надсилати. Тобі ж, підданому Нашому, з тих призначених осіб належить вибрати, хто найбільш гідний того уряду; хто завжди зберігав до Нас, Великого Государя, непорочну вірність, того одного своїм універсалом від себе на той уряд призначати й на вірність Нашій Царській Величності приводити за звичаєм перед стольником Федором Протасьєвим, що живе при тобі, підданому нашому... А якщо з тих, хто призначений на полкову старшину чи в сотники полковниками до цього Великого Государя Нашого указу, хтось схильний до зради, то таких належить перемінити, а на їх місце обрати й призначити інших, вірних і гідних того уряду людей, способом, оголошеним вище».

Який новий порядок обрання полкової старшини впроваджувався царським указом?

ЗАХОДИ НА ПІДРИВ ЕКОНОМІКИ ГЕТЬМАНЩИНИ

Великої шкоди політика російського самодержавства завдавала господарству України. Царський уряд за головну мету поклав позбавити Гетьманщину економічної незалежності, підпорядкувати її господарське життя економіці Росії й перетворити на надійне джерело своїх прибутків. При цьому не йшлося про впровадження на території Гетьманщини нових способів господарювання, підвищення рівня добробуту населення. Навпаки, уряд Російської імперії прагнув вивозити, і то за безцінь, українську сировину, прирікаючи українців на убоге животіння. Царські заходи насамперед стосувалися торгівлі.

На початку 18 ст. Україна мала традиційно широкі торговельні зв'язки з Центральною та Західною Європою. Цар Петро своїми указами прагнув перекрити звичні торговельні маршрути, змусивши українські купецькі валки повернути до Росії. Так, у середині 90-х років 17 ст. він видав указ, яким зобов'язував українських купців ходити на торги до Азова. 1701 р. цар заборонив вивозити з України прядиво: протягом 10 років його мали везти через Архангельськ. Нова заборона від 1714 р. стосувалася не лише прядива, а й шкіри, воску, олії, сала тощо. Ці товари дозволялося вивозити тільки з російських портів. 1719 р. заборонено вивіз українського збіжжя, 1720 р. — овечих шкур та вовни. За таких обставин українські купці змушені були продавати за безцінь свій товар російським, які його потім вигідно перепродували.

Подібних заборон і обмежень уживав російський уряд і щодо ввезення в Україну чужоземних товарів. Такі заходи мали примусити українців купувати замість чужоземних товарів вироби молодої московської мануфактури.

Гальмувала розвиток торгівлі й російська митна політика: встановлене на російсько-українських кордонах мито використовувалося не на збагачення української державної скарбниці, а надходило до Москви. Згодом за той самий товар українські купці платили двічі: спочатку на кордоні, а потім — у російських портах. Свавільно й безцеремонно щодо українських купців діяли російські форпости та застави. У 1715 р. видано наказ, щоб українські купці, прямуючи до Риги, спершу їхали до Глухова. Там, у гетьманській канцелярії, вони повинні були подавати список із переліком товарів на продаж, а українські урядовці зобов'язувалися його перевіряти.

Одним із заходів, що гальмував розвиток українського господарства, було прагнення російського уряду збувати на українській території «лихі» мідні гроші, щоб срібні й золоті залишалися здебільшого в обігу населення Росії, збагачуючи тим державну російську казну. Руйнувало економіку України постійне перебування на її території численного російського війська (понад 10 тисяч), що утримувалося коштом українського населення.

Україна й тогочасний світ

Закінчення Північної війни й підписання зі Швецією 30 серпня 1721 р. у фінському місті Ніштадті мирного договору, за яким Росія здобула вільний вихід до Балтійського моря й закріпила за собою землі Прибалтики, для України стали початком остаточного її перетворення на колонію Російської імперії.

У тогочасних зарубіжних джерелах та картах Північно-Східну Русь здебільшого називали Московією чи Московською державою. У 1713 р. посол Московії в Копенгагені отримав розпорядження: «У всіх курантах (газетах) друкують нашу державу Московською, а цього разу звольте застерегти, щоб друкували Російською, про що й іншим по всіх дворах писано».

Закінчивши Північну війну, Петро I 1721 р. обрав собі титул імператора. Відтоді Росія офіційно стала називатися Російською імперією.

НАСТУП ЦАРАТУ НА УКРАЇНСЬКУ КУЛЬТУРУ

Синод (духовна колегія) — вищий керівний орган церкви після ліквідації Петром I 1721 р. патріаршої форми правління Російською православною церквою.

Після Полтавської битви посилився наступ російського самодержавства на українську культуру. Щоб остаточно підкорити українців, Петро I завдавав ударів освіті й книгодрукуванню, прагнучи тримати під контролем діяльність таких могутніх осередків культури, як Києво-Могилянська академія та Києво-Печерська лавра. Року 1709-го Петро I наказав київському воєводі Голіцину вислати за кордон усіх «польських» (тобто правобережних за походженням) студентів і повідомити, скільки залишиться студентів «малоросійських» — вихідців із Гетьманщини, а також — скільки є ченців-викладачів з Правобережжя.

6 жовтня 1720 р. було видано сенатський указ про заборону друкувати в Україні світські книги. Церковні ж відтоді мали перевірятися цензурою Російського синоду. Водночас було суворо наказано дотримуватися в українських виданнях тогочасного російського правопису, щоб «особого наріччя в оних не було».

Наказувалося також вилучати з усіх українських церков книги колишнього українського друку й замінювати їх московськими виданнями.

Різко мінялося на гірше становище Київської церковної митрополії. Коли 1718 р. помер київський митрополит, то російський уряд заборонив обирати нового. 1722 р. першоієрарху Київської митрополії було надано титул архієпископа Київського й Малої Росії. Призначати його мав *церковний синод* на чолі з царем у Петербурзі. Отже, Київська митрополія перетворилася на рядову єпархію російської церкви.

Зверніть увагу!

Від часів Петра I з України почали вивозити історичні пам'ятки, рідкісні книги тощо. Року 1720-го цар наказував київському губернаторові, щоб «у всіх монастирях... оглянути й забрати давні жалувані грамоти й інші оригінальні листи, а також книги історичні, рукописні й друковані».

Руйнування української культури здійснювалося й такими підступними заходами, як переманювання українських учених, богословів, письменників і педагогів із Києва до Петербурга та Москви. Отримавши високі церковні посади, вони змушені були усним і писаним словом прославляти царя та його політику, а Мазепу й усіх, хто подібно до нього зважувався виступати проти царату, всіляко паплюжити. Така доля спіткала Феофана Прокоповича, Стефана Яворського, Гаврила Бужинського та багатьох інших талановитих синів українського народу.

УТВОРЕННЯ МАЛОРОСІЙСЬКОЇ КОЛЕГІЇ

Наступ російського царату на українське життя не міг не порушити підвалин державності — таких, як гетьманська влада, козацький адміністративно-територіальний поділ, судочинство, фінансова система. У листопаді 1720 р. Петро I видав указ «Про заснування в Малоросії Військової канцелярії», за яким в Україні мали впроваджуватися державні порядки за російським зразком.

Свідченням цілковитого знищення державної автономії України стало утворення в квітні *1722 р.* так званої *Малоросійської колегії.*

Клопотання Скоропадського про поліпшення становища України. Під час свого перебування в Москві з нагоди урочистого святкування перемоги Росії над шведами й проголошення Петра І імператором гетьман Скоропадський порушив клопотання про хоча б часткове поліпшення становища України. 28 квітня він подав цареві свої статті. У них гетьман намагався переконати царя вивести з України російські війська, просив також, щоб російські воєначальники не втручалися в судочинство й фінансові справи Гетьманщини. Та ні про яке задоволення гетьманських прохань не могло йтися, бо вже був підписаний указ про заснування Малоросійської колегії.

Оголошення указу про створення Малоросійської колегії. Той указ було оголошено 29 квітня 1722 р. — ніби у відповідь на клопотання Скоропадського. В указі повідомлялося про створення Малоросійської колегії у складі шести офіцерів російських полків, розташованих в Україні, на чолі з бригадиром Вельяміновим. Отож Гетьманщина виводилася з підпорядкування Колегії іноземних справ та підпорядковувалася сенату як звичайна провінція імперії.

Повноваження Малоросійської колегії. Бригадир Вельямінов прибув до Глухова 21 липня 1722 р. На очолювану ним Малоросійську колегію покладалися надзвичайно широкі повноваження. Колегія перебрала на себе все адміністративне керівництво Лівобережною Україною.

Крім того, Вельямінов мав право на власний розсуд втручатися в будь-яку сферу українського життя як повноправний господар краю. «Я бригадир та президент, а ти що таке переді мною? — кричав він одному з козацьких старшин. — Ніщо! Ось я вас зігну так, що інші тріснуть. Государ указав перемінити ваші давнини і чинити з вами по-новому».

БОРОТЬБА КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ ЗА ВІДНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВНИХ ПРАВ УКРАЇНИ

Царський указ про утворення Малоросійської колегії боляче вразив Івана Скоропадського. В Україну гетьман повернувся вкрай знеможений та хворий. Відчуваючи близьку смерть, він доручив гетьманські обов'язки чернігівському полковнику *Павлу Полуботку*, який заступав його й на час поїздки до Москви.

Діяльність наказного гетьмана Павла Полуботка. Павло Полуботок розгорнув активну діяльність, спрямовану на відновлення козацьких порядків, оскільки діяльність Малоросійської колегії спричиняла невдоволення поміж козацькою старшиною.

Особливо загострилося те протистояння в судовій справі. Малоросійська колегія зверталася до населення із закли-

Зверніть увагу!

Члени Малоросійської колегії мали наглядати за діяльністю гетьмана, генеральної та полкової старшини. Вони контролювали встановлення й стягнення податків до царської казни, розквартирування російських солдат і офіцерів в Україні. Малоросійська колегія здійснювала контроль за діяльністю Генеральної військової канцелярії. Російські чиновники стежили за розподілом земельних володінь між офіцерами. Водночас Малоросійська колегія була вищою апеляційною установою.

Павло Полуботок. Портрет є копією першої половини 19 ст. з оригіналу початку 18 ст.

ком подавати скарги на козацьку адміністрацію й старшину. Полуботок у відповідь здійснив реформу суду з метою обмежити повноваження Малоросійської колегії. Він зробив Генеральний суд колегіальним (колективним, спільним), рішуче боровся з хабарництвом і тяганиною в провінційних судах, установив порядок апеляцій. У грудні 1722 р. наказний гетьман видав розпорядження, за яким скарги від населення розглядалися від нижчої до вищої інстанції українського уряду, а не подавалися безпосередньо Малоросійській колегії.

Та попри енергійні заходи Полуботка й старшини Петро I у квітні 1723 р. надав Малоросійській колегії такі повноваження, які робили її повновладною в Україні. Український уряд із його Генеральною військовою канцелярією підпорядковувався Малоросійській колегії. Численні клопотання (петиції), що містили основну українську вимогу — обрання нового гетьмана, були відкинуті царем. Натомість новим указом у квітні 1723 р. цар позбавив гетьмана влади командувача козацького війська, передавши її генералу Голіцину, котрий керував російським військом в Україні.

Підготовка козацькою старшиною документів про відновлення прав українців. Активна протидія заходам Малоросійської колегії не залишилася непоміченою російським урядом. 22 травня 1723 р. Полуботка разом із генеральним писарем і генеральним суддею було викликано до Петербурга. Проте наказний гетьман зволікав із від'їздом, готуючи нові документи з проханням про відновлення державних прав України. Готували дві чолобитні: одну мали підписати генеральна старшина й полковники, другу — полкова старшина й сотники. У червні Павло Полуботок вирушив на північ і 3 серпня дістався Петербурга.

«Коломацькі чолобитні». Після від'їзду наказного гетьмана автономістичний рух на Україні очолив миргородський полковник *Данило Апостол*. Він, зокрема, домігся укладення так званих *«Коломацьких чолобитних»* — статей, підписаних у середині серпня — на початку вересня *1723 р.* на річці Коломак, що на Полтавщині, представниками козацької старшини. У них, як і в попередніх статтях, старшина скаржилася на зубожіння козаків і посполитих унаслідок виконання військових повинностей, неврожаїв та обтяжливих зборів Малоросійської колегії. Статті вкотре порушували питання про звільнення маєтків старшини від оподаткування. Йшлося також про хиби в судочинстві, які, проте, козацький уряд у змозі подолати без стороннього втручання. Насамкінець старшина просила дозволу обрати гетьмана.

Підписані «Коломацькі чолобитні» Данило Апостол подав до Генеральної військової канцелярії. Урядовці, посвячені в плани Павла Полуботка, вирішили терміново надіслати до російської столиці посольство, з яким передати статті. Проте козацьких посланців затримала Малоросійська колегія. Тоді до Петербурга було таємно відправлено

Поміркуйте, чому Полуботок і козацька старшина так наполегливо домагалися офіційного обрання гетьмана? Чи не було це розумінням того, що виборна гетьманська влада — найголовніша ознака державного устрою, а її скасування означало скасування самого цього устрою? Відповідь обґрунтуйте.

військового канцеляриста Івана Романовича. Недільного ранку 10 листопада 1723 р. посланець Генеральної військової канцелярії передав «Коломацькі чолобитні» особисто імператорові Петру.

Про враження, яке справив цей документ на Петра І, і про вжиті царем заходи розповів автор Чернігівського літопису.

ДЖЕРЕЛА СВІДЧАТЬ!

«Канцелярист Іван Романович подав чолобитну від усього війська малоросійського за підписом рук усієї полкової старшини й товариства бунчукового й значкового до рук його імператорської величності, що з церкви святої Троїці по службі Божій листопада 10 числа йшов. Так зараз у кофейний дім увійшовши й вичитавши, вийшов із того дому й наказав своїми вустами... з великим гнівом і лютістю взяти під варту полковника Павла Полуботка, суддю генерального Івана Черниша, Семена Савича — писаря генерального, які там-таки стояли... того ж часу взято з України полковника миргородського Апостола в Москву і Санкт-Петербург, осавула генерального й бунчукового з Глухова, а з деяких полків побрано в Глухів старшину полкову й держано під караулом».

Понад рік тривали допити української старшини в Петербурзі. Невдовзі їхню справу було передано на розгляд Вищого суду. Одначе судовий процес так і не відбувся, бо 18 грудня 1724 р. в Петропавлівському казематі помер головний звинувачуваний — наказний гетьман Павло Полуботок.

ОСОБИСТІСТЬ
Павло Полуботок

Виткі стрімчасті сходи гадючилися темними коридорами, утворюючи потворну павутину лабіринту. Виплутатися з цієї пастки могли хіба щури, які були тут, за мурами Петропавлівської фортеці, цілковитими господарями. Ніщо не порушувало їхньої безглуздої метушні: ні важкі кроки варти, ні зблиски смолоскипів, ні глухий стогін та відчайдушні зойки катованих в'язнів.

Не обходили щурів і часті відвідини Петра І: лише зрідка незадоволено пищала котрась з бридких нахаб, чий хвіст опинявся під імператорським чоботом. Та цього разу й щури відчули несамовиту лють самодержця й зі страхом розбігалися навсібіч, здалеку чуючи його наближення.

— Чи нічого не говорив Полуботок про скарби на останньому допиті? — вкотре запитував Петро в ката.

У відповідь той скрушно хитав головою:

— Таких тортур не витримала б жодна людина, а цей гетьман затято мовчить.

— Навіть залізо можна зламати, розтерти на порох, — шалів Петро І, наближаючись до важких кутих дверей, за якими, нескорений і незламний, помирав Павло Полуботок.

Петро І поспішав: життя не зрадило Полуботка, то, може, хоч смерть його буде поступливішою — що, коли раптом злетить з останнім подихом необережне слово й відкриється таємниця зниклих коштовностей Військової Скарбниці?

Будинок Павла Полуботка у Чернігові.

Життєвий шлях Павла Полуботка на початку мало чим відрізнявся від доль багатьох інших представників козацької верхівки. Точна дата народження наказного гетьмана невідома. Дослідники вважають, що народився він близько 1660 р. Походив із давнього козацько-старшинського роду. Освіту отримав у Києво-Могилянській академії, знав іноземні мови, кохався в поезії. З 1706 р. — чернігівський полковник. Обіймав різні вищі козацькі посади. У 1708 р. був одним із претендентів на гетьманство.

Під час повстання Мазепи проти Росії Полуботок не підтримав його. Із новим гетьманом жив у згоді. Свідченням добрих стосунків між Скоропадським і Полуботком є той факт, що останній за гетьманування Скоропадського став другою людиною в Українській державі. Після смерті Скоропадського Павло Полуботок — єдиний кандидат на посаду гетьмана. Мужність, послідовність у думках і вчинках — незаперечні чесноти Полуботка. Передчасна ж смерть у Петропавлівській фортеці 18 грудня 1724 р. — це трагедія всього українського народу, що втратив завойовану державність.

Чутки про те, що діялося за мурами Петропавлівської фортеці, ширилися швидко. Вони сягнули й далеких країн.

ДЖЕРЕЛА СВІДЧАТЬ!

Французький історик Жан-Бенуа Шерер у книзі «Літопис Малоросії, або Історія запорізьких і українських козаків», що вийшла друком у Парижі 1788 р., розмову Петра І з Павлом Полуботком передав так: «Знаю і бачу, царю, що ви хочете згубити мою Батьківщину... Ви ставите себе понад усіма законами й хочете знищити всі привілеї, урочисто стверджені вашими попередниками й вашою величністю; ви хочете підкорити сваволі народ, котрого свободу самі визнали... а що для нас найобразливіше — позбавляєте нас нашого права обирати вільними голосами гетьманів та інших старшин; замість полишити суддям із нашого народу владу судити своїх співвітчизників ви настановили нам суддями великоросів, які не знають або вдають, що не знають, наших прав і привілеїв та повсюдно всіма способами нас неволять і ображають. Невже, відмовляючи нам у правосудді, ваша величність сподівається знайти в Бога віддяку за все, що він вам посилає? Ви осліплені величчю й могутністю, яку послали вам щедроти Божі, а не думаєте про Боже правосуддя. Дозвольте, ваша величносте, сказати вам востаннє, що ви не матимете ніякої користі від розору цілого народу: адже яка то слава владарювати силою і карами над нікчемними рабами, аніж бути главою і батьком такого народу, який би за всі ваші благодіяння завжди був би готовий пожертвувати всім і пролити кров задля вашої користі і слави. Знаю, що мене, за московським звичаєм, чекають кайдани, що мене кинуть у похмуру темницю на голодну смерть, та мені все одно: я промовляю від імені своєї Батьківщини і добровільно віддаю перевагу лютій смерті перед жахливим видовищем доконечної руйнації мого краю. Подумайте, великий царю, і знайте, що ви колись складатимете звіт панові всіх панів за несправедливості, які вчиняєте народу, взятому під свою опіку».

Це цікаво!

Ім'я Павла Полуботка не пішло в небуття по його смерті. Народна пам'ять дбайливо зберігає численні легенди й перекази про цю непересічну особистість. За браком історичних джерел не завжди вдається з'ясувати, що в тих переказах вигадка, а що відбувалося насправді. Так, наприклад, ще й сьогодні не вщухають пристрасті навколо легендарних Полуботкових скарбів.

Як свідчать факти, Павло Полуботок був чи не найбагатшою людиною Гетьманщини. Після арешту його маєтки були описані й забрані до царської казни. Але грошей, якщо вірити звітові царських урядовців, було виявлено мало. Перекази доносять, що більшість родинних скарбів Полуботка потрапила за кордон — до одного з найбільших англійських банків. Термін зберігання грошей не обумовлювався. Забрати кошти міг сам Полуботок або його спадкоємці. За іншою легендою, одержати вкладені гроші могли уповноважені представники вільної Української держави. Якщо вірити легендам, то на сьогодні внесок Полуботка мав би зрости до 16 млрд. фунтів стерлінгів. Щоправда, документів, які б підтверджували існування такого внеску, досі не виявлено.

ВІДНОВЛЕННЯ ГЕТЬМАНСТВА

Боротьба козацької старшини за дозвіл обирати гетьмана виявилася безрезультатною: після смерті Івана Скоропадського та наказного гетьмана Павла Полуботка вибори гетьмана не відбувалися. Україною правила Малоросійська колегія. Щоправда, спостерігалося деяке пом'якшення політики царату щодо України. Пов'язане воно було зі смертю Петра І, який помер у січні 1725 р.

8 лютого 1725 р. імператриця Катерина І звільнила з-під варти тих українських старшин, яких було ув'язнено разом із Полуботком.

Причини відновлення гетьманства. Влітку 1727 р. зростала напруга в російсько-турецьких відносинах. Росія розпочала підготовку до нової війни. За таких обставин уряд Петра II, розраховуючи на військову потугу козаків, прагнув

залучити на свій бік козацьку старшину. Було ліквідовано Малоросійську колегію й дозволено вибори гетьмана. Не останню роль для прийняття такого рішення відіграла особиста зацікавленість Меншикова — центральної особи при царському дворі за малолітнього Петра II. Меншиков сподівався в такий спосіб розширити й без того величезні маєтності на території України. За ситуації, що склалася, єдиним і незаперечним претендентом на гетьманство був *Данило Апостол.*

Обрання гетьманом Данила Апостола. На виборах, що відбулися 1 жовтня у Глухові і більше нагадували церемонію присяги, за 73-річного Апостола проголосували одностайно. Договірних статей, так само, як і зі Скоропадським, укладено не було.

Отож головною своєю справою Апостол вважав підписання традиційної російсько-української угоди. З цією метою новообраний гетьман вирішив використати поїздку до Петербурга на коронацію Петра II. У російській столиці український гетьман доклав неабияких зусиль, щоб зарадити справі: подав письмові петиції, зустрічався із впливовими сановниками. На початку березня Данило Апостол розпочав переговори з президентом Іноземної колегії графом Головкіним, передав йому підготовлені статті. Лише в серпні гетьман отримав як відповідь на свої пропозиції «Рішительні пункти». Вони мали форму «указу» царського уряду гетьманові.

«Рішительні пункти» 1728 р. Згідно з «новим договором», гетьман позбавлявся права вести переговори з іншими державами. Дозволялося лише розв'язувати прикордонні проблеми з Польщею та Кримом. Але й то — під наглядом російського резидента. На військові уряди мали обиратися особи зі старшини, одначе затверджувалися вони імператором. Нижчу старшину затверджував гетьман. Вищою судовою інстанцією ставав так званий Генеральний суд. Він складався з трьох росіян та трьох українців і очолювався гетьманом. Однак «головним суддею» вважався цар. «Рішительні пункти» скасовували заборону росіянам купувати землі в Україні, хоча й зазначали, що нові землевласники мусили коритися українській адміністрації. Нові статті значно обмежували й без того урізані права та вольності України. Що ж до гетьмана Апостола, то права йому надавалися навіть менші, ніж Скоропадському.

ГЕТЬМАНУВАННЯ ДАНИЛА АПОСТОЛА 1727 — 1734 рр.

Зважаючи на реальні обставини, Апостол взявся за здійснення реформ, спрямованих на впорядкування державного життя Гетьманщини.

Реформи провадились у сферах судочинства, фінансів, земельних справ, торгівлі тощо.

Із метою врегулювання земельних справ Апостол протягом 1729 — 1731 рр. здійснив акцію під назвою *Генеральне*

Зверніть увагу!
За гетьманування Апостола вдалося тимчасово пригальмувати процес перетворення Гетьманщини на адміністративну одиницю Російської імперії, втримати — бодай на деякий час — ті права і свободи, що ще лишалися в українців.

Зверніть увагу!
***«Рішительні пункти»* не були двостороннім договором. Вони становили собою розпорядження, нормативний акт верховної влади Російської імперії. Документ був покликаний регулювати внутрішнє життя Гетьманщини як складової частини єдиної держави.**

Данило Апостол.

Преображенська церква у Великих Сорочинцях, збудована коштом Д.Апостола у 1732 р.

Це цікаво!

Данило Апостол народився 1654 р. у козацько-старшинській сім'ї. Вже 1682 р. його, 28-літнього козака, обирають миргородським полковником. Тримав він цей уряд протягом 45 років. Брав участь у походах проти турків і татар, здобував фортеці Кизи-Кермен й Очаків. У жовтні 1708 р. разом із Мазепою вирушив назустріч шведському королю. Та менше ніж через місяць сталося несподіване: палкий прихильник незалежницької політики Мазепи, Данило Апостол повернувся до царя з повинною. У 1723 р. Данило Апостол брав участь у написанні «Коломацьких чолобитних». Перш ніж поставити свій підпис домігся суттєвих виправлень. Був одним із найбагатших старшин Гетьманщини, зажив слави дбайливого та справедливого господаря.

слідство про маєтності. Унаслідок такого заходу в державне користування було повернуто чимало земель, безпідставно захоплених для приватного володіння.

Багато зусиль докладав Апостол для пожвавлення української торгівлі. Гетьманові вдалося домогтися скасування багатьох обмежень і утисків, запроваджених Петром І. Так, наприклад, за його сприяння українським купцям повернули право вивозити товари на західноєвропейські ринки; знову було налагоджено торговельні зв'язки з Кримом тощо.

Здійснюючи реформу фінансів, Апостол уперше визначив точний бюджет державних видатків. При цьому з-поміж видатків встановив ту частину, що мала використовуватися на утримання козацької адміністрації, найманого війська, артилерії тощо. Гетьман також визначив способи збагачення Державної Скарбниці Гетьманщини.

Зміни в судочинстві стосувалися реформування судів та запровадження обов'язкових документів, зведення їх до одного збірника законів, що використовувалися в українському судочинстві. Полкові суди поділялися на два різновиди: для справ важливих і кримінальних (тобто злочинів) та для справ дрібних. Відповідно до цього встановлювався і склад суду: ширший у першому випадку й менший у другому. Сотенні й сільські суди перетворювалися на колегіальні.

Окрім того, долаючи опір московського уряду, Апостол відновив право гетьмана призначати генеральну старшину та полковників. За гетьманування Апостола вдалося значно зменшити кількість росіян в українській адміністрації. Було обмежено (до шести) кількість російських полків в Україні.

Сприяв Данило Апостол також поверненню запорожців на місце свого постійного перебування, домігся дозволу заснувати *1734 р. Нову Січ на річці Підпільній.*

Важливою цариною своєї діяльності Апостол вважав освіту. Йому, зокрема, вдалося значно поліпшити матеріальне становище Києво-Могилянської академії.

Отже, багатогранна й наполеглива діяльність Данила Апостола була спрямована на впорядкування внутрішнього життя Гетьманщини.

Колоніальна політика московського царату переслідувала єдину мету — цілковите підкорення України й перетворення її на провінцію Російської імперії. При тому йшлося не лише про ліквідацію козацької держави, а про повне розчинення українців серед московської людності: нехтувалися стародавні українські звичаї, за якими здійснювали суд; царський уряд втручався в церковні справи й діяльність освітніх закладів, контролював видання книжок, забороняючи книгодруки українською мовою тощо. Та головний удар було спрямовано проти української державності. Заходами Петра І та його наступників на імператорському столі послідовно обмежувалися повноваження гетьманського уряду аж до заборони обирати гетьмана, руйнувалася усталена ієрархія органів влади. Російські урядовці-військові отримали право втручатись у фінанси,

судочинство й духовне життя Гетьманщини. Виявом колоніальної політики стало впровадження Малоросійської колегії. Водночас жорстоко придушувалися будь-які спроби козацької старшини якщо й не відновити козацьку державу, то принаймні стримати наступ російського самодержавства. Постійне перебування на землях Гетьманщини російських полків мало стримувати українців від протестів й актів непокори, а атмосфера залякування та брехні, яку невтомно творили російські резиденти, заохочуючи наклепи й доноси, смертоносним чадом отруювала козацькі душі, витравлювала поривання до волі, перетворювала нащадків запорізького лицарства на німих рабів.

Іконостас Преображенської церкви у Великих Сорочинцях.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ! 1. Які наслідки для України мала Полтавська битва? 2. Що передбачав указ Петра І у відповідь на статті, запропоновані Скоропадським у Решетилівці? 3. Які заходи царського уряду були спрямовані на підрив економіки Гетьманщини? 4. Які наслідки для України мало запровадження Малоросійської колегії? Які функції покладалися на неї? 5. Чим був спричинений виклик Полуботка до Петербурга та його ув'язнення? 6. За яких обставин 1727 р. було відновлено гетьманство? 7. Який зміст «Рішительних пунктів»? 8. Які реформи було здійснено за Данила Апостола? У чому їх значення? 9. Чи є підстави докоряти сучасним українським історикам за їхнє нібито упереджене ставлення до особи Петра І?

НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНА й АНТИКРІПОСНИЦЬКА БОРОТЬБА в УКРАЇНІ середини та другої половини 18 ст.

Давно зайшло сонце, проте уманський губернатор не гасив свічу. Непокоїла обідня розмова з гостем, який прибув із Волині. «Немає спокою у вас, нема і в нас. Тільки й чекай хлопських бунтів. Он торік, — розповідав шляхтич, — у Торчині на ярмарку хтось розкидав папірці, на яких польською та українською мовами написано відозву. Послухайте лишень, про що в ній ідеться». Шляхтич розгорнув папір і прочитав: «Спілкуйтесь із нами, об'єднуйтесь і стійте заодно, а коли настане час, сходьтеся на місця, які будуть визначені таємною радою, під наші знамена... Коли ж хто цьому не йме віри й має те за жарти, вважаючи нас, одначе, запеклими бунтівниками, то він побачить, як може діяти вогнем і мечем рука, котру вони називають хлопською». Кров холола від тих слів. Губернатор силкувався пригадати, чи не чув чогось лихого на своїй території. І картав себе, бо завжди легковажив подібними застереженнями: мовляв, десь можливі бунти, тільки не тут, де він залізною рукою тримає зухвалих хлопів у цілковитій покорі. «Найбільша небезпека, — повчав прибулець, — від їхніх кобзарів. Це вони ходять старцями по всіх усюдах й підбурюють до сваволі. А цієї весни їх стільки посходилося... Під кожним тином про славу козацьку виспівують».

Губернатор відчинив вікно. Духмяні пахощі молодого листя й медового цвіту садів на мить притлумили тривогу. Але що це? Звідкись здалеку, крізь ніч, почувся хриплий голос:

Гей, у лузі червона калина,
гей, гей, гей, похилилася.
Чогось наша славна Україна,
гей, гей, гей, засмутилася.
А ми тую червону калину,
гей, гей, гей, та й піднімемо.
А ми нашу славну Україну,
гей, гей, гей, розвеселимо.

Коли зійшло сонце, уманський губернатор наказав сотникові надвірних козаків особисто простежити, аби всіх кобзарів було вигнано з міста.

— І нехай кожен хлоп знає, — карбував слова польський можновладець, — що відтепер заборонено будь-кому співати пісень козацьких!..

Розшматовані кількома державами, українські землі у 18 ст. безжалісно визискувалися. Особливо тяжким було становище на Право-

бережних землях та в Західній Україні, якими володіла Річ Посполита. Це спонукало українців до боротьби за національно-релігійні й соціальні права. Визвольні змагання тих часів втілилися в гайдамацькому та опришківському рухах.

ПЕРЕДУМОВИ РОЗГОРТАННЯ ГАЙДАМАЦЬКОГО РУХУ

Правобережні українські землі на початку 18 ст. перебували у складі Речі Посполитої. Криваві війни, що без упину точилися тут протягом другої половини 17 ст., спустошили край. Проте королівська влада не бажала зрікатися родючих земель, сподіваючись за їх рахунок поновити колишню велич Польщі. Польський уряд всіляко заохочував переселенців, звільняючи їх на певний час од податків та панщини.

Одначе пільги надавалися на стислі терміни, після чого запроваджувалися колоніальні порядки.

Скрізь було ліквідовано козацький полковий устрій. Основою господарського життя знову ставала фільварково-панщинна система з примусовою працею та кріпацтвом. Як і колись, до Національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького, зазнавала переслідувань православна церква. При цьому польські можновладці відмовлялися від найменших поступок у визнанні за українцями їхніх прав. Виразним свідченням тогочасної польської політики щодо України є так званий «Проект знищення Русі» — публіцистичний твір, поширений у владних колах Речі Посполитої наприкінці 20-х років 18 ст.

Згадайте!
Внаслідок яких подій і коли саме Правобережжя знову перейшло під владу польської Корони?

ДЖЕРЕЛА СВІДЧАТЬ!

Із метою остаточного підкорення українських земель у названому документі, зокрема, пропонувалися такі заходи: «У містах і містечках на Русі є ще значна частина заможних русинів. Їх треба довести до злиднів і позбавити можливості рятувати один одного грішми й допомагати розумною порадою...

У невеликих містах, які є королівським земельним володінням, пани добродії старости повинні залучати й примушувати мешканців під різними приводами до відбування панщини. Потрібно звільнити русинів у місті від керівних і всяких начальницьких посад, що дають будь-яку вигоду й прибуток, а висувати на ці посади й підтримувати на них римо-католиків. Треба також пильно стежити за тим, щоб усі декрети, видані на основі магдебурзького права, та інші листи випускалися польською мовою, а не руською. У такий спосіб русини залишаться у вбогості й неуцтві та не матимуть у містах ані впливу, ані поваги...

Найбільш уперті русини з простолюдинів та інші затято підтримують тих, які вміють читати своє письмо. Варто усунути причини упертості... заборонивши селянським синам вчитися в прицерковних школах... Потрібно, отож, в інструкції для економів й адміністраторів внести рекомендa-

Селянин із книгою. Портрет 1760-х років.

Гайдамацький табір.

ції, яких би вони суворо дотримувалися, зокрема, щоб привчали селянських дітей не до книжок, а до плуга, рала й ціпа...

Позаяк люд український, подільський і волинський, щоб залишатись у своїй вірі, готовий повстати, то, якщо не можна буде легко цьому запобігти або через малу кількість польського війська приборкати бунтівників, Річ Посполита не повинна пошкодувати цієї втрати, а віддати усіх таких фанатичних прихильників своєї віри татарам на поталу, які їх швидко виловлять як своїх бранців. А тоді спустілий край заселимо людьми польськими».

Посилення національно-релігійного гніту. Наступ польської влади на національно-релігійні права українців Правобережжя ставав дедалі брутальнішим. Сейми 1717 й 1733 рр. позбавили православних права брати участь у сеймових комісіях і трибуналах. Сейм 1717 р. ухвалив також закрити всі православні церкви. Православні єпархії силоміць перетворювались на уніатські. 1747 р. було видано універсал польського короля, за яким до православних церков, розташованих у королівських маєтках, священик призначався за згодою короля, а в панських — після одержання схвальної грамоти від їх власників. У 60-х роках у Київському й Подільському воєводствах залишалося 20 православних парафій.

Зазнавала переслідувань й уніатська церква. Так, наприклад, католицьке духівництво вдавалося до спроб наблизити греко-католицький обряд до римо-католицького, уніатам нав'язувалася польська мова тощо.

Посилення соціального гніту. Національно-релігійні утиски супроводжувалися посиленням соціального визиску. На західноукраїнських землях, у Волинському, північно-західних частинах Подільського й Київського воєводств панщина сягала, залежно від розмірів земельної ділянки, від двох до шести днів на тиждень з волоки. Зростало магнатське землеволодіння. Та особливо важкі умови життя для українського люду складалися в господарствах, які передавалися безпосередніми власниками на правах оренди третім особам: розміри усіх повинностей за таких обставин зростали в кілька разів.

Становище ускладнювалося тим, що після ліквідації козацтва в краї не було сили, здатної очолити боротьбу українців за поновлення прав і вольностей. Стихійними борцями за кращу долю українського народу стали гайдамаки.

Зверніть увагу!

Слово *гайдамака* вперше вживається в документі 1715 р. Походить воно від турецького *гайда* — гнати, переслідувати, турбувати. Зародившись у першому десятилітті 18 ст., гайдамацький рух із кожним роком зростав і поширився майже на всю територію Правобережної України, а частково й Лівобережної, то підіймаючись до могутніх повстань, то обмежуючись партизанськими діями в якомусь одному селі чи містечку. Своїм корінням визвольний рух гайдамаків був пов'язаний із боротьбою козацтва 17 ст. Недарма очолювали гайдамацькі загони здебільшого запорожці або козаки Лівобережжя.

Серед гайдамаків було чимало найбідніших селян і міщан. Вступали до їхніх лав також робітні люди, чумаки, дрібні шляхтичі та ін.

РОЗВИТОК ГАЙДАМАЦЬКОГО РУХУ

Формування національно-визвольної мети гайдамацького руху відбувалося поступово. Для перших проявів гайдамаччини більш характерними були соціальні вимоги. Вдаючись до стихійних протестів, гайдамаки виступали проти соціальної кривди — зубожіння одних і необмеженого збагачення інших, принизливого кріпацтва та обтяжливих повинностей.

Проте вже перше велике гайдамацьке повстання *1734 р.* засвідчило, що гайдамаків спонукає до боротьби усвідомлення значно більшої несправедливості — панування одного народу над іншим.

Повстання 1734 р. під проводом Верлана. Повстання очолив начальник надвірних козаків князя Любомирського сотник *Верлан*. Повстанський рух охопив Брацлавщину, Поділля, частину Волині, Галицьку землю Руського воєводства. Про розмах повстання і ту загрозу, яку воно становило для Речі Посполитої, свідчать слова очевидців: у той час говорили, що гайдамаки «руку на цілу Річ Посполиту й панів своїх піднімають».

Дії повстанців відзначалися високим рівнем організованості. Всі вони — керівники і рядовий склад — присягнули воювати проти чужоземців аж «до смерті живота свого». Сотник Верлан прагнув впровадити у своїх загонах сувору дисципліну й чітку організацію — поділ на сотні й десятки. Повстанці записувалися до спеціальних реєстрів, які вела сотенна старшина. Ватажкам дрібніших загонів Верлан надавав чини ротмістрів і поручиків. На звільнених територіях створювалися органи самоврядування.

Проти повстанців було спрямовано каральні війська — як польські, так і російські. Невдовзі повстання придушили, чимало гайдамаків потрапило в полон, а сотник Верлан подався до Молдавії.

Незважаючи на поразку повстання 1734 р., гайдамацький рух тривав ще протягом кількох років. Він набув більшої організованості, а його учасники чіткіше й глибше усвідомили мету своєї боротьби. Повстанці дедалі частіше вдавалися до дій великими загонами з кількох сотень осіб, зважувалися нападати на міста й містечка.

Гайдамацьке повстання 1750 р. Нова хвиля гайдамацького руху припала на 50-ті роки 18 ст. Численні загони гайдамаків, сформовані за давніми козацькими звичаями, захопили Умань, Вінницю, Летичів, Корсунь, Паволоч. Повстання сягнуло Галичини, Підляшшя й Білорусії. У разі невдач повстанці відходили на територію Запоріжжя, у степи й ліси Лівобережжя або до Молдавії. Туди ж пролягав шлях утікачів від панської сваволі. Відтак лави повстанців постійно поновлювалися. Тому остаточно придушити гайдамаччину не вдавалося. Закономірно, що після придушення повстання 1750 р. відносний спокій тривав недовго — лише 18 років.

КОЛІЇВЩИНА

Року 1768-го спалахнуло нове повстання, яке силою й розмахом переважило всі попередні й нагадало польським можновладцям буремні роки Національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького. То була *Коліївщина*.

Причини повстання. Піднесення гайдамацького руху наприкінці 60-х років 18 ст. було зумовлене складною

Август III.

Україна й тогочасний світ

Розмахові повстання Верлана сприяла внутрішня ситуація в Речі Посполитій. Року 1733-го помер король Август II. На польський престол претендувало два кандидати: Август III, якого підтримувала Російська імперія, та ставленик Франції Станіслав Лещинський. Прагнучи посадити на престол Августа III, Російська імперія вдалася до військової сили. Наприкінці 1733 р. царські війська перейшли Дніпро та вступили на землі Правобережжя. Серед населення почали ширитися чутки, що царське військо прийшло, аби допомогти звільнитися від влади Речі Посполитої та об'єднати українські землі.

Зверніть увагу!

Назва *Коліївщина* походить, імовірно, від слова *кіл* (зброя частини повстанців) або від *колоти, колій*.

Мотронинський монастир.

ситуацією на Правобережжі. Надзвичайно посилилися національно-релігійні утиски. Варшавський сейм 1766 р. виніс ухвалу, за якою шляхтича, що обстоював права некатолицького населення, оголошували ворогом. Протистояння католиків і православних загострилося. У конфлікт втрутилася Російська імперія, яка через свого ставленика-короля домоглася певних поступок дисидентам (так у Польщі називали некатолицьке населення): на початку 1768 р. між Річчю Посполитою й Росією було укладено трактат про зрівняння в політичних правах із католиками православних і протестантів.

Той трактат залишився на папері, бо проголосити рівність було значно легше, ніж домогтися її втілення. Проте частина польської шляхти й магнатів сприйняла польсько-російський трактат як зазіхання на свої необмежені права. У лютому 1768 р. в містечку Бар було утворено *конфедерацію* — військово-політичне об'єднання польської шляхти й католицького духівництва для протидії будь-яким пóступкам некатоликам у церковно-релігійному житті й за збереження необмежених привілеїв шляхетського стану.

Зібравши 10-тисячне військо, Барська конфедерація розпочала свій похід Правобережжям: переслідувань і репресій зазнавали православні селяни, міщани, священики, з надзвичайною жорстокістю придушувалися й найменші прояви протесту чи невдоволення. Посилився й соціальний гніт: конфедерати свавільно встановлювали податки, збільшували повинності на свою користь.

Про дії конфедератів канівський міщанин свідчив: «Конфедерати нападали на православних. Загрожували їхньому життю й здоров'ю, катували їх, били, грабували, калічили й убивали».

Підготовка повстання. Навесні 1768 р. на Правобережжі почало готуватися велике повстання. Його ідейним натхненником став ігумен Мотронинського монастиря *Мелхиседек Значко-Яворський*, а керівником колишній запорожець *Максим Залізняк*. Від березня в келіях Мотронинського монастиря відбувалися таємні наради.

Незабаром звідси вирушили посланці на Запоріжжя, Лівобережну Україну та в інші місцевості. Правобережжям розійшлися кобзарі-бандуристи. Мета таких заходів — захопити ідеєю великого повстання проти Речі Посполитої весь народ, зібрати повстанські загони.

Зверніть увагу!

Мелхиседек Значко-Яворський 1761 р. був призначений намісником єпископа Гервасія. Як управитель православних церков і монастирів на Правобережжі Мелхиседек доклав багато зусиль для оборони православ'я. Так, наприклад, з його ініціативи відбувся перехід з унії в православ'я 150 правобережних священиків з їхніми парафіями.

Зверніть увагу!

Повстанські загони створювалися за козацьким зразком. Підрозділи Залізняка поділялися на сотні й десятки, своїм сподвижникам керівник руху надавав чини сотників та осавулів. Кожен загін мав свій прапор, а символом полковницької влади Залізняка був пірнач.

ДЖЕРЕЛА СВІДЧАТЬ!

З гайдамацького універсалу до польських (українських) селян:

«Громадяни Корони, численні мешканці шляхетських, королівських і церковних маєтків! Уже настала пора вам визволитися від рабства, скинути ярмо й тягарі, які на вас накинули ваші безжальні пани. Бог лагідно глянув з високого неба на ваші сльози й стогони, які линуть аж на край світу, і послав вам захисників, які відплатять за завдані вам кривди. Надавайте допомогу тим, хто хоче визволити вас —

забезпечити вам права й свободи. Нині настала пора пригадати ваші кривди, побої, вбивства, катування й нечувані здирства, яких ви зазнавали від своїх панів. Ми посилаємо до вас провідників, яким ви повинні вірити. Рушайте за ними, покинувши домівки, дружин і коханих діток своїх без жалю, бо скоро побачите, що Бог дасть нам, правовірним, перемогу...»

Унаслідок широкої агітації в травні 1768 р. в Холоднім Яру неподалік Мотронинського монастиря біля Чигирина зібралося кілька сот осіб, з яких почало формуватися повстанське військо. За козацьким звичаєм, гайдамаки обрали собі полковника. Ним став Максим Залізняк.

Розгортання повстанського руху. Похід гайдамацьких загонів під проводом Залізняка розпочався в травні 1768 р. Невдовзі повстанці звільнили від польської влади Жаботин, Черкаси, Смілу, Корсунь, Богуслав, Лисянку та багато інших міст, містечок і сіл. Їхні лави невпинно зростали за рахунок покозачених селян і міщан. На звільненій території скасовувалися осоружні панські повинності. Збереглися свідчення безпосередніх учасників тих подій. Один із них, зокрема, говорив, що гайдамаки, котрі зайняли Погребище, повідомили селянам: «Панщини робити не будете, жито й різне збіжжя збирайте, сіно косіть».

Скрізь запроваджувалося козацько-селянське врядування. З тогочасних джерел відомо, що Залізняк мав намір назвати звільнені землі Гетьманщиною, де мешканці «відбуватимуть саму лише козацьку службу».

Розуміючи, наскільки важливо для успішного розвитку повстання мати широку підтримку народу, Максим Залізняк на всіх етапах своєї боротьби дбав про агітаційні заходи. Він постійно звертався до мешканців Правобережжя з універсалами. Тож створювалися нові й нові загони, які в червні — на початку липня визволили Канів, Ржищів, Фастів, Брусилів. Великою перешкодою на шляху подальшого просування повстанців була Умань — міцна фортеця з добре озброєним гарнізоном. Охорону Умані її власник граф Потоцький поклав на жовнірський гарнізон та два полки надвірних козаків. Один із полків, очолений сотником Іваном Гонтою, перейшов на бік повстанців. Це й зумовило успіх: гайдамаки, розпочавши штурм 9 червня, вже 10 здобули місто, яке стало їхньою резиденцією. Рада, що відбулася в таборі повстанців, проголосила Максима Залізняка гетьманом, а Івана Гонту — полковником.

Придушення Коліївщини. Такий розмах повстання налякав польський уряд. Він звернувся по допомогу до російських військ, які перебували на Правобережжі для воєнних дій проти конфедератів — противників короля, який був ставлеником Росії. Втручання царських військ стало для повстанців згубою: сподіваючись на царську підтримку в боротьбі з конфедератами, керівники гайдамаків повірили нещирим царським обіцянкам. Тим часом російська імператриця Катерина II надала таємну інструкцію командувачу російських військ діяти спільно з польським військом для придушення

Це цікаво!

Максим Залізняк походив із селянської родини села Медведівка на Чигиринщині. Після смерті батька подався на Запоріжжя, де тривалий час наймитував у заможних козаків. Зажив авторитету серед запорожців і очолив загін. Згодом став послушником Мотронинського монастиря. Знання й життєвий досвід, організаторські здібності найповніше виявилися під час Коліївщини, керівником якої він був.

Особливо шанували повстанці Івана Гонту. Не відомі ні дата, ні місце народження цього гайдамацького полковника. Припускають, що народився він на Черкащині, в селі Росішки. Збереглися цікаві свідчення сучасників про цю видатну особистість. Так, наприклад, дочка уманського губернатора писала, що Гонта «був вродливим статечним чоловіком і до того ж не лише розмовляв, а й добре писав по-польському, а виховання його таке, що й тепер його можна було б вважати за шляхтича».

Чому Катерина II підтримала боротьбу польського короля з гайдамацьким рухом?

Максим Залізняк.

Іван Гонта.

повстання. Виконуючи царські настанови, російський офіцер ніби для переговорів запросив до свого намету керівників повстання. 26 червня 1768 р. Залізняка й Гонту підступно схопили. 27 червня було оточено гайдамацький табір. Ошукані повстанці майже не чинили опору. У полон потрапило близько трьох тисяч гайдамаків, було захоплено 30 корогов, 15 гармат та іншу зброю. Польський уряд запровадив на Правобережжі режим кривавого терору. Тисячі повстанців було страчено. Був закатований і Іван Гонта. Максима Залізняка як підданого Російської держави засудили до жорстоких тілесних покарань і відправили на каторжні роботи до Сибіру.

Незважаючи на страту ватажків та розгром основних сил, народне повстання тривало ще до травня 1769 р.

Отже, повстання, що увійшло в історію під назвою Коліївщини, відбувалося в кілька етапів. Його найвищою точкою стали події червня — липня 1768 р. Вони засвідчили наявність у повстанців усвідомленої національно-визвольної мети, що ставило гайдамаччину в один ряд із повстаннями 1637 — 1638 та 1702 — 1704 рр. Події Коліївщини висвітлили глибоку кризу політичного життя Речі Посполитої, безперспективність колоніальної політики, яку здійснювали правлячі кола цієї держави щодо українських земель. Не випадково гайдамацький рух на Правобережжі не вщухав до кінця 18 ст.

Та не тільки Правобережжя здригалося від могутніх проявів народного протесту. Протягом кількох століть тривала боротьба народних месників у Галичині. Там їх називали *опришками*.

ОПРИШКІВСЬКИЙ РУХ

Опришківські загони збиралися навесні, переховуючись у малодоступних гірських районах. У Карпатах перетиналися кордони трьох держав — Польщі, Угорщини й Молдавії. Це давало змогу повстанцям вільно переходити з однієї країни до іншої й легко втікати від переслідування. «Гори і кордони, — говорили опришки, — наші друзі-побратими».

Надзвичайного піднесення рух опришків набув у 17 — 18 ст., коли народні месники фактично контролювали Карпати. На одному з сеймів середини 18 ст. повідомлялося, що кількість опришків дуже зросла і що вони, вдало використовуючи природні умови Карпатських гір, «нападають і, обібравши [шляхтичів] в маєтку, завдають їм смерть». Не дивно, що польські землевласники боялися жити в горах й віддавали в оренду багаті та розкішні маєтності.

На початку 30-х років 18 ст. рух опришків на Прикарпатті настільки поширився, що польські можновладці змушені були просити київського воєводу надіслати на допомогу війська.

Найбільший розмах опришківства пов'язаний з іменем *Олекси Довбуша*. Його походи тривали протягом 1738 — 1745 рр.

Зверніть увагу!

Слово *опришок* походить від латинського *знищувач, порушник*. Опришками ставали здебільшого селяни, які бралися за зброю, щоб позбутися визиску панів-чужинців. Застосовуючи тактику партизанської війни, вони діяли невеличкими загонами на Галицькому Прикарпатті, Буковині та Закарпатті. Перші джерельні свідчення про опришків позначені 16 ст.

Своїм успіхом Олекса Довбуш завдячував передусім умілій організації загонів та міцному зв'язку з місцевим населенням. Основу загону становили найбідніші українці. Довбуш завжди мав попередню розмову з новаком, якого ретельно розпитував про колишнє життя, а також про причини, що спонукали людину податися в гори. Кількісний склад загону Довбуша часто змінювався, коливаючись у межах 10—50 осіб. Малочисельні загони опришків відзначалися маневреністю. Такі загони могли легко й надійно переховуватися. Багато залежало й від організації походів. Головними тактичними прийомами довбущуків були несподіваність і блискавичність нападів. Швидка зміна місць розташування створювала враження, ніби під орудою Довбуша діє не кілька десятків опришків, а цілий полк.

Для боротьби з опришками галицька шляхта організовувала каральні загони. Вони складалися з найманців, яких приваблювала добра платня. Крім того, на розшуки довбущуків були кинуті регулярні частини коронного війська. Проте переслідувати опришків, яких підтримувало населення, було дуже важко. Щоб знешкодити Довбуша, польські можновладці вдалися до підступу. По всіх галицьких селах оголосили, що той, хто спіймає або вб'є Довбуша, буде звільнений від усіх повинностей.

Одночасно із Довбушем діяло чимало окремих загонів-ватаг у різних місцях Підкарпаття й Закарпаття. Не припинився рух опришків і після смерті Олекси.

Одним із наступників Довбуша був Павло Орфенюк. Почав діяти він ще в загоні Довбуша. Потім створив свій загін, який наприкінці 1745 р. потрапив у пастку й був ліквідований. Тоді ж загинув і ватажок.

Інший наступник Довбуша — Василь Баюрак — виступав проти галицької шляхти протягом десяти років (1744 — 1754). Загалом рух опришків, поволі згасаючи, тривав аж до 19 ст.

Це цікаво!

Олекса Довбуш народився 1700 р. в селянській родині села Печеніжина на Коломийщині. З судових матеріалів відомо, що Олекса мав брата Івана та дружину. Перші згадки про виступи Довбуша подаються в документах за 1738 р. Тоді Олекса діяв разом із братом. Брати Довбуші ходили по всьому Покутті, не раз навідувалися й до рідного села. Навесні 1739 р. Олекса й Іван зупинилися в печеніжинській корчмі. Несподівано зайшлася суперечка. Брати посварилися. Розлючений Іван вдарив брата топірцем по нозі, так що Олекса на все життя залишився кульгавим. Відтоді шляхи братів розійшлися: Олекса зі своїм загоном діяв у Галицькій землі, а Іван подався на захід, на Бойківщину. Дослідники припускають, що ті народні перекази й пам'ятки (печери, криниці, камені), які зберігаються на Стрийщині, Самбірщині й далі на захід, стосуються не Олекси, а Івана Довбуша. Проте Іван Довбуш зажив набагато меншої слави, ніж його брат Олекса. Ім'я Олекси Довбуша ще за його життя сприймалося як символ боротьби галицьких селян проти сваволі польських можновладців.

ПОДІЛИ ПОЛЬЩІ Й УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ

Ослабленням Польщі скористалися Росія, Пруссія та Австрія. Вони прагнули поділити Польщу, збільшивши свої володіння за рахунок її території. Поділи Польщі не оминули українські землі — ті, що перебували у складі Речі Посполитої. Так, наприклад, 1772 р. під час так званого першого поділу Польщі, землі Галичини відійшли до Австрії.

У травні 1792 р. російські війська почали наступ на Правобережну Україну. Королівська армія опору майже не чинила. Одні за одним здавалися польські гарнізони. Незначні сутички відбулися лише під Любаром, Шепетівкою та Острогом. На середину 1792 р. військові операції практично припинилися. Але минув майже рік, перш ніж плани царського уряду вдалося втілити в життя. 27 березня 1793 р. вийшов маніфест Катерини II, за яким Правобережна Украї-

на (Подільське, Волинське, Брацлавське і Київське воєводства) приєднувалася до Росії.

Відбувся другий поділ Польщі, внаслідок якого територія Правобережної України відійшла до Росії. У 1795 р. відбувся остаточний, третій поділ Речі Посполитої. Тоді до Росії були приєднані західні землі Волині й Білорусії.

Національно-визвольний рух в Україні у 18 ст. набув форм гайдамацького й опришківського. Діючи невеликими загонами із застосуванням тактики партизанської війни, гайдамаки й опришки завдавали польській владі болючих ударів, розхитували підвалини внутрішнього життя Речі Посполитої. Їхні дії живили визвольну ідею українців, що були позбавлені власної держави. Масові повстання 1734 та 1768 — 1769 рр. мали на меті ліквідувати владу Речі Посполитої й відродити на Правобережжі козацьку державу. Промовистими у зв'язку з цим є факти налагодження між гайдамаками й опришками тісних контактів та спроби організувати спільну боротьбу за періодів найвищого піднесення визвольних рухів.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ! 1. Що спричинило національно-визвольний рух в Україні середини та другої половини 18 ст.? 2. Хто такі гайдамаки? Як формувалася національно-визвольна мета гайдамацького руху? 3. Чому Коліївщину вважають найвищим проявом гайдамацького руху? Які вона мала особливості? 4. Назвіть наслідки та значення Коліївщини. 5. Хто такі опришки?

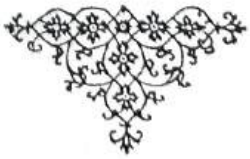

ЛІКВІДАЦІЯ ГЕТЬМАНЩИНИ та ЗАПОРІЗЬКОЇ СІЧІ

Минали роки. Позаростали тернами биті козацькі шляхи, повиростали в покорі козацькі діти, не знаючи, яким то є полиновий присмак волі. Проте зрідка понад Дніпром бриніла пісня якогось дивовижного й невловимого птаха. Не мав той птах гнізда, ніхто й не бачив його. Чули лише його нестримну, мов степовий вітер, пісню...

Оселилася пісня та в серці кобзаря й стала невмирущою. Бо пішов з нею сліпий співець по всій Україні, засіваючи словами-зернами душі нащадків славних запорожців. І стугоніла в їхніх жилах пробуджена козацька кров, ненависною ставала неволя, і вирушали вони на пошуки птаха-мрії, аби назавжди повернути його до рідних місць.

— Діду, а ви бачили того птаха? — запитували діти в білого, як зима, кобзаря.

Старий посміхався. Біля очей ясними промінчиками світилися дрібні зморшки, визолочуючи сонцем обличчя.

— Бачив, — розповідав кобзар. — Пролетів птах-мрія над моєю головою, зронив дивовижну пір'їну, взяв я її до рук — відтоді маю вірну товаришку-бандуру, яка водить мене, невидющого, світом.

— А чи бачив його хто інший? — не вгавали дітлахи.

Нічого не відповів кобзар. А помовчавши хвильку, заспівав про відомих і невідомих лицарів — запорізьких козаків, про славетну Січ — козацьку твердиню, де оселився волелюбний птах. І кожен, хто слухав спів кобзаря, бачив перед очима великі білі крила, що вабили до себе розкутим летом, і линув душею за тими крилами кудись, де жила давня козацька слава.

Співак-бандурист Остап Вересай. 19 ст.

Кінець 18 ст. став для України кінцем волі. Російський царат, раз по раз обмежуючи права українців, врешті завдав остаточного удару українській державності: 19 століття Україна зустрічала розділеною між кількома державами, де її землі стали звичайними провінціями, а самі українці, позбавлені волі національної, політичної та соціальної, потрапили в тяжке кріпацьке ярмо.

ТИМЧАСОВЕ ВІДНОВЛЕННЯ ГЕТЬМАНСЬКОГО ПРАВЛІННЯ

Період Правління гетьманського уряду. Після смерті Данила Апостола 1734 р. вибори нового гетьмана не відбулися. Російський уряд, обмежуючи державність України, зобов'язав здійснювати владу в Лівобережній Гетьманщині *Правління гетьманського уряду*. Складалася та установа з шести осіб — трьох українців і трьох росіян, проте вся повнота влади належала російському князеві Олексію Шаховському. У своїй діяльності Правління гетьманського уряду повинно було керуватися «Рішительними пунктами» гетьмана Данила Апостола. За царською грамотою, Правління гетьманського уряду мало діяти до обрання нового гетьмана. Щоправда, на коли саме призначалися вибори гетьмана, в документі не вказувалося. Натомість князь Шаховський, за традицією, отримав таємну інструкцію, в якій йому наказувалося в будь-який спосіб переконувати українців, що всі їхні біди — через недбалих гетьманів, а тому не треба поспішати з виборами. Для упокорення старшини в інструкції радили всіляко заохочувати російсько-українські шлюби.

Правління гетьманського уряду володарювало до 1750 р. Відзначалася та влада свавільним нехтуванням прав усіх верств українського народу, брутальним втручанням російських воєначальників в українське життя, погіршенням економічного становища, загостренням внутрішньої ситуації.

Особливо важкий період припав на роки, коли імператрицею в Росії була *Анна Іоанівна*. Підозріла й жорстока, вона запровадила Таємну канцелярію — «Слово і діло государеве». Нишпорки Таємної канцелярії під страхом смертної кари зобов'язували населення доносити про «слово і діло», нібито спрямовані проти імператриці. Найбезглуздіший наклеп ставав часом єдиною підставою для політичного звинувачення, яке каралося смертю, тортурами, засланням. Про сваволю Таємної канцелярії в Україні історичний твір кінця 18 ст. «Історія Русів» свідчив: «У ній тортуровано й мучено людей, наче в тому римському чистилищі, єдино за доноси та всякого роду причіпки перехожих і квартированих солдатів, а особливо із утікачів та інших волоцюг».

Року 1735-го російський уряд значно скоротив реєстр козацького війська. Згідно з наказом, лівобережне козацтво було поділене на дві частини — заможних, так званих *виборних* козаків, та збіднілих, так званих *підпомічників*. Збіднілі козаки, які не могли забезпечити себе під час походу зброєю та провіантом, вилучалися з реєстру.

Та найважчим тягарем для України стала розв'язана Росією *війна з Туреччиною 1735 — 1739 рр.*, адже українське населення утримувало російську армію, а козацькі полки брали безпосередню участь у походах. Російські воєначальники, зокрема згадуваний уже Мініх, не дбали про

Україна й тогочасний світ

Анна Іоанівна посіла російський імператорський престол 1730 р. Найближче оточення нової імператриці складалося з чужинців. Найвпливовішою особою імперії був німець Бірон, дипломатією правив Остерман, комерційною колегією — Менгден, військом — Мініх, промисловістю — Шенберг... Біронівці привласнювали величезні землеволодіння з селянами не лише в Росії, а й на теренах Білорусії та України. Так, наприклад, великі маєтності в Лівобережній Україні мав фельдмаршал Мініх. Він домагався скасування політичної автономії Гетьманщини, прагнув стати «управителем Малоросії». Здійснити ці наміри перешкодила смерть імператриці (1740) та зміна внутрішньополітичної ситуації в імперії.

Дочка Петра I *Єлизавета* посіла імператорський престол у листопаді *1741 р.* внаслідок палацового перевороту. Їй не була властива особлива доброчинність, а незначні зміни на краще в становищі України зумовлювалися низкою зовнішніх і внутрішніх політичних обставин. Певну роль зіграло, безперечно, українське оточення імператриці: її чоловіком був українець Олексій Розумовський. Відтак при дворі Єлизавети прищепилася мода на все українське: було там чимало українських співаків та бандуристів, на двірських бенкетах подавалися українські страви тощо.

збереження матеріальних багатств України, не турбувала їх і доля козаків, які гинули тисячами. За тих обставин чиновники Правління гетьманського уряду зовсім не клопоталися про поліпшення становища українців, виступаючи слухняним знаряддям російського уряду.

Ситуація в Лівобережній Україні дещо змінилася на краще, коли в Росії до влади прийшла *Єлизавета Петрівна*. Під час її перебування в Києві 1744 р. козацька старшина звернулася до неї з проханням дозволити вибори гетьмана. Імператриця не заперечувала, проте конкретних обіцянок не давала. Отож справа з обранням гетьмана затяглася ще на шість років.

Відновлення гетьманства 1750 р. Кандидатом на гетьманство імператриця Єлизавета висунула молодшого брата Олексія *Розумовського — Кирила*. Доля останнього українського гетьмана була щасливою. У 14-літньому віці він потрапив із глухого села до царського палацу. Олексій Розумовський подбав про добру освіту молодшого брата: спочатку той опановував книжну премудрість під опікою кращих тогочасних педагогів і вихователів, а 1743 р. вирушив для навчання за кордон. Відвідавши Німеччину, Францію, Італію, Кирило навесні 1745 р. повернувся до Петербурга, де його вже чекав графський титул. Року 1746-го, вісімнадцятилітнім юнаком, Кирило Розумовський був призначений президентом Російської академії наук. А гетьманською булавою був наділений, коли мав 22 роки.

Відновлення гетьманства 1750 р. було спричинене передусім прагненням російського уряду стабілізувати внутрішню ситуацію в імперії. Спонукала до цього також непевність зовнішнього становища, зумовленого загрозою нової війни з Туреччиною та Пруссією.

Вибори гетьмана Лівобережної України були призначені на 22 лютого *1750 р.* Церемонія, що відбувалася в Глухові, не мала нічого спільного з традиційними козацькими виборами, хоч обставлена була урочисто й навіть помпезно. Проте, незважаючи на очевидну театральність виборів гетьмана Кирила Розумовського, відновлення гетьманства було сприйняте українцями з великим піднесенням. Воно давало змогу законними, а отже, мирними засобами протидіяти перетворенню Гетьманщини на адміністративно-територіальну одиницю Російської імперії й зберегти українську державність у формі автономії.

Царським указом від 5 червня 1750 р. Єлизавета затвердила Кирила Розумовського на гетьманському уряді. Одначе на батьківщину гетьман не квапився. 13 березня 1751 р., все ще перебуваючи в Петербурзі, Кирило Розумовський у придворній церкві присягнув на вірність імператриці й отримав з рук Єлизавети гетьманську булаву та інші клейноди. І лише в середині липня 1751 р. новообраний гетьман прибув до Глухова.

Це цікаво!

Свої резиденції — Глухівську й Батуринську — Кирило Розумовський облаштовував з надзвичайною пишністю. Сучасники говорили про них як про мініатюрну копію імператорського двору. Зокрема, батуринський палац Розумовського прикрашали картини, оксамит, шовк, золотий посуд, розкішні дзеркала, дорогі меблі, килими тощо. Палацова прислуга складалася з 261 особи. Мав гетьман і понад 30 придворних музикантів і співаків, сотника, конюшого та ін. Козаки-бобрівники, стрільці, пташники полювали на дичину, що подавалася до гетьманського столу. Для охорони гетьмана й гетьманської корогви утримувався спеціальний кінний загін. У гетьманському палаці зазвичай влаштовувалися бенкети й театральні вистави.

Руїни палацу в Батурині, будівництво якого здійснював Кирило Розумовський наприкінці 18 ст.

Кирило Розумовський.

Зверніть увагу!

Гетьманування Кирила Розумовського ніби поділяється на два періоди. Перший відзначався молодечим запалом честолюбного юнака, який прагнув влади, багатства й слави. Впадає у вічі, що його заходи до 1760 р. були недостатньо спланованими й активними. Одначе в своєму протиборстві з царським урядом Кирило Розумовський набував досвіду, починав чіткіше усвідомлювати мету свого гетьманування. Відтак невдачі не зупинили його реформаторської діяльності. Тож від 1761 р. внутрішня політика Кирила Розумовського стала більш послідовною.

Судова реформа Кирила Розумовського започаткувала розмежування виконавчої та судової влади.

ЗАХОДИ КИРИЛА РОЗУМОВСЬКОГО ДЛЯ ВІДНОВЛЕННЯ САМОСТІЙНИХ ДІЙ ДЕРЖАВНО-АДМІНІСТРАТИВНИХ ОРГАНІВ ГЕТЬМАНЩИНИ

У жовтні 1751 р. під владу гетьмана було передано Запорізьку Січ. Повертався до Гетьманщини й Київ.

Зносини з Лівобережною Україною знову покладалися на Колегію іноземних справ. Кирило Розумовський почав без погодження з російськими урядовцями призначати полковників і наділяти землі. Посилилися позиції козацької старшини, якій надавалося право керувати життям Гетьманщини за відсутності гетьмана. Регулярним стало скликання у Глухові старшинських рад.

За часів Кирила Розумовського зазнала змін система чинів гетьманської держави. Другою особою в полку став підкоморій, за ним виступав земський суддя, підсудки мали таку саму владу, що й бунчукові товариші, а земські писарі дорівнювалися в правах полковим осавулам. У сотні другою особою після сотника вважався возний.

Водночас пожвавлювалося господарське життя. Почали відбудовувати Батурин, якому було повернуто статус столиці Гетьманщини, та Глухів, де містилася резиденція гетьмана.

Гетьман вдався до заходів, що обмежували сваволю російських чиновників, які перебували в Україні. Зокрема, без дозволу гетьмана заборонялося арештовувати українців, окрім карних злочинців.

Самостійні дії гетьмана суперечили планам імперського уряду, який аж ніяк не прагнув посилення української автономії. Тому, незважаючи на великий вплив Кирила Розумовського при дворі імператриці, 1754 р. з'явилася низка указів, що обмежували гетьманську владу. Розумовському було заборонено призначати полковників, а дозволено лише визначати кандидатів. У відповідь на клопотання відновити самостійні зовнішньополітичні зносини Лівобережної Гетьманщини Розумовський отримав рішучу відмову. Особливому контролю підлягали фінансові справи Гетьманщини. Указ 1754 р. вимагав, щоб гетьман надсилав до Петербурга докладні звіти щодо всіх прибутків і видатків. Того самого року були ліквідовані митні кордони між Росією та Гетьманщиною і встановлювалася загальноімперська митна система, через що Гетьманщина втратила велику кількість коштів, отримуваних раніше від митних зборів. Року 1756-го відання справами Гетьманщини знову було покладено на Сенат.

Найрішучіші заходи Кирила Розумовського, спрямовані на оновлення життя Гетьманщини, припадають на 60-ті роки 18 ст. Повернувшись до Глухова після чергової тривалої поїздки до Петербурга й Москви на початку 1760 р., гетьман відвідав усі полки Гетьманщини. Поїздка переконала його в необхідності суттєвих змін в діяльності адміністративних органів.

Судова реформа. Першим зазнало реформування судочинство. Український суд уже давно потребував змін. Його реформування розпочав був Павло Полуботок, а послідовно здійснював Данило Апостол. Згідно з указом Апостола від 1728 р., було створено спеціальну комісію, яка мала укласти новий звід українських законів. Року 1744-го той звід подали на затвердження російському урядові — і реформування судочинства спинилося. Тільки за Кирила Розумовського звід законів було повернено до Гетьманщини на доопрацювання. Щоправда, систематизувати українські закони не вдалося й останньому гетьманові. Для цього йому забракло часу, адже Гетьманщина доживала віку.

Реформа судівництва Кирила Розумовського передбачала також зміни в діяльності Генерального військового суду.

Хто з українських гетьманів також прагнув утвердити в Гетьманській державі цей принцип? У якому документі викладено вимогу поділу влад?

ДЖЕРЕЛА СВІДЧАТЬ!

За гетьманським універсалом 1760 р., належало «мати присутність у суді Генеральному 12-ти персонам, по-перше, суддям двом генеральним, а з ними десять персон вибирати в полках малоросійських з кожного полку, що живуть у полках, чиновників та власників загалом із бунчукових товаришів, старшин полкових і дійсних сотників, достойних, добросовісних, які знають права і які житла й володіння свої в тих полках мають, і тим вибраним персонам бути у тій присутності безвідлучно».

Пригадайте, якою була система судівництва в Речі Посполитій? У яких судах розглядалися цивільні справи, у яких — земельні? Для чого існував гродський суд?

Універсалами 1763 р. гетьман дозволяв полковим канцеляріям та прохачам-чолобитникам звертатися безпосередньо до Генерального суду. У такий спосіб із системи судочинства було виведено Генеральну канцелярію й значно зменшено кількість судових інструкцій. Крім того, передбачалося створення нових судових установ. На території кожного полку запроваджувалося по два земських та два підкоморських суди. Створювався також гродський суд. На виконання універсалів Розумовського у містах із кола значкових товаришів або сотенної старшини почали обирати возних.

Що становив собою Генеральний суд після реформи Розумовського?

Україну пропонувалося поділити на 20 судових повітів.

Спроби гетьмана відродити колишню систему судівництва Речі Посполитої засвідчили його прагнення перетворити Гетьманщину з військової на цивільну шляхетську державу.

Водночас Кирило Розумовський вдався до спроб встановити спадкоємне гетьманство. На Старшинській раді, скликаній наприкінці 1763 р., було схвалено 23 пункти, які лягли в основу чолобитної на ім'я імператриці з проханням закріпити гетьманство за родом Розумовських.

Реформаторські заходи Кирила Розумовського зачепили й армію: полки перетворилися на регулярні. Козаків було одягнено в уніформу.

Великі задуми мав гетьман у царині культури й освіти. Він, зокрема, планував відкрити в Гетьманщині два університети. Перший — оновлена за європейськими зразками Києво-Могилянська академія. Ще один університет мав бути відкритий у гетьманській столиці — Батурині.

Церква Різдва Богородиці в Козельці (Чернігівська обл.), збудована коштом родини Розумовських.

Україна й тогочасний світ

Відбувалися зміни і в імперській столиці. Щоправда, то були зміни іншого типу: 1761 р. померла імператриця Єлизавета й на престол зійшов Петро III. Його царювання тривало лише 7 місяців. Унаслідок палацового перевороту владу в Російській імперії захопила Катерина II. Український гетьман був безпосереднім учасником тих подій. Ізмайлівський гвардійський полк, який очолював Кирило Розумовський, відіграв найвирішальнішу роль у проголошенні імператрицею Катерини II.

Указ Катерини II про скасування в Україні гетьманства. 1764 р.

БОЖІЕЮ МИЛОСТІЮ МЫ
ЕКАТЕРИНА ВТОРАЯ,
ИМПЕРАТРИЦА И САМОДЕРЖИЦА

УСУНЕННЯ РОЗУМОВСЬКОГО ВІД ВЛАДИ. ЛІКВІДАЦІЯ ГЕТЬМАНСТВА

Про заходи Розумовського, спрямовані на зміцнення гетьманської влади, стало відомо в Петербурзі. З особливим обуренням імператриця Катерина II сприйняла звістку про бажання старшини зробити гетьманство спадковим.

Кирила Розумовського негайно викликали до Петербурга. Вимога Катерини II була категоричною — зректися гетьманської булави. Протягом 10 місяців український гетьман, використовуючи свої зв'язки при дворі, намагався якось залагодити справу. Та імператриця була непохитною, адже не особа Кирила Розумовського була причиною ліквідації гетьманства. То був закономірний захід імперського уряду, який прагнув до остаточної ліквідації Української держави — Гетьманщини.

ДЖЕРЕЛА СВІДЧАТЬ!

З постанови Катерини II князю О.В'яземському з нагоди вступу його на посаду генерал-губернатора сенату (1764), що з'явилася напередодні ліквідації гетьманства: «Мала Росія, Ліфляндія і Фінляндія є провінціями, якими управляють на основі дарованих їм привілеїв, порушити ж їх, раптом відмовившись від них, було б дуже непристойно, але й називати їх чужоземними і поводитися з ними на такій самій основі було б більше, ніж помилкою, можна сказати певно — безглуздям. Ці провінції, а також Смоленську треба найлегшим способом привести до того, щоб вони обрусіли і перестали б дивитись, неначе вовки на ліс. Домогтися цього буде дуже легко, якщо розумні люди будуть обрані начальниками цих провінцій. Коли ж у Малоросії не буде гетьмана, то треба намагатися, щоб час і назва гетьманів зникли...»

Отож *у жовтні 1764 р.* Кирило Розумовський змушений був скласти гетьманські повноваження.

Імператорським маніфестом від 10 листопада й сенатським указом від 17 листопада 1764 р. Кирила Розумовського звільнили від гетьманства. Натомість для управління Лівобережною Україною та Запоріжжям було створено *Малоросійську колегію* на чолі з її президентом і генерал-губернатором графом *Петром Рум'янцевим*.

ДЖЕРЕЛА СВІДЧАТЬ!

З указу Катерини II про ліквідацію гетьманства та утворення Малоросійської колегії (1764): «Після всемилостивішого від нас звільнення графа Розумовського, за його проханням, з чину гетьманського наказуємо нашому Сенатові для належного управління в Малій Росії створити там Малоросійську колегію, в якій бути головним нашому генералу графу Рум'янцеву і з ним чотирьом великоросійським членам.

За відсутністю тепер гетьмана призначеному від нас головному малоросійському командирові мати такі права, як

генерал-губернатору і президенту Малоросійської колегії, де він у справах суду і розправи має голос голови за генеральним регіментом, а в решті справ, — як-от підтримування в народі доброго порядку, загальної безпеки і виконання законів — повинен він чинити як губернатор, тобто як особливий нам довірений за нашої відсутності.

Запорізькій Січі, яка була під управлінням гетьмана, бути тепер підвладною цьому малоросійському урядові. З огляду ж на надмірні та надзвичайні витрати, що при цьому званні мають бути, наймилостивіше надаємо йому, графу Рум'янцеву, понад належну для його чину платню, з тамтешніх прибутків по 4000 карбованців харчових грошей на рік та на генерал-губернаторський уряд село Кучерівку Кучерівського відомства з належними до нього селами й хуторами та село Середину Буду».

Катерина II.

Скасування гетьманства стало початком вирішального наступу російського царату на українську автономію. Катерина II мала на меті не лише позбавити українські землі решток державності, а й знищити самобутню культуру українського народу, його мову, перетворити українців на злиденних і ницих малоросів. Протягом наступних років один за одним з'являлися імператорські укази, що мали довершити справу підкорення України. Виконавцем імператорської волі був президент Малоросійської колегії Петро Рум'янцев.

ПОЛІТИКА ПЕТРА РУМ'ЯНЦЕВА В ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ

В Україну він прибув на початку 1765 р., маючи докладні настанови імператриці щодо своїх дій у Лівобережній Україні. Щоб досягти успіхів, Катерина II радила генерал-губернаторові «мати і вовчі зуби, і лисячий хвіст». Правління Рум'янцева — яскравий вияв саме такої політики. Першим заходом Рум'янцева було проведення ревізії господарського життя Гетьманщини, під час якої було здійснено перепис населення, описано земельну власність, кількість дворів, ґрунтів, виявлено ступінь заможності кожного окремого господаря тощо. Перевірка відбувалася протягом 1765 — 1767 рр.

Головний фасад Малоросійської колегії у Глухові. Фрагмент.

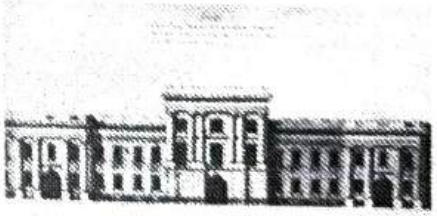

Здійснюючи ревізію, Рум'янцев неухильно виконував настанови імператриці — всіляко обмежувати вільні переходи селян. Отож вільних селян ставало дедалі менше. Рішучим було втручання Рум'янцева в діяльність органів управління. Згідно з імператорським указом про запровадження Малоросійської колегії, було ліквідовано Генеральну військову канцелярію, Генеральний військовий суд. Інші установи — Канцелярія малоросійського Скарбу, Генеральна лічильна комісія й Канцелярія генеральної артилерії — підпорядковувалися Малоросійській колегії й перетворювалися на її департаменти (підрозділи).

Які повноваження покладалися на Малоросійську колегію? Чому цей указ імператриці означав остаточне скасування гетьманства?

Україна й тогочасний світ

Воєнне лихоліття 1768 — 1774 рр., спричинене черговою російсько-турецькою війною, не оминуло Україну. Позаяк українська територія безпосередньо прилягала до театру воєнних дій, то була використана російським командуванням для зосередження й розгортання військ.

Крім того, в Україні формувалися місцеві військові полки — гусарські, пікінерські тощо. До складу діючої армії входили також запорожці. Під час війни тисячі людей із України залучалися до різних допоміжних робіт — обслуговування транспортних засобів, будівництва укріплень, мостів, переправ та інших споруд. Російсько-турецька війна 1768 — 1774 рр. завершилася підписанням *Кючук-Кайнарджійського мирного договору*. До Росії відійшли Велика й Мала Кабарда, східна частина Керченського півострова (в тому числі Керч і Єнікале), а також Азов з навколишніми землями, фортеця Кінбурн у гирлі Дніпра, територія між Дніпром і Південним Бугом (по нижній течії до узбережжя Чорного моря). Туреччина зобов'язалась вивести свої війська із Криму, Кубані і Тамані, а Росія — із Криму, Дунайських князівств і Кавказу. Росія одержала право вільного торгового судноплавства по Чорному морю.

За умовами Кючук-Кайнарджійського мирного договору Кримському ханству надавалася незалежність від султанської Туреччини, фактично воно опинилось у залежності від Російської імперії.

Антиукраїнська діяльність Рум'янцева була дещо пригальмована черговою *російсько-турецькою війною*, яка розпочалася *1768 р.*

СКАСУВАННЯ КОЗАЦЬКОГО УСТРОЮ НА СЛОБОЖАНЩИНІ

Справі цілковитого підкорення України слугували заходи російського уряду, здійснені в Слобожанщині.

Влітку 1765 р. Катерина II підписала маніфест про скасування на цих землях козацького устрою. Слобожанщина перетворювалася на *Слобідсько-Українську губернію*. Її територія поділялася на п'ять провінцій. Головним органом управління стала губернська канцелярія. Козацькі полки перетворювалися на гусарські. Старшини отримували російські військові звання, а козаки перетворювалися на «військових обивателів». Заборонялися вільні переходи селян від одного пана до іншого.

Наступним антиукраїнським заходом царського уряду було зруйнування Запорізької Січі 1775 р.

ДОЛЯ ЗАПОРОЖЦІВ ПІСЛЯ ПОЛТАВСЬКОЇ БИТВИ

Поразка українсько-шведського війська, у лавах якого перебувало 8 тисяч запорожців, під час Полтавської битви в червні 1709 р. мала тяжкі наслідки для січового товариства. Жорстоке зруйнування каральними загонами полковника Яковлева в травні 1709 р. Чортомлицької Січі, кривава розправа із прибічниками Мазепи були зловісним застереженням: у рідному краї на запорожців чекала смертельна небезпека. Отож вони змушені були податися на землі кримського хана Девлет-Гірея — васала турецького султана. У верхній течії річки Кам'янки, правої притоки Дніпра, була заснована чергова Запорізька Січ. Її називають *Кам'янською*.

Проіснувала та Січ зовсім недовго — до 1711 р.: на неї рушили війська Бутурліна та Скоропадського, і запорожці відійшли на південь, до Олешок (тепер місто Херсонської області). Так постала *Олешківська Січ*.

Кам'янська та Олешківська Січі відрізнялися від попередніх. Особливістю цих січей було те, що вони розташовувалися в малозахищених природою місцях, серед пісків. Унаслідок нетривалого часу існування запорожці не встигли спорудити там належних укріплень. Боєздатність січей обмежувалася й рішеннями хана, який, зокрема, заборонив запорожцям тримати на Січі артилерію.

Життя запорожців на землях кримського ханства ставало дедалі тяжчим. Козаків втягували в усобиці різні угруповання ханства. Хани вимагали від запорожців участі у своїх походах на Північний Кавказ. Та найбільше дошкуляли козакам переслідування православної віри. Врешті це спричинило посилення

поміж козаками проросійських настроїв. Коли 1733 р. помер кошовий отаман Кость Гордієнко — послідовний противник Російської імперії, на Січі взяли гору прихильники проросійської орієнтації. Давалася взнаки й жвава дипломатична діяльність російського уряду, який напередодні нової російсько-турецької війни прагнув залучити запорожців на свій бік. Врешті 10 квітня 1734 р. понад 30 тисяч запорожців на чолі з отаманом Іваном Білицьким повернулися на Запоріжжя й за сім кілометрів від колишньої Чортомлицької Січі заклали *Нову Січ*.

Зверніть увагу!
Російський уряд, схиляючи запорожців на свій бік, прагнув використати їх у війні з Туреччиною. Війна справді розпочалася 1735 р. Протягом чотирьох років запорожці брали активну участь у численних воєнних операціях. Вони відзначилися, зокрема, під час штурмів Перекопа, Кінбурна, Очакова, Гезлева, Бахчисарая.

ЗАСНУВАННЯ НОВОЇ СІЧІ

Нова Січ стояла на берегах річки Підпільної, що впадала в Дніпро поряд із Чортомликом. Саме тому цю Січ називають ще *Підпільненською*.

За часів Нової Січі надзвичайно пожвавилася господарська діяльність запорожців. Як і за давніх часів, козаки виявляли свою сутність воїнів-хліборобів. Умови господарювання на Запоріжжі були на той час чи не найсприятливішими, адже там не було примусової праці, кріпацтва. Ця обставина приваблювала, як і колись, численних утікачів з усієї України і навіть з-за її меж.

АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПОДІЛ ЗЕМЕЛЬ ЗАПОРІЖЖЯ НА ПАЛАНКИ

Для періоду *Нової Січі (1734—1775)* характерним став швидкий розвиток *паланок*. Так називали фортецю, а також місто навколо неї і центр самостійної округи Війська Запорізького, і саму округу. Спочатку паланок було п'ять, потім вісім, а за деякими джерелами — й дев'ять. Шість паланок містилися на лівому березі Дніпра (Кальміуська, Личківська, Орельська, Прогноїнська, Протовчанська, Самарська), а три — на правому (Бугогардівська, Інгульська і Кодацька). Найважливішими та найбагатшими паланками були Кодацька та Самарська. Перша пролягала широкою смугою уздовж правого берега Дніпра від Мишуриного Рогу до самої Січі, сягаючи на заході верхів'їв річок Домоткань, Самоткань та Саксагань. Столицею паланки було м. Новий Кодак, засноване 1645 або 1650 р. (нині — Нові Кайдаки, район Дніпропетровська). Самарська паланка лежала у межиріччі Самари та Вовчої, а також на землях по лівому березі Самари. Столицею тієї паланки було місто Самара (нині Новомосковськ). Стратегічно важливим було розташування Прогноїнської паланки, котра виходила до Чорного моря по лівому берегу Дніпра.

Загалом землі Війська Запорізького займали величезну площу степової України. Нині — це територія майже всієї Дніпропетровської області, а також значна частина Донецької, Запорізької, Кіровоградської, Луганської, Миколаївської та Херсонської областей. Запорізькі землі сягали навіть про-

Дерев'яний Троїцький козацький собор, збудований у 1773 — 1779 рр. майстром Якимом Погребняком на території Самарської паланки Нової Січі (нині — Новомосковськ).

Печатки Кодацької та Самарської паланок.

Фрагмент ікони «Покрова» із зображенням Петра Калнишевського.

тилежного берега Азовського моря (Єйська коса у нинішньому Краснодарському краї). У містах — центрах паланок — містилися органи влади, котрі обиралися паланковою радою, суд, церкви, ремісничі майстерні. Там часто діяли річкові поромні переправи, відбувалися ярмарки тощо. Адміністративний апарат паланок був невеликий: полковник, писар, суддя, осавул, а також отамани слобід, що входили до тієї округи. У паланках поряд із козаками жили й селяни, котрі мали право обирати своїх отаманів. Кожна паланка мала власний герб, особливу печатку.

Прикметна риса Запоріжжя часів Нової Січі — велика кількість населення. Так, напередодні ліквідації Запорізької Січі на її землях мешкало понад 100 тисяч дорослих осіб чоловічої статі.

ГОСПОДАРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ НОВОЇ СІЧІ

Господарською діяльністю козаки, як і раніше, займалися в зимівниках. За часів Нової Січі козацький зимівник — це обійстя, великі садиби з кількома житловими й господарськими будівлями. У них розвивалися не тільки скотарство, землеробство, а й рибальство, бджільництво, мисливство, гончарство тощо. Відтак, зимівники, що були своєрідними хуторами, становили собою головну форму землеволодіння на Запоріжжі.

Козаки збирали великі врожаї зернових. Це дало змогу відмовитися від закупівлі хліба, а згодом навіть продавати свій хліб за кордон. На чорноземах вирощували практично всі культури, типові для України 18 ст. Велика увага надавалася розвитку садівництва та городництва. Як і раніше, дуже любили козаки мисливство, рибальство, чумакування.

Розвивалися на Запоріжжі й ремесла, головними центрами яких були Січ та міста-паланки.

Січ провадила широку торгівлю, а також здійснювала посередницьку діяльність. Сюди прибували великі групи українських, російських, польських, татарських, ногайських, турецьких, молдавських, грецьких, єврейських купців. Регулярно до січової пристані причалювали купецькі кораблі з Туреччини, Криму, Росії та інших країн. Часом виникали навіть купецькі об'єднання для торгівлі з Січчю.

ЛІКВІДАЦІЯ КОЗАЦЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ — ЗАПОРІЗЬКОЇ СІЧІ

Зростання економічної могутності Запоріжжя, відсутність кріпацтва й демократичний устрій козацької республіки непокоїли царський уряд, адже Запорізька Січ виступала цілковитою протилежністю кріпосницькій монархічній Росії. Тому наміри зруйнувати Запоріжжя з'явилися в російських можновладців ще за 60-х років 18 ст. Щоправда, тоді здійсненню таких намірів перешкоджали невизначеність

в російсько-турецьких відносинах і непевність становища в самій імперії — палацові перевороти й зміни імператорів, селянська війна під проводом Пугачова тощо. Закінчення російсько-турецької війни 1768 — 1774 рр., унаслідок якої Росія здобула вихід до Чорного моря, придушення селянського повстання Пугачова розв'язали імперським урядовцям руки й пришвидшили справу ліквідації козацького устрою на Запоріжжі. Доля козацької республіки та її столиці була вирішена в квітні 1775 р. на так званій раді при височайшому дворі.

4 червня 1775 р. війська генерала Текелія раптово оточили Січ-столицю, де стояв тільки невеликий гарнізон, і зажадали його капітуляції. Після бурхливої військової ради, зваживши сили сторін (3000 запорожців проти 10 000 царського війська), козаки вирішили скласти зброю. Наступного дня за наказом Текелія з Січі було вивезено боєприпаси, артилерію, скарб, клейноди та прапори, архів тощо. Всі будівлі на Січі, крім укріплень, зруйнували, зокрема 500 козацьких майстерень і торговельних будинків.

Військова операція з ліквідації Січі передбачала захоплення усього Запоріжжя. Для досягнення цієї мети були залучені величезні сили — до 100 000 вояків. Розділена на кілька частин російська армія протягом двох тижнів, від 25 травня до 8 червня 1775 р., повністю окупувала запорізькі землі. Осердя української державності й волелюбного духу було знищене. У червні 1775 р. було видано сенатський указ, який поклав край надіям козаків на відродження Січі. Запорожцям запропонували записатися до селянського та міщанського станів, а багато старшин зазнали переслідувань.

З-поміж тих, з ким розправилися найбільш жорстоко, були кошовий отаман Петро Калнишевський, військовий суддя Павло Головатий, військовий писар Іван Глоба. Останній кошовий протягом 25 літ відбував ув'язнення в Соловецькому монастирі, суддя та писар каралися на засланні в Тобольську.

ЛІКВІДАЦІЯ РЕШТОК АВТОНОМНОГО УСТРОЮ ГЕТЬМАНЩИНИ

Після закінчення російсько-турецької війни Петро Рум'янцев повернувся в Україну й продовжив свої реформи. Так, 1781 р. на землях Лівобережної Гетьманщини було утворено *Малоросійське генерал-губернаторство*, що складалося з трьох намісництв, а пізніше — губерній — Київського, Чернігівського та Новгород-Сіверського. Кожна губернія поділялася на повіти. Глухів втратив статус столиці. У губернських та повітових містах створювалися такі самі адміністративні й судові установи, які діяли скрізь в Російській імперії. Малоросійську колегію було скасовано. З ініціативи Рум'янцева здійснювався перепис населення, кількість вільних селян знову було зменшено. Врешті *1783 р.* вийшов імператорський указ, який прикріпляв усіх українських селян до того місця, де вони були записані під час останнього

Це цікаво!

До наших днів збереглася ікона Покрови Пресвятої Богородиці, на якій між козаків зображений *Петро Калнишевський.* Ікона написана на початку 70-х років 18 ст. У верхній частині — зображення Богородиці та двох найбільш шанованих на Запоріжжі святих — св. Миколи та архістратига Михаїла. Внизу, біля військових клейнодів, зображено дві групи козаків. Усі постаті умовні. Індивідуальні риси зберігають лише козацькі керманичі, яких на іконі двоє. Один із них, із шаблею, як вважають дослідники, і є кошовий отаман Петро Калнишевський.

Останньому кошовому судилося прожити довгий вік. Двадцять сім останніх років він провів на чужині під недремною вартою. Року 1801-го йому, 110-літньому в'язневі, було «даровано прощення» й дозволено обирати собі місце проживання за власним бажанням. Петро Калнишевський відмовився від імператорської ласки й залишився в монастирі, де й помер 31 жовтня 1803 р., маючи вік 112 років.

перепису, й забороняв переходити на нові місця. Цим указом в Лівобережній та Слобідській Україні запроваджувалося *кріпацтво*.

Спеціальним указом 1783 р. було ліквідоване й козацьке військо. Десять козацьких і три компанійських полки були перетворені на десять регулярних кінних карабінерних полків російської армії.

Реорганізовані козацькі полки й надалі мали формуватися з українських козаків, які утворили окремий стан населення, так званих *казенних селян*. На відміну від звичайних селян вони не були кріпаками, а мусили виконувати військову службу в регулярній російській армії. Рекрутами-солдатами ставали троє козаків з кожних 500 душ населення. Військова служба тривала 6 років.

З-поміж інших заходів, що переводили українське життя на російський імперський взірець, було оголошення «Грамоти про вільність дворянства», яка надавала українській шляхті й старшині всіх прав російського дворянства.

Перетворення Лівобережної Гетьманщини на складову частину Російської імперії супроводжувалося значним погіршенням життя українців. Економічний і господарський потенціал України використовувався російським царатом у численних війнах. Так, *1787 р.* знову розпочалася *російсько-турецька війна*. Російське командування великі надії покладало на колишніх запорізьких козаків. Протягом 1787 — 1791 рр. з них було сформоване *Військо вірних козаків* (дещо пізніше воно стало називатися *Чорноморським*). Згідно з царською волею, цьому війську повернули частину прапорів Січі, відібраних 1775 р. Нове козацьке військо зберігало давній запорізькій устрій, навіть назви куренів, одяг тощо. Отримало Військо вірних козаків і землю: спочатку то була територія між Південним Бугом та Дністром із центром у Слободзеї (нині — у Молдавії). Козаки брали участь у багатьох битвах. Особливо вони відзначилися під час штурмів Очакова та острова Березань, Кінбурна, Ізмаїла. Активно діяла й Чорноморська козацька флотилія.

Зверніть увагу!

Ліквідація Запорізької Січі все-таки не стала кінцем козацтва в Україні. Найнепокірніші запорожці втекли за межі Російської імперії — за Дунай, на землі, що перебували під владою турецького султана. Тут вони заклали *Задунайську Січ*. Нелегко жилося козакам-задунайцям у турецькому підданстві, бо султан намагався використати їх для придушення національно-визвольних рухів греків, сербів, румунів, болгар та інших народів Балканського півострова. Саме тому частина козаків звернулася до австрійського імператора з проханням дозволити жити у його володіннях. Такий дозвіл козаки отримали. 1785 р. 8 тисяч колишніх запорожців перейшли на землі в провінціях Банат та Бакча, на береги Тиси в її нижній частині (нині це територія Сербії), ставши австрійськими підданими. Так постала *Банатська Січ*.

Україна й тогочасний світ

Російсько-турецька війна 1787 — 1791 рр. закінчилася укладенням Ясського мирного договору, за яким до Росії відійшла територія між Південним Бугом і Дністром, зокрема й Очаків. Туреччина остаточно визнала приєднання Криму до Росії.

Друга половина 18 ст. — час остаточної втрати Україною державності. Ліквідація гетьманства й Запорізької Січі супроводжувалися знищенням традиційного козацького адміністративно-територіального устрою, впровадженням російських адміністративних та судових установ, змінами в соціальній структурі населення — ліквідацією козацького стану, закріпаченням селян, реорганізацією козацького війська на кшталтросійського. Внаслідок цілеспрямованої антиукраїнської колоніальної політики російського царату на кінець 18 ст. більшу частину України було перетворено на колонію Російської імперії. Під владою Росії опинилася більшість українських земель: Правобережжя, Лівобережжя, Слобожанщина, Запоріжжя. Тільки Східна Галичина, Північна Буковина й Закарпаття перебували під владою Австрійської імперії.

Проте й такі вкрай несприятливі обставини не притлумили в українців прагнення до волі. Надходили нові часи. І нащадки козаків зустрічали їх як народ, що має велику історію та багатющу культуру. Вже перші десятиліття 19 ст. засвідчили, що український народ не втратив ідеї власної держави, як не втратив відчуття національної гідності та причетності до тисячолітньої історії своєї землі. Глибокий патріотизм Котляревського, пристрасні Шевченкові молитви — ось віхи, що не лише ятрили душі й серця, а провіщали нове українське відродження.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ! 1. За яких обставин було відновлено гетьманство в 1750 р.? 2. До яких заходів вдався Кирило Розумовський для відновлення самостійних дій державно-адміністративних органів Гетьманщини? 3. Назвіть заходи царського уряду другої половини 18 ст. щодо ліквідації Гетьманщини. 4. Що спричинило остаточну ліквідацію Запорізької Січі царським урядом? Як це відбувалося? 5. Як склалася доля козаків і козацької старшини після ліквідації Січі? 6. Яке значення в історії українського народу мали російсько-турецькі війни останньої чверті 18 ст.?

Зверніть увагу!

Українські козаки, з яких складалося Чорноморське військо, уславившись у численних битвах, сподівалися відродити на землях між Південним Бугом та Дністром давні козацькі звичаї й розширити свої володіння аж до Дону за рахунок колишніх земель Війська Запорізького. Це стурбувало російський уряд. Тому він змінив своє попереднє рішення й дав згоду поселитися чорноморцям між Кубанню та Доном. Там вони мали зайняти землі знищених російською армією ногайців, заселяючи пустки й одночасно захищаючи південні рубежі Російської імперії. Перші 3877 козаків-чорноморців прибули на Таманський півострів наприкінці серпня 1792 р. Так постало *Кубанське козацьке військо*.

КУЛЬТУРА УКРАЇНИ другої половини 17 — 18 ст.

«Чи встигну завершити свій задум? Скільки літ уже працюю, а бурхливі події пережитого ще й дотепер неупокорені. Рвучко й несподівано намагаються вони випурхнути з моєї пастки — охайних білих аркушів, де всім належить певне місце; будь-що прагнуть, свавільні, змінити машкару, переплутатися. А плутанини й так було доволі: півжиття розмотував строкату куделю минулого.

Великі гетьмани, старшино, ви, які на власний розсуд вирішували долю землі з усім її людом! Мій задум такий: нехай прийдешні покоління бачать вас моїми очима. Очима очевидця».

Так думав старий, переглядаючи десятки списаних сторінок. Докладно змальовуючи події півстолітньої історії України, він ретельно й майстерно приховував нитку власної долі й своє ім'я.

Роман став козаком за доби Національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького, не раз виконував відповідальні доручення гетьмана. Тож не дивно, що швидко долав сходинки кар'єри: тридцятилітнім уже належав до вищої полкової старшини. Був і дозорцем Скарбу полкового, і ревізором Скарбу військового, а пізніше вперше в гетьманській державі отримав посаду генерального підскарбія. Після смерті Богдана Хмельницького гетьманська булава швидко переходила з рук у руки, претенденти на гетьманство часто-густо ворогували між собою. Отож доводилося хитрувати. Скільки тих хитрощів бачив на своєму віку! Розумів, що не до добра ведуть вони Україну.

Останню частину життя Роман Ракушка-Романовський був священиком і працював над книгою про минулі події.

«Мов чаклун, скрізь був присутній, усе бачив, але не захотів назвати себе, — у листі до друга писав український письменник Пантелеймон Куліш про давнього книжника, твір якого потрапив йому до рук. — Хай зветься його книга «Літописом Самовидця».

Посилений інтерес до історії козацтва, до Національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького й до розбудови козацької держави, свідченням чого стали козацькі літописи, утвердження своєрідного «козацького» стилю в українській архітектурі, надзвичайна популярність козацького епосу — дум та історичних пісень, а

також народної картини «Козак Мамай» недвозначно виявляють джерело, що живило українську культуру 17 — 18 ст. Те джерело — Українська козацька держава, Гетьманщина. Доки залишалися бодай найменші прояви державної окремішності України, доти й українська культура була захищеною від брутального колоніального тиску. Ліквідація козацького устрою, зруйнування Запорізької Січі й перетворення Лівобережної України на звичайну провінцію Російської імперії вкрай негативно вплинули на українське духовне життя. Із кожним подальшим роком воно занепадало, втрачаючи зв'язок із європейською культурою, та поступово провінціалізувалося.

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ КУЛЬТУРИ. РЕАКЦІЙНА ПОЛІТИКА ЦАРИЗМУ ЩОДО УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Розвиток української культури в другій половині 17 — у 18 ст. відбувався за доволі складних, часом суперечливих умов. Національно-визвольна війна середини 17 ст. й відродження Української держави сприяли піднесенню творчого духу українського народу. Важливим чинником розвитку духовного життя України була культурницька політика українських гетьманів, спрямована на підтримку Української православної церкви, національної освіти, книгодрукування, мистецтва. Найяскравіше така політика виявилася за гетьманування Івана Мазепи. Водночас розвиток української культури гальмувався розчленуванням українських земель і неоднаковими умовами їхнього розвитку. Якщо Лівобережна Україна впродовж 17 і майже всього 18 ст. зберігала, нехай і в обкраяному вигляді, свою державність у складі Російської імперії, то Правобережжя, зазнавши спустошень доби Руїни, було цілком підпорядковане Польщі, Буковина перебувала у складі Молдавського князівства — васала Туреччини, на Закарпатті господарювали угорські магнати, хоча верховна влада в краї належала Австрійській імперії. За таких умов зберігати єдність культури українському народові було важко, а ще важче — протидіяти наступові культур держав-колонізаторів.

Прагнення встановити контроль над культурним життям українців — характерна риса *колоніальної політики* будь-якої з держав, що володіли землями України. Так, приміром, наступ російського царату на державність України відбувався одночасно з посиленням утисків у царині культури.

Важким ударом для української культури стало підпорядкування *1687 р.* Української православної церкви московському патріархату. Іншим заходом царського уряду, що посилював втручання царату в духовне життя України, були різноманітні цензурні утиски стосовно українського книгодрукування. Зокрема, з 20-х років 18 ст. впроваджувався суворий цензурний контроль Синоду над Київською та Чернігівською друкарнями. Цензура змісту поєднувалася з

Це цікаво!

Активне залучення українців до культурного життя Московської держави розпочалося після укладення українсько-московської угоди 1654 р. Тоді до Москви поїхали українські вчені Єпифаній Славинецький, Арсеній Сатановський, Феодосій Софонович, Дамаскин Птицький.

З України надходили до Московії книги. Московські можновладці запрошували українських друкарів, граверів, архітекторів, малярів, учителів. Їхали з України до Москви й шевці, кравці, садівники, городники та ін.

Від 1700 р. зманювання українських діячів культури набуло насильницьких рис: високі посади здобували лише ті з українських діячів, які прихильно ставилися до царя й у всьому корилися його волі. Найвищі церковні достойники Російської імперії були українцями: єпископ Стефан Яворський став митрополитом Рязанським, «місцеблюстителем» патріаршого престолу, президентом Святійшого Синоду; ректор Києво-Могилянської академії Феофан Прокопович став заступником президента Святійшого Синоду. Був час, коли всі єпископські кафедри в Росії обіймали українці. Найтрагічнішим у цьому було те, що за високі посади українці мусили зрікатися свого коріння.

цензурою мови: навіть зміна наголосу вважалася проявом сваволі й суворо каралася. У такий спосіб заборонялося друкувати книги українською мовою. Відтак величезна кількість творів словесності (здебільшого вірші, пісні, драми, літописи), писаних українською мовою, поширювалася усно або в рукописній формі. Українські книгодруки від 20-х років 18 ст. з'являлися здебільшого в західноукраїнських друкарнях або й взагалі за межами України.

Погіршились умови книговидання і на західноукраїнських землях, унаслідок чого майже не з'являлося нових книжок, а передруковувалися старі, здебільшого церковного змісту.

Зазнавала втручань колонізаторів і галузь освіти. Щоправда, протягом 17 ст. система освіти, що склалася в Лівобережній Гетьманщині, ще не відчула царського тиску й далі вдосконалювалася: заходами Івана Мазепи з'явився Чернігівський колегіум, трохи пізніше було засновано колегіум у Переяславі, зросла кількість початкових шкіл тощо.

Одначе після Полтавської битви справи української освіти підпали під контроль царського уряду: за царським указом було скорочено кількість студентів Києво-Могилянської академії, усунено від викладання осіб, які на думку російських воєначальників були недостатньо відданими цареві. Наприкінці 18 ст. в Російській імперії було здійснено загальнодержавну реформу освіти. В Лівобережній Україні та Слобожанщині впроваджувалися нові типи шкіл — так звані головні й малі народні училища. Чотирирічні головні народні училища, що відкрилися в Києві, Чернігові, Новгороді-Сіверському, Харкові, Катеринославі, мали навчати дворянських дітей. У повітових містах було створено дворічні малі училища. Отож царські реформи перетворили освіту в Україні на привілей вищих верств населення, вона набула станового характеру. Крім того, нові школи використовувалися царським урядом як потужний засіб русифікації: навчання в них провадилося російською мовою.

На Правобережжі та в Західній Україні більшість колегіумів перебувала під контролем єзуїтів. Львівському колегіуму польський король 1661 р. надав статус університету (польський сейм, щоправда, не затвердив такого статусу). Українськими лишалися тільки початкові братські й громадські школи, але й вони переслідувалися польськими можновладцями.

Великої шкоди українській культурі завдавав спланований і заохочуваний царським урядом відплив найобдарованіших митців, діячів церкви й науки до Росії. Зокрема, з 23-х перших ректорів Московської академії 21 здобув освіту в Києво-Могилянській академії, 95 із 125-ти її професорів також навчалися в Києві.

ОСВІТА Й КНИГОДРУКУВАННЯ. КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ

Як уже зазначалося, освіта в Україні 17 — 18 ст., попри несприятливі умови розвитку, залишалася на доволі високому рівні. Найнижчою ланкою в системі освіти були

Зверніть увагу!

Царські укази про цензурування книг, що виходили друком в Україні, були не тільки виявом русифікаторської політики, а й засвідчували цілеспрямоване прагнення царату придушити неконтрольовану культурну творчість українського народу.

Зверніть увагу!

Протягом 18 ст. не тільки зростала кількість початкових шкіл, а й підвищувався їхній освітній рівень. Тому сприяла діяльність академій та колегіумів, чисельність випускників яких із кожним роком зростала. Не всі студенти вищих та середніх навчальних закладів відбували повний курс навчання, а з випускників не всі мали змогу обійняти високі посади. Проте всі вони отримували знання, і це було єдине, чим могли собі заробити на життя. Вчорашні студенти розходилися землями України й навчали грамоти дітей. Коли не вдавалося надовго прижитися в якомусь місці, вони рушали далі, шукаючи кращої долі. Саме тому таких учителів називали *мандрівними дяками*. Мандрівні дяки не тільки навчали дітей, а й складали вірші та драми, поєднуючи традиції книжної культури й народного мистецтва.

початкові школи. Їх кількість протягом 18 ст. невпинно зростала. Так, у Слобідській Україні 1732 р. було 129 шкіл, а в семи з десяти полків Гетьманщини тоді діяло 866 шкіл. Деякі полки мали школи і в селах. Доброї слави зажила січова школа. Сільські й міські школи утримувалися громадою — усім дорослим населенням села чи міської парафії, отож були справді народними.

Подібні початкові школи існували й на західноукраїнських землях. Там ними опікувалися здебільшого братства.

Здібні та охочі до науки діти мали змогу продовжити освіту в колегіумах. До першої половини 18 ст. у землях Лівобережної Гетьманщини й Слобожанщини діяли колегіуми Чернігівський (1700), Харківський (1726), Переяславський (1738) та ін. За тих часів українські колегіуми були всестановими: у них навчалися не тільки діти священиків та козацької старшини й шляхтичів, а й вихідці з селян і міщан. Кількість студентів у колегіумах була значною: приміром, у Чернігові щорічно навчалося 700 — 800 осіб.

Колегіуми створювалися за зразком Києво-Могилянської академії. Проте з часом вони набули особливих рис. Так, наприклад, з 1765 р. в Харківському колегіумі були відкриті класи природничо-інженерного профілю.

На західноукраїнських землях також було чимало шкіл середнього типу. Більшістю з них опікувалися єзуїти.

Вищим навчальним закладом в Україні, головним осередком науки й мистецтва протягом 17—18 ст. залишалася Києво-Могилянська академія. Підтримка гетьмана Івана Мазепи сприяла розквітові цього навчального закладу: близько 1709 р. в ньому навчалося до 2 тисяч студентів із різних регіонів України, бо, як і раніше, Києво-Могилянська академія була найавторитетнішим вищим навчальним закладом у Східній Європі. Були тут студенти з Білорусії, Росії, Молдавії, південнослов'янських країн. До спеціальних рішень царського уряду (1817 р.), які перетворювали Києво-Могилянську академію на духовний заклад для дітей священиків — Духовну семінарію, вона залишалася всестановим навчальним закладом.

Багато випускників Києво-Могилянської академії продовжували освіту в західноєвропейських університетах, обираючи здебільшого ті з них, де викладалися інженерія, медицина, природознавство та ін.

Розвиток освіти перебував у безпосередньому зв'язку з книгодрукуванням. Найбільшим видавничим центром залишалася друкарня Києво-Печерської лаври. Чимало книжкової продукції виходило й у Чернігівській друкарні. Діяли друкарні також у Львові, Луцьку, Кременці, Умані, Почаєві. Крім богослужбових книжок і молитовників, з'являлися друком твори тогочасних українських письменників, підручники. Книжки друкувались українською, церковнослов'янською, латинською, польською мовами.

За традицією, до книжок в Україні ставилися з надзвичайною шаною. З-поміж представників найосвіченішої частини

Колегіум у Чернігові.

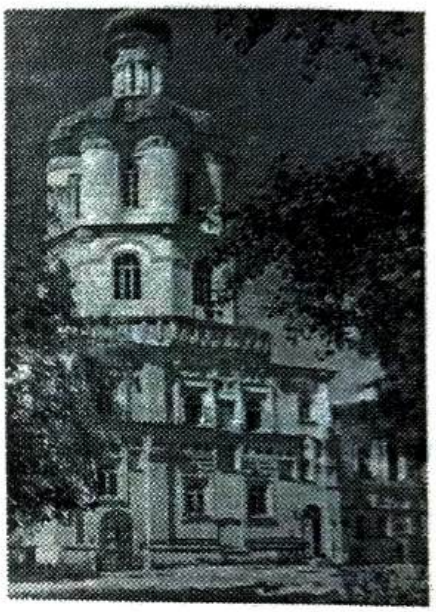

Будинок друкарні Києво-Печерської лаври. З гравюри середини 18 ст.

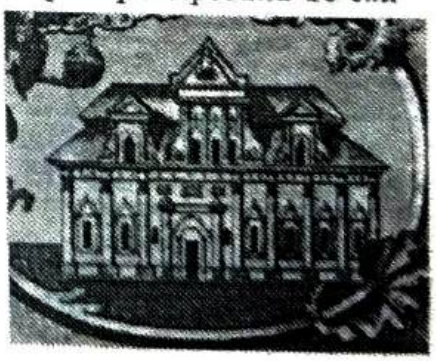

Успенський собор Почаївської лаври.

населення було багато власників великих книгозбірень. Унікальну бібліотеку мав, зокрема, Іван Мазепа.

Це цікаво!

Розмаїття поетичних жанрів у 17 — 18 ст. вражає. Віршем писалися драматичні твори, діалоги, історичні описи, посвяти, роздуми. Були поезії духовні, філософські, морально-повчальні, батальні й героїчні, любовні тощо. За тих часів надзвичайна увага надавалася формі поетичних творів. Найпоказовішим у зв'язку з цим були курйозні вірші — вірші-жарти, словесні ігри, часом незмістовні, проте завжди технічно бездоганні. До курйозних віршів належить акровірш — поетичний твір, у якому перші літери кожного рядка утворюють слово. Здебільшого в акровіршах поети закодовували власні імена. Серед курйозних були фігурні вірші, в яких поетичні рядки утворювали певну фігуру; хроновірші — поезії, ніби зачаровані певним числом: кількість слів у рядку, кількість рядків дорівнювала тому числу. Такі вправи свідчили про високу поетичну майстерність.

Лазар Баранович.

ДЖЕРЕЛА СВІДЧАТЬ!

Виявом шанобливого ставлення до книжок є вірш «Слізне з книгами прощання» українського вченого й поета, церковного діяча Стефана Яворського.

В путь вирушайте, книжки, що часто гортав я і пестив,
В путь, моє сяйво, ідіть! Втіхо й окрасо моя!
Іншим, щасливим душам поживою будьте однині,
Інші блаженні серця нектаром вашим поїть!..
Ви-бо єдині були мені нектаром, медом поживним;
З вами на світі, книжки, солодко жити було.
Ви мені скарб найдорожчий, ви слава моя щонайбільша,
Ви повсякчасна любов і раювання моє!..

ЛІТЕРАТУРА

Високий рівень освіти та книгодрукування сприяв розвиткові літератури. Книжна література кінця 17 — 18 ст. відзначалася розмаїттям жанрів. Причому переважали твори українською мовою: латиномовні та польськомовні в доробку українських письменників траплялися рідше, хоч багатомовність ще залишалася прикметною ознакою тогочасної української літератури. Зростала кількість творів, особливо в поезії, писаних мовою, наближеною до розмовної. Чимало книжних за походженням віршів ставали народними піснями. Щоправда, поширювалися такі твори здебільшого в рукописах.

З поетів, котрі вживали тільки книжну українську мову, найвидатнішим був *Климентій Зиновіїв*. Цьому мандрівному поетові належить велика збірка віршів та народних приказок.

Перевагу книжній українській мові надавав *Іван Величковський* — вихованець Києво-Могилянської академії, чернігівський друкар. Він створив дві книги віршів — «Зегар з полузегарником» та «Млеко», у яких подав напрочуд вигадливі за формою поезії — так звані *курйозні вірші*.

Протягом 17 — 18 ст. невпинно розвивався театр. Він існував у двох різновидах — *шкільний і мандрівний*. Шкільний театр творився професорами й студентами Києво-Могилянської академії, а мандрівний — учителями нижчих шкіл і мандрівними школярами.

Найдавніша драма, яка в повному обсязі збереглася до нашого часу, датується 1674 р. Називається вона «Про Олексія, чоловіка Божого».

Року 1705-го в Києві було поставлено історичну драму — твір Феофана Прокоповича «Володимир».

У другій половині 17 ст. не вщухала полемічна боротьба. Публіцистично-богословські твори на захист православ'я писали провідні діячі церкви. Зокрема, 1676 р. побачив світ трактат *Лазаря Барановича* «Нова міра старої віри» — відповідь на єзуїтську книгу «Стара віра». Полемічні твори

з'являлися з-під пера *Іоаникія Галятовського, Варлаама Ясинського* та багатьох інших письменників-мислителів. Прикметно, що твори релігійної тематики були найпопулярнішими тогочасними книжками. Надзвичайну шану серед освіченої громадськості мав збірник проповідей Іоаникія Галятовського «Ключ розуміння». Цю книжку, надруковану 1655 р. в Києві й згодом перевидану у Львові, не лише читали, але й переписували по всій Україні.

Видатним ученим і оригінальним тогочасним письменником, який писав церковні морально-повчальні твори, вірші, драми, проповіді, був *Дмитро Туптало* (1651 — 1709) — син козацького сотника, вихованець Києво-Могилянської академії, ігумен різних монастирів. З 1702 р. за наказом Петра І перебував у Росії, де обіймав посаду ростовського митрополита. Пізніше був визнаний православною церквою святим. Його книга «Руно зрошене» — збірка переказів про дива ікони Богородиці чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря — витримала вісім видань. До найвизначніших дослідницьких праць Дмитра Туптала належить впорядкування житій святих (видані в Києві впродовж 1689 — 1705 рр. у чотирьох томах під назвою «Четьї Мінеї»).

На другу половину 17 та на 18 ст. припадає розквіт української *літописної та історичної прози*. Розвивалася вона за несприятливих умов, адже російський царат цензурними утисками обмежував українське книгодрукування. Заборони стосувалися насамперед світських творів. Отож не дивно, що історична й літописна література — це здебільшого рукописні пам'ятки.

Протягом 1672 — 1673 рр. було завершено *«Хроніку з літописців стародавніх»*. Автор її *Феодосій Софонович*, вихованець, а згодом ректор Києво-Могилянської академії, ігумен Михайлівського Золотоверхого монастиря, у передмові до твору наголошував на своєму бажанні простежити від витоків історію Панства Руського, тобто Русько-української держави. Адже, переконував автор читачів, кожному потрібно «про свою вітчизну знати й іншим, що питатимуть, сказати, бо тих, хто свого роду не знає, люди за глупих почитають». «Хроніка» написана українською мовою й надрукована не була.

Єдиним історичним твором, що вийшов друком за тих часів, був *«Синопсис»*, написаний економом Києво-Печерської лаври Пантелеймоном Кохановським. Цю книжку надрукували 1674 р. в друкарні Києво-Печерського монастиря. Їй судилася слава першого підручника з історії. Про популярність твору свідчить той факт, що друге видання побачило світ 1678 р., а ще за два роки книгу перевидали втретє. Загалом «Синопсис» витримав близько 30 видань.

Складалися за тих часів численні невеличкі літописи: хронічки, хронографи, діарії (щоденники), мемуарні записки, більшість яких загубилася.

Найвидатнішим явищем історичної літератури 18 ст. стали так звані *козацькі літописи*. Козацькими такі літописи нази-

Зверніть увагу!

Феофан Прокопович (1681—1736) — визначний учений, політик, історик, державний та церковний діяч. Він залишив багату та різноманітну наукову й літературну спадщину. Писав вірші латинською, польською, українською мовами, історичні твори, проповіді, філософські й політичні трактати, підручники тощо.

Освіту отримав у Києві та в Римі. Був професором та ректором Києво-Могилянської академії, а 1716 р. за царським наказом виїхав до Петербурга. З 1720 р. — архієпископ.

Феофан Прокопович.

Що дізналися про автора «Літопису Самовидця» з замальовки на початку параграфа?

Зверніть увагу!

Філософія **— у перекладі з грецької означає *любов до мудрості*. Не випадково в українській мові для найменування філософів вживається слово *любомудр*. Виникла філософія дуже давно. Свого розквіту вона досягла в античних державах Греції та Риму. Філософи прагнуть збагнути світ і людину в ньому, відповісти на безліч вічних питань про сенс людського життя, про добро й істину, про таємницю людської смерті, про закони, за якими живе все суще на землі тощо.**

Відповіді на ці питання за всіх часів були різними. Їх знаходимо не лише у філософських трактатах, а й у мистецьких творах, звичаях і традиціях народів. Тим-то народи, що дбають про розвиток філософських знань, відзначаються високим рівнем культури. На 17 — 18 ст. припав розквіт української філософської думки. Головним осередком розвитку філософії була Києво-Могилянська академія. Всі відомі церковні діячі, вчені, поети за тих часів висловлювали філософські ідеї або у філософських трактатах, або у творах інших жанрів.

ваються тому, бо творилися вони в козацькому середовищі й розповідали про події козацької історії.

Найдавнішим із-поміж великих козацьких літописів є *«Літопис Самовидця»*. У ньому описуються події від 1648 по 1702 р. Твір написаний українською мовою, близькою до народної, ймовірно 1702 р. Поширювався в списках. Ті, хто переписував «Літопис Самовидця», довели виклад подій у ньому до 1734 р.

Глибоке вивчення пам'ятки дало змогу вченим встановити ім'я автора: ним вважають Романа Ракушку-Романовського, військового та політичного діяча часів Руїни.

Другим із-поміж козацьких літописів був твір, написаний *Григорієм Граб'янкою*, котрий від 1730 р. посідав уряд гадяцького полковника.

Літопис Граб'янки було створено в Гадячі 1710 р. Написаний церковнослов'янською мовою, літопис розповідає про події від найдавніших часів до 1709 р. — поразки Івана Мазепи та обрання гетьманом Івана Скоропадського. При цьому головна увага приділена перебігові Національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького.

Григорій Граб'янка, творячи літопис, простудіював велику кількість документів і найрізноманітніших історичних праць своїх сучасників та попередників, покликався також на народні перекази. Можливо, цим пояснюється надзвичайна популярність Граб'янкової книги, свідченням чого є десятки списків, у яких, власне, й поширювався літопис.

Найвидатнішим явищем козацького літописання став ґрунтовний *Літопис Самійла Величка*. Написано його було 1720 р. канцеляристом Генеральної канцелярії. Мова літопису — книжна українська. Складається твір із двох частин: опис подій від 1648 по 1660 та від 1660 по 1700 р. Дійшов до нас пошкоджений, без закінчення і з пропусками, особливо в першій частині.

Рукопис Самійла Величка оздоблено десятьма портретами гетьманів, введено в нього безліч документів, поетичних текстів. Читач натрапляє в літописі на невеличкі оповідання, виписки з різних книг тощо.

У другій половині 18 ст. посилився взаємовплив книжної української літератури й фольклору. Сприяла тому діяльність мандрівних поетів. Книжна українська література почала поволі занепадати: давалися взнаки утиски царату в царині освіти й книгодрукування. Не маючи змоги друкувати свої твори, українські письменники мусили дбати про їх поширення усно або в рукописах. Простіше було популяризувати в такий спосіб віршові твори. Чимало літературних творів стали народними. Таку долю мала пісня «Їхав козак за Дунай», яку написав козак, філософ і поет Семен Климовський.

РОЗВИТОК ФІЛОСОФСЬКИХ ІДЕЙ

Найвидатнішим поетом другої половини 18 ст., чиї твори були знані народом, найбільшим філософом

України — справжнім українським Сократом був *Григорій Сковорода* (1722 — 1794).

ОСОБИСТІСТЬ
Григорій Сковорода

Косарі втомилися й поскладали коси. Такого спекотного дня перепочинок можна було знайти біля джерела, у затінку крислатих дубів. Розташувавшись під столітнім велетнем, селяни неквапно розмовляли.

— Чи не знаєш, бува, Петре, що то за чоловік прийшов учора до нашого села? — спитав старшого молодий селянин.

— Ти про того дивака питаєш, якого зустріли вчора на Великому шляху? — втрутився в розмову третій. — Я вже дещо довідався про нього.

І балакучий парубок почав оповідь.

— Трапилося це в одному селі, далеко від нашого. Примандрував звідкись той дивний чоловік — дяк не дяк, козак не козак, проте освічений та вільний, грав на сопілці та чудово співав, складав вірші та байки і хоч був зовсім бідний (усе майно — торбинка за плечима), але тримався гідно, ніколи не дозволяв принизити себе, не схиляв голови й перед найбільшим паном.

Розповідають, що навіть перед царицею не вклонився, коли та, подорожуючи нашими землями, захотіла поговорити з мандрівним диваком, про мудрість якого чутки дійшли й до Петербурга. Царські гінці знайшли його в чабанській хижі, де він розмовляв з вівчарями.

Сопілка та вівця
Мені дорожчі від вінця! —

почули вони у відповідь і ні з чим повернулися до цариці.

— Цариця, кажуть, розгнівалася так, що аж кілька днів нездужала, — почули раптом за спинами селяни й озирнулися.

Дивак, про мудрість якого щойно говорили, випив води й привітався.

— Звуся я Григорій Сковорода. Як хочете ще щось про мене знати — запитуйте. На те маєте право, бо від учора п'ю вашу воду і їм ваш хліб.

— Кажуть, ви гарно співаєте, пане Григорію. Коли ваша ласка, потіште душі піснею.

...Шурхотів дубовим листом вітер, ледь чутно плюскотіло джерело, тонко вигравала сопілка й линула пісня:

В город не піду багатий —
на полях я буду жить,
Вік свій буду коротати там,
де тихо час біжить.
О діброво! О зелена!
Моя матінка свята!
Тут веселість лиш для мене
щиру тишу розгорта.
О діброво! О свободо!
Я в тобі почав мудріть.
І в тобі, моя природо,
шлях свій хочу закінчить.

Григорій Сковорода вважав філософію тією міфічною ниткою Аріадни, що допомагає людині знайти вихід із найскрутніших обставин життя. Провідна ідея філософського вчення Сковороди стосується проблеми людського щастя й сенсу життя. Вона втілена в словах «пізнай себе», «поглянь у себе». Григорій Сковорода навчав: «Збери всередині себе

Григорій Сковорода навчався в Києво-Могилянській академії. Мав надзвичайне музичне обдаровання й був запрошений співати до царського палацу. Проте відчуття неволі гнітило допитливого юнака. Полишивши службу в придворній капелі, він повернувся на навчання до Києво-Могилянської академії. А незабаром вирушив у складі дипломатичної місії за кордон. Побував у багатьох європейських містах, слухав лекції в тамтешніх університетах. Повернувшись в Україну, займався викладацькою діяльністю — як домашній учитель та як викладач Переяславського й Харківського колегіумів. У колегіумах викладав курс поетики, використовуючи найпрогресивніші досягнення європейського мистецтва, які багато в чому суперечили традиційним поглядам. Це викликало невдоволення керівництва колегіумів. Сковорода облишив викладання. Останні 25 років життя мандрував Україною, проповідуючи серед народу свої погляди. Підсумовуючи побачене й пережите, Григорій Сковорода заповів написати на своїй могилі: «Світ ловив його, але так і не спіймав».

Григорій Сковорода.

свої думки і в собі самому шукай справжніх благ». Український любомудр переконаний, що людина щаслива тільки тоді, коли вона вільна й може займатися тією справою, до якої має природні здібності, хист. Сковорода вважав також, що людське щастя творить злагода між особистим життям людини й громадським покликанням. «Щасливий, — писав він, — хто поєднав любе собі заняття із загальним. Воно є справжнє життя». Не менше цінує філософ свободу. Без неї, за його переконанням, не може запанувати справедливість.

Проаналізуйте уривок з вірша «De libertate» Григорія Сковороди. Чому поет-філософ славить Богдана Хмельницького?

ДЖЕРЕЛА СВІДЧАТЬ!

Філософськими роздумами просякнута поезія Григорія Сковороди «De libertate»:

Що є свобода? Добро в ній якеє?
Кажуть, неначе воно золотеє?
Ні ж бо, не злотне: зрівнявши все злото,
Проти свободи воно лиш болото.
О, якби в дурні мені не пошитись,
Щоб без свободи не міг я лишитись.
Слава навіки буде з тобою,
Вольності отче, Богдане-герою!

Філософські ідеї Григорія Скворoди втілені в його літературних творах. Найскладніші з них — філософські трактати. Прагнучи поширити свої думки серед українського народу, мислитель винайшов для популярного викладу філософських ідей оригінальний спосіб. Він втілював їх у мистецькій формі — у віршах і байках. Збірник поезій Григорія Сковороди «Сад божественних пісень» складається з 30 віршів. Байки зібрані в книгу «Байки харківські». Твори Сковороди не були надруковані за його життя. Проте їх знали українці. Філософські трактати поширювалися в списках, пісні співалися кобзарями, а байки переказувалися. Слава про українського мислителя сягала далеко за межі України.

Гравюра Івана Щирського із зображенням студентів Києво-Могилянської академії та її головного корпуса оздоблювала афішу з тезами виступів на травневому диспуті 1698 р.

РОЗВИТОК ПРИРОДНИЧИХ НАУК

Протягом 17 — 18 ст. дедалі дужче зростала зацікавленість природничими науками. У лекціях провідних професорів Києво-Могилянської академії використовувалися елементи астрономії, фізики, біології, медицини. У курсі філософії більшого значення набувала фізика, до якої вводяться такі розділи, як рух, космологія тощо. З'явилися курси натурфілософії — попередниці природознавства. До вивчення природних явищ закликав Феофан Прокопович, який навіть виголосив спеціальну промову перед студентами й професорами «Про заслуги й користь фізики». Фізика, на думку вченого, повинна займатися не вигадуванням, а вивченням реального світу.

Велика увага надавалася вивченню математики. Зокрема, Феофан Прокопович у 1707 — 1708 рр. прочитав курс, основу якого становили арифметика й геометрія. У другій половині 18 ст. в академії було відкрито класи чистої математики (алгебра й геометрія), а також змішаної математики, де викладали цивільну й військову архітектуру, механіку, гідростатику, гідравліку, оптику, астрономію та ін.

Києво-Могилянська академія надавала студентам і медичні знання. Офіційно клас медицини був відкритий 1802 р. Проте багато випускників Києво-Могилянської академії, маючи добрі знання латини, і раніше студіювали медицину в західноєвропейських університетах. Отож чимало вихованців академії стали відомими медиками, засновниками лікувальних закладів не лише в Україні, а й у Білорусії, Росії, Грузії.

МУЗИКА

Києво-Могилянська академія була провідним осередком музичної культури, де навчання музики й співу вважалося обов'язковим предметом. Ректор академії Лазар Баранович організував ще в 50-х роках 17 ст. спеціальну музично-хорову школу. Хор студентів налічував часом близько 300 осіб і був найкращим київським хором.

Музичні класи відкривалися й у колегіумах. Перший спеціалізований заклад музичного профілю зорганізували в Глухові. 1729 роком датується указ про створення школи. 1730 р. вона почала діяти. За часів гетьманування Кирила Розумовського Глухів став музичною столицею України. Тут, при дворі гетьмана, виник професійний театр, що мав оперну, балетну й драматичну трупи, хор і оркестр, основу репертуару яких становили найкращі зразки західноєвропейської музики. Поширення музичних знань сприяло становленню української професійної музики.

Музичну культуру України неможливо уявити без імен *Артема Веделя, Максима Березовського* та *Дмитра Бортнянського.* Усі троє з раннього дитинства виявили великий талант до музики, усі троє з юнацтва мріяли про високе мистецтво, усі троє творили його, заживши найвищих оцінок поцінувачів, проте ніхто з них не був улаштований у житті, як то належить великим композиторам. Лише один — Дмитро Бортнянський — не знав злиднів. Проте й він був нещасливий. Після навчання в Глухівській співацькій школі Бортнянський потрапив до Петербурга. Навчався під опікою найвідоміших учителів, з-поміж яких було чимало українців. Удосконалював освіту за кордоном. Протягом 30 років він очолював придворну капелу, написав більше сотні творів хорової духовної музики, багато світських творів різних жанрів. І яку б музику він не творив, вона завжди мала в собі українські мотиви. Проте помер Бортнянський російським композитором.

Це цікаво!

Доктором медицини Лейпцизького університету був українець Нестор Амбодик (1743 — 1812). Він працював у госпіталях Петербурга й Кронштадта, був основоположником вітчизняного акушерства, ботаніки й фізіотерапії.

Доктором медицини був і виходець із Київщини Петро Погребецький (1735 — 1780), який працював у Петербурзькому морському госпіталі.

У Страсбурзі доктором медицини став Мартин Тереховський (1740 — 1796).

Професором Кельнської академії був Іван Полетика (1726—1783), який очолив Петербурзький генеральний сухопутний госпіталь.

Данило Самойлович (1742—1805), доктор наук з епідеміології, військовий лікар діючої армії в російсько-турецькій війні, який народився на Чернігівщині, був почесним членом двадцяти академій.

Долі Максима Березовського й Артема Веделя — не просто нещасливі, а трагічні. Маючи виняткове обдаровання та вразливі душі, вони не змогли прилаштуватися до життя в далекій імперській столиці. Доведені до відчаю образами й нерозумінням чиновників, злиднями, ці українські митці надто рано пішли з життя. Максим Березовський загинув у чужому Петербурзі, а Артем Ведель, зацькований і принижений, знайшов свою смерть у київській божевільні, куди потрапив за імператорським наказом.

Хто знає, скільком музичним шедеврам не судилося бути почутими. А що талант обох був вражаючим, свідчать численні факти. Так, Максим Березовський після навчання в Глухівській співацькій школі та Києво-Могилянській академії потрапив у науку до Болонської академії, невдовзі отримав там звання академіка-композитора й став членом Болонського філармонічного товариства. Перебуваючи в Італії, поставив першу українську оперу «Демофонт». Зовсім юний Артем Ведель, який навчався тоді в Києво-Могилянській академії, був знаний як найталановитіший київський диригент і віртуозний виконавець музичних творів. Ще до закінчення академії його забрали до Москви. Протягом кількох років Ведель керував хором московського генерал-губернатора. Уславився як автор 30 церковних концертів, з-поміж яких особливо вражали концерти на чотири голоси.

Зверніть увагу!

Бароко **— у перекладі з італійської означає *химерний, чудернацький*. Так називають мистецький стиль, який панував у Європі від кінця 16 ст. та майже до кінця 18 ст.**

Найяскравіше той стиль виявлявся в архітектурі: бароковим спорудам притаманне нагромадження розкішних оздоб, підкреслена декоративність, грандіозність. Утвердившись в архітектурі, бароко підкорив собі й інші види мистецтва. Пильна увага до форми мистецьких творів, властивої бароко, у літературі проявилась у надзвичайному розмаїтті жанрів, аж до таких словесних вправ, як фігурні вірші.

АРХІТЕКТУРА УКРАЇНСЬКОГО БАРОКО

Українську архітектуру другої половини 17 — 18 ст. визначають як архітектуру *бароко*.

Прикметні риси європейського бароко в українській архітектурі втілювалися дуже своєрідно. Тому дослідники щодо українських барокових споруд послуговуються терміном українське, або козацьке, бароко. Найяскравіше цей архітектурний стиль виявився на землях Гетьманщини й Слобідської України в кам'яному будівництві за часів гетьмана Івана Мазепи. Проте пам'ятки барокової архітектури збереглися й у Західній Україні та в дерев'яному народному будівництві всіх українських земель.

Справжніми шедеврами світової архітектури є українські барокові споруди — Преображенський собор Мгарського монастиря (1684 — 1692), Військово-Микільський собор у Києві (1690 — 1693), Хрестовоздвиженський у Полтаві (1709), Покровський у Харкові (1689), Спасо-Преображенський в Ізюмі (1684), Георгіївський собор Видубицького монастиря в Києві (1696 —1701), церква Катерини в Чернігові (1716), Преображенська церква у Великих Сорочинцях (1732), собор св. Юра у Львові (1747 — 1762), Успенський собор Почаївської лаври (60 — 70-ті роки 18 ст.).

Георгіївський собор Видубицького монастиря в Києві, зведеного у 1696 — 1701 рр. коштом стародубського полковника Михайла Миклашевського.

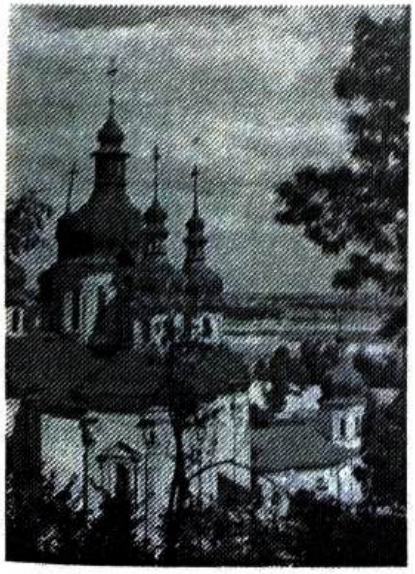

Найвідоміший архітектор українського бароко — *Іван Григорович-Барський*. Він був вихованцем Києво-Могилянської академії. Архітектурну діяльність розпочав наприкінці 40-х років 18 ст. з будівництва міського водогону на Подолі в Києві, центральною спорудою якого став фонтан «Самсон». У 60 — 70-х роках 18 ст. Григорович-Барський був найпопулярнішим київським будівничим. Без його участі не провадилося спорудження жодної будівлі на Подолі. Григорович-Барський збудував, зокрема, надбрамну церкву Кирилівського монастиря, Покровську церкву й церкву Миколи Набережного, брав участь у будівництві церкви Різдва Богородиці та магістрату в Козельці.

Іншим визначним будівничим був *Степан Ковнір*. Одна з найкращих споруд Ковніра — корпус на території Києво-Печерської лаври, названий його ім'ям.

Найвизначнішою пам'яткою дерев'яної церковної архітектури 18 ст. є *запорізький собор у Самарі* (нині — Новомосковськ), збудований народним майстром *Якимом Погребняком* на замовлення самарської старшини й тамтешнього духівництва. Збереглися цікаві свідчення про обставини будівництва цього без перебільшення диво-храму. Вони повідомляють про те, як довго Яким Погребняк не міг втілити свій задум — майстрові храм уявлявся дев'ятибанним, з одним куполом у центрі й по три з усіх чотирьох боків. Зневірившись, він утік у плавні і був там доти, доки не зрозумів, як саме має споруджувати собор. Щоб переконати замовників у можливості реалізації свого задуму, будівничий спорудив мініатюрну модель храму. Ще однією цікавою особливістю будівництва було те, що собор споруджений без жодного цвяха — такою була умова замовників, які вважали, що не можна вбивати цвяхи у храм Спасителя — Ісуса Христа, який, за біблійними переказами, був ними прибитий на хресті.

Прикметною рисою архітектури 18 ст. став розвиток цивільного будівництва. Споруджувалися магістрати, школи, колегії, військові канцелярії, друкарні, оборонні укріплення, палаци старшини тощо. Розбудовувалися й прикрашалися міста.

За тих часів в Україні працювало багато архітекторів-іноземців. То були, зокрема, німець *Йоганн Шедель*, який спорудив дзвіниці Києво-Печерської лаври та собору св.Софії, італієць Бартоломео Растреллі — автор проекту Андріївської церкви в Києві та ін.

Протягом 17 — 18 ст. в Україні розвивалася *скульптура*. Найвидатнішим скульптором другої половини 18 ст. був *Сисой Шапматов* — автор численних іконостасів і скульптур, зокрема, у Хрестовоздвиженському соборі в Полтаві, у Мгарському монастирі, церкві св.Покрови в Ромнах. Талановиті скульптори працювали і в Західній Україні, з-поміж

Покровська церква в Києві. 1766 р.

Корпус, збудований Ковніром. 18 ст.

Церква Андрія Первозваного в Києві. 1743 — 1753 рр.

яких найвидатнішим був *Пінзель*, автор скульптурного оформлення святоюрського комплексу у Львові та ратуші в Бучачі.

Іван Руткович. Пристоячі. Фрагмент іконастаса у Волі-Висоцькій (Львівщина).

ГРАФІКА ТА ЖИВОПИС

Протягом 17 — 18 ст. бурхливо розвивалася графіка. Найвидатнішими українськими художниками-графіками були *Олександр* та *Леонтій Тарасевичі*. Року 1702-го в Києві вийшов друком «Києво-Печерський патерик» із 40 гравюрами Леонтія Тарасевича. Слави неперевершеного гравера зажив *Іван Щирський* — автор численних графічних портретів, алегоричних сценок тощо. Гравюри цього майстра складні й вибагливі. У них химерні сплетіння рослинних орнаментів поєднуються з античними, глибоко символічними сюжетами й реалістичними зображеннями. Такі ознаки властиві й іншим графічним пам'яткам доби бароко.

Нові мистецькі принципи поступово поширюються в іконописі. У розписах українських церков виразніше виявляються народні мотиви. Іконописні образи сповнюються рис, вихоплених із повсякденного життя, почасти наближаючись до світської картини.

Своєрідне поєднання іконописних традицій із тогочасними художніми досягненнями спостерігається у творчості *Йова Кондзелевича* та *Івана Рутковича* — найвидатніших іконописців козацької доби. Тривалим був шлях мистецького становлення Йова Кондзелевича. Народжений у Жовкві, він захопився західноєвропейськими живописними традиціями. Саме вони визначають його ранні ікони. Навчання в Києві дало майстрові змогу осягнути глибину українського іконопису. Кондзелевич наполегливо шукає нових виражальних засобів, відмовляється від зовнішньої декоративності, віддаючи перевагу розкриттю внутрішнього світу людини. Такими, зокрема, є його ікони з Богородчанського іконостаса, виконаного для Манявського скиту. Більшу частину свого життя майстер провів на Волині, проте добре знав духовне життя Гетьманщини, яке й живило його творчість.

Портрет полковника Миклашевського. 1706 р.

Інший тогочасний український іконописець — Іван Руткович — відомий майстерно виконаними іконостасами в селах Волиця-Деревлянська, Воля-Висоцька (Львівська обл.) та в м. Жовкві, а також окремими образами з іконостаса в с. Потеличах (Львівська обл.). Цей галицький майстер збагатив український іконопис новими темами. Сюжети для своїх зображень художник запозичав із європейських та українських гравюр, сповнюючи їх образами й мотивами сучасного йому життя. Великого значення Іван Руткович надавав кольорові. Багатством й вишуканістю кольорів вирізняється його ікона «Архангел Михаїл» з дияконських дверей жовківського іконостаса.

Від тих часів збереглося багато безіменних іконописних шедеврів. Ікони народних майстрів вражають бездоганною живописною технікою, глибиною розкриття біблійних образів й осягненням усього розмаїття людських почуттів, багатством кольорів, життєстверджувальним пафосом. Складається нова іконописна традиція, якої українські майстри дотримувалися впродовж наступного століття. Найчастіше народні іконописці зверталися до образу *Божої Матері.* На іконах козацької доби Богородицю зображено в національному українському вбранні на тлі золоченого різьбленого рослинного орнаменту. У кожному регіоні України створювалися свої варіанти української Мадонни. Волинські ікони з зображенням Божої Матері відрізняються від чернігівських або від образів Слобожанщини.

Фрагменти українських ікон — зразків українського бароко.

«Покрова Богородиці». Ікона з Сулимівки.

Протягом 17—18 ст. великого поширення в Україні набула *ікона Покрови.* Образів Покрови збереглося чимало. У нижній частині таких ікон подавалися реалістичні зображення представників козацької старшини, кошових отаманів, гетьманів. Приміром, збереглась ікона *Покрови Богородиці* із зображенням *Богдана Хмельницького.* Ще на одному образі серед козаків, які просять захисту в Богородиці, зображено останнього кошового *Петра Калнишевського.* Зображення відомих тогочасних історичних діячів можна побачити й на інших іконах доби бароко. Цією рисою дослідників приваблює ікона *«Розп'яття»* з портретом лубенського полковника *Леонтія Свічки.*

Велику популярність мав за тих часів так званий ктиторський портрет – зображення меценатів, доброчинників храму. Приміром, у вівтарній частині Успенського собору Києво-Печерської лаври було зображено 85 історичних осіб. З-поміж них — портрети Острозьких, Вишневецьких, Сангушків, Хмельницького й Мазепи.

Розвивався й світський *портретний живопис.* Портрети замовляли представники козацької старшини, власне, тому їх і називають козацькими. Чудовим зразком козацького портрету є зображення стародубського полковника *Михайла Миклашевського* початку 18 ст. У багатьох козацьких маєтках створювалися портретні галерії. Найбагатшим вважають зібрання *портретів Сулим* у родовому маєтку Сулимівці на Київщині.

«Розп'яття» з зображенням Леонтія Свічки. 18 ст.

Провідними тогочасними портретистами були *Дмитро Левицький* та *Володимир Боровиковський.*

Надзвичайну популярність мали в Україні народні картини *«Козак Мамай».* Протягом 18 ст. зображення козака Мамая можна було побачити в кожній українській хаті. Козаків малювали олійними фарбами на полотні, стінах, дверях, віконцях, кахлях, скринях, посуді і навіть на вуликах, вважаючи символічне зображення Мамая оберегом.

Збереглася велика кількість варіантів народної картини. Вони дають змогу збагнути глибоко символічний зміст цього шедевра народних митців. Дослідники одностайні в думці,

Ікона «Успіння Богоматері» Йова Кондзелевича. 1698 — 1705 рр.

Розпис Троїцької надбрамної церкви в Києво-Печерській лаврі. 18 ст.

що «Козак Мамай» — втілення найголовніших рис українського характеру.

Популярність картини «Козак Мамай» у 18 і навіть 19 ст. є промовистим фактом: за часів руйнування Української держави, знищення залишків державної незалежності український народ не втрачав надії звільнитися. Прагнення до волі — найголовніший символ народної картини.

Наснажене животворними визвольними ідеями звитяжного 17 ст., духовне життя українців у 18 ст. хоч і зазнавало всіляких утисків з боку держав-колонізаторів, проте залишалося розмаїтим та доволі багатим. Культура українського народу за роки визвольних змагань досягла такого високого рівня, що й упродовж наступного століття була здатна протистояти нищівному наступові імперії. Найкращі здобутки українських митців 18 ст. — архітектура бароко, картини «Козак Мамай» та ікони народних майстрів, філософсько-літературна спадщина Григорія Сковороди, натхненна духовна музика Максима Березовського, Артема Веделя, Дмитра Бортнянського, сповнені любові до рідної землі та її минулого козацькі літописи — становлять нині нашу національну гордість. Вони не тільки не втратили своєї мистецької вартості, а й увійшли до золотої скарбниці світової культури, навіки прославивши своїх творців і народ, що їх виплекав. Утиски й заборони, до яких вдавалися колонізатори, звичайно, завдавали шкоди нашій культурі (скільки-то талантів було занапащено, а скільком довелося зректися рідного коріння, щоб творити), одначе спинити духовний розвій нашого народу не змогли. Свідченням цього є мистецькі досягнення наступних поколінь — не занесені звідкись освіченими чужинцями, а витворені власним тисячолітнім досвідом.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ! 1. Розкажіть про особливості розвитку української культури у 18 ст. 2. Схарактеризуйте стан освіти й книгодрукування в Україні протягом 18 ст. 3. Які особливості розвитку тогочасної української літератури? Назвіть найвидатніші пам'ятки літописної прози. Чому ті літописи називають козацькими? 4. Чому Григорій Сковорода зажив слави українського Сократа? 5. З чим, на вашу думку, пов'язаний розвиток природничих наук, який спостерігається протягом 18 ст.? 6. Що сприяло розвиткові українського музичного мистецтва? 7. Назвіть особливості українського бароко в архітектурі. 8. Які зміни відбулися в образотворчому мистецтві України 18 ст.?

ХРОНІКА ПОДІЙ

1687 р., липень. Обрання гетьманом Івана Мазепи.

1689 — 1725 рр. Царювання в Росії Петра І.

1700 — 1721 рр. Північна війна Росії зі Швецією.

1708 р. Похід шведського короля Карла XII на Москву через Україну.

1708 р., жовтень. Початок антиколоніального повстання гетьмана Івана Мазепи проти Росії.

1708 р., листопад. Зруйнування московськими військами гетьманської столиці Батурина. Обрання гетьманом І. Скоропадського.

1709 р., березень. Перехід на бік І.Мазепи запорожців на чолі з отаманом К.Гордієнком.

1709 р., травень. Зруйнування Чортомлицької Січі царськими військами.

1709 р., 27 червня. Полтавська битва.

1710, 5 квітня. Обрання Пилипа Орлика гетьманом в еміграції. Прийняття Конституції П.Орлика.

1711 р., весна. Похід козацьких загонів П.Орлика на Правобережну Україну.

1711 р., травень — червень. Прутський похід російської армії Петра І.

1711 р., липень. Прутський мирний договір.

1721 р., серпень. Ніштадський мир між Росією й Швецією. Закінчення Північної війни.

1722 — 1727 рр. Діяльність Малоросійської колегії.

1723 р. Ув'язнення наказного гетьмана П. Полуботка у Петропавлівській фортеці.

1727 — 1734 рр. Гетьманування Данила Апостола.

1734 — 1750 рр. Діяльність Правління гетьманського уряду.

1734 р. Заснування Нової (Підпільненської) Січі.

1734 р. Повстання гайдамаків на чолі з Верланом проти Польщі на Правобережній Україні.

1750 — 1764 рр. Гетьманування Кирила Розумовського.

1762 — 1796 рр. Царювання в Російській державі Катерини II.

1764 р. Остаточна ліквідація гетьманства Катериною II.

1764 — 1786 рр. Діяльність Малоросійської колегії на чолі з президентом П.Рум'янцевим.

1764 — 1795 рр. Правління в Речі Посполитій короля Станіслава Понятовського.

1765 р. Ліквідація полкового устрою на Слобожанщині. Утворення Слобідсько-Української губернії.

1768 р., травень. Початок Коліївщини — національно-визвольного руху проти Польщі на Правобережній Україні.

1768 — 1774 рр. Російсько-турецька війна.

1772 р. Перший поділ Польщі.

1774 р., липень. Кючук-Кайнарджійський мирний договір між Росією й Туреччиною.

1775 р., червень. Остаточна ліквідація царським урядом Запорізької Січі.

1775 р. Заснування Задунайської Січі.

1781 р. Ліквідація полково-сотенного устрою на Лівобережній Україні. Утворення Київського, Чернігівського і Новгород-Сіверського намісництв.

1783 р. Приєднання до Російської імперії Кримського ханства.

1783 р., травень. Закріпачення селян на Лівобережній і Слобідській Україні.

1783 р., червень. Перетворення лівобережних козацьких полків на регулярні полки російської армії.

1787 — 1791 рр. Російсько-турецька війна.

1788 р. Формування Чорноморського козацького війська.

1791 р. Ясський мирний договір між Росією і Туреччиною.

1793 р. Другий поділ Речі Посполитої.

1795 р. Утворення на Правобережній Україні Брацлавської, Волинської і Подільської губерній.

1795 р. Третій поділ Речі Посполитої.

ПІДСУМКОВІ ЗАВДАННЯ

1. Аргументуйте твердження:

   Іван Мазепа — будівничий української культури.

   Конституція Пилипа Орлика — перша Конституція України.

   Запорізька Січ — осердя волелюбного духу й української державності.

   Збереження державотворчих традицій українського народу в Гетьманській державі.

2. Які події з української історії 18 ст. вважаєте доленосними? Відповідь обґрунтуйте.

3. Які події історії України відбулися за вказаних нижче років? Розкрийте їх зміст та вкажіть наслідки:
   1708, 1709, 1710, 1722, 1727, 1750, 1764, 1768, 1775, 1783.

4. Назвіть заходи, до яких вдавався уряд Російської імперії протягом 18 ст., аби ліквідувати Гетьманську Україну. Яких контрзаходів уживали українці?

5. Які події з історії України пов'язані з такими іменами:
   І.Мазепа, С.Палій, К. Гордієнко, І.Скоропадський, П.Полуботок, П.Орлик, Д.Апостол, К.Розумовський, П. Калнишевський, М. Залізняк?

6. Назвіть відомих діячів культури другої половини 17 — 18 ст. Чим вони уславилися?

7. З якими подіями в історії України другої половини 17 — першої половини 18 ст. пов'язані топоніми:
   Батурин, Глухів, Решетилівка, р. Коломак, Полтава, Бендери, урочище Холодний Яр, Умань, р. Прут, р. Підпільна?

8. З якими поняттями познайомилися під час опрацювання розділу? Дайте їм визначення.

9. Підготуйте повідомлення на одну з запропонованих тем:

   Роль Києво-Могилянської академії в культурно-освітньому розвиткові українського народу.

   Місце та роль гетьмана Івана Мазепи в українському національно-визвольному русі.

   Особливості розвитку української культури в другій половині 17 — 18 ст.

   Запорізька Січ в історії українського народу. Ліквідація козацької республіки московським урядом в останній чверті 18 ст.

   Остаточна ліквідація гетьманства та решток автономного устрою Гетьманщини в другій половині 18 ст.

ЗМІСТ

Вступ 3

РОЗДІЛ І

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ під ВЛАДОЮ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ
(1569 — 1647)

НАРОСТАННЯ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ БОРОТЬБИ
УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Соціально-політичне й господарське життя в українських землях наприкінці 15 — в першій половині 16 ст. 7

26 Люблінська унія та її вплив на долю України 15

27 Виникнення українського козацтва та Запорізької Січі 25

Січ — козацька республіка. Військова майстерність козаків 34

Наростання національно-визвольної боротьби в Україні. Повстання 90-х років 16 ст. 43

28 Боротьба українського козацтва з іноземними загарбниками. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний 52

Національно-визвольні повстання 20 — 30-х років 17 ст. 61

Церковне життя наприкінці 16 — у першій половині 17 ст. 71

Культура України в 16 — першій половині 17 ст. Освіта й наука 81

Культура України в 16 — першій половині 17 ст. Література, музика, архітектура, образотворче мистецтво 91

РОЗДІЛ II

НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ проти РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ (1648 — 1658 рр.)

ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

ПОДІЛ ГЕТЬМАНЩИНИ та БОРОТЬБА за НЕЗАЛЕЖНІСТЬ у другій половині 17 ст.

Передумови та початок Національно-визвольної війни 104

Розгортання національно-визвольної боротьби в 1648 — 1649 рр. 115

Утворення Української козацької держави — Гетьманщини 123

Воєнно-політичні події 1650 — 1653 рр. 133

Українсько-московський договір 1654 р. Продовження війни в 1654 — 1657 рр. 142

38 Українська держава — Гетьманщина за гетьмана Івана Виговського 152

42 Порушення територіальної цілісності Української держави — Гетьманщини. Андрусівська угода 161

Правобережна та Лівобережна Гетьманщини в 60 — 80-х роках 17 ст. 170

Запорізька Січ у другій половині 17 ст. 184

Господарське життя й політичний устрій Лівобережної Гетьманщини та Слобідської України в другій половині 17 ст. 192

РОЗДІЛ III

ГЕТЬМАНСЬКА УКРАЇНА у 18 ст.

ПОСТУПОВА ЛІКВІДАЦІЯ РОСІЙСЬКОЮ ІМПЕРІЄЮ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

45
Українська держава за гетьманування Івана Мазепи 206

Україна на початку Північної війни 215

46
Гетьман Пилип Орлик та його Конституція України 224

57
Посилення колоніальної політики Російської імперії щодо України 233

Національно-визвольна й антикріпосницька боротьба в Україні середини та другої половини 18 ст. 246

Ліквідація Гетьманщини та Запорізької Січі 255

Культура України другої половини 17 — 18 ст. 268

Навчальне видання

ВЛАСОВ Віталій Сергійович

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Підручник для 8 класу
загальноосвітніх навчальних закладів

За редакцією
доктора історичних наук, професора
Ю.А.Мицика

Допущено Міністерством освіти України
Лист № 14/4-18 від 28 жовтня 1998 р.

Завідуюча редакцією
М.Т. Максименко
Редактор
В.В.Плачинда
Художники
І.В.Козій,
В.І.Фелік
Малюнки
Д.В.Ісаєва
Художньо-технічний редактор
А.В.Косяк
Комп'ютерна верстка
Л.Г.Іванюк,
Н.П. Федченко
Коректори
О.А.Дітель,
Н.М.Отрох

Підписано до друку 07.08.99. Формат 70х90/16. Папір офсетний.
Друк офсетний. Ум. друк. арк. 21,06. Обл. - вид. арк. 21,41.
Тираж 10 000 прим. Зам. № 0219178.

Видавництво гуманітарної літератури "Абрис",
252001, Київ-1, вул.Трьохсвятительська, 4,
тел. 228-71-23, 229-59-98.

Віддруковано з оригінал-макета ВГЛ "Абрис"
на Комбінаті друку "Преса України".

ІСТОРІЯ України

Чим знаменна
козацька доба
в історії України?
Чому про
українське козацтво
говорять як
про унікальне явище
в історії людства?
Відповідь
на ці запитання
в новому підручнику
з історії України.

абрис